T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

İMPARATORLUKLARIN ÇÖZÜLMESİ VE YENİDEN BİÇİMLENDİRİLMESİNDE MİLLİYETÇİLİĞİN ROLÜ: OSMANLI İMPARATOLRUĞU VE RUS ÇARLIĞI ÖRNEKLERİ

UTKU ÖZER
2502060300

TEZ DANIŞMANI:
PROF. DR. BİRSEN ÖRS

İKİNCİ DANIŞMAN:
YRD. DOÇ. DR. İLKER AKTÜKÜN

İSTANBUL 2012

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
1982 ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **Utku ÖZER** Numarası : **2502060300**
Anabilim/Bilim Dalı : **Uluslararası İlişkiler** Tez Savunma Tarihi : **11.09.2012**
Danışman : **Prof. Dr. H. Birsen ÖRS** Tez Savunma Saati : **15:00**

Tez Başlığı : **İmparatorlukların Çözülmesi ve Yeniden Biçimlendirilmesinde Milliyetçiliğin Rolü: Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığı Örnekleri**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **35. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
PROF. DR. H. BİRSEN ÖRS		Kabul
PROF. DR. CEMİL OKTAY		Kabul
DOÇ. DR. LEVENT ÜRER		KABUL
DOÇ. DR. SERPİL ÇAKIR		Kabul
DOÇ. DR. İNCİ KERESTECİOĞLU	Kabul	Kabul

ÖZET

Tezin amacı milliyetçiliğin Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının çöküşü ve bu imparatorlukların halefleri üzerindeki etkisini incelemektir. Tarihsel olarak pek çok ortak özelliğe sahip olan iki imparatorluğun varlığının sona ermesiyle kurulan devletler birbirinden oldukça farklı biçimler almıştır. Rus İmparatorluğu, topraklarının büyük bölümünü içeren sosyalist bir federasyona dönüşürken, Osmanlı İmparatorluğunun resmi halefi kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı topraklarında kurulan diğer devletler gibi, ulus-devlet biçimini almıştır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu milliyetçi hareketlerle dağılırken Rus İmparatorluğu'nun sosyalist hareketle sonlandırılmış olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu, milliyetçi hareketin Rus İmparatorluğunun yıkılmasında hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu etkiyi, Sovyetler Birliği'nin sosyalist bir devlet olmasına rağmen etnik temelli cumhuriyetlere bölünmüş federal yapısında görmek mümkündür. Bu nedenle her iki imparatorluğun çözülmesinde de milliyetçiliğin belli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkün. Bu bağlamda pek çok çalışma imparatorluklarda meydana gelen milliyetçi hareketlere odaklanmaktadır. Bu çalışma ise bunun yerine İmparatorluğun yönetici elitlerinin politikalarına odaklanmaktadır. Bu amaçla kuruldukları dönemden başlayarak Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının yapıları ve iktidar kaynakları incelenmiştir. Bu inceleme iki imparatorluğun özellikle askeri, ekonomik ve siyasi iktidar kaynakları açısından bezer olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Buna karşılık farklılıklar politikasını da içeren ideolojik iktidar bağlamında iki devlet farklılaşmaktadır. Bu, milliyetçi düşünce ve hareketlerin iki imparatorluğu farklı derecelerde etkilemesinin önemli nedenlerinden biridir. İki imparatorluk arasındaki farklılıklar Rus modernleşmesi/Batılaşması süresinde de daha da derinleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık yüzyıl sonra aynı süreci izlese de, iki imparatorluk zaman içinde asker, siyasi ve ekonomik açıdan da farklılaşmıştır. Bu farklılaşma söz konusu imparatorluklarının haleflerinin I. Dünya Savaşı sonrasında farklı yollar izlemelerini de beraberinde getirmiştir.

ABSTRACT

The aim of the thesis is to examine the effect of nationalism on the collapse of the Ottoman and Russian Empires and their successors. The states that emerged with end of the two empires, which have historically shared many common characteristics, were very different from each other. The Russian Empire, with most of its territories, was turned into a socialist federation, while the Turkish Republic, which is accepted as the official successor of the Ottoman Empire, along with the other states established on the former Ottoman territory, were nation-states. This result derives from the fact that it was nationalist movements that collapsed the Ottoman Empire whereas Russian Empire was overthrown by socialist movement. But this does not mean that nationalist movement did not have any impact on the collapse of the Russian Empire. It is possible to see that impact in the structure of the Soviet Union, which is established as a federal state based on ethnic divisions, even though it is a socialist state. Therefore it is possible to say that, in both empires nationalism had certain effects in the process dissolution. Many studies within this context focus on the nationalist movements among the subjects of the empire. This study turns the focus on the policies of the empire's ruling elites. With this aim, starting from the early times, structures and sources power of Ottoman and Russian Empires are examined. This examination reveals that in political, economic and military terms these two empires are mostly familiar. However in terms of ideological power, which includes nationalities policies or politics of difference, it is possible to state that the two empires are different from each other. This was the main reason why nationalist thought and movements affected two empires to differing degrees. The difference between the two empires is deepened with the modernization/Westernization process in Russia. Although Ottoman Empire followed Russia a century later, they had differentiated also in military, economic and political terms, which explain the different paths the successor states followed after the World War I.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığı'nın çözülmesinde milliyetçiliğinin rolünü incelemeyi hedefleyen bu tez çalışması, Osmanlı İmparatorluğu ulus-devletlere ayrılarak son bulurken Rus İmparatorluğunun yerini neden ulus-üstü yapıyı koruyan bir devlete bıraktığı sorusundan yola çıktı. Böyle bir sorunun sorulmasının temelinde iki imparatorluğun pek çok ortak özelliğe sahip olmaları gerçeği yatmaktadır. Yakın coğrafyalarda benzer dönemlerde yan yana var olmalarının yanı üzerine kurulu oldukları iktidar kaynakları da iki imparatorluğu birbirine yaklaştırmaktadır. Bu nedenle bütün benzerliklerine rağmen iki imparatorluğun nasıl farklı sonlara vardıkları, iki imparatorluğun kuruluş dönemlerinden itibaren incelenmesini gerekli kılmaktaydı. Yüzyıllara yayılmış iki imparatorluğu incelemek gibi zorlu bir süreci aşarak tezi tamamlamada tez danışmanım Prof. Dr Birsen Örs'ün çok büyük emeği ve katkısı var. Birsen Hoca özenli okumaları, ufuk açıcı önerileriyle olduğu kadar güler yüzlü, sıcak, içten ilgisi ve hoş sohbetleriyle de bu zorlu süreci mümkün olan en iyi şekilde geçirmemi sağladı. Bunun için ona minnettarım. İkinci danışmanın Yrd. Doç. Dr. İlker Aktükün, lisans eğitimimden itibaren akademik çalışmalarıma verdiği desteğin yanı sıra beni bu zor ama keyifli tezi yazma konusunda da hep cesaretlendirdi. Ona çok büyük bir teşekkür borçluyum. Tez izleme komiteme katılarak değerli fikirlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Levent Ürer ve Doç. Dr. İnci Kerestecioğlu'nun tezime önemli katkıları oldu. Levent Hoca'ya eleştirileri ve önerilerinin tezime katkısının yanı sıra her zaman güler yüzlü ve destekleyici olduğu için de teşekkür borçluyum. İnci Hoca'ya kaynak tavsiyeleri ve sunduğu bakış açılarıyla beni düşünmeye sevk etmenin yanı sıra ilgiliyle dinleyen ve destekleyen sıcak yaklaşımı için de çok teşekkür ederim. Tez savunma jürime gelerek değerli öneri ve katkılarda bulunan Prof. Dr. Cemil Oktay ve Doç. Dr. Serpil Çakır'a da teşekkür borçluyum. Cemil Hoca, savunma jürime katılarak lisans eğitimimin ilk yılından doktora eğitimimin son anına kadar yanımda oldu. Bundan sonrası için bana yeni ufuklar sunan, akademik hayata dair deneyimleri ve önerileriyle bana her zaman yol gösteren

Hoca'ma en derin minnet duygularıyla teşekkür ederim. Serpil Hoca beni her zaman destekledi ve cesaretlendirdi, hep yanımda oldu. Bunun yanı sıra hoş sohbeti, samimiyeti ve ilgisine de çok şey borçluyum ve bunun için ona teşekkür ederim.

Tezim her aşamasında yayınlarından faydalandığım Prof. Dr. Dominic Lieven görüşme talebimi kabul ederek tezimle ilgili önemli tespit ve önerilerde bulundu. Tezde ilerlemenin oldukça zorlaştığı bir aşamada yeni bir bakış sunan bu öneri ve tespitler için kendisine teşekkür ederim. Aynı şekilde görüşme talebimi kabul eden Prof. Dr. Şevket Pamuk'a değerli görüşleri ve teşvik edici sözleri için teşekkür borçluyum. Bu görüşmeleri yapmak üzere Londra'ya gidebilmemi sağlayan Erasmus Personel Hareketliliği Programı ve Maltepe Üniversitesi Uluslararası Ofisi'ne teşekkür ederim.

Maltepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve AB Bölümü'ndeki değerli hocam Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün'e gerek çalışma yaşamımda gerek tezimi tamamlamada sağladığı destek için içtenlikle teşekkür ederim. Bölüm hocalarımdan Yrd. Doç. Dr. Sabahattin Şen, tezimle yakından ilgilendi ve kendisiyle yaptığımız konuşmalar ve önerdiği kaynaklar tezime büyük katkıda bulundu. Bunun için ona teşekkür borçluyum. Maltepe Üniversite'sindeki sevgili dostlarım, çalışma yaşamını bir huzur ve mutluk alanı haline getirerek bu tezi yazabilmek için ihtiyaç duyduğum ortamı sağladılar. Yalnız aynı odayı değil kahkahalardan gözyaşlarına kadar her şeyi paylaştığım sevgili Funda Karadeniz'e, beni her zaman dinlediği, desteklediği, karamsarlığa kapıldığım zamanları atlatmamdaki çabası; gerçek dostluğu için büyük bir teşekkür borçluyum. Tanıdığım en iyimser insan olan ve bu iyimserliği etrafına yaymayı başaran sevgili Cevat Yıldırım, ister aynı odada ister kilometrelerce uzakta olsun her zaman yardımını, desteğini, ilgisini, dostluğunu sunacak kadar yakındı. Bunun için ona teşekkür ederim. Sevgili Fahriye Yıldız'a güler yüzlü ve sıcak dostluğu kadar, beni Dominic Lieven'la görüşme konusunda cesaretlendirdiği ve Londra'da geçirdiğimiz güzel günler için de teşekkür borçluyum. İSAM kütüphanesinde geçirdiğimiz uzun saatlerde beni hep dinleyen, anlayan ve destekleyen sevgili Deniz Özbay'a tezin son aşamalarına gelmiş olmanın zorluklarını benim için katlanılabilir kıldığı için teşekkür borçluyum. Aramızda kısa süre kalsa da

enerjisiyle beni her zaman motive eden sevgili Ezgi Tutkal'a bunun için teşekkür ederim.

Bu tezi yazarken yeterince vakit ayıramadığım, hatta bazen ihmal ettiğim ama buna rağmen beni hiç yalnız bırakmayan dostlarıma da burada teşekkür etmek istiyorum. Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitiminin zorlu yollarında yanımda olan sevgili Çağrı Özdemir, bu sürecin bütün zorluklarını ve sıkıntılarını benimle paylaştı. Desteğini ve yardımını asla esirgemediği gibi, sonsuz bir anlayışla beni her zaman cesaretlendirdiği için ona teşekkür ederim. Yirmi yıla yaklaşan dostluğumuz boyunca hep olduğu gibi bu süreçte de hep yanımda olan Bora Aksoylu, Burcu Büyükmenekşe ve Gülçin Gürhan, bana sıcak, mutlu, keyifli bir kaçış sundular. Bunun için onlara minnettarım. Sevgili Merve Özkan'a doktoranın en zor dönemlerinde her zamanki içtenliği ve sıcaklığıyla yanımda olduğu için teşekkür borçluyum. Sevgili İnanç Özekmekçi'yle çoğu zaman karamsarlıkla başlasa da hep daha umutlu bitirdiğimiz uzun sohbetlerden aldığım güce çok şey borçluyum. Bunun için ona teşekkür ederim.

Tezi yazarken ihtiyaç duyduğum kaynakların pek çoğuna Nazan Karakaş ve Burcu Teoman sayesinde ulaştım. Temin ettikleri kitapların yanı sıra kütüphane ziyaretlerimde sağladıkları sıcak çalışma ortamı için de kendilerine içtenlikle teşekkür ederim. Doktora eğitiminin her aşamasında sıkça başvurduğum İSAM Kütüphanesi ve çalışanlarına da sundukları çalışma ortamı ve zengin kaynakları için teşekkür ederim. Yurtiçi Doktora Burs Programı çerçevesinde doktora eğitimimi destekleyen TÜBİTAK-BİDEB'e çok teşekkür ederim.

Son olarak sevgili ailem, annem Gül Özer, babam Rıza Özer ve kardeşim Erkin Can Özer olmasaydı bu zorlu süreci atlatmam mümkün olmazdı. Sonsuz sevgileri, ilgileri ve sabırlarıyla beni hep desteklediler, hep yanımda oldular. Varlıklarıyla bana sağladıkları huzur ve verdikleri güç bu tezi yazabilmemin en önemli koşuluydu. Hayatta sahip olduğum her şeyi olduğu gibi bu tezi de onlara borçluyum. Benim için yaptıklarının karşılığı olmasa da, onlara bütün bunlar için ancak teşekkür edebilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖNSÖZ v
GİRİŞ 1
1 TEORİ VETARİH PERSPEKTİFİNDEN İMPARATORLUKLAR 8
1.1 Tanım ve Sınıflandırma 8
1.1.1 İmparatorluğu Tanımlamak 9
1.1.2 İmparatorluk Türleri 13
1.2 İktidarın Kaynağı Olarak İmparatorluğun Güç Unsurları 26
1.2.1 Askeri Güç 27
1.2.2 Siyasi Güç 28
1.2.3 Ekonomik Güç 41
1.2.4 İdeolojik Güç 42
1.3 İmparatorlukların Sonu 57
1.3.1 Dönüşüm ve Çözülme Sürecinde İmparatorluklar 60
1.3.1.1 Askeri Dönüşüm 61
1.3.1.2 Ekonomik Dönüşüm 62
1.3.1.3 İdeolojik Dönüşüm 67
1.3.1.3.1 Ulusçuluk 68
1.3.1.3.2 Sosyalizm 77
1.3.1.4 Siyasal Dönüşüm 98
1.3.1.4.1 Dünya Savaşına Giden Süreçte İmparatorluklar 103
2 OSMANLI VE RUS İMPARATORLUKLARI'NIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ 107
2.1 İmparatorluktan Önce: Osmanlı Beyliği Ve Moskova Prensliği 107
2.2 İmparatorluğun İnşası 129
2.2.1 İmparatorluğun Güç Unsurları 135

2.2.1.1 Askeri Güç: Emperyal Yayılma 136
2.2.1.2 Siyasi Güç: Emperyal Merkez – Emperyal Çevre 171
2.2.1.2.1 Merkezin Yönetimi 172
2.2.1.2.2 Çevrenin Yönetimi 196
2.2.1.3 Ekonomik Güç: 211
2.2.1.4 İdeolojik Güç: Emperyal Toplum 220
2.2.1.4.1 Farklılığa Dayalı Toplumsal Yapı 220
2.2.1.4.1.1 Farklılığın Yönetimi 221
2.2.1.4.1.1.1 Osmanlı Millet Sistemi 223
2.2.1.4.1.1.2 Rus Milliyetler Politikası 230
2.2.1.4.1.2 İdeolojik Söylem 238
3 OSMANLI VE RUS İMPARATORLUKLARI'NIN ÇÖZÜLME DİNAMİKLERİ 247
3.1 İmparatorluğa Tepkiler 247
3.1.1 Milliyetçi Tepkiler 248
3.1.2 Sosyalist Tepkiler 269
3.2 İmparatorluğu Bir Arada Tutma Çabaları: Güç Unsurlarının Dönüşümü 289
3.2.1 Askeri Dönüşüm 296
3.2.2 Ekonomik Dönüşüm 302
3.2.3 İdeolojik Dönüşüm 316
3.2.3.1 Ruslaştırma-Etnikleştirme İkileminde Rus İmparatorluğu 316
3.2.3.1.1 Ruslaştırma ve Rus Milliyetçiliği 318
3.2.3.1.2 Etnikleştirme 329
3.2.3.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda "Üç Tarz-ı Siyaset" 333
3.2.3.2.1 Osmanlıcılık 333
3.2.3.2.2 İslamcılık 338
3.2.3.2.3 Türkçülük 342
3.2.4 Siyasi Dönüşüm 353
SONUÇ 382
KAYNAKÇA 402

GİRİŞ

Tezin amacı her ikisi de Birinci Dünya Savaşı ile birlikte son bulan imparatorluklar olan Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığında milliyetçiliğin oynadığı rolü karşılaştırmalı olarak incelemektir. Çok uluslu imparatorlukların çözülmesinde milliyetçiliğin rolü, imparatorlukların dayandığı temellerin ortadan kalkarak kendi kaderini tayin ilkesinin etkinlik kazanması ve çok uluslu imparatorlukların mirasçısı olacak yeni devletleri şekillendirmesinde kendisini göstermektedir. Söz konusu olan ulus devletlere ayrılmış olan Osmanlı İmparatorluğu da olsa, sosyalist bir üst ideoloji de etnik temele göre bölünmüş bir federasyon olan Sovyetler Birliğine dönüşmüş olan Rus Çarlığı da olsa, milliyetçi hareketler ve kendi kaderini tayin talebi göz ardı edilememiştir.

Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığının çok uluslu siyasal birimler haline gelmelerinden itibaren izledikleri milletler politikaları ile bu politikaların zaman içinde, özellikle milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmaya başladığı 19. Yüzyıldan itibaren, geçirdikleri değişim tezde ele alınacak temek konuyu oluşturmaktadır. Gerek yönetici konumda bulunan etnik grupların gerekse de yönetilen durumundaki grupların uzun dönemde ulusal bilinçlerinin oluşmasını etkileyen siyasi, toplumsal ve kültürel gelişmeler, bu bağlamda incelenecektir. Geniş coğrafi alanlara yayılmış her iki imparatorluğun bünyelerinde barındırdıkları çok sayıdaki etnik grupların derinlemesine incelenmesi, esas olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusya'sının milliyetçi hareketler karşısında izledikleri politikalar ve bunların bu devletlerin mirasçısı devletlerin şekillenmesindeki rolü üzerinde durmayı hedefleyen tezin kapsamı dışında olacaktır. Bununla birlikte tarihsel süreçte sosyalizm dahil birçok farklı sosyal ve siyasal harekete eklemlenmiş olan milliyetçilik ve sosyalizm karşısında, gerek söz konusu grupların gerek de yönetici elitlerin tutumları ele alınacak, böylece Osmanlı ve Rus İmparatorluklardan ilki milliyetçi hareketlerle ulus devletlere ayrılırken, ikincisinde sosyalist hareketin milliyetçiliğe baskın gelmesinin nedenleri araştırılacaktır.

Tezde kullanılacak araştırma yöntemini karşılaştırmalı tarih olarak ifade etmek mümkündür. Karşılaştırmanın tarih çalışmalarında sahip olduğu önem, bu

sayede farklılıkların bulunması, olguların açıklamasının ancak başka zaman ve mekanlardaki benzer olguların neden son tahlilde farklı biçimde geliştiklerini açıklayan mekanizmaları ortaya çıkarılarak yapılabilmesidir.[1] Bu bağlamda kullanılacak yöntem tarihsel sosyolojiye de yakın durmaktadır. Skocpol tarihsel sosyolojiyi "büyük ölçekli yapıların ve temel değişim süreçlerinin doğasını ve etkisini anlamaya adanmış … bir araştırma geleneği" olarak tanımlamakta ve itici gücünün de klasik teorik paradigmalar değil, tarihsel temelli sorulara yanıt verme arzusu olduğunu belirtmektedir.[2] Max Weber, Norbert Elias, Anthony Giddens, Jurgen Habermas, Horkheimer ve Adorno, Fernand Braudel ve Foucault'dan yola çıkarak tarihsel sosyolojiyi ele aldığı çalışmasında Dean, söz konusu yazarların tümünün inceledikleri alanın sosyolojinin bir alt dalı ya da sosyolojiyle tarihin karışımından öte olduğunu öne sürdüklerini dile getirmekte ve bu alanı tarihsel sosyoloji olarak adlandırmaktadır.[3] Dean'e göre bu alanı belirleyen sadece sosyoloji ve tarih değil, aynı zamanda sosyal felsefe ve siyaset felsefesi, kültürel ve entelektüel tarih ve *Annales* ekolünden hareketle "ekonomilerin, toplumların ve uygarlıkların" tarihidir. Tarihsel sosyolojinin önde gelen yazarlarından Charles Tilly bir zamanlar sosyolojinin neredeyse tamamını tarihsel sosyolojinin oluşturduğu ancak zamanla sosyolojinin tarihten uzaklaştığını ve bu uzaklaşmanın sosyolojik düşüncenin dört öncüsünden Weber ve Marx'ın izleyicilerinden ziyade Mill ve Durkheim'ın izleyicileri arasında daha belirgin oluğunu dile getirmektedir.[4] Sosyolojinin tekrar tarihe yönelmesi Tilly'ye göre, 1970'lerden itibaren gelişme modelleri ve geniş kapsamlı sosyal değişimle ilgili çalışmalardan duyulan memnuniyetsizlikten, sosyolojik modellerin zayıf ve süreçlerin varsayımsal olmasından kaynaklanmaktadır.[5] Ortaya konan model ve açıklamaların temellerinin zayıf olduğunun ortaya çıkması, bugün yaşananların aslında geçmişten alınan bir miras olduğu ve ancak bu miras göz önünde bulundurularak açıklanabileceği sonucuna

[1] Ferdan Ergut, Ayşen Uysal, **Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar,** Ankara, Dipnot Yayınları, 2007, s. 12
[2] Theda Skocpol, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 7
[3] Mitchell Dean, **Critical and Effective Histories: Foucault's Methods and Historical Sociology,** Londra-New York: Routledge, 2003, s. 1
[4] Chares Tilly, "Historical Sociology", **Current Perspectives in Social Theory,** Sayı 1, 1980, s. 55
[5] Ibid., s. 56

varılmasına yol açmış, bu da sosyal bilimcileri tarihsel araştırmalara yöneltmiştir. Bunun nedeni Tilly'ye göre, aynı zamanda neden tarih üzerine çalıştığımız sorusunun da cevabıdır; "insan ilişkileriyle ilgili tüm güvenilir bilgiler çoktan tarih olmuş olaylara dayanmaktadır" ve tarihsel doğrulama, büyük ölçekli toplumsal değişimlerin analizinde büyük önem taşımaktadır.[6] Tarihsel sosyolojinin ortaya çıkışı ve gelişiminde bunun kadar önemli bir diğer gelişme ise tarihçilerin "eski sorunları" sosyal bilimlerin diğer alanlarından aldıkları model ve metotları kullanarak çözmeye çalışmalarıdır.[7] Nitekim bu tez çalışmasında yapılacak olan da tarihsel sosyolojinin esas olarak bu boyutuyla yakından ilişkilidir. Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının çözülme süreçleri ve sonrasında farklı yollara sapmış olmaları, sosyolojinin tarihten yararlanmasından çok tarihin sosyolojik yöntem ve analizlerden yararlanması bağlamında bir tarihsel sosyolojik analiz çerçevesinde incelenecektir.

Genellikle karşılaştırmalı bir yaklaşımın benimsendiği tarihsel sosyoloji çalışmalarında olduğu gibi bu çalışmada da Charles Tilly tarafından patika bağımlılığı (*path-dependency)* olarak tanımlanan önceki olayların sonraki olaylar üzerindeki etkisinin araştırılması esas olacaktır. Tilly'nin de belirttiği gibi, siyasi süreçlerin tarihsel analizi, genellikle bir neden-sonuç ilişkisi kurmaya çalışır.[8] Buna göre eğer toplumsal, siyasal, iktisadi süreçler belirli bir noktada girilen patikaya bağımlı ise toplumsal değişimin önceden kestirilebilir ve kaçınılmaz bir yönü olamaz ve hiçbir tarihsel durum bir sonrakinin gerekli bir önkoşulu değildir; her durum "uzun, yavaş, tarihsel olarak özgün süreçlerin" bir ürünüdür.[9] Zaten tarihsel sosyoloji çalışmalarında tarihsel süreçten anlaşılan Annales Okulundan alınan bir yaklaşımla *longue duree,* yani uzun dönemli bir tarihsel perspektiftir. Ancak bu şekilde tarihsel olayların, sadece gerçekleştikleri ya da incelendikleri dönemin bakış açısıyla ele alınmasının önüne geçilebilecektir.

Skocpol tarihsel sosyolojik incelemelerin sahip olduğu karakteristikleri şu şekilde tanımlamaktadır.

---

[6] Chares Tilly, "How (and What) Are Historians Doing?" David Easton & Corinne S. Schelling, (der.), **Divided Knowledge Across Disciplines, Across Cultures,** Newbury Park: Sage, 1991, s. 86
[7] Chares Tilly, "Historical Sociology", s. 57
[8] Chares Tilly, "Historical Analysis of Political Processes,", Jonathan H. Turner, (der.), **Handbook of Sociological Theory**, New York: Kluwer/Plenum, s. 67
[9] Ergut, Uysal, **op. cit.,** s. 13

> En temel olarak, zamana ve mekana somut bir şekilde yerleşmiş olduğu anlaşılan toplumsal yapılar ya da süreçlerle ilgili sorular sorarlar. İkincisi, süreçleri zaman içinde ele aldıkları gibi, sonuçların nedenlerini açıklamada zamansal ardışıklığı da ciddiye alırlar. Üçüncüsü, pek çok tarihsel çözümleme, bireysel yaşamlarda ve toplumsal dönüşümlerde niyet edilen ve edilmeyen sonuçların açığa çıkmasından anlam çıkarmak için, önemli eylemlerin ve yapısal bağlamların etkileşimine dikkat eder. Son olarak, tarihsel sosyolojik incelemeler, özgül türden toplumsal yapıların ve değişim kalıplarının tikel ve değişik özelliklerini aydınlatırlar. Zamansal süreçlerin ve bağlamların yanı sıra, toplumsal ve kültürel farklılıklar da tarihsel yönelimli sosyologların asıl ilgi alanıdır. Dünyanın geçmişi onlara bir biçimli bir gelişme öyküsü ya da standartlaşmış bir ardışıklıklar kümesi olarak görünmez. Aksine grupların ya da örgütlenmelerin geçmişte değişik yollar tercih etmiş olduklarını ya da bu yollara kaza eseri girdiklerini kabul ederler. Daha önceki "tercihler" ise, yeri geldiğinde önceden belirlenen bir sonuca yönelmeksizin, daha sonraki değişimlere hem alternatif olanaklar açarlar, hem de bu olanakları sınırlarlar.[10]

Bu noktaları göz önünde bulundurarak çalışmada, yine karşılaştırmalı tarih ve tarihsel sosyolojiden ödünç alınan bir yaklaşımla tarihsel süreçteki toplumsal dönüşümler ya da "bir yöne sahip olduğu varsayılan değişimleri"[11] inceleyerek kuramsal açıklamalar oluşturmayı hedeflenmektedir. Burada değişimin bir yöne sahip olduğunu varsaymak çalışma esnasında kurama, üzerinde çalışılan belli bir sorunun yol göstermesi gerekliliğini ifade eder. Bunu problem merkezli araştırma olarak da ifade ermek mümkündür. Bu bağlamda çalışma ele alınan konunun nedensel açıklamasını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaçla tezde temel olarak ikincil kaynaklardan yararlanılacaktır. İkincil kaynaklar ve tarihçiler tarafından ikincil kaynaklar olarak nitelendirilen biyografiler, nüfus sayımları, mahalle kayıtları gibi kaynaklar tarihsel sosyoloji çalışmalarının temel kaynaklarını oluşturmaktadır.[12] İkincil kaynakların kullanımıyla hedeflenen, bu kaynakları karşılaştırmalı bir analiz çerçevesinde bir araya getirerek daha geniş bir resim ortaya koyabilmektir.

[10] Skocpol, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, s. 2
[11] Elizabeth Özdalga, **Tarihsel Sosyoloji***"* Doğubatı Yayınları, Ankara, 2009, s. 11
[12] Chares Tilly, "Historical Sociology", s. 58.

Ancak bu kaynakların incelenmesi göstermektedir ki karşılaştırmalı çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Eserler genellikle tek bir imparatorluğun bütün tarihi ya da belli bir döneminin anlatımına dayanmaktadır. Analize dayalı çalışmalar içinde ise imparatorluklarda milliyetçilik konusu genellikle imparatorluk nüfusu içindeki farklı etnik ve gruplar arasında gelişen milliyetçi düşünce ve onlar tarafından gerçekleştirilen milliyetçi hareketler bağlamında ele alınmaktadır. Öte yandan az sayıda da karşılaştırmalı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda genellikle imparatorluklar arasında bir sınıflandırmaya gidilmeden farklı yapıdaki imparatorlukların karşılaştırılması söz konusudur ve bu da yapılan karşılaştırmada sınırlılıklara neden olmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada incelenecek imparatorluk sayısı iki ile sınırlandırılmış ve ele alınan imparatorlukların –Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının- aynı tür imparatorluklar olması düşünülüştür. Tilly'nin de belirttiği gibi dillerin öğrenilmesi ve kaynaklarla ilgili güçlükler tarihçileri kendilerini yer ve zaman olarak küçük alanlarla sınırlandırmaya zorlamakta, bir ya da iki ülkenin yaklaşık yüzyıllık bir dönem içinde incelenmesine yönlendirmektedir.[13] Buna alternatif olarak yapılabilecek olan ise mekan ve zaman sınırlamasını aşarak belli olguların uzun dönemli olarak incelenmesidir. Bu çalışmada benimsenecek araştırma yöntemi de, geniş coğrafyalara yayılmış uzun ömürlü iki imparatorluğu, Tilly'nin ifade ettiği gibi, belli bir olgu çerçevesinde ele almak olacaktır. Bu bağlamda genellikle karşılaşılandan farklı olarak imparatorluklarda ortaya çıkan milliyetçi düşünce ve hareketler değil bu düşünce ve hareketlere yanıt olarak üretilen ve uygulanan imparatorluk politikaları bu çalışmanın odak noktasında olacaktır. İncelenecek ikincil kaynaklar bu bağlamda bir araya getirilmeye çalışılacaktır.

Bu bağlamda üç bölüm olarak planlanan tezin ilk bölümü imparatorlukların teorik ve tarihsel bağlamda incelenmesine ayrılmıştır. İmparatorlukların tanımlanması ve sınıflandırılması teorik incelemenin ilk ayağını oluşturmaktadır. Bunu söz konusu tanım ve sınıflandırmaların da yardımıyla imparatorlukların üzerine kurulu oldukları yapı ve unsurların incelenmesi izleyecektir. Bu yapılarının tarihsel süreç içinde, özellikle 19. yüzyıldan itibaren içinde girdikleri çözülme ve dönüşüm

[13] Chares Tilly, "How (and What) Are Historians Doing?", s. 89

sürecinin dönemin koşulları bağlamında ele alınması bu bölümde incelenecek son konuyu oluşturmaktadır. Nitekim bu dönem aynı zamanda, bazı istisnaları olmakla birlikte genel olarak imparatorluklar çağının da sonunu işaret etmektedir. Bu noktada ağırlık, tezin konusunu oluşturan imparatorlukların çözülme sürecinde belirleyici olan sosyalizm ve milliyetçiliğin ortaya çıktığı koşullar ve aldıkları biçimlerin, gerek teorik gerek pratik düzlemde incelenmesinde olacaktır.

İkinci bölümde kuruluşlarından 19. yüzyıla kadar Osmanlı ve Rus İmparatorlukları, birinci bölümde verilen teorik çerçeveye uygun olarak, üzerine kurulu oldukları güç unsurları ve bu unsurların zaman içindeki dönüşümü bağlamında ele alınacaktır. Bölümde vurgu, çalışmanın amacına uygun olarak, İmparatorlukların farklılıkları yönetme politikası üzerinde olacaktır. Dolayısıyla Osmanlı milliyet sistemi ve Rus milliyetler politikası bölümün ana eksenini oluşturacaktır. Söz konusu politikaların ortaya çıkışında ve uygulanmasında belirleyici olan tarihsel koşullar, kronolojik olarak değil anılan güç unsurları bağlamında ele alınacaktır. Bu amaçla her iki imparatorluğun da bir imparatorluk olarak adlandırılabilecek koşullarla sahip olmalarından önceki dönemden, kuruluşlarından itibaren topraklarını genişletmeleri; bu toprakları ve insanlarını yönetmek üzere geliştirdikleri politikalarla bir imparatorluğa dönüşmeleri ve bundan sonra geliştirilen imparatorluk politikaları incelenecektir.

Bu imparatorluk yapıları ve politikalarının zaman içinde, dönemin koşullarına bağlı olarak etkinliklerini nasıl kaybettikleri ve imparatorlukların buna karşı aldıkları önlemler bağlamında geçirdikleri dönüşüm üçüncü ve son bölümün temasını oluşturacaktır. Bu amaçla ilk olarak 19. yüzyıldan, her iki imparatorluğun da son bulduğu 20. yüzyıl başına kadar, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarında meydana gelen İmparatorluk karşıtı hareketler incelenecektir. Bu hareketler her iki imparatorlukta da, farklı derecelerde olmakla birlikte, milliyetçilik ve sosyalizm ekseninde meydana geldiğinden tezde de bu eksende ele alınacaktır. İmparatorlukların kendilerine karşı gelişen tepkiler doğrultusunda varlıklarını korumak için, geliştirdiği politikalar bu bölümde üzerinde durulacak esas konuyu oluşturmaktadır. Bu süreçte imparatorluklar bir anlamda kendilerini zamanın değişen koşullarına uydurmaya çalışmışlardır. Ancak söz konusu tepkiler ve bunların oluşturduğu imparatorluk

karşıtı hareketler, imparatorlukların meşruiyet temellerini sorguluyordu. Üstelik bu sadece bu iki imparatorluk için değil, Avrupa'nın geri kalanı için de geçerliydi. Bu nedenle söz konusu tepkilerin imparatorlukların varlığını kabul etmeleri mümkün olmadığı gibi imparatorlukların da kendilerini bu yeni koşullara ayak uydurmak üzere dönüştürmeleri mümkün değildi. Nitekim I. Dünya Savaşının bütün Avrupa'yı etkisi altına alan koşulları altında Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının varlıkları sona erdi.

1 TEORİ VETARİH PERSPEKTİFİNDEN İMPARATORLUKLAR

1.1 Tanım ve Sınıflandırma

İmparatorluklar, tarihin çeşitli dönemlerinde, farklı coğrafyalardaki geniş topraklar ve büyük insan topluluklarını bünyesinde barındırmış, bu özelliklerine bağlı olarak da birbirinden çok farklı özelliklere sahip pek çok devlet imparatorluk kavramının içine yerleştirilmiştir. Bundan dolayı imparatorluklarla ilgili yapılacak her türlü tanımlama ya çok geniş ve kapsayıcı ya da çok dar ve dışlayıcı olma riskiyle karşı karşıyadır. Buna rağmen konu ile ilgilenen pek çok yazar, bu riski göze alarak ve çekincelerini de belirterek bir tanım yapma yoluna gitmişlerdir.

Bir siyasal birim olarak imparatorluğu tanımlamadan önce kavram olarak imparatorluğun kökenine bakmak gerekmektedir. İmparatorluk kavramının kökenine bakıldığında, kavramın Latince otorite ya da hâkimiyet anlamına gelen *imperium* kelimesinden türediği görülür. Ancak yüzyıllar içinde kavram başlangıçtaki anlamından çok faklı anlamlar ifade edecek biçimde değişikliğe uğramakla birlikte başlangıçta taşıdığı anlamı da içinde barındırmaya devam etmiştir. Örneğin Latince *imperator* kelimesinden gelen imparator kelimesi esas olarak başarılı general anlamını taşımaktaydı. Zamanla imparator kavramı, bugün de kullanıldığı anlamıyla, devletin başındaki yöneticiyi ifade etmeye başladı. Roma'da *imperium,* yani yürütme yetkisine sahip olan kral, başkomutanlık görevinin yanı sıra başrahiplik ve baş yargıçlık görevlerini de üstleniyordu.[14] Bunun yanı sıra kavram askeri çağırışımlar taşımaya da devam etti. Roma İmparatorluğunun yöneticileri her zaman başkomutan olarak kalırken,[15] sömürge imparatorlukları dışarıda bırakılacak olursa son

[14] Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine,** Ankara İmge Kitabevi, 2001, s. 18

[15] Benzer bir uygulamaya, Roma İmparatorluğundan daha önce Antik Yunan'da rastlamak mümkün. Özellikle Pers savaşları döneminde, polis güvenliğinin başat sorun olduğu bir ortamda, ordu komutanları ön plana çıkarken bu durum halk tarafından da benimsenmekteydi. Ayrıca, ordunun tek elden yönetilmesine duyulan ihtiyaç nedeniyle başkomutanlık kurumun oluşturulması ve başkomutanın zamanla kabile sistemine bağımlı olmaksızın yurttaşlar arasından seçilmeye başlanmasıyla, diğer devlet görevlilerinden farklı olarak her yıl art arda seçilme hakkına sahip olan başkomutan, siyasal yaşamda da önemli bir yer kazandı. Ağaoğulları'na göre böylece halk önderlerinin ve yönetimde ağırlıklı bir yere sahip olan kişilerin Atina demokrasisi tarafından özümsenmesinde Pers Savaşlarının önemli bir etkisi olmuştur. Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa,** Ankara, İmge Kitapevi, 2006, s. 42

imparatorluklar olarak kabul edilebilecek olan Alman ve Rus imparatorları da nadiren üniformasız olarak fotoğraflanmışlardır.[16]

1.1.1 İmparatorluğu Tanımlamak

Lieven'a göre imparatorluğun tanımı yapılırken kullanılabilecek en tembel yaklaşım bir devletin kendisini istediği şekilde tanımlayabileceğini söylemektir, çünkü buna göre Bokassa'nın Orta Afrika Cumhuriyetini 1976 yılında bir imparatorluk olarak ilan etmesi nedeniyle bu devletin gerçekten de bir imparatorluk olduğunu kabul etmek gerekir.[17] Oysaki gerçekte yapılması gereken bu değil, belli ortak özellikler ortaya koyarak bir tanım geliştirilmesidir. Belli ortak özellikler çerçevesinde imparatorluklarla ilgili bir tanıma ulaşma çabasında olan yazarlardan biri Michael Doyle'dur. Michael Doyle tarafından yapılan tanıma göre imparatorluk, siyasi bağımsızlığı bir başka toplum tarafından etkili biçimde kontrol edilen bir toplum ile bu toplumu kontrol eden toplum arasındaki resmi ya da resmi olmayan ilişkiye ya da başka bir ifadeyle belli bir toplumun yabancı bir devlet tarafından, resmi ya da resmi olmayan bir biçimde güç, siyasi işbirliği, ekonomik, sosyal veya kültürel bağımlılık gibi araçlarla siyasi kontrolüne dayanan bir siyasi birimdir.[18] Emperyal kontrolün kapsamı, hem kontörlün kendisi hem de sonuçlarıyla ilgilidir. Kontrol (doğrundan ya da dolaylı olarak) resmi biçimde gerçekleştirilebileceği gibi, genellikle çevredeki yerel elitlerle yapılan işbirliğiyle, merkezin, çevrenin siyasal birikimini, kararlarını, muhakemelerini ve uygulamalarını etkilenmesi yoluyla gayri resmi biçimde de olabilmektedir.[19] Burada Doyle'un kontrolün sonuçlarıyla kastettiği ise hem iç hem de dış politikayla ilgili meselelerdir. Ancak bu noktada Doyle emperyal güç ile hegemonyanın birbiriyle karıştırılmaması gerektiğini vurgulayarak iki kavram arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. Buna göre imparatorluk hem iç hem de dış politikanın kontrolüne dayanmaktadır, hegemonya ise sadece dış politikanın kontrolü ile ilgilidir. Hegemonyanın sadece dış politikanın kontrolüne dayandığı yönündeki tespiti ilk yapan ise Thucydides olmuştur. Peloponnesos Savaşı'yla ilgili aynı adı taşıyan eserinde Thucydides, Sparta'nın müttefiklerinin bu

[16] Dominic Lieven, **Empire: Russian Empire and Its Rivals,** New Haven and London, Yale University Press, 2000, s. 8
[17] **Ibid.**, s. 6
[18] Michael Doyle, **Empires,** Cornel University Press, New York, 1986, s. 30 ve s. 45
[19] **Ibid.**, s. 40

savaşta Sparta hegemonyasına tabi olmakla birlikte iç işlerinde büyük oranda özerk olduklarını, buna karşılık Atina'nın müttefiklerinin savaşta, dış politikalarında olduğu kadar iç politikalarında da Atina'ya bağımlı olduklarını belirterek hegemonyayı dış politika ile ilişkilendirmiştir.[20] Bu ayrımdan yola çıkan Doyle da Atina'nın resmi bir biçimde olmasa da bir imparatorluk olarak nitelendirilebileceğini öne sürmektedir.

Doyle'un yaptığı imparatorluk tanımının anlaşılması için, tanım ve sınıflandırma yaparken kullandığı emperyal kontrol kavramına da açıklık getirmek gerekmektedir. Doyle'a göre kontrol, asimetrik bir nüfuz ve iktidar uygulamasıdır.[21] Söz konusu nüfuz açık veya örtülü olabilir. Açık nüfuz, bir devletin istediği bir sonucu elde etmek için, eylemleriyle, başka bir devletin, kendisinin bu sonucu elde etmesini sağlayacak şekilde davranmasını sağlamasıdır. Eğer bir devlet belli bir sonuca ulaşmak istediği halde diğer bir devletin kendisinin bu sonuca ulaşmasını sağlayacak bir şekilde davranmasına neden olacak bir eylemde bulunmuyor, ama kendisinin bu sonucu elde etme isteği diğer devletin bu doğrultuda davranmasına neden oluyorsa bu örtülü nüfuzdur. Tanımdaki iktidar kavramı ise nüfuzun bir altkümesidir ve güçlü bir aktörün, nüfuz edilen aktörün gerçekleşmesini tercih etmeyeceği bir etkiye sahip olma yeteneğidir.

Bu tanımda Doyle'un emperyal ilişkinin resmi ya da resmi olmayan niteliğine yaptığı vurgu, bazı durumlarda belli bir bölgenin, bir imparatorluk tarafından doğrudan topraklarına katılmamış olmakla birlikte bu imparatorluğun o bölge üzerinde belli bir kontrol sahibi olduğu anlamını taşımaktadır. Tarihte hem resmi hem de resmi olmayan kontrol biçimini uygulayan imparatorluklar olmuştur. Bir imparatorluğun bu iki kontrol biçiminden birini tercih ettiği durumlar olduğu gibi bazen de tek bir imparatorluğun her iki kontrol ilişkisini birden kurduğu, bazı bölgeleri doğrudan topraklarına katarak yönettiği bazılarını ise topraklarına katmadan, bağımsız bir birim olarak bıraktığı ancak bu bölgeyi ekonomik, askeri ya da siyasi olarak kontrol ettiği görülmektedir. Tarihe bakıldığında, henüz kent devletleri döneminde resmi olmayan, dolaylı kontrole dayalı emperyal bir ilişki

[20] **Ibid.**, p. 40. Ayrıca bknz. Thukydides, **Peloponnesos Savaşı,** İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1976
[21] Doyle, **op cit.,** p. 34

türünün varlığını saptamak mümkündür. Thucydides'in Peloponnesos Savaşı adlı eserinde verdiği bilgilere dayanarak Yunan şehir devletlerinin birliği olan Attik-Delos Liginin, Atina'nın diğer şehir devletleri üzerinde kurduğu kontrolün uygulama aracı haline geldiğini söylemek mümkündür. Attik-Delos Deniz Birliği, M.Ö. 478 yılında Atina'nın liderliğinde birçok Yunan polisinin Perslere karşı sürekli bir savaşı sürdürebilmek için askeri bir bağlaşma yapmak üzere bir araya gelmeleriyle kurulmuştu. Lig esas olarak her biri bağımsız olan şehir devletlerinin birliğiydi fakat zamanla devletlerin lige yaptıkları katkının zorunlu hale getirilmesi ve ligden ayrılmanın mümkün olmaması gibi uygulamalar, Atina dışındaki üye devletlerin şekilsel olarak bağımsız olmakla birlikte aslında Atina'ya emperyal bir ilişkiyle bağlı olması sonucunu doğuruyordu. Ağaoğulları bu süreci şu şekilde anlatmaktadır:

> İlk zamanlarda, Delos adasında bulunan Birlik hazinesini kendi kentlerine taşıyan Atinalılar, ortak parayı, amacı dışında Atina'nın süslenip zenginleştirilmesi yolunda kullanmaya başladılar. Ardından Atina, bağlaşıklarını kendi para birimini ve ölçü sistemlerini kullanmaya zorladı ve onları kendisine haraç ödeyen bağımlı polisler konumuna indirgedi. Ekonomisini büyük ölçüde yüzlerce polisin sömürüsü üzerine kuran Atina, Birlikten ayrılmak isteyenlere de acımasız bir şiddet kullanmaktan kaçınmadı.[22]

Roma İmparatorluğuna bakıldığında da, Romalıların imparatorluk algısının resmen ilhak edilen topraklardan çok Roma'nın üzerinde iktidar uyguladığı alanların tümünün, imparatorluğun bir paçası olduğu doğrultusunda olduğu görülür.[23] Bu anlayış kendisini Sezar'ın sözlerinde de gösterir; ona göre de emperyal bağlardansa kontrol çok daha büyük bir öneme sahiptir.[24]

---

[22] Ağaoğulları, **op. cit.,** s. 44. Ancak söz konusu birliğin dağıtılmasını talep eden Sparta'nın bu isteğini reddetmek, Atina için sonun başlangıcını temsil eden Peleponnesos savaşına neden oldu. 27 yıl süren bu savaşta Sparta karşısında ağır bir yenilgi alan Atina, bu yenilginin yanı sıra savaş sürecinde yaşanan iktidar mücadeleleri ve sınıf çatışmalarının yarattığı iç karışıklıkların da etkisiyle çöküş süreci içine girdi. Bununla birlikte Peleponnesos savaşı, savaşın galibi olan Sparta için de çöküş sürecini başlattı. Büyük insan gücü kaybına uğrayan Sparta, bu savaşlarla zorunlu olarak dışa açıldı. Ancak bu durum, gücünü büyük oranda kapalı toplum yapısına dayalı bir polis olmasından alan Sparta'nın dıştan gelen etkilere karşı kendisini koruyamamasına ve düzeninin bozularak gücünü kaybetmesine neden oldu. Ağaoğulları, **Ibid.,** s. 51

[23] William V. Harris, **War and Imperialism in Republican Rome: 327-70,** Oxford University Press, Oxford, 1979, s. 105

[24] Michael Doyle, **op. cit.,** p. 30. Ayrıca bknz. Julies Caesar, **Gallia Savaşı,** Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1942

Doyle'un bir imparatorluğun bir bölgeyi ilhak etmesi yani şekli egemenlik ile o bölgeyi topraklarına katmadan kontrol etmesi yani etkili egemenlik arasında yaptığı ayrım ise bir imparatorluğun bir ülkeye resmi olarak sahip olduğu fakat üzerinde etkili bir kontrol uygulamadığı ya da uygulayamadığı durumları ifade etmektedir. Örneğin Britanya 1867 yılında dominyonu olan Kanada üzerinde çok az bir kontrol uygulamıştır. Bunun gibi durumlarda söz konusu ülke şeklen bağımsız olmamakla birlikte fiilen bağımsız olabilmektedir. Ancak bu durumun daha uç örneklerine de rastlanmaktadır; bir devletin resmen sahip olduğu bir bölgenin başka bir devlet tarafından kontrol edilmesi. Bu duruma örnek olarak Mısır'ın resmi olarak Osmanlı toprağı olmaya devam etmekle birlikte İmparatorluğun bu bölgedeki kontrolünü kaybetmesi ve 19. Yüzyılın son çeyreğinde bölgenin kontrolünün tamamen Britanya'ya geçmiş olması gösterilebilir.

Hobsbawm imparatorlukların aslında çok az ortak özelliğe sahip olmalarına rağmen hepsinin, üzerinde yaşayanların ya da yerel yöneticilerin çıkarlarını temsil etmediğine inanılan uzak ve yabancı bir merkezden yönetilen bazı bölge veya bölgelerden oluştuğunu belirtmektedir.[25] Charles Tilly de imparatorluğu, dolaylı bir yönetimle merkezi iktidara bağlı büyük bir karma yönetim şekli olarak tanımlamaktadır.[26] Bu tanıma göre merkezi iktidar imparatorluğun her bir bölgesi üzerinde askeri ve mali kontrol uygulamakla birlikte dolaylı yönetimin iki temel unsuruna hoşgörü göstermektedir: her bir bölgenin yönetimi için özel anlaşmalar yapılması; ve bağlılık, vergi, merkezle askeri işbirliği karşılığında kendi bölgelerinde belli oranda bir otonomiden yararlanan aracıların iktidarın kullanımına dâhil olması.

Alexander Motyl'in tanıma göre imparatorluklar, kültürel açıdan farklı nüfus ve elitlerin yaşadığı ve coğrafi olarak birbirine bağlı bir merkez ile çevreden oluşan politik birimlerdir.[27] Hiyerarşik bir biçimde düzenlenmiş bu siyasi birimde devlet, merkezdeki elitler aracılığıyla farklı birimlerin etkileşiminde aracı rolünü oynamakta ve periferiden merkeze ve buradan da tekrar periferiye kaynak akışını yöneterek

[25] Eric J. Hobsbawm, "How Empires End" Karen Barkey, Mark von Hagen, **After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires,** Westview Press, s. 12
[26] Charles Tilly, "How Empires End", Barkey, von Hagen, **Ibid.**, s. 3
[27] Alexander J. Motyl, "Thinking About Empire", Barkey, Hagen, **Ibid,** s. 20

periferideki toplumlar ve elitlere hükmetmektedir.[28] Bu süreçte merkezdeki elitlerin periferiyi yönetmesi, periferideki yöneticilerin ve politikaların belirlenmesine müdahale biçiminde gerçekleşen doğrudan bir yönetim olabileceği gibi, daha az müdahale ve kontrol içeren gayri resmi bir yönetim de olabilir. Ancak her durumda merkezin periferide, Motyl'in "çevre elitleri" olarak tanımladığı, ortakları olmalıdır.[29] Motyl'e göre imparatorluk her şeyden önce ilişkilerle ilgilidir. Motyl bu tanımı yaptıktan sonra merkez ve çevre kavramlarını da tanımlamaktadır. Buna göre bir merkezin sahip olması gereken özellikler (1) siyasi, ekonomik ve sosyokültürel çok boyutluluk; (2) sınırları belli bir coğrafi alan (belli bir bölgede toplanma); (3) birbirini destekleyen kurumlar; ve (4) anlamlı bir karar alma gücüdür. Yani merkez, bölgesel olarak belirli bir yerde toplanmış ve karşılıklı olarak birbirini destekleyen kurumların oldukça merkezileşmiş bir otoriteyi kullandıkları bir yapıya sahiptir ve bu tanım gereği bir imparatorlukta yalnız bir merkez olabilir. Buna karşılık periferi ise merkezi örgütlerin bölgesel olarak kendisine bağlı ileri karakolları olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bir imparatorlukta birden fazla çevrenin olması söz konusudur. İmparatorluklar da, birbirine bölgesel olarak bağlı olan merkez ve periferilerden oluşan, kültürel olarak farklılaşmış idari birimlerdir. Buna bağlı olarak da Motyl'e göre basitçe çokuluslu bir diktatörlükten faklı olarak imparatorluklar, merkezileşmenin, parçalılığın ve farklılaşmanın üst üste bindiği, yüksek derecede merkezileşmiş ülkesel olarak parçalı ve kültürel olarak farklılaşmış bir devlettir.[30] Bu nedenle de imparatorluğu sadece çok uluslu ve merkezi siyasi birimler olarak tanımlamak, bu tanımlamanın pek çok devleti içermesi nedeniyle açıklayıcı olmayacaktır.[31]

1.1.2 İmparatorluk Türleri

Münkler tarafından yapılan ayrıma göre imparatorluklar, bölgelerin şiddet yoluyla fethedilmesi ya da ekonomisine nüfuz edilmesiyle ortaya çıkar ve buna bağlı olarak hakimiyet alanlarını kapsayan emperyal düzenler, klasik dünya imparatorlukları ve dünya ekonomisi üzerindeki kontrole dayalı imparatorluklar

[28] Alexander J. Motyl, **Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires,** Colombia University Press, 2001, s. 4
[29] **Ibid.,**, s. 13
[30] Motyl, "Thinking About Empire", s. 21
[31] Motyl, **Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires,** s. 1

olarak ayrılabilir.[32] Burada ayrım esas olarak periferideki artı ürüne askeri ya da ticari yollarla el konulmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bunun kesin bir ayrım olduğunu söylemek zordur. Çünkü her imparatorluk aynı zamanda kendisine bağlı bir ekonomik yapıyı da içinde barındırır. Ayrıca imparatorluğun önemli kaynaklar ve ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurması durumunda dünya ekonomisini de etkisi altına alması söz konusudur. Dolayısıyla tarihte genel olarak görülen bu iki yapıyı çeşitli oranlarda barındıran karma imparatorluklardır. Münkler de bu noktanın altını çizmekte, ancak artı-ürüne askeri ya da ticari yolla el koymanın imparatorlukların seçimine bağlı bir durum olmadığını da belirtmektedir. Coğrafya, merkezin uygarlık düzeyi, seçkinlerin zihniyeti ve yetileri, tarihsel geçmiş ve kolektif bellek, periferinin genişleme çabalarına olan tepkisi gibi birçok etken imparatorlukların artı-ürüne askeri ya da ticari yolla el koymalarını kendiliğinden belirlemekte, bu durumu serbest bir seçim olmaktan çıkarmaktadır.[33]

Münklerin imparatorlukların şiddet yoluyla ya da ekonomik nüfuzla kurulmasına benzer bir yaklaşımı Lieven sunmaktadır. Ancak Lieven'ın yaklaşımında söz konusu olan ekonomik değil siyasi nüfuzdur. Buna göre imparatorluğa dönüşme sürecinde ve sonrasında imparatorluklar belli bölgeleri topraklarına katarken, askeri güç kullanmalarını gerektirecek durumlar olsa bile, esas olarak gönüllü olarak imparatorluğa katılma söz konusudur. Bu nedenle Lieven bu tip örnekleri tanımlamak için "davet üzerine imparatorluk" (*empire by invitation)* kavramını kullanmaktadır.[34] Tanımlamadaki "davet" vurgusu, imparatorluğun, bu bölgelerin halkları ya da yöneticileri tarafından bu toprakları yönetmek üzere çağırılmasını ifade etmektedir. Böylece imparatorluk esas olarak siyasi gücü ile bu bölgeleri topraklarına katmış olur. Güçlü bir siyasi birimin parçası olmak, imparatorluğa katılmanın önemli bir gerekçesini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu bölgenin imparatorluğun korumasına ihtiyaç duyduğu bir durumda bulunması da, imparatorluğun davet edilmesine neden olabilmektedir. Buna genellikle, meşrulaştırıcı bir ideolojik unsur da eşlik etmektedir. Davet edilen,

[32] Herfried Münkler, **İmparatorluklar: Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantığı,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 84
[33] **Ibid.,** s. 96
[34] Dominic Lieven ile görüşme, Londra, 17 Ekim 2011

imparatorlukla aynı dinden gelen bölge halkı ve yöneticileri için bu unsur dinin korunması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra ileride belirtilecek olan diğer ideolojik unsurlar olan, barış götürme adil bir yönetim ya da refah sağlama gibi gerekçeler de bir imparatorluğun davet edilmesini sağlayabilmektedir.

Davet edilmek suretiyle topraklarını genişletmek imparatorluklar için oldukça önemlidir. Çünkü her şeyden önce bu "davet", sahip oldukları gücün önemli bir göstergesidir. Üstelik bu sadece kendi toprakları içinde değil, diğer devletlerin gözünde de önemli güç gösterisidir. Yani hem imparatorluğun güvenini ve güvenliğini arttırmakta hem de rakiplerine karşı bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Üstelik imparatorluk yönetimi, kendisine katılan topraklardan çeşitli şekillerde faydalanabilecektir. Bölgenin kaynakları, çoğunlukla vergi şeklinde olmakla birlikte, ayni ya da insan gücü biçiminde de, imparatorluğun kullanımına verilmekte, böylece koruma karşılığı vergi ödeme ve angarya biçimindeki feodal ilişki, imparatorlukla, kendinse yeni katılan devlet arasında kurulmuş olmaktadır. Ancak davet edilen imparatorluk olmak önemli çelişkileri de barındırmaktadır. Çünkü imparatorluk, bu topraklardaki varlığını, davet edilmesini sağlayan unsurlara sahip olduğu sürece koruyacaktır. Bunlardan herhangi birinde görülen zafiyet imparatorluğun bölgedeki varlığının çok kısa sürede sonlanmasına yol açabilecektir. Bunu önlemek için imparatorluk yönetimi söz konusu bölgeleri kendisine daha sıkı biçimde bağlama yoluna gidebilir. Ancak burada söz konusu olan ilişki bir çeşit sözleşme olduğundan, bu karşı tarafın "davetini geri çekmesi"ne neden olabilecektir. Bu durumda, imparatorluğun askeri güç gibi şiddet içeren unsurlara başvurması ise zaten gönüllülük üzerine kurulu davet edilen imparatorluk olma durumunun üzerine kurulu olduğu zemini sarsacsak ve söz konusu ilişkinin sona ermesi anlamına gelecektir.

Barkey imparatorlukların ortaya çıkış şekillerine göre yapılacak sınıflandırmalara "ağ teorisi"ni imparatorluklara uyarlayarak katkıda bulunmaktadır. Buna göre kimi imparatorluklar tekerlek poyrası/çubuğu benzeri bir ağ yapısı etrafında kurulmaktadır. Ağ teorisi, devletlerin çeşitli sistemlerin sınırlarında yerleşik bulunan kurucularının gruplar, fikirler, kültürel oluşumlar arasında iletişim kurup kültürler ve toplumsal oluşumlar arasında aracılık ederlerken merkeziyetçilikle bölgeselciliği, eklektik yapıları, sınırların sabitliği ve esnekliğini, çeşitliliği,

muhalefeti ve gerektiğinde toplumsal düzeninin bir bölümünün reddedilmesi veya hoşgörüyle karşılanmasını birleştiren bir siyasi biçim inşa etmelerini ifade etmektedir.[35] Özellikle birbirine rakip devletler ve emperyal güçler arasında kalan sınır bölgeleri, sınırlara yakın bölgelerde yerleşik bulunanlara çeşitli fırsatlar ve ittifak olanakları sunmaktadır.[36] Bu bölgelerde ortaya çıkan devletlerin kurucuları sistemlerin sınırlarında, farklı grupların kesişme noktalarında bulunmakta ve her iki taraftan da bir şeyler öğrenerek, onları birleştirerek, aralarında benzerlikler bularak, her birinin en iyi pratikleri ve inançlarından yararlanarak yeni bir devletin temellerini atabilmektedirler.[37]

İmparatorluklar arasında yapılabilecek bir diğer ayrım kara imparatorlukları ve deniz imparatorlukları ayrımıdır. Kara imparatorlukları genellikle bir hükümdar ya da genişlemenin koşullarını yaratıp askeri operasyonları yöneten siyasi-askeri seçkinler tarafından siyasi olarak örgütlenmiş askeri genişleme sonucu ortaya çıkarlar.[38] İmparatorluklar ya da imparatorluk olma doğrultusunda ilerleyen devletler için askeri genişlemenin imparatorluk olmanın bir koşulu olarak kabul edilen büyük topraklara sahip olmanın yolu olduğu düşünülebilir. Ancak bunu yaparken yayılma için tercih edilen bölgeler, amacın sadece toprak genişletmenin ötesinde olduğunu göstermektedir. İster kuruluş aşamasında ister yerleşik yapıda olsun kara imparatorluklarının askeri seferlerinde ekonomik beklentiler de önemli role sahiptir. Bu imparatorluklar özellikle ilk dönemlerde kendilerini bu seferlerden elde ettikleri haraç, vergi ve ganimetlerle finanse ederler. Zaman içinde düzenli vergilere dönüştürülecek olan haraç, imparatorluğa bağlı bölgelerden, yani imparatorluğun periferisinden toplanan ayni ve nakdi geliri ifade ediyordu. Haraç ya da vergi vermeyi reddetmek imparatorluktan ayrılmayı istemek anlamına geliyordu. Bu durumda da bu bölgelere düzenlenen askeri seferlerle ganimet ele geçirilmesi söz konusuydu. Her durumda askeri güç imparatorluğun gelir kaynaklarının garantörüydü. Çünkü bu haraç ve ganimetler imparatorluğun gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Ancak düzenli ganimet sağlayacak şekilde bir

[35] Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** İstanbul, Versus Kitap, 2011, s. 46
[36] **Ibid.**, s. 56
[37] **Ibid.**, s. 52
[38] Münkler, **op. cit.,** s. 89

genişleme mümkün değildir. Bu nedenle toplanan vergilerin de sürekli gelir sağlayacak şekilde kullanılması gerekir. Bunun yanı sıra yine sürekli bir gelir kaynağı olan önemli ticaret merkezlerinin ya da yollarının ele geçirilmesi ve kontrol edilmesi de gereklidir. Çünkü elindeki kaynakları yeniden üreterek süreklileştiremeyen bir devlet açısından çöküş kaçınılmazdır.

Nitekim askeri tip emperyal genişleme ile artı-ürüne salt askeri yolla el konmasının saf bir biçimi olan bozkır imparatorlukları, askeri yolla genişleme baskısından kurtulmayı ve haraç ve ganimetle sağlanan gelirin yerine düzenli vergiler koymayı başaramadıkları için de kısa ömürlü olmuşlardır.[39] Esasında bu imparatorluklar açısından askeri genişleme baskısından kurtulmanın bir seçenek olduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü yaşam tarzları nedeniyle özellikle askeri alanda yoğunlaşmak zorundaydılar.

Göçebe topluluklardan oluşmaları bu imparatorlukların kaderini belirleyen en önemli yapısal özellikleridir. Göçebe yaşam tarzı bu toplulukların geçimlerini büyük ölçüde hayvancılığa bağımlı kılmaktadır. Bununla birlikte iklim koşulları ve hayvanlar arasında ortaya çıkabilecek salgın hastalık ihtimali bu toplulukların yaşam koşullularında belirsizliğin hakim olmasına neden oluyordu. Bu yüzden bu topluluklar besin maddelerini yerleşik köylerden haraç olarak alma yoluna gidiyorlardı. Bu da söz konusu imparatorlukların varlıklarını sürdürebilmelerini savaşmalarına bağlı kılmaktaydı. Haraç gibi ganimet de bu var olma durumunun bir koşuluydu. Çünkü liderin, ordu kumandanlarının sadakatini satın almasına yarayan armağanlar verebilmesi için yeterince ganimet toplanması gerekiyordu ve bu nedenle de Roma ve Çin imparatorluklarının yeni fethettikleri bölgeleri imparatorlukla bütünleştirmelerinden dolayı ancak yavaş yavaş genişlemelerine karşılık bozkır imparatorluklarının genişlemesinde askeri birliklerinin operasyon kapasitesinden başka bir engel bulunmamaktaydı.[40] Burbank ve Cooper'a göre seyyar, büyük ölçüde kendi kendine yeterli ve gözü pek askerlerden oluşan bir orduya sahip olmaları göçebe toplulukların en önemli avantajlarıydı.[41] Ancak yalnız buna dayanarak

[39] Münkler, **op. cit.**, s. 93
[40] **Ibid.,** s. 95-98
[41] Jane Burbank, Frederick Cooper, **İmparatorluklar Tarihi: Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik,** İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2011, s. 5

varlğını sürdürmeye çalışmak, zaman içinde söz konusu imparatorluklar için bir dezavantaj haline geliyordu.

Bozkır imparatorluklarının sosyo-politik anlamda gelişme aşamasında genellikle karizmatik meşruiyet söz konusudur ve böylece kabile ve klanların iç örgütlenmeleri dinamikleşerek imparatorluk genişlemeye başlamaktadır.[42] Bu genişlemenin itici gücü, "yönetilenlerin karşı koymayı akıllarından bile geçirmedikleri, muazzam bir şevkle itaat ettikleri ve yaptığı her işte bir hikmet gördükleri bir lider"dir.[43] Bozkır imparatorluklarının çok geniş bölgelere ve bu bölgelerde yer alan büyük devletlere, hatta imparatorluklara hükmetmeleri ya da onları bozguna uğratarak sonlarını getirmeleri temel olarak karizmatik liderlikten kaynaklanan enerjiye dayalı güçle açıklanabilir. Ancak bu güç aynı zamanda bozkır imparatorluklarının zayıflığıdır. Çünkü karizmatik liderin ölümü bu gücün ve büyük ihtimalle imparatorluğun da sonunu getirmektedir. Çünkü Oktay'ın da belirttiği gibi, geleneksel ve yasal-ussal meşruiyetten farklı olarak karizmatik meşruiyet kişisellikle sınırlıdır ve hem ender olması hem de "sıra dışı", "alışılmamış" ve "kural dışı" olması itibariyle istisnaidir.[44] Bu nedenle karizmatik önder öldüğünde, ondan kaynaklanan enerji ortadan kalktığı gibi, bu tip bir önderin çok ender çıkması nedeniyle büyük ihtimalle ondan sonra iktidara gelenler tarafından da sürdürülemeyeceğinden, imparatorluk sona yaklaşmaktadır.[45]:

En önemli bozkır imparatorluklarından biri olan Moğollar, galip geldikleri çeşitli halkların beceri ve kaynaklarından yararlanarak, göz korkutucu şiddet, farklı din ve kültürleri himaye ve kişisel sadakati harmanlayan bir egemenlik yapısı

[42] **Ibid.**, s. 94
[43] Nur Vergin, **Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar,** İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007, s. 54
[44] Cemil Oktay, **Siyaset Bilimi İncelemeleri: Meşruiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme,** İstanbul: Alfa Yayınları, 2010, s. 50
[45] Münkler az çok bütün bozkır imparatorluklarında benzer bir biçimde gerçekleştiğini söylediği bu süreci Atilla dönemi Hun imparatorluğu örneği ile özetlemektedir: "Öncelikle bir dizi kabilenin bir lider halk etrafında toplandığı *ethnogenesis* süreci yaşanır. Bu sürecin başarılı olup olmaması liderin karizmasına bağlıdır, nitekim lider karizmasını mütemadiyen arttırmaya çalışır. Tebaası Atilla'yı bir tanrı gibi yüceltiyor, ondan korkuyordu. Zaten Atilla da tanrısal bir misyonu olduğundan emindi ve bundan güç alarak tüm dünyaya hakim olma iddiasındaydı. Kendisine ganimet, fidye ve haraç olarak akan hazineleri imparatorluğunun (askeri) seçkinlerine aktaran Atilla, böylece onları sadakatle yükümlü kılıyordu. Bu seçkinler arasındaki hiyerarşiyi de o belirliyor, bu tür hediyelerle ve çadırındaki oturma düzeniyle ifade ediyordu. Klan şeflerinin ve kabile reislerinin geleneksel liderlik iddiasının yerini karizmatik liderliğin teveccühü almıştı." Münkler, **op. cit.,** s. 94

kurmuştu.[46] Bununla birlikte fethedilen bölgelerin imparatorlukla bütünleştirilmesi söz konusu değildi. Zaten talan edilmiş bölgelerin halklarında bozkır imparatorluklarına karşı oluşan korku da bu tip bir bütünleşmeyi imkânsız hale getirmektedir. Ancak periferiden sağlanacak geliri sürekli kılmak yerine sadece artı-ürüne el koymayı hedefleyen politikalar izlemek ve bu nedenle de periferinin imparatorluğun geri kalanına ve dünya sistemine entegre olmasının önünü kapamak imparatorluğun istikrarını ve sürekliliğini de tehlikeye atmak anlamına gelmektedir.[47] Buna rağmen Moğollar, Avrasya'nın batı ucunda hiçbir devletin sadakat ve kaynaklar üzerinde geniş kapsamlı bir hakimiyet kuramadığı zamanlarda, Karadeniz'den Pasifik'e kadar ticaret yollarını korudukları gibi; bilgi, emtia ve devlet adamalığının, kıtanın dört bir tarafına taşınmasını sağlamaları kadar, devasa bir kıtadaki politikaları ve egemenlik yöntemleriyle hem Osmanlı hem de Rus İmparatorluklarını etkilemiş olmaları açısından da önem taşımaktadır.[48]

Kara imparatorluklarının önemli bir bölümünü oluşturan, Osmanlı, Rus, Habsburg, İmparatorlukları gibi imparatorlukları içeren ve çok genel olarak geleneksel imparatorluklar olarak tanımlanan imparatorlukların sınıflandırılması literatürde oldukça sorunlu bir konudur. Bu imparatorlukların geleneksel imparatorluklar olarak tanımlanmaları Roma İmparatorluğu'yla benzerlikleri ve/veya bu İmparatorluğun mirasçısı oldukları iddialarının yanı sıra pek çok konuda bu İmparatorluktan esinlenmeleri ya da basitçe eskiden Roma İmparatorluğu'na ait olan topraklarda var olan yapıları devam ettirmeleri sonucu gerçekten de bu imparatorluğun mirasçısı olmalarından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra bu imparatorlukları tanımlamak için en yaygın kullanılan kavramlar merkezi imparatorluklar ve çokuluslu *(multinational)* veya çok-etnili *(multiethnic)* imparatorluklardır.

Bu tanımlamalarla ilgili en önemli sorun "çokuluslu" kavramının anakronik olmasıdır. Henüz ulus olarak nitelendirilebilecek ya da kendilerini böyle nitelendiren birimlerin ortaya çıkmasını sağlayacak koşulların mevcut olmadığı dönemlere ait politik yapıların nitelendirilmesinde ulus kavramının kullanılması sorunludur. Seton-

[46] Burbank, Cooper, **op. cit.,** s. 5
[47] Münkler, **op. cit.,** s. 99
[48] Burbank, Cooper, **op. cit.,** s. 5

Watons'ın da belirttiği gibi "çok milletli imparatorluk" terimi ancak modern anlamdaki milliyetçiliğin doğuşundan sonra kullanılabilir.[49] Bu nedenle "çok-etnili" tanımlaması farklı etnik kökenden toplulukları barındıran bu siyasi yapıları tanımlamak için daha uygun görünmektedir. Nitekim Lieven, 19. yüzyıl imparatorluklarına yönelik sınıflandırmasında kökenleri oldukça eskiye dayanan, büyük, çok-etnili ve en azlından prensipte merkezi bir bürokrasi ve mutlakıyetçi bir monark tarafından yönetilen tarım toplumları olarak tanımladığı ve örnek olarak Osmanlı İmparatorluğunu gösterdiği bu imparatorlukları Britanya'yı örnek gösterdiği, 19. yüzyıl itibariyle dünyanın önde gelene endüstriyel ve finansal güçleri olan deniz imparatorluklarından ayırmaktadır.[50]

Buna karşın Münkler'e göre literatürde imparatorlukların çok etnili ya da çokuluslu karakterlerine işaret edilmesi, büyük imparatorlukların mecburen çeşitli etnik ya da ulusal toplulukları barındırmaları ve etnik ve ulusal farkların ne olduğuna, azınlıkların tanınmasına ya da bastırılmasına karar verecek olanın imparatorluk olması nedeniyle sorunludur.[51] Münkler'in bu görüşü önemli bir gerçeği yansıtmaktadır; imparatorluklar tanımları gereği topraklarında pek çok farklı dil, din ve etnik gruptan insan barındırmaktadırlar ve oldukça heterojen bir nüfus yapısına sahiptirler. Dolayısıyla bütün imparatorlukların farklı etnik grupları içeriyor olması bu tanımayı da sorunlu olduğu kadar ayırt edicilikten de yoksun kılmaktadır.

Bununla birlikte Lieven'ın yaptığı tanıma bakıldığında, bu imparatorlukların sahip olduğu ortak bir özellik dikkat çekmektedir. Bu da bu imparatorluklarının hepsinin, sınırları bütünsel bir yapı oluşturan imparatorluklar olduklarıdır. Bu imparatorlukların eğer varsa sahip oldukları sınır ötesi toprakları, imparatorluğun ana ülkesiyle karşılaştırıldığında oldukça önemsiz kalmaktadır. Bu imparatorluklar için çokuluslu luk, bu tek ve bütün toprak parçası üzerinde de geçerli olan bir durumdur. Bir deniz imparatorluğu içinse, kendi ana ülkesinin sınırlarının nispeten daha küçük olmasının da etkisiyle nüfusun, büyük topraklara yayılmış imparatorluklara oranla daha homojen olduğundan söz edilebilir. Ancak bu imparatorluklar da sınırlarının

[49] Hugh Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", **Belleten,** Cilt: 28, Sayı: 111, Temmuz 1964, s. 525
[50] Dominic Lieven, "Dilemmas of Empire", **Journal of Contemporary History**, Cilt 34, Sayı 2, Nisan 1999, s. 163
[51] Münkler, **op. cit.,** s. 32

ötesinde, özellikle denizaşırı ülkelerde ele geçirdikleri ve kontrol ettikleri topraklarda yaşayan nüfusun da dahil olmasıyla son derece heterojen bir nüfusu yapısına sahip olurlar. Bununla birlikte nüfusun bu iki farklı parçasının birbirleriyle olan ilişkileri – eğer bir ilişki kurulabilirse – kompartımanlar şeklide bölünmüş de olsalar aynı topraklarda yan yana yaşayan insanların kuracağı ilişkiden çok daha uzaktır. Dolayısıyla, aslında bütün imparatorlukların çokuluslu olması nedeniyle, çokuluslu imparatorluğun bir imparatorluk kategorisi olması sorunlu olsa da, imparatorluklar arsında bu yöndeki bir ayrımın varlığının da dikkate alınması gerekmektedir.

Bu noktada Alexander Motyl tarafından yapılan sınıflandırmayı dikkate almak, söz konusu imparatorluklara yönelik tanımlama ve açıklamalar açısından önem taşımaktadır. Motyl'in yaptığı sınıflandırma, imparatorlukları toprakları bir bütünlük oluşturanlar ve parçalı olanlar olarak ayırmak şeklindedir. İmparatorluklara ilişkin tanımlamasında imparatorlukların merkez ve çevre ya da çevrelerden oluşan yapısına ve bu yapı içindeki ilişkilere odaklanan Motyl, sınıflandırmasını da bu yapıyı temel alarak yapmaktadır. Bunun için imparatorluğun en az iki çevreye sahip olması gerekmektedir, çünkü ancak bu şekilde, imparatorluğun parçaları sistematik bir bütün oluşturur ve belirleyici bir yapıya sahip olur.[52] Buna göre imparatorluk yapısal olarak bir çember ya da bir tekerlek biçimindedir ve çevreyle merkez tekerlek parmaklarıyla birbirine bağlanır. Motyl'in yaptığı yapısal sınıflandırmada tekerlek parmaklarının uzunluğu ve sayısı da, imparatorluğun türünü belirleyen unsurları oluşturmaktadır. Tekerlek parmaklarının uzunluğuna göre bakıldığında bazı imparatorlukların topraklarının belli bir bölgede yoğunlaştığı ve tekerlek parmaklarının kısa olduğu görülürken, bazı imparatorlukların uzun tekerlek parmaklarıyla uzak bölgelere, hatta denizaşırı topraklara yayıldığı görülmektedir. Dolayısıyla yapılan sınıflandırmaya göre kısa tekerlek parmakları olan küçük imparatorluklar ve uzun tekerlek parmakları olan büyük imparatorluklar ile bu ikisinin karışımı olan melez imparatorluklar olmak üzere üç tür imparatorluk bulunmaktadır.[53]

[52] Motyl, **Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires,** s.16
[53] **Ibid.**, s. 19

Genellikle söz konusu olan bu iki türün karşımıdır. Yani imparatorlukların çoğu, hem kısa hem de uzun tekerlek parmaklarıyla merkeze bağlanan birden çok çevreye sahiptir ve dolayısıyla tam yuvarlak olmayan bir tekerlek biçimindedirler. Bu nedenle diğer değişken olan tekerlek parmaklarının sayısının da sınıflandırmaya dâhil edilmesi ve ikinci bir yapısal ayrım yapılması gerekir. Buna göre imparatorluklar, az sayıda kısa tekerlek parmakları olan devamlı *(continuous)* imparatorluklar ve çok sayıda uzun tekerlek parmakları olan devamsız *(discontinuous)* imparatorluklar olarak ikiye ayrılır. Devamlı imparatorluklar toprakları bitişik olan ve devamlılık gösteren karasal imparatorluklardır. Motyl, bu tip imparatorluklara örnek olarak Habsburg İmparatorluğu'nu göstermektedir. Buna karşılık devamsız imparatorluklar ise denizaşırı toprakları olan imparatorluklar, yani deniz imparatorluklarıdır. Lieven gibi Motyl de Britanya'yı bu imparatorlukların tipik örneği olarak göstermektedir. Bununla birlikte Motyl, bazı imparatorlukların hem devamlı hem devamsız özellikler gösterdiğini ve böylece melez imparatorluklar olarak üçüncü bir kategori oluşturduklarını dile getirmektedir. Bu imparatorluklar hem merkeze ve birbirine bitişik hem de arada başka devletlerin topraklarının bulunduğu uzak ve denizaşırı bölgelerde topraklara, yani çevrelere sahiptirler. Motyl'in bu tip melez imparatorluklar için verdiği örnek ise hem Avrupa'da, hem Pasifik'te hem de Afrika'da toprakları olan Alman İmparatorluğu'dur.

"Çokuluslu" ya da "çok-etnili" olarak nitelendirilen imparatorluklara bakıldığında bu imparatorlukların Motyl'in sınıflandırmasındaki birden çok çevre bölgeye sahip olan ve toprakları merkezden çevrelere doğru süreklilik arz eden devamlı imparatorluklar oldukları görülmektedir. Yani bu imparatorluklar gerek farklı dil, din, etnik köken gibi çok-etnili ve çokuluslu olarak nitelendirilmelerine neden olan farklılıklara gerekse de sahip oldukları çok sayıdaki çevre bölgenin taşıdığı farklılıklara belli bir toprak bütünlüğü içinde sahiplerdir. Ancak yine de "çokulusluluk" kavramının kullanımı sorunludur. Bu sorunu aşmak için getirilebilecek çözüm, Karen Barkey'i izleyerek "çokulusluluk" yerine hem bu kavramla dile getirilmek istenen anlamı hem de imparatorluklar çağının belirleyici kimliği olan çok dinliliği içeren "farklılıklar" terimini kullanmak ve bu imparatorlukları "farklılıklar imparatorluğu" olarak tanımlamaktır.

Barkey "farklılıklar imparatorluğu" tanımlamasını esas olarak Osmanlı İmparatorluğu için kullanmaktadır.[54] Ancak Barkey'nin kavramsallaştırmasını farklı imparatorlukları tanımlamak için de kullanmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı, Rus ve Habsburg İmparatorluklarının üçü de süreklilik içindeki sınırlarında farklılıkları bir arada barındırmaktadır. Ancak bu imparatorluklardan Habsburg İmparatorluğu, hanedan evlilikleri üzerine kurulu yapısıyla diğer iki imparatorluktan ayrılmaktadır. Anderson'ın da belirttiği gibi, dinin poligamiye izin verdiği mülklerde, kademelendirilmiş bir cariyeler sistemi mülkün bütünleştirilmesinde merkezi bir rol oynuyor, böylece kraliyet soyları itibarlarını, çağrıştırdıkları kutsallık halesinin yanı sıra soy karışımından da alıyorlardı.[55] Habsburg İmparatorluğu hanedan evlilikleri, ya da Anderson'ın deyimiyle "cinsel politika" aracılığıyla oluşan imparatorlukların en önemli örneğidir. Böylece başlangıçtan itibaren imparatorluk toprakları ayrı politik birimlerin bir araya gelmesiyle oluşan kişisel bir birlikten çok tek bir yarı-merkezi devlet olarak algılanmış, topraklarla beraber bu topraklarda yaşayan insanlar da yönetici elitler tarafından varislerine aktarılacak servet olarak kabul edilmiştir.[56] (2)

Her ne kadar Osmanlı ve Rus İmparatorlukları da gerek yeni topraklar elde etmek gerekse de prestijlerini arttırmak amacıyla evliliklere başvurmuş olsalar da, her iki imparatorluk da iktidar boşluklarının bulunduğu bölgelerde küçük birer beylik ve prenslik olarak ortaya çıkan devletlerini, çoğunlukla askeri güce dayanarak ve kendi sınırlarını takip ederek genişletmiş, bunu yaparken de farklı özeliklere sahip pek çok topluluğu olduğu gibi farklı özelliklere sahip çevre bölgeleri de "tekerlek parmakları" şeklindeki bağlarla bünyesine katmış, böylece süreklilik içeren toprakları içinde pek çok farklılığı barındırmaya ve yönetmeye başlamışlardır. Her ne kadar Lieven Rus İmparatorluğunu melez bir imparatorluk olarak tanımlasa da, bu İmparatorluğu da Lieven'ın Osmanlı İmparatorluğunu yerleştirdiği kategori olan, büyük, çok-etnili, merkezi bir bürokrasi ve mutlakıyetçi bir monark tarafından yönetilen tarım toplumlarına dayalı imparatorluklar kategorisine ya da Motyl'in

[54] Bknz. Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar**
[55] Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,** İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s. 35
[56] Aviel Roshwald, **Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1974-1923,** New York, Routledge, 2001, s. 20

Habsburg İmparatorluğunu yerleştirdiği kategori olan toprakları bitişik olan ve devamlılık gösteren karasal imparatorluklar kategorisine ve Barkey'nin Osmanlı İmparatorluğunu tanımlamak için kullandığı farklılıklar imparatorlukları arasına yerleştirmek daha uygun görünmektedir.

Öte yandan Rus İmparatorluğu'nun imparatorluk türleri açısından olmasa da melez bir yönetim yapısına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Lieven'a göre Rusya 18. yüzyılın ortalarından itibaren büyük bir Avrupa gücüydü, 1914'e gelindiğinde dünyanın en büyük ikinci imparatorluğuydu, gücü ve yayılması büyük ölçüde Avrupa tekniği, teknolojisi ve fikirlerine dayanıyordu, 18. yüzyıldan itibaren elitleri Batılılaşmıştı ve Hıristiyan olması onu kültürel olarak Avrupa'ya daha yaklaştırıyordu. Öte yandan büyük kara toprakları, merkeziyetçi ve mutlakıyetçi bürokratik monarşisi, ekonomik geri kalmışlığı ve popüler kültürü Rusya'yı büyük, çok-etnili, merkezi bir bürokrasi ve mutlakıyetçi bir monark tarafından yönetilen tarım toplumlarına dayalı imparatorluklara benzer kılıyordu. [57] Bu iki yapıyı bir arada barındırması Rus İmparatorluğu'nun yönetim anlayışında da önemli ikiliklerin bulunmasına neden olmuştur. Ancak nihai olarak İmparatorluğun topraklarının yapısal özellikleri, merkezi yönetimi ve çeşitli gelgitlere rağmen farklılıkların muhafaza edilmesi, bu İmparatorluğu Osmanlı ve Habsburg İmparatorluklarıyla aynı kategori içinde fakat Osmanlı İmparatorluğuyla çok daha yakın bir noktada ele almayı olanaklı ve hatta gerekli kılmaktadır.

Deniz imparatorlukları ya da denizaşırı imparatorluklar, başlangıcı 16. yüzyıla giden ve 20. yüzyılın başlarında dünyanın önde gelen finansal ve endüstriyel güçleri haline gelen imparatorluklardır. [58] Burbank ve Cooper'a göre deniz imparatorluklarının ortaya çıkmasını sağlayan "Avrupalı" denizcilik açılımı, üç koşulun ürünüydü: Çin'de üretilen ve değiş tokuşu yapılan yüksek değerli emtianın; Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz ve Doğuyla karasal ticaret yolları üzerindeki hakimiyetinin; ve Batı Avrupa'daki hükümdarların, hasım kral ve hanedanlarla güçlü tebaaları olan feodal beylerin ve haklarını savunan şehir devletlerinin çekiştiği toprakları üzerinde Roma tarzı bir birliği yeniden

[57] Lieven, "Dilemmas of Empire", s. 163
[58] **Ibid.,** s. 163

kuramamalarının.[59] Böylece birbiriyle rekabet halindeki birçok devletten çok sayıda denizci, doğunun zenginliklerini batıya taşımak üzere, Osmanlı toprakları dışında farklı yollar arayarak denize açıldılar. Farklı rotalarla farklı ülkelere ulaşan, hatta yeni ülkeler keşfeden denizciler, zamanla devletin de desteğini alarak bu devletlerin egemenliğinin deniz ötesi ülkelere taşınmasına aracı oldular.

Dolayısıyla bu süreç sadece devletler tarafından değil, özel kişiler ve şirketler tarafından da yürütülebiliyordu ve genellikle de olan buydu. Bu devletler için önemli olan kontrol ettikleri ticaret merkezleri arasında hareketlilik sağlayacak olan güçlü donanmalara sahip olmaktı. Bununla birlikte deniz ötesi topraklar yöneten devletler, özellikle sanayi devrimi ve kapitalizmin gelişmesi ve siyasal iktidarların da süreçte daha etkili rol almaya başlamalarıyla birlikte, bu topraklar da daha etkin yönetimler kurma yoluna gidecek ve sömürge imparatorluklarının temellerini atacaklardır.

Bu kategorideki imparatorlukların tipik örneği Büyük Britanya'dır. Lieven'ın Britanya dışında verdiği diğer örneklerse Fransa ve Danimarka ile birlikte, her ne kadar bazı özellikleri açısından Batı Avrupa deniz imparatorluklarından ayrı düşseler de yine bu kategori içinde ele alınabilecek olan Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'dır. Bunun yanı sıra ilk deniz imparatorlukları olarak nitelendirilebilecek olan Portekiz ve Hollanda'nın da bu kategori içinde ele alınmaları gerekir. Ancak bu iki devlet ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak olan sömürge imparatorluklarından farklı bir konumdadırlar. Çünkü Portekizliler ve Hollandalılar kalıcı olarak yerleşecekleri koloniler kurma yoluna gitmemişlerdir. Bu nedenle ele geçirdikleri bölgelere yatırım yapmak ya da yönetim koşullarını ve toplumsal yapıları modernleştirmektense daha az maliyetle ve kendilerine daha çok kazanç getirecek şekilde önemli ticaret kavşaklarında, nispeten az sayıda askerle savunulabilecek kaleler ya da garnizonlar kurup, güvenli üsleri ya da büyükçe ticaret yerlerini merkez alarak, yerel hükümdarlarla ilişkilerini geliştirerek ticaret tekelleri kurmayı tercih etmişlerdi.[60]

Deniz imparatorluklarının askeri gücünü kara imparatorluklarının askeri gücünden ayıran belki de en önemli özellik deniz imparatorluklarının askeri gücü

[59] Burbank, Cooper, **op. cit.,** s. 5
[60] Münkler, **op. cit.,** s. 87

olan donanmaların sadece askeri amaçlara değil aynı zamanda ekonomik amaçlara da hizmet etmesidir. Donanmalar deniz imparatorlukları için özellikle ticaret yollarının denetlenmesi konusunda büyük öneme sahipti. Yani kara imparatorlukları açısından barış dönemlerinde askeri harcamalar hiçbir amaca hizmet etmeyen giderler olurken, deniz imparatorluklarının orduları barış zamanında da imparatorluk için bir gelir kaynağı olarak işlevini sürdürmektedir. Alman jeopolitiğinin kurucularından kabul edilen Ratzel de, aynı gerekçeyle Alman birliğinin kurulmasının ardından Almanya'nın bir deniz gücü olması gerektiğini savunmuştur. Ratzel'e göre deniz gücü ticaret gelirleriyle kendi kendini karşılayabilmesi açısından bunu yapamayan kara gücünden daha avantajlıdır. Nitekim 1. Dünya Savaşının hemen öncesinde Alman deniz gücü dünyanın o döneme kadar en büyük deniz gücü olan, hatta sahip olduğu gücün büyük kısmı deniz kuvvetlerine dayanan Büyük Britanya'yı yakalamış, hatta geçmiştir. Britanya'yı Fransa ile Rus Çarlığı arasında kurulmuş olan ittifaka katılmaya ikna eden de temel olarak Almanya'nın bu büyük ilerleyişinden duyduğu endişedir. Kissenger bu durumu "hiçbir şey İngiltere'yi, denizler üzerindeki egemenliğinin tehdit edilmesi kadar amansız bir düşmana dönüştüremez"di sözleriyle ifade etmektedir.[61]

1.2 İktidarın Kaynağı Olarak İmparatorluğun Güç Unsurları

İmparatorlukların kurulması, genişlemesi ve sağlamlaşması, yani istikrar kazanması ve süreklileşmesi sürecini açıklamada Michael Mann'ın iktidarın kaynağı olarak gösterdiği askeri, ekonomik, siyasi ve ideolojik güç şeklindeki sınıflandırma yararlı bir çerçeve sunmaktadır. Benzer bir yaklaşımla Charles Tilly de imparatorlukların askeri, ekonomik ve siyasi güç unsurlarını bir arada kullanarak askeri fethi siyasi işbirliği ile birleştirmesi ve mevcut yönetim sistemlerini kendi vergi ağının içine alasını, emperyal yayılmanın hızlı ve seri bir şekilde gerçekleşmesinin nedeni olarak göstermektedir.[62] Tilly'nin zikretmediği ideolojik güç, siyasi gücün bir parçası olarak görülebilir. Bu açıdan Tilly tarafından ortaya konan güç unsurları, Mann tarafından ortaya konduğu şekliyle iktidarın kaynaklarıyla örtüşmektedir.

[61] Henry Kissenger, **Diplomasi,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 179
[62] Tilly, "How Empires End", s. 4

Münkler de Mann'ın iktidarın kaynağı olarak gösterdiği dört unsur olan askeri, ekonomik, siyasi ve ideolojik iktidarın imparatorlukların süreklilikleri açısından sahip oldukları önemi teslim eder. Ona göre bu dört iktidar kaynağının hepsine sahip olan ve bunları dengelemeyi başaran imparatorluklar uzun ömürlü olabilirken, bu unsurlardan birinin eksikliği imparatorluk için son derece olumsuz sonuçlara yol açacağı gibi, diğer faktörleri kuvvetlendirerek bu durumu telefi etmek de pahalıya patlar, hatta emperyal güç dengesinin tamamen bozulmasına neden olabilir.[63] Nitekim Münkler'e göre Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının yanı sıra İspanyol İmparatorluğu da ekonomik gücünün askeri gücü kadar başarılı olamaması ve askeri iktidarı desteklemeye yetmemesi sonucunda ekonomik açıdan zayıflayarak çöküş sürecine girmiş, Hollanda ve Portekiz deniz imparatorlukları ise askeri ve siyasi olarak ekonomik açıdan sahip oldukları güce sahip olamamaları sonucunda dünya ekonomisindeki hakim konumlarını da kaybetme noktasına gelmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında askeri, ekonomik, siyasi ve ideolojik iktidarın dördüne de dengeli bir şekilde sahip olan imparatorluklar uzun ömürlü olmayı başarmışlardır.

1.2.1 Askeri Güç

Askeri güç örgütlü fiziksel savunma ve saldırıyla ilişkilidir.[64] Mann askeri gücün hem yoğun hem yaygın yönlerinin olduğunu belirtmektedir; çünkü bu güç ölüm-kalım meselelerinin yanı sıra geniş coğrafi ve toplumsal alanlarda savunma ve saldırının organizasyonuyla ilgilidir. Askeri güç, Mann'ın ifadesiyle insan gücünün "en yoğun", "en pervasız" aracıdır. Genellikle askeri güç savaş dönemiyle ilişkilendirilse de bu güç unsuru savaşla sınırlı değildir. Bu, askeri gücün diğer boyutu olan zorlayıcı olmasıyla ilgilidir. Barış zamanında da sosyal kontrol askeri biçimler alabilmektedir.

Askeri güç özellikle imparatorluğun kurulma ve genişleme aşamasında oldukça belirleyicidir. Bir imparatorluğun nasıl kurulduğu ve nasıl yeni topraklar elde ettiği o imparatorluğun ilerleyen dönemlerdeki yapısını belirlemesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bunda özellikle ilk dönemlerde sınır komşuları ve

[63] Münkler, **op. cit.,** s. 86
[64] Michael Mann, **The Sources of Social Power Volume I: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760,** New York: Cambridge University Press, 1986, s. 25

düşmanlar arasında var olma mücadelesinin önemli rolü bulunmaktadır. Bu noktada, jeopolitik kavramı imparatorlukları anlamak açısından önem kazanmaktadır. İmparatorlukların coğrafi yayılmalarının anlamak açısından jeopolitik kuramları önemli kaynaklardır. Her ne kadar jeopolitik kavramı ve kavrama ilişkin kuramlar 19. yüzyıl sonuna ait olsa da imparatorluklar yüzyıllar boyunca tarih ve coğrafyadan faydalanarak yayılma stratejilerini belirlemişlerdir. Lacoste da tarihçi düşünüşü ile jeopolitik düşüncenin birbirinden ayrılamayacağını, tarihe başvurmadan jeopolitik analizin işler kılınamayacağını, jeopolitik bir durumun, söz konusu topraklarda tarihsel olarak birbirini takip eden iktidar mücadelelerinden haberdar olmadan anlaşılmasının mümkün olmadığını belirtmektedir.[65]

Bunun yanı sıra bu aşamada elde edilen askeri başarılar ve ele geçirilen yeni topraklar ekonomik güç için yeni kaynaklar anlamına da gelmektedir. Bu aşamada devletin büyüyüp güçlenmesi için, gerek maddi kaynaklara, gerek insan gücüne gerekse de bu nüfustan elde edeceği vergilere ihtiyacı vardı. Ganimet de pek çok imparatorluk açısından fetihler için önemli bir itici güçtü. Bunun gibi önemli ticaret yollarının kontrol edilmesi de fetihler için önemli bir ekonomik zemin oluşturuyordu. Bu süreçte imparatorluğun askeri gücünün, yani ordularının yanı sıra tüccarlar ya da ticari amaçlı şirketler gibi ekonomik aktörler de etkili oluyordu. Örneğin, büyük toprak sahipleri ile tüccarlar, gerek ürünlerine dış pazar bulma gerek güvenlik içinde ticaret yapabilme talepleriyle, Roma'nın yayılmacı bir politika izlemesinde ve böylece büyük bir imparatorluk olmasında oldukça etkili olmuştur.[66]

1.2.2 Siyasi Güç

Siyasi güç, toplumsal ilişkilerin pek çok veçhesinin merkezileşmiş, kurumsallaşmış, bölgeselleşmiş bir biçimde düzenlenmesinin kullanışlılığından kaynaklanmaktadır.[67] Burada Mann siyasi gücü merkez tarafından uygulanan ve belli bir ülke için bağlayıcı olan düzenleme ve zorlamalar olarak tanımlamakta, yani siyasi güçle devleti kastetmektedir. Buna göre siyasi ilişkiler merkezle ilgilidir ve siyasi

[65] Yves Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** NTV Yayınları, İstanbul, 2008, s. 17. Ayrıca bknz. **Coğrafya Savaşmak İçindir**, Ankara, Doruk Yayınevi, 2004, Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi,** Filiz Kitapevi, İstanbul, 2005.
[66] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.,** s. 23
[67] Mann, **op. cit.,** s. 26

iktidar bu merkezde yer alır ve merkezden dışarıya doğru uygulanır. Burada söz konusu olan ülke sınırları içinde merkezden dışa doğru uygulanan bir gücün yanı sıra, "tek bir devletin egemen olmadığı bir dünyada", bu sınırların ötesinde devletlerarası ilişkiler alanında da uygulanan bir güç, yani "siyasi diplomasi"dir.[68]

Dolayısıyla imparatorlukların siyasi gücünün dış ve iç olmak üzere iki boyutu vardır. Siyasi gücün dış boyutu, evresellik iddialarına rağmen imparatorlukların uluslararası sistem içinde farklı devletlerle bir arada bunmalarıdır. Ancak imparatorlukların sahip oldukları toprakları çevreleyen sınırlar, Münkler'in de belirttiği gibi ulus-devletlerin sahip olduğu kesin sınır çizgileriyle belirlenmemektedir ve bu anlamda aslında yarı geçirgendirler. Sınırların geçirgen ve belirsiz olması, egemenliklerin sınırlarda tam olarak tespit edilemeyen bir şekilde iç içe geçmesine neden olur ve bu durum modern çağ öncesi imparatorluk ve krallıkların iktidarlarını son derece heterojen ve her zaman birbirine bitişik yaşamayan nüfuslar üzerinde uzun dönemler boyunca sürdürebilmelerini mümkün kılar.[69] Bunun yanı sıra imparatorluk sınırları eşit haklara sahip siyasal birimleri birbirinden ayırmaktansa, güç ve nüfuz kademeleri oluşturuyordu.[70] Bunun anlamı imparatorluklar için komşu devletlerin kendileriyle eşit konumda olmamasıdır. İmparatorluk için kendisi diğer devletlerden daha üstün ve güçlüdür. Bu nedenle imparatorluk sınırları kendisi ile diğer devletleri sadece sahip olunan topraklar bakımından değil statü bakımından da ayırmaktadır. Bu bağlamda imparatorluk sınırlarının kesinlik taşımamasının aynı zamanda bir geçicilik anlamı da içerdiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar tarihsel gerçekler bu yönde olmasa imparatorluk için amaç hiçbir zaman mevcut durumunu korumak değildir. Çünkü imparatorluk evrensellik fikrine dayanır. Üstünlük iddiasıyla birleşen bu evrensellik fikri ise, imparatorluk için kendi sınırları dışındaki devlet topraklarını potansiyel bir yayılma alanı haline getirmektedir.

İmparatorlukların dayandığı evrensellik düşüncesinin kökenlerini Stoacı düşüncede bulmak mümkündür. Stoacıların düşüncelerinin temelinde bulunan

[68] **Ibid.,** s. 27
[69] Benedict Anderson, **op. cit.,** s. 33
[70] Münkler, **op. cit.,** s.19

evrensellik anlayışı[71], onları tek bir dünya devleti *(kosmopolis)* ve dünya yurttaşlığı *(kosmopolites)* düşüncesine ulaştırır. Stoacılara göre, bütün insanlar evrensel akıldan pay almış ve böylece doğal yasayı kavrayabilecek oldukları için, aklın egemen olmasıyla insanların farklı devletlere bölünmüşlüğünün ortadan kalkması ve tek bir dünya devletinin gerçekleşmesi mümkündür.[72] Dolayısıyla Stoa Okulu ile imparatorluk düşüncesi arasında, her ikisinin de insanların tek bir devlet altında birleştirilmesi düşüncesi noktasında önemli bir ortaklık vardır. Bu ortaklığın kendisini gösterdiği dönem ise Roma İmparatorluğu dönemi olacaktır.[73]

Roma döneminde kozmopolitizm düşüncesine ilk olarak Cicero'da rastlanır. Cicero, doğal hukuk kuramından hareket ederek Stoacıların *kosmopolis* düşüncesine ulaşır.[74] Buna göre insanlar aynı aklı paylaştıklarına ve doğal yasa bütün insanları kapsadığına göre, tek bir devlet olmalı, insanlar ayrı ayrı devletlerin değil evrensel devletin üyeleri olmalıdır. Bu evrensel devlet ise Roma İmparatorluğundan başkası değildir; insanların tek bir devletin çatısı altında birleştirilmesi Roma'nın tanrısal görevidir. Böylece Roma'nın emperyalist politikaları için de bir meşruluk temeli oluşturulmuş, bir misyon ortaya konmuş ve bir ideolojik söylem benimsenmiştir. Cicero'ya göre bütün insanların Roma'nın hükmü altına girmeleri doğrudur; çünkü Roma doğal yasaları uyguladığından, adaletin ta kendisidir; fethettiği ülkelerde yaşayan insanlar için yararlı olmakta, onların kötü davranışlarda bulunmalarını engellemekte, yasaları egemen kılıp adil bir düzen kurmakta ve barışı sağlamaktadır.[75] Böylece tek bir devlet altında, insanlar arsında eşitliğin de sağlanmış olduğu öne sürülerek, Roma'nın eşitliği ve adaleti sağladığı söylemiyle bir

[71] Stoacı düşüncede evresellik, bu düşüncenin bireysel mutluluğu, insanın, doğasına uygun olarak, benzerleriyle birlikte yaşamasına bağlaması ve bu birlikteliği de toplumsal olmanın yanı sıra everensel ve metafiziksel bir nitelikte tanımlamasıyla ilişkilidir. Buna göre bütün insanlar evrensel düzenin temel parçaları olarak *Logos*'tan, tanrısal akıldan, pay almışlardır ve bu nedenle de aralarında hiçbir ayrımın yapılamayacağı eşit varlıklardır. İnsanlar arasında herhangi bir ayrım yapmak ise, gerçekte bir bütün olan insanlığı yapay olarak bölmek ve insanlığın evrensel eşitliğini bozmak anlamına gelmektedir. Ağaoğulları, **op. cit.,** s. 429

[72] **Ibid.,** s.

[73] Bununla birlikte Ağaoğulları, Helenistik dönemde de, Stoacıların gerek kosmopolitist düşüncelerine uygun olması ve kendilerine yöneticileri etkileyerek sosyo-politik yapıları evrensel (kosmik) düzene uygun kılmaya çalışma fırsatı vermesi, gerekse de salt oportünist tutumlarından ötürü, Stoacı felsefenin iktidarı destekleyen düşüncelerinden yararlanmak isteyen Helenistik monarşilerle yakın ilişkilere girdiklerinden söz etmektedir. Buna göre bu dönemde, çevresinde eğitimci ya da danışman olarak görevli bir Stoacı bilgesi olamayan bir kral ya da bir despot yok gibidir. **Ibid.,** s. 435

[74] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.,** s. 54

[75] **Ibid.**, s. 55

başka meşruluk temeli daha ortaya konmuştur. Cicero her ne kadar Roma'nın cumhuriyet döneminde yaşamış olsa da ideolojisi, kendisinden sonra gelen imparatorluk dönemi için de uygulanabilir nitelikte olmuştur; Roma için evrensellik iddiasına en çok yaklaşıldığı dönem, bu dönemdir. Ağaoğulları'nın da belirttiği gibi 81-96 yılları arasında iktidarda olan Domitianus'un *dominus* (efendi) unvanını almasıyla imparatorun mutlak bir monarka dönüşme süreci tamamlanmış, İmparatorluk Romalı olma özelliğini yitirerek evrensel bir nitelik kazanmıştır.[76] Roma'nın bu niteliğini pekiştiren en önemli gelişme ise, imparatorluk topraklarında yaşayan bütün özgür insanların Roma yurttaşı kabul edilmelerine karar verilmesi oldu. Bu kararın arkasında aslında pratik bir sebep bulunuyordu; toplanan vergiyi arttırmak için vergi mükelleflerinin sayısını arttırmak. Ancak bunun İmparatorluk açısından olumsuz boyutu, Roma yurttaşlığın atfedilen önemin ve ortadan kalkması ve bu öneme dayanan ideolojik söylemin temellerinin sarsılması olmuştur. Çünkü artık Roma yurttaşı olmak bir ayrıcalık olmaktan çıkmış, Roma topraklarında yaşıyor olmak bu statüye sahip olmak için yeterli kabul edilmiştir.

Bununla birlikte imparatorlukların kendi üstünlükleri ve dünya egemenliği konularındaki iddiaları aynı anda birden fazla imparatorluğun yan yana bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Her biri kendi üstünlüğünü savunan ve diğerinin toprakları ve nüfusları üzerinde çeşitli haklar iddia eden imparatorluklar tarihin çeşitli dönemlerinde, diğerinin meşruluk temellerini sarsamadan bir arada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Üstelik bu her durumda savaşlarla geçen bir, bir arada bulunma da değildir. Örneğin Çin ve Roma imparatorlukları asırlar boyunca paralel imparatorluklar olarak yan yana var oldu ve bu iki imparatorluğun hükmettiği dünyalar birbirine temas etmediğinden bu durum onların meşruluk iddialarını hiçbir şekilde etkilemedi.[77] Ancak imparatorluğa meşruluk temeli sağlayan iddiaların ya da hedeflerin, farklı imparatorluklar için aynı olması durumunda, ya Münkler'in ifadesiyle bu imparatorlukların "aynı dünyaya ait" olmaları durumunda söz konusu imparatorlukların birbirlerinin meşruiyet temellerini zedelemeden ya da bir çatışmaya girmeden bir arada var olmaları mümkün olmamaktadır.

[76] **Ibid.**, s. 69
[77] Münkler, **op. cit.,** s.29

Üstelik uluslararası dengeler değişime oldukça açık olmasından dolayı diğer devletlerle olan ilişkilerinde imparatorlukların, yeni dengelere kolayca ve kısa sürede uyum sağlamaları hayati önem taşıyordu. Örneğin Britanya ve Rus İmparatorlukları 20. yüzyılın başlarında "Büyük Oyun" olarak adlandırılan karşı karşıya gelmelerine kadar sorunsuz bir biçimde bir arada var olabilmişlerdi. Bu durum sadece, Britanyalıların ya da Rusların ayrı bölgelere – Asya, Kafkasya ve Himalaya sıradağları boyunca kuzey ve güney yarıya bölünmüştü – hükmetmeleriyle ilgili değil, daha ziyade bu iki imparatorluğun iktidarlarını uygulama biçimleriyle ilgilidir: Rusların idari, yani siyasi güce dayanan, gerektiğinde askeri kontrol üzerine kurulu kara imparatorluğu ile özünde ekonomik alışverişe dayalı Britanya deniz imparatorluğu birbirini tehdit etmediğinden diğerinin meşruluğunu da sorgulamıyordu.[78] Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Kafkasya'nın fethini tamamlayıp Orta Asya'ya doğru ilerlemeye başlaması ve Britanya'nın da Afganistan'a yerleşmesiyle iki devlet aynı coğrafyada karşı karşıya gelerek Orta Asya hakimiyeti için mücadele etmeye başladılar. Bu mücadele 1907 yılındaki Rus-İngiliz anlaşmasına[79] kadar sürdü. Rusya ve Britanya'yı rekabetlerinin en şiddetli döneminde böyle bir anlaşmaya yapmaya sürükleyen en önemli neden ise Almanya'nın, bu iki devletin kendi nüfuz alanları olarak gördükleri topraklarda bir imparatorluk kurma çabasında olmasıydı. Almanya birliğini sağlamakta "geç kalmıştı" ve bir imparatorluk olmasını sağlayacak olan kaynak ve topraklardan, dönemin koşullarıyla ifade etmek gerekirse sömürgelerden, yoksundu. Bu nedenle bir yandan Osmanlı İmparatorluğu ile kurduğu yakın ilişkilerle bu devletin topraklarına yerleşerek İngiltere'nin sömürge yollarının güvenliğini tehlikeye atarken, aynı zamanda hem Osmanlı sultanın halifelik gücünü kullanma hesapları yaparak gerek İngiliz sömürgeleri gerekse de Rus topraklarındaki Müslüman halkın bu imparatorluklara karşı ayaklanma ihtimalini ortaya çıkarıyor,[80] hem de inşa ettiği donanma ile temelde bir deniz imparatorluğu olan İngiltere'nin denizlerdeki

[78]**Ibid.,** s. 30
[79]Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt 1-2: 1914-1995,** İstanbul, Alkım Yayınevi, 2005, s. 33-36
[80]Bkz., Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun,** İstanbul, Sabah Yayınları, 1995

üstünlüğünü tehdit ediyordu.[81] Kısacası diğer imparatorluklarla "aynı dünyada" var olmaya çalışıyordu.

Üçüncü bir gücün yarattığı tehdide karşı birlikte hareket etme durumu klasik güç dengesi sisteminin işleyişinde açıkça görülmektedir. Güç dengesi siyasetinin mantığı, "Avrupa'da herhangi bir devletin gücünün diğerlerine üstün gelerek, onları hakimiyeti altına almaya çalışması halinde, karşıt bir koalisyon oluşturarak mani olucu, öne çıkan gücü frenleyici siyasetler geliştirmek üzerine kuruludur."[82] Çünkü buna göre hemen her devlet, bir başka devletçe dengelenene kadar gücünü yayma eğilimi içinde olacaktır.[83] Dolayısıyla böyle bir durumda deniz imparatorlukları kadar kara imparatorluklarının zorunlulukları da üçüncüye karşı birlikte hareket etmeyi gerektiriyordu ve her bir emperyal "dünya"nın işleyiş zorunlulukları, bunun karşısında yer alan bütün hedef ve niyetlere karşı dayatılıyordu. Güç dengesi, esas olarak, imparatorluklar çağı öncesinden, hatta Antik Yunan'dan itibaren işleyen bir sistemdir. Ağaoğulları'na göre de polislerin merkezi bir devlet halinde birleşememesinin nedeni, hiçbir polisin buna başarabilecek kadar güçlü olmamasının yanı sıra, hepsinin sivrilen bir polisi aralarında bağlaşıklar kurarak engellemeye yetecek kadar bir gücü ellerinde bulundurmalarıydı.[84]

Bu doğrultuda aynı siyasal sistem içinde bir arada bulunan imparatorluklar açısından dikkat çeken bir diğer nokta da sistemin periferisinde yer almanın imparatorluklar açısından çoğu durumda bir avantaj olmasıdır. Münkler'in yaptığı tespite göre bir devlet sisteminde ya da eşit güçlerin çoğul evreninde gerçekleştirilen imparatorluk oluşumları neredeyse daima başarısızlığa uğrarken, dünya sisteminin kenarlarında gerçekleştirilenler genellikle başarılı oluyordu.[85] Sisteme bu şekilde merkez-periferi ayrımı çerçevesinde bakıldığında merkezde devletlerarası güç mücadelesinin şiddetli olduğu görülür. Güç dengesi sisteminin işleyişi düşünüldüğünde sistemin yerleşik güçlerinin aralarına katılmak isteyen bir başka

[81] Kissenger, **op. cit.,** s. 179
[82] Cemil Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 82
[83] Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi,**İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989, s. 549
[84] Ağaoğulları, **op. cit.,** s. 17
[85] Münkler, **op. cit.,** s. 64

devleti engellemek için mücadele edecekleri açıktır. Çünkü merkezde yeni bir devlet her durumda diğer devletlerin nüfuz alanlarını da içeren bir bölgede egemenlik kurmak isteyecektir. Bu durumda kendi egemenlik alanlarındaki mevcut konumlarına rakip olarak ortaya çıkan yeni bir siyasal oluşum, mevcut devletler açısından bir tehdit teşkil etmektedir. Üstelik bu devletin merkezde hegemonya kurmak, hatta bir imparatorluk olmak istediği var sayıldığında tehdit daha da büyümektedir. Bu durumda, söz konusu devletin kendisini tehdit olarak algılayan devlet veya devletler grubundan daha güçlü olması gerekmektedir. Aksi takdirde klasik güç dengesi sistemi işleyecek ve bu devletinin imparatorluk olma yolundaki hegemonya mücadelesine son noktayı koyacaktır. Nitekim tarihte bu durumun örneklerine rastlanmaktadır. Napolyon Savaşları sırasında Fransa'nın ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın başına gelenler sistemin, merkezde ortaya çıkan yeni hegemonya arayışlarına ne şekilde cevap verdiğini göstermektedir.

Öte yandan sisteminin merkezinde yer almayan devletler açısından güçlü rakip ya da rakipler koalisyonuyla karşılaşma ihtimali daha düşüktür. Bu devletlerin sınırlarının ötesinde çoğu zaman bir siyasi boşluk olduğu gözlemlenmektedir. Bu açıdan Münkler'in ifadesiyle teritoryal imparatorlukların oluşumunda periferinin çekim etkisi, merkezin yayılmacı dinamiği kadar önemlidir, ama yine de merkezin dinamiği emperyal genişlemenin vazgeçilmez koşuludur, yoksa periferideki siyasi boşluklar boşluk olarak algılanmazdı.[86] Görece zayıf devletler arasında yer alan proto-emperyal bir devlet için girilecek savaşları kazanma ihtimalinin yüksek olmasının yanı sıra bu savaşların maliyeti de merkezde gerçekleşen savaşlardan oldukça düşüktür. Periferideki imparatorluklar güçlü rakiplerle yıpratıcı savaşlara girmedikleri gibi merkezdekinden farklı olarak sık sık savaşlara dönüşen çatışmalardan da uzak durabilmektedirler. Böylece barışın sağladığı kârla ekonomi ve altyapı yatırımları yapma olanağına sahip olan[87] bu devletler siyasi istikrarın yanı sıra ekonomik açıdan da güçlenebilmektedirler. Periferide yer alan bu devletler için yapılan savaşların başta gelen nedenini de ekonomik sebepler oluşturmaktır. Kendisinden zayıf rakip ve düşmanlar arasında merkezdeki devletler kadar güvenlik endişesi taşımayan periferideki güçler, daha çok, ekonomik açıdan güçlenmelerini

[86] **Ibid.**, s. 69
[87] **Ibid.**, s. 65

sağlayacak olan ganimet toplamak, yeni ticaret yollarını ele geçirmek ya da bu yolların güvenliğini sağlamak gibi kâr amaçlı nedenlerle savaşlara girmektedirler.

Merkez-periferi ayrımı sadece dünya sistemi açısından değil, imparatorluklar söz konusu olduğunda devlet toprakları için de geçerli ve açıklayıcı bir ayrımdır. İmparatorlukların sahip oldukları toprak büyüklüğü ülkenin tamamını doğrudan yönetme imkânını ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle imparatorluklar yeni ele geçirdikleri ve artık toprakların genişlemesiyle birlikte merkezden uzakta kalan bölgelerin yönetimi için farklı yöntemler geliştirmek zorunda kalırlar. Böylece devlet kurucucuları, belli bir toprak parçası üzerinde, bütünleşmiş, doğrudan ve görece türdeş bir hâkimiyet kurabilmek için, biçimsel yapısal bir farklılaşmanın yanı sıra, kan bağına dayalı cemaatlerden, aşiret sınıf ya da herhangi bir kültürel gruptan bağımsız görevlilerden oluşan, merkeze sadık bir yönetim oluşturmak zorundadırlar.[88] Bu durum imparatorlukta merkez elitleri ve periferi elitleri olmak üzere iki tür yönetici elitin ortay çıkmasına neden olur.

Merkez elitleri, tüm devlet elitleri gibi dış politika ve güvenlik politikasını oluşturma, para basma ve sınırları kontrol etme gibi görevlerinin yanı sıra periferi yöneticilerinin belirlenmesinde de söz sahibidir, ancak bu ikinci tür elitlere karşı sorumlu değillerdir.[89] Buna karşılık merkezden periferiye doğru gidildikçe periferinin merkezin politikalarında söz sahibi olma olanağı sınırlanır ve merkezi elitlerin belirlenmesi sürecinde periferi elitleri söz sahibi olmaz. Bu nedenle Motyl merkez elitleri ile periferi elitleri arasındaki ilişkinin "diktatörce" olduğunu dile getirmektedir.

Bu durum günümüz devletlerinden farklı olarak imparatorluk nüfuslarının bütünleşmiş bir yapıda olmamasından kaynaklanır. Modern devlet sınırları içinde bulunan her bölgeye, dolayısıyla sınırları içinde yaşayan bütün nüfusa ulaşabilir durumdadır. Oktay'yın ifadesiyle "devlet kurumunun yeni alanlara yayılması, giderek bir ahtapotun kolları gibi toplumu sarması"[90] modern devletin en önemli

[88] Karen Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 3
[89] Motyl, "Thinking About Empire", s. 21
[90] Cemil Oktay, "Liberal Siyasi Düzenler Hakkında Notlar", **Doğu Batı,** Yıl:14, Sayı: 57, Mayıs, Haziran, Temmuz 2011, s. 236

özelliklerinden biridir. Modern devlet aynı zamanda dayandığı temeller gereği bütün bu nüfus tarafından da ulaşılabilir olmalıdır. Modern devlette, insanlar yaşadıkları yerden ve sahip oldukları kimliklerden bağımsız olarak eşit haklara sahiplerdir ve bu bağlamda devlete sadece ulaşabilecek değil aynı zamanda onu etkileyebilecek konumdadırlar. İmparatorluklarda ise çoğunlukla merkezden periferiye doğru giderek azalan bütünleşmeyle birlikte yasal haklar da azalır ve periferinin merkezin politikasında söz sahibi olma olanağı kısıtlanır.[91] Bunun ötesinde periferinin kendisini ilgilendiren politikalarda da söz sahibi olma olanağı oldukça kısıtlıdır. Çünkü Doyle'un da belirttiği gibi bir toplumun resmi kontrolü, pek çok etki alanını kapsayan karmaşık bir süreç olan siyasi karar alımının kontrolünü de içermektedir ve bu süreçte merkezin sosyal, ekonomik ve kültürel çevreleri, din adamları, tüccarlar, askerler ve bürokratlar gibi çeşitli aktörler aracılığıyla periferinin sosyal, ekonomik ve kültürel çevrelerine nüfuz ederek çevredeki yerel koalisyonları, sınıfları, grupları ve tarafları etkilemekte, hatta belirlemektedir.[92]

Merkezin dışında kalan bölgelerde ya merkezden görevlendirilen bir kişi bu bölgelere giderek burada yönetici olmakta ya da bu bölgenin imparatorluğa katılmasından önce bu bölgede yönetici konumda bulunan kişiler merkeze bağlılık, sadakat ve çeşitli karşılıklar vaat ederek bölgelerini imparatorluk adına yönetmeye devam etmektedir. Örneğin Roma İmparatorluğunda, İtalya dışında fethedilen topraklar, eyalet durumunu getirilip doğrudan Roma'ya bağlanırken, bu bölgeleri yönetmeleri için kendilerine tam bir erk *(imperium)* tanınan yardımcı konsüller *(prokonsüller)* ve yardımcı yargıçlar *(propraetorlar)* atanıyordu. Bunu yaparken ister merkezden görevlendirilen, ister yerel yöneticiler olsun bölgenin yerleşik kurallarına ve düzenine uygun mevcut yönetimin sürdürülmesi, bu bölgelerde yaşayan nüfusun imparatorluğa dâhil edilmesi aşamasında uyum sürecinden geçilmesi sorununun ortaya çıkmasını engelleyebilmektedir. Bu doğrultudaki yönetim anlayışının avantajı yeni bir siyasi ve ekonomik düzen kurmaya çalışmanın getireceği vakit kaybını yaşamadan bölgenin kaynaklarının merkeze aktarılmasıdır. Böylece imparatorluklar sınırları içindeki her bölgeyi doğrudan yönetemeseler bile bu büyüklükte bir toprak

[91] Münkler, **op. cit.** s. 20
[92] Doyle, **op. cit.,** p. 37

parçasını doğrudan yönetmeye çalışmanın maliyetini karşılamak zorunda kalmadan, bütün bu topraklardaki kaynakların merkeze akıtılmasını sağlayabiliyorlardı.

Ancak merkez için ilk başta avantajlı görünen bu durum, ilerleyen dönemlerde imparatorluk için sorunlu bir hale gelebilmektedir. Çünkü talep ettiği çeşit ve miktardaki kaynağı elde eden merkez, aslında çevre bölgelerdeki durum ve bu bölgelerin kapasiteleri hakkında bilgi sahibi değildir. Dolayısıyla istediğini aldığı sürece bunun nasıl sağlandığı konusu merkez için önemsiz olmasa da en azından belirsiz bir konudur. Dolayısıyla bölgesel kaynakların merkeze aktarılması süreci, gerçek kaynaklar ile farz edilen kaynaklar arasında bir fark olmasının yanı sıra, merkezin burayı denetleyecek bir askeri gücün maliyetine katlanmak istememesinin yerel yöneticilere sağladığı denetimsiz ortamın da etkisiyle kişisel bir yönetim altında eşitsiz olarak gerçekleşmekteydi ve bu nedenle imparatorluğun talep ettiği herhangi bir artış daha önce itaatkâr olan halkın ayaklanmasına yol açabilmekteydi.[93] Bu durumda aracı kişi ve kurumlardan faydalanılıyor olması, ortaya çıkan toplumsal tepkinin devletten çok bu aracı yapılara yönelmesini sağlıyordu. Barkey tarafından verilen örneği izlersek, eğer devlet kurucuları, örneğin soyluları artı ürünü çekme işlemleri için kullanabilirse, isyanlar doğrudan devleti hedef almayıp feodalizm ve soyluluk karşıtı olarak tezahür eder. Dolayısıyla çevre bölgelerin yönetimini doğrudan üstlenmeyip, bu işi aracı konumda bulunacak yerel elitlere devretmek devlet için toplumsal tepkinin emilmesini sağlayacak bir tampona da sahip olmak anlamında gelmektedir. Ancak söz konusu tampona sahip olmanın maliyeti imparatorluk için oldukça yüksek de olabilir. Kendi bölgesinde güçlü bir iktidara sahip olan yerel yöneticiler, halk desteğine de sahip olmaları durumunda, yönetimleri altındaki bölgeleri imparatorluktan ayıracak güce sahip olabilecek, böylece imparatorluğun toprak bütünlüğünü tehdit edebilecektir.

Bununla birlikte çevre bölgelerde ortaya çıkan tepkilerin her durumda ara kurumlar tarafından emilerek, merkezi devlete kadar ulaşmasının engellenmesi mümkün olmamaktadır. Bununla bağlantılı olarak, özellikle toplumsal tepkilerin bir ayaklanmaya dönüştüğü durumlarda, imparatorluk periferide söz sahibi olabilmek, yani buradaki hakimiyetini koruyabilmek için zaman zaman siyasi ve askeri

[93] Tilly, "How Empires End", s. 4

müdahalelerde bulunabilmektedir. Hatta Münkler'e göre müdahale etmek zorundadır, çünkü aksi takdirde kendi periferisindeki çatışmalara karşı tarafsız davranan bir imparatorluk, emperyal statüsünü yitirecektir.[94] Benzer bir durum imparatorluğun içinde bulunduğu dünya sistemi içindeki çatışmalar içinde geçerlidir. İçeride ya da dışarıda karşılaştıkları bir meydan okumaya karşı imparatorlukların gösterecekleri herhangi bir tereddüdün güçsüzlük olarak algılanması oldukça yüksek bir olasılıktır. Bu nedenle imparatorluklar siyasi ya da askeri imkânlarını kullanarak kendilerine karşı yöneltilen bir tehdidi bertaraf etmek durumundadırlar. Aksi takdirde karşılaştıkları meydan okuma karşısında atacakları bir geri adım, imparatorluk açısından yeni meydan okumaları da beraberinde getirebilecektir. İmparatorluk topraklarında yaşayan halklar açısından bakıldığında bu durum bir güven sorununu da ortaya çıkarabilecektir. Kendilerini koruyabileceğinden endişe duydukları bir imparatorlukla olan bağlarını yeniden gözden geçirme ve bunun sonucunda da kendilerine güvenlik sağlayabileceğini düşündükleri bir başka siyasi güçle yakınlaşmaları söz konusu olabileceği gibi, imparatorluğun güçsüz bir durumda olduğu düşüncesi ile kendi siyasi geleceklerini belirlemek amacıyla ayrı bir birim olarak var olma mücadelesi içine de girebileceklerdir. Her iki durumda da Münkler'in belirttiği gibi emperyal konumun sarsılması söz konusu olacaktır.

Ancak daha önce de belirtildiği gibi geniş toprakları yönetmede karşılaşılan zorluklar imparatorlukları bazı önlemler almaya yöneltmiştir. Çünkü imparatorluklar genişlediği ölçüde çeşitli merkezkaç güçler ortaya çıkmaktadır; yerel yöneticiler ve askeri liderlerin periferide yerleşik nüfusla ve askeri birliklerle beraber hareket etmesi, bu bölgenin imparatorluktan kopması ya da askeri darbe ya da hükümet darbesiyle merkezdeki iktidarı ele geçirilmesi gibi bir tehdidin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durumda genellikle askeri bir müdahale ile çözülecek sorunlar ortaya çıkmaması için periferide bir takım politik ve idari düzenlemeler yapılmaktadır. Bunlardan biri yerel yöneticilerin sık sık değiştirilmesi, böylece yöneticilerle halk arasında yakın bağların kurulmasının engellenmesidir. Ancak bu tür bir uygulama da başka bir sorunu yol açmaktadır; yöneticilerin görevlendirildikleri bölgeleri tam olarak tanıyamamaları. Bu durumda farklı

[94]Münkler, **op. cit.,** s. 33

bölgelerin ve halkların kendilerine özgü koşullarının dikkate alınmaması ve bu bölgelerin bazı genel kurallar çerçevesinde yönetilmesi söz konusu olacak, bu da halkta yarattığı hoşnutsuzlukla birlikte önlenmeye çalışılan tehlikenin, yani halkın ayaklanması ve imparatorluktan kopması tehlikesinin yine gündeme gelmesine neden olacaktır. Bu nedenle çevre bölgelerin yönetimi konusunda imparatorluklar farklı bir uygulamaya gitmek durumunda kalmışlardır. Bu uygulama yönetici seçkinlerin en azından bir kısmının siyasi ve kişisel yazgılarının hükümdarların yazgısına bağlı, dolayısıyla da emperyal merkeze karşı kayıtsız şartsız sadakate mecbur gruplar ya da kişilerden oluşturulmasıdır.[95] Böylece yönetim tarafından doğrudan denetlenemeseler bile bu kişilerin iktidarın istekleri doğrultusunda, ya da en azından iktidara karşı olmayan bir biçimde hareket etmeleri beklenmektedir.

Bununla birlikte Tilly, imparatorlukların bu adem-i merkeziyetçi yapısının ve periferideki siyasi ve ekonomik ağları, oldukları biçimleriyle kendi yapısı içine dahil etmesinin imparatorlukların hızlı genişlemesini olduğu kadar çökmesini de kolaylaştırdığını belirtmekte ve bunun nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır: (1) imparatorluk tarafından egemenlik altına alınan bölgelerin yönetim ağına zayıf entegrasyonu, (2) çevre bölgelerin yöneticilerinin özerk bir güce sahip olmaları, (3) bölgenin imparatorluğa tabi kılınan nüfusunun kendi kimliklerini, anılarını ve mağduriyetlerini korumaları, (4) merkezin zayıfladığı ve kırılganlaştığına dair bilginin egemenlik altına alınmış bölgelerde ve dış düşmanlar arasında hızla yayılması.[96]

Bu açıdan bakıldığında adem-i merkeziyetçi yapının, çevre bölgeleri merkezden uzaklaştıran etkisi daha açık görülmektedir. İmparatorluklar için pratik bir mecburiyetten kaynaklanan bu yönetim yapısı, aslında toprak bütünlüğünü ve bu toprak bütünlüğü üzerindeki hâkimiyetini korumak isteyen imparatorluk için önemli bir ikilemdir. Bu nedenle her şeye rağmen merkeziyetçi bir yapı içinde yönetilen imparatorluklar da bulunmaktadır. Bu tip imparatorluklara verilebilecek en önemli örnek ise Çin İmparatorluğudur. Görece tek tip bir yönetim yapısını eyaletlere kadar ulaştırarak, eyaletlerdeki soyluları emperyal fayda amaçlı rekabetçi bir sisteme

[95] **Ibid.**, s. 48
[96] Tilly, "How Empires End", s. 4

entegre ederek, emperyal bürokratların yerlerini sürekli olarak değiştirerek ve geldikleri yerlerde görev yapmalarına izin vermeyerek, toplumsal hareketliliği teşvik ederek ve etnik farklılıkların tanınmasını reddederek, topraklarının büyük bir kısmında merkezin gücünü ortaya koyan gösteriler yaparak Çin imparatorluğu çöküşler ve fetihlerle geçen yüzyıllar boyunca hanedanını korumayı başarmıştır.[97]

Her ne kadar imparatorluklar genel olarak adem-i merkeziyetçi bir yapı içinde çevre bölgelerin merkez tarafından doğrudan yönetilmediği birimler olsa da, 18. yüzyıldan itibaren, fakat yoğun olarak 19. yüzyılda, bu devletlerin de sıkı bir merkezileşme politikası yürütmeye başladıkları gözlemlenmektedir. Bu süreç daha önceki dönemlerde gerçekleştirilen çevrenin merkezle bütünleştirilmesi sürecinden farklıdır. Merkezileşmeyle birlikte gerçekleştirilemeye çalışılan çevre bölgelerin artık dolaylı değil doğrudan merkez tarafından yönetilmesinin sağlanmasıdır. İmparatorluklar tarafından yürütülen merkezileşme çabaları, bazı durumlarda çevrenin merkezle bütünleştirilmesi çabalarında da görüldüğü gibi, bu bölgelerde yaşayan halk ve özellikle de mevcut konumlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan yerel elitler tarafından tepkiyle karşılanır. Barkey'e göre merkezileşmeye gösterilen bu tepkiler arasındaki farklıklılar hem kendi başlarına önemlidir, hem de devleti şekillendirmeleri ve devletin faaliyetlerinin gelecekte izleyeceği yolu ana hatlarıyla çizmeleri bakımından belirleyicidir.[98]

İmprataolruklar için güç ve nüfuzun hükmedilen kilometre sayısı ile yakından ilişkili olduğu görülür. Sahip olunan toprakların bu niteliği aynı zamanda çeşitli yazarlar tarafından imparatorluk olmanın bir koşulu olarak da kabul edilmektedir. Münkler muazzam bir alana hükmetmeyen bir gücün imparatorluk olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmektedir.[99] Ancak söz konusu olan deniz imparatorlukları da kara imparatorlukları da olsa ekonomik kaynaklar ve ticari yollar üzerindeki kontrol imparatorlukların güçlerini ve hatta varlıklarını sürdürebilmelerinin gerekli koşullarındandır ve bu nedenle imparatorluk topraklarının büyüklüğünün yanı sıra jeo-ekonomik konumu da önem kazanmaktadır.

[97] **Ibid.**, s. 4
[98] Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** s. 7
[99] Münkler, **op. cit.,** s. 25

1.2.3 Ekonomik Güç

Mann, ekonomik iktidarın, doğal kaynakların dönüştürülmesi, dağıtımı ve tüketiminin toplumsal organizasyonuyla günlük/geçimlik ihtiyaçların karşılanmasından kaynaklandığını belirtmektedir.[100] Mann'a göre ekonomik üretim, dağıtım, değişim ve tüketim ilişkileri toplumsal gelişmenin önemli bir bölümünü oluşturur ve üretim, dağıtım, değişim ve tüketimin kontrolünü tekelinde bulunduran gruplar egemen sınıf haline gelirler.

Bazı imparatorlukların ortaya çıkışı ve sonraki gelişmelerini anlamada ekonomik güç, diğer faktörlerden daha belirleyici bir role sahiptir. Ekonomik açıdan güçlü olan bir devletin, ağırlıklı olarak bu gücünü kullanarak bir imparatorluğa dönüşmesinin en dikkat çeken örneğinin İngiltere olduğunu söylemek mümkün. Bir ada ülkesi olan İngiltere için doğal olarak komşularıyla mücadele ederek sınırlarını genişletmesi gibi bir olanak söz konusu değildi. Bu şekilde yönetimi altında tutuğu ülkeler İrlanda, İskoçya ve Galler ile sınırlıydı. Ancak bu durum İngiltere için ada topraklarıyla sınırlı olmak anlamına gelmiyordu. Bunun için de denizlerde, hem mücadele edebileceği hem de ticaret yapabileceği güçlü bir donanma ile adasının sınırlarını aşarak, deniz ötesi bölgelerde çoğunlukla ekonomik ve siyasi olarak kontrol ettiği topraklar ele geçirdi. Bu süreçte İngiliz devleti, verdiği desteğin yanı sıra, ele geçirilen bölgelerde kendi atadığı yöneticilerin dışında yerel yöneticileri de yönetim sürecine dahil ederek sürecin siyasi ayağını oluştururken, İngiliz şirketleri ekonomik ayağı oluşturmaktaydı. Roma İmparatorluğu da ilk dönemlerde daha çok güvenliğini sağlama amacıyla savaşıp sınırlarını genişletirken, daha sonraları fetihlere özellikle ekonomik nedenlerden dolayı devam etmiş ve gücü yettiğince de bu politikasını sürdürmüştür.[101]

Ekonomik gücün bir imparatorluk için önemli rol oynadığı bir diğer aşama, imparatorluğun sürekli olarak genişleyip yeni topraklar elde edemeyecek olmasından dolayı, genişleme evresinden sağlanmalaşma evresine geçiştir. Bu aşama Münkler'in ifadesiyle emperyal tarihin en önemli dönemlerinden biridir.[102] Aynı noktanın altını

[100] Mann, **op. cit.,** s. 24
[101] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.**, s. 24
[102] Münkler, **op. cit.**, s. 84

çizen İnalcık da sanayi öncesi imparatorlukların belki de en önemli sorununun, emperyal politikaları finanse edebilecek büyüklükte bir merkezi hazine kurulması olduğunu belirtmektedir.[103] Genişlemenin durmasına bağlı olarak yeni gelir kaynakları elde edemeyen imparatorluklar, ellerindeki kaynakları sürekli gelir getirecek şekilde yeniden üretmenin ve bu yolla çoğaltmanın yanı sıra devleti yönetmenin maliyetini de düşürmenin yollarını aramak zorunda kalmışlardır. İmparatorluklar genişlemenin sınırlarına vardığında emperyal sınır güvenliği nadiren eşit güçlere karşı sağlandığından, askeri iktidardan çok ekonomik, siyasi ve ideolojik iktidarın kurularak yönetimin maliyetinin düşürülmesi yoluna gidilir ve bu noktada da tüccarlar, askeri danışmanlar, halkbilim araştırmacıları ve nüfuzlu şahısların işlevi, sınırlardaki askeri güçlerin işlevinden daha önemli konuma gelir.[104]Çünkü bu noktada sınır bölgelerinde yaşayan nüfusun imparatorluğa bağlılığı büyük önem taşımaya başlar. Bunun için de söz konusu bölgelerde yaşayan nüfusun ihtiyacı olan maddi olanakların sağlanmasının yanı sıra imparatorluğun bölgedeki varlığını meşrulaştırma işlevi gören ideolojik iktidar büyük öne çıkar.

1.2.4 İdeolojik Güç

Mann'a göre ideolojik güç, sosyolojik gelenekteki birbiriyle ilişkili üç tartışmadan kaynaklanmaktadır.[105] Bunlardan ilki dünyayı sadece duyularımızla algılayamayacak olmamızdan dolayı anlam kategorilerine duyduğumuz ihtiyaç; ikincisi, sürdürülebilir toplumsal işbirliği için gerekli olan insanların birbirleriyle ilişkilerinde ahlaken nasıl davranmaları gerektiği konusunda ortak bir anlayış (normlar); üçüncüsü ise estetik/ritüel uygulamalardır. Buna göre; nihai bilgi ve anlamın sosyal olarak örgütlenmesi sosyal yaşam için gerekli olduğundan, anlam iddiasını tekeline alanlar kolektif gücü de ellerinde bulunduracaklar; bir grubun karşılıklı güven ve ortak moralini yükselten bir ideolojik hareket aynı zamanda kolektif gücü de arttıracağı ve daha azimli bir bağlılıkla ödüllendirileceğinden, istikrarlı ve etkin bir toplumsal işbirliği için gerekli olan ortak normları tekelleştirenler bu güce de sahip olacaktır. Bununla birlikte ideolojik güçle ilgili en

[103] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, s. 54 ve 81
[104] Münkler, **op. cit.**, s. 109
[105] Mann, **op. cit.**, s. 22

önemli unsur, ideolojilerin özel çıkarlar ve maddi egemenliği içermesidir.[106] Ancak Mann'ın da belirttiği gibi ideoloji eğer sadece bundan ibaret olursa insanlar üzerinde nüfuza sahip olamaz ve yayılamaz. Bu nedenle ideolojilerin dönemin koşullarına göre inandırıcı olması gerekmektedir.

İmparatorluklar için iktidarının ideolojik bileşeni ya da ideolojik iktidarı, varlığını meşrulaştırmanın aracı olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu meşrulaştırma işlevi dış politikanın bir parçası olarak imparatorluğun dünya sistemi içindeki yeriyle ilgili olduğu gibi aynı zamanda imparatorluk topraklarında yaşayan insanlara da yöneliktir. İmparatorluk yöneticileri tarafından iktidarlarını meşrulaştırmak için ideolojik temeller oluşturma çabası, bu iktidarın yönetilenler tarafından sorgulanmasından kaynaklanmakta ve bu sorgulamanın önüne geçmeyi hedeflemektedir. Salisburyli John tarafından Hohenstaufen imparatoru I. Frederich'e yönelik olan dile getirilen "Almanların ulusun başına hakim kesilmesini kim istedi? İnsan evlatlarının başına kendi keyiflerine göre bir efendi getirme hakkını bu kaba ve vahşi insanlara kim verdi?"[107] şeklindeki sorular bu sorgulamanın açık ifadelerini oluşturmaktadır.

Büyük ölçekli ve hatta küresel siyasi düzenler olan imparatorluklar, varlıkları ve genişlemeleri için bir gerekçe bulmak, yani emperyal düzeni anti-emperyal eleştiriler ve karşı çıkışlar karşısında meşrulaştırmak ve böylece merkezin üstünlük ve hakimiyet iddiasının periferi tarafından sorgulanmasının önüne geçmek konusunda giderek artan bir baskı altındadırlar.[108] Bu baskıyı hafifletmek için imparatorluklar farklı yollara başvurmaktadırlar. Farklı imparatorlukların birbirinden farklı yolara başvurmalarının yanı sıra aynı imparatorluk da değişen konumuna ve izlediği farklı politikalara göre zaman içinde farklılaşan ideolojik söylemler kullanabilmektedirler. Sonuçta imparatorluk için önemli olan içinde bulunduğu durumda, sahip olduğu çeşitli özelliklere uygun olarak politikalarını meşrulaştırabileceği bir araç bulmaktır. Bu araç genellikle bir misyon biçimini almaktadır. Emperyal ideolojinin ve onun uygulamaya konmasının aracı olan misyonun inandırıcılığı açısından bu misyonun neyi hedeflediği ve neye karşı

[106] **Ibid.**, s. 23
[107] Münkler, **op. cit.**, s. 132
[108] **Ibid.**, s. 131-132

olduğunun açıkça ifade edilmesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü ancak bu şekilde imparatorluk halk kitlelerine hitap ederek onları bu misyon çerçevesinde devlete bağlayacak ve gerektiği zamanlarda belli bir amaç etrafında bir araya getirerek harekete geçirebilecektir.

Emperyal misyonun oluşturulması yalnızca yöneticilerin rol oynadığı bir süreç değildir. Siyasi seçkinlerin yanı sıra entelektüeller de emperyal misyonun belirlenmesi sürecinde rol oynarlar. Özellikle yazarlar ve sanatçılar imparatorluğun ve imparatorluğun misyonun kutsallaştırılmasına önemli katkıda bulunurlar. İmparatorluk entelektüellerinin ortaya koyduğu çeşitli perspektif ve vizyonlarlar, siyasal iktidara ihtiyacı olan desteği sağlama noktasında önemli rol oynarlar. Böylece Münkler'e göre genellikle pek fazla kudretleri olmayan entelektüeller önemli bir nüfuz elde etmiş olurlar.[109]

Roma İmparatorluğu, sahip olduğu karışık siyasal örgütlenmesini hukuksal bir yapı içinde ideolojik söylemlerle çepeçevre donatmış olmasıyla, hukuksal ve siyasal söylemlerin siyasal bir düzenin sürdürülmesinde ya da değişikliğe uğratılmasında ne büyük bir role sahip olduklarının önemli bir örneğini sergilemektedir.[110] Bu bağlamda Roma'da devletin yüceltilmesi ve yüce devletin bir yurttaşı olmanın da bir takım sorumlulukları beraberinde getirdiğinin savunulmasıyla, hem nüfus belli bir amaç etrafında bir araya getirilmekte hem de bu amacı kendi kişisel yaşamlarının önüne koymaları beklenmektedir. Buna göre,

[109] **Ibid.**, s. 138 Münkler sanatçıların Roma İmparatorluğunun kutsallaştırılmasındaki rolü konusunda açıklayıcı bilgiler vermektedir: "Mimarlar ve heykeltıraşlar Roma iktidarının uygarlaştırıcı etkisini gösteren barış tapınakları inşa ederken, özellikle de Maecenas etrafında toplanan, aralarında dönemin en önemli iki şairi Horatius ve Vergilius'un da olduğu yazarlar Augustus'un reform programını, dünyanın, Roma İmparatorluğu ayakta kaldığı sürece devam edecek yenilenmesi olarak göklere çıkardılar. Ovtavianus için yazarların desteği çok önemliydi, zira reform programı sırf yasalar ve yönetmeliklerle gerçekleştirilemezdi. Bürokratların veremeyeceği kültürel bir parıltı kadar daha derin bir anlama da ihtiyacı vardı. Özellikle de Vergilius eseriyle büyük ölçüde Octavianus'un reform programına hizmet etti.Nitekim *Bocolica*'da […] kent seçkinlerinin ahlaki yozlaşmasını hedef alıyor, kırsal hayatı *mos mairom*'un [ataların törelerini] gençlik pınarı olarak övüyordu. Vergilius *mos mairom*'un canlandırılmasıyla, içinde bulunulan Demir Çağı'nın geride kalacağını ve insanlık tarihinin başındaki Altın Çağ'ın yeniden dirileceğini umuyordu. *Georgica'da* benzer bir program izledi; Vergilius'un ani ölümü nedeniyle yarım kalan. […] *Aeneis*'te Aeneas'ın yakılıp yılan Troya'dan kaçmasından sonraki yolculuklarının hikayesi, Augustus'un 'dünyayı saran' barışçı iktidarına işaret eden kehanetlerle doludur. Burada Vergilius, Aeneas'ın Augustus'un ön-figürü ve modeli olarak gösterildiği evrensel bir barış misyonu yaratır. Aeneas'ın kazandığı zaferlerle barışa giden yolda demokratik güçlerin alt edilmesini temsil eder. Yani Roma İmparatorluğu yalnızca barıştan değil, insanlıktan da sorumludur."

[110] Ağaoğulları,Köker, **op. cit.**, s. 14-15ve 25

Roma'da devlet başlı başına bir amaç, yurttaşların hayatları pahasına koruyup kollamaları gereken bir değer haline getirilmekte, yurttaşın, kişisel çıkarlarıyla kamusal çıkarın bir olduğu bilincine varması ve gerektiğinde kendini devleti için feda etmesi beklenmektedir.[111]

Roma siyasal düşüncesinin en önemli temsilcisi olarak kabul edilebilecek olan Cicero, halkın devleti ve sistemi kendisine aitmişçesine benimsemesinin önemini vurgulamaktadır. Buna göre halkın tümüyle siyasal yaşamın dışında bırakıldığı sistemler uzun ömürlü olmamakta ve bu nedenle sistem için tehlike oluşturmaktadırlar. Bu nedenle halka siyasal yapı içinde belli bir yer verilmesi, halkta sistem içinde bir güce sahip olduğu düşüncesinin yaratılması gerekir. Böylece halkın karşılaştığı sorunlara sistem içinde çözüm aramaları sağlanacak ve sisteme karşı bir harekette bulunmalarının önüne geçilecektir. Cicero bu durumu "en küçükler bile kendilerini büyüklerin eşiti sanırlar, bu da devletin esenliğini sağlar" sözleriyle ifade etmektedir.[112] Dolayısıyla, bunun gerçekleştirilmesini sağlayan cumhuriyet, Cicero'ya göre ideal yönetim biçimidir. Çünkü bu sistemde devleti asıl yönetenler soylular olduğu halde, halk da yönetimde söz sahibi olduğu yanılsamasıyla devletle uyumlu hale getirilmiş olur. Cicero cumhuriyet dönemi Roma'sında yaşamış olması dolayısıyla ideolojik söylemini mevcut rejimi meşrulaştırıcı bir biçimde kurmuştur.

İmparatorlukların varlıklarını meşrulaştırmak için en sık kullandıkları söylemlerden biri imparatorluğun kutsallığı söylemdir. İmparatorluğun kutsallığı konusundaki belki de açık vurgu kutsallığı adında da taşıyan Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ya da Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu olarak bilinen imparatorluktur. İmparatorluğun kutsallığı söylemi, imparatorlukları yöneten kralların bu göreve Tanrı tarafından getirilmiş oldukları iddiasıyla ilgilidir. Buna göre krallar Tanrı tarafından kutsal bir amaç için görevlendirilmiş ve bir ülkenin başına getirilmişlerdir. Bunun da ötesine geçen bazı imparatorlar kendilerinin yeryüzündeki tanrı olduğunu iddia etmişlerdir. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından önceki kargaşa döneminde, imparatora tapınma şeklindeki imparator

[111] **Ibid.**, s. 57
[112] **Ibid.**, s. 66

kültüne daha çok önem verilmeye ve bu yolla iktidarın dinsel temellerle güçlendirilmesi yoluna gidilmeye başlandı. İmparatorlara ilişkin her şey kutsallıkla donatılıp, imparatorlar öldükten sonra tanrısallaştırılırken, *dominus natus* (doğuştan efendi) unvanını alan Aurelianus (280-275), daha da ileri giderek kendisinin yeryüzündeki tanrı (*deus*) olduğunu ilan etti.[113] Roma'da Hıristiyanlığın uzunca bir süre dışlanması ve Hıristiyanların baskı altında tutulması da esas olarak dini nedenlerden çok, imparatorlara atfedilen bu kutsallık ve güçten daha üstün bir otoriteye inanılmaya başlanmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu söylemde nüfustan beklenen Tanrı tarafından seçilmiş olmaları dolayısıyla kendilerinden ayrılan bu insanlara, yani yöneticilerine Tanrı tarafından onlara verilmiş amaçları gerçekleştirme yolunda yardımcı olmalarıdır. Bunun anlamı yöneticilere sadık olmak ve hizmet etmektir. Dolayısıyla imparatorluk sınırları içinde yaşayan herkes, ki buna yönetici seçkinler de büyük ölçüde dahildir, kendi kısa vadeli çıkarlarını, varlığını yüzyıllarca sürdürmüş ve/veya sürdürecek olan imparatorluğun uzun vadeli çıkarları uğruna feda etmeliydi. Yöneticiler, iktidarlarını ve ülke içinde izledikleri politikaları bu şekilde meşrulaştırırken aynı zamanda kendilerine Tanrı tarafından verilen görevin çoğu durumda imparatorluk sınırlarını aşması nedeniyle izledikleri dış politikayı da bu bağlamda meşrulaştırmaya çalışmaktaydı.

İmparatorluğun kutsallığı, imparatorluğun var oluş gerekçesi ve amacı olarak dünya tarihini etkileyecek bir görev, imparatorluğun kozmolojik ya da tanrısal önemini ilan eden bir misyon üstlenmiş olduğu anlamına gelmesi bağlamında bir emperyal misyon[114] aracılığıyla uygulamaya konmaktadır. Yani emperyal misyon,

---

[113] **Ibid.**, s. 70

[114] Münkler emperyal misyon ile ideolojik iktidar arasında bir ayrım yapmaktadır. Münkler'e göre ideolojik iktidarın daha çok dış politikaya yönelik bir işlevi vardır. Buna karşılık emperyal misyon ise bir imparatorluğun içindeki, özellikle merkezindeki insanlara yöneliktir. Hatta siyasi seçkinlerin kendi kendilerine telkinidir. Ancak bu çalışmada emperyal misyon ideolojik iktidardan bağımsız bir olgu olarak ele alınmamaktadır. Emperyal misyon ideolojik iktidarın bir çeşididir ve bu anlamda da ondan ayrı olarak değerlendirilmemelidir. Emperyal misyon söylemi ideolojik iktidarın hedeflediği biçimde imparatorluğun varlığının sadece sistem içindeki diğer devletlere karşı değil imparatorlukta yaşayan nüfusa yönelik olarak da meşrulaştırılmasını hedeflemektedir. İdeolojik iktidar imparatorluk sınırlarında yaşayanların bu sınırlara ve bu sınırları yöneten devlete karşı bağlılıklarını sağlamayı olduğu kadar bu insanları imparatorluk politikaları doğrultusunda mobilize etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda emperyal misyon söylemi ideolojik iktidarın kurulması ve uygulanmasının bir ayağı olarak görülmelidir. Münkler, **op. cit.**,

Tanrı tarafından yöneticiye verildiği iddia edilen görev olarak imparatorluğa kutsallık kazandırırken, aynı zamanda bu kutsallıkla meşrulaştırılan politikaların uygulama alanı haline gelmektedir. Emperyal misyon bir imparatorluğun idrakinin derinlerine kök salmış olabileceği gibi, istikrar dönemlerinde sahneye konabilir ya da kriz dönemlerinde yardıma çağırılabilir.[115] Kısacası ihtiyaç duyulan her anda devreye girebilecek bir kurtarıcı gibidir. Ancak bunun için emperyal misyonun halkın bilincinde yer etmesi gerekir.

Bu noktada önemli olan bir diğer konu da bu misyonun, yüzyıllarca sürmesi beklenen bir imparatorluğu hedefleyerek oluşturulması dolayısıyla uzun vadeli olmasıdır. Bu doğrultuda oluşturulmuş emperyal misyon insan ömrünü aşacağından imparatorlukta yaşayanların kişisel çıkarlarını kendilerinden daha büyük ve uzun ömürlü bir varlık için feda etmesi beklenmektedir.[116] Aksi takdirde emperyal bir rol oynamak mümkün olmayacaktır. Bu şekilde, uzun vadeli çıkarlar uğruna kısa vadeli kişisel çıkarların feda edilmesinin yanı sıra insanlar uzak bir gelecekte gerçekleşebilecek bir amaç için sürekli ve toplu olarak mobilize edilmiş olacaklardır. Bu durum yönetici seçkinler açısından da geçerlidir. Çünkü onlar imparatorlukta güç sahibi olsalar da, son kerede imparatorluk onların üzerinde güç sahibidir ve dolayısıyla emperyal misyon iktidara gerekçe sunup yücelterek ona sağlamlık ve meşruluk katmanın yanı sıra aynı zamanda onun kararlarını sınırlayan bir bağlayıcılık şeklinde de tezahür eder.[117] Emperyal misyonun kutsal bir nitelik taşımasının önemi bu aşamada daha açık hale gelmektedir. Çünkü insanları kişisel ve kısa vadeli çıkarlarını arka plana itmeye ikna edebilmek, oları bir amaç etrafında harekete geçirmek, emperyal misyonun, yani imparatorluğun varlık nedeninin, kutsallaştırılmasıyla gerçekleştirilebilir. Bu nedenle emperyal misyonun onu gündelik politikanın çok ötesine taşıyan bir kutsallığının olması gerekir.[118] Bunun için de emperyal misyonun oluşturulması süreci büyük önem taşımaktadır.

---

[115] **Ibid.,** s. 139

[116] 19. yüzyılla birlikte yeni siyasal meşruiyet temeli haline gelmeyen başlayan ulusçuluk da insanlardan benzer bir talepte bulunacak, hep var olmuş ve hep var olacak ulus, her türlü kişisel ve günlük çıkarın üstünde tutulması gereken bir olgu olarak sunulacaktır.

[117] Münkler, **op. cit.**, s. 138-9

[118] **Ibid.**, s. 139

Ağaoğulları'nın ifadesiyle entelektüel soyutlamalarla ilgilenmeyen ve salt eyleme dönük bir tutum içinde olan Roma'da bile, emperyalist girişimlerini meşrulaştıran soyut düşüncelere ve bunlar içinde de kutsallık söylemine rastlanmaktadır.[119] Daha cumhuriyet döneminde devlet ideolojisinin merkezine Roma'nın tanrısal bir görevi olduğu düşüncesi yerleştirilmiştir. Bu görev, aşağıda ele alınacak olan, diğer emperyal söylemlerle de birleştirilmiş, Roma'nın fethettiği yerlere barış ve uygarlık götürdüğü sık sık dile getirilmiştir. Bunu yaparken de, söylemin ırkçı bir nitelik taşımamasına, mümkün olduğunca insancıl bir biçimde ifade edilmesine özen gösterilmiştir. Bu özenin temelinde farklılıklardan oluşan emperyal yapıyı bir arada tutabilmek ve sorunsuz bir biçimde yönetebilme arayışı bulunmaktadır. Vergilius *Aeneas'*ta bunu şu şekilde dile getirmektedir: "Unutma Romalı, ulusları yönetmek sana düşer. Senin görevin şunlar olacak: Barışçı yoldan töreleri kabul ettirmek, boyun eğenleri esirgemek ve gururluları savaşla uslandırmak."[120] Bu şekilde Roma halkının da emperyal savaşlarda rol alması gerektiği ifade edilmiş ve bu rolün amacı ve biçimi tanımlanmıştır. Böylece Roma'nın tanrısal bir görevinin olması, Roma vatandaşlarını da bu tanrısal görevin içine çekmekte, bu kutsallığın korunması ve yayılmasını onların görevi haline getirmektedir. Buna bağlı olarak sürekli devam eden savaşların bir başka ideolojik işlevi de, ülke içinde birliğin sağlanmasıydı.[121] Cumhuriyet döneminde yönetimi elinde bulunduran soylular, Roma'nın korunmasının tanrısal bir görev olduğunu tüm yurttaşlara benimseterek, dış tehlikelere karşı kutsal bir birlik sağlayıp, sınıf savaşlarını dizginlemenin yanı sıra, yoksulların fetihler aracılığıyla dış ülkelerin halklarını ezmelerine olanak tanıyarak, düzen için bir tehlike olmalarının da önüne geçmiş oluyorlardı.

Ancak Roma'da ideolojik söylemin yurttaşları hedef alan ve Roma yurttaşlığına özel bir önem ve değer atfeden boyutu, yurttaşlık hakkının genişletilmesiyle birlikte çözülmeye başladığı gibi, "Roma'nın tanrısal görevi" şeklindeki ideolojik söylemler de zamanla ekonomik sorunların göz ardı edilmesinde etkili olamamaya başladı. Böylece cumhuriyet yönetiminin çözülmesiyle, bu yönetim

[119] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.**, s. 27
[120] **Ibid.**, s. 27
[121] **Ibid.**, s. 28

tarafından ortaya konan ideolojik söylemin zayıflaması eş zamanlı olarak yürüyen süreçler oldu. Roma, ekonomik ve siyasal olarak güçsüzleşirken, ideolojik gücünün yarattığı etkiyi de kaybetmeye başladı. Böylece cumhuriyetten imparatorluğa geçerken yeni bir ideolojik söylemin geliştirmesi gereği ortaya çıktı.

Emperyal düzenlerin varlıklarını meşrulaştırmak için sıkça kullandıkları bir diğer söylem imparatorluk düzeninin barışı sağladığıdır. Siyasi düşünce tarihinde de barışın sağlanmasının yolu olarak bütün insanlığın tek bir devlet tarafından yönetilmesi, sıkça dile getirilmiş bir düşüncedir. Her ne kadar bu düşünürlerden bazıları görüşlerini mevcut bir imparatorluğun varlığını meşrulaştırmak amacıyla ortaya koysa da durum her zaman bu değildir. İmparatorlukların barışı sağladıkları gerekçesiyle meşrulaştırılmalarının temelinde küçük ölçekli siyasi düzenlerin sınırların belirlenmesi ve değiştirilmesi nedeniyle sürekli devam eden kaçınılmaz savaşlar yüzünden barışı sağlayamadığı, bu savaşların ancak büyük ölçekli, merkezi yönetime sahip düzenler tarafından engellenebileceği düşüncesi yatmaktadır.[122]

Barış söylemi, Roma için cumhuriyet yönetiminin sona ermesi ve dolayısıyla bu siyasal rejimi meşrulaştırmak amacıyla geliştirilen ideolojik söylemlerin geçerliliklerini kaybetmelerinden sonra en sık başvurulan ideolojik söylem olmuş, hatta Roma barışını ifade eden *Pax Romana* kavramı farklı imparatorluklar için de kullanılmıştır. Roma Barışı, Roma için imparatorluk döneminin başlangıcını işaret eden ve ilk imparator olan Augustus'un, iç savaşlarla parçalanmış Roma toplumunu yeniden kurması; gerçekleştirdiği reformlarla Roma yönetimini merkezi bir yapıya kavuşturması; senatörler sınıfına karşılık orta sınıfları kendisine bağlayıp yüksek düzeydeki askeri ve idari makamlara bu sınıfları ataması ve böylece siyasal kargaşaların temel sorumlusu olarak görülen orduyu devletin denetimi altına sokarak siyasetin dışına itmesi; kölelerin durumunu düzeltme yoluna giderek kendi yönetim yapısını kurarken kamu görevlilerinin bir bölümünü köleler ile azatlılar arasından seçmesi; ekonomiyi düzeltmek amacıyla kıra dönülmesini teşvik ederek tarımsal üretimin artmasını sağlamasıyla, Roma'nın yaklaşık iki yüzyıl süren bir barış dönemine girmesini ifade etmektedir.[123] Ancak bu barış, Oktay'ın ifadesiyle

[122] Münkler, **op. cit.**, s. 132
[123] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.**, s. 68-69

"dayatmacı bir barış"tır.[124] Buna göre Roma'nın egemen olmadığı yerde, … barış da yoktur. Roma barışı, her şeyden önce Roma'nın üstünlüğünü kabul etmektir. … Romalı, barış koşullarını tartışmaz; nasıl bir barış diye de sormaz; o, sadece kendi koşullarını ve anlayışını muhatabına aynen kabul ettirir. Bunun için muhatabın askeri alanda tam teslimiyeti aranır."[125] Ancak barışı kuran gücün zayıflaması, kurulmuş olan düzeninin sürdürülmesini engellediği gibi, tarım toplumunun özelliklerini yansıtan bu barış türünün uygulanabilirliği modernleşmeyle birlikte ortadan kalkmıştır.[126]

Barışa yönelik bu yaklaşım, barış konusuna en önemli katkılardan birini yapan Immanuel Kant'ın Ebedi Barış[127] adlı eserinde ortaya koyduğu müzakereci barış ya da demokratik barış anlayışından farklıdır. Kalıcı bir barışın koşullarını arayan Kant bunun sağlanabilmesi için devletlerin iç siyasetlerinin önemine vurgu yapmaktadır. Buna göre prens ve kralların uruklarıyla barışık olması, o ülkenin diğer güçlerle de barış içinde olmasının temel koşuludur ve yönetenlerle yönetilenler arasında barış olması içinse Oktay'ın ifadesiyle, ülkelerin kendi içlerinde *tahammül edilebilir* rejimlere sahip olmaları gerekmektedir; kendi haklarını *tahammül edilebilir* yasalar çerçevesinde yürüten otoriteler, yine kendilerine benzer ülkelerle *tahammül edilebilir* esaslar üzerinden ilişkiler geliştirecektir.[128] Bunun anlamı demokratik rejimlere sahip devletlerin birbirleriyle savaşmayacaklarıdır. Ancak bu noktada cumhuriyetle demokrasi birbiriyle karıştırılmamalıdır. Demokrasi cumhuriyetçi hükümet şeklinin gerçekleşmesi için gereklidir, ebedi barışın sağlanması içinse cumhuriyetçi hükümet. Kant bu şu şekilde açıklamaktadır:

> Cumhuriyetçi esas teşkilata göre "harp edilmeli mi edilmemeli mi?" sorusu ancak vatandaşların oylarıyla cevaplandırılır. Vatandaşların da harbe karar vermeden uzun uzun tereddüt etmeleri tabiidir; çünkü bu kararla kendi üzerine harbin çökerteceği […] kötülüklere katlanma kararını da verecektir. […] Halbuki tebaanın vatandaşlık vasfını da

[124] Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış,** s. 74
[125] **Ibid.**,, s. 76
[126] **Ibid.**,, s. 88
[127] Immanuel Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme,** Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1960
[128] Cemil Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 90

> haiz olmadığı, yanı cumhuriyetçi olmayan bir esas teşkilatta,
> bir harp ilanı dünyanın en kolay işlerinden biridir.

Dolayısıyla savaş kararının, savaşın yükünü çekecek olan halka sorulması durumunda, halk savaşı istemeyecek ve barıştan yana olacaktır. Bunun için bu ve benzeri kararların halkın fikrinin alınarak verileceği bir yönetim yapınsan gerek vardır. Bu nedenle Kant, devletlerin yönetim biçimlerinin belirleyiciliğine vurgu yapmaktadır.

İmparatorluklar tarafından sıkça kullanılan emperyal barış kavramı Kant'ın bu kuramından oldukça farklıdır. Buna göre evrensel barış ancak tüm insanların tek bir hükümdar tarafından yönetilen bir devlet altında birleşmeleriyle sağlanabilecektir. Bu görüşü savunan düşünürlerden biri Dante'dir. Dante'nin Monarşi adlı eserinin "krallıkların ve ulusların monarkla ilişkisi insanlığın tanrıyla ilişkisi gibi olmalıdır" başlıklı bölümünde, Dante, tek bir prense boyun eğilmesiyle insanlık evrenin kendisine ve onun yöneticisi olan Tanrı'ya ve Monark'a tabi olunacağını ve bu nedenle dünyanın refahı için Monarşinin gerekli olduğunu dile getirmektedir.[129] Bunun anlamı kalıcı bir barışın ancak tek bir hükümdar tarafından yönetilen evrensel bir devlet ile sağlanabileceği ve korunabileceğidir. Çünkü iki hükümdarın olduğu yerde çatışmaların olması kaçınılmazdır.

Bir karşılaştırma yapıldığında emperyal barış kuramı ile demokratik barış kuramının birbirlerine karşıt olduğu görülür. Emperyal barış kuramı tek bir devletin dünya egemenliğinin kalıcı barışı sağlayacak yegane araç olduğunu savunur. Söz konusu devlet dünya sistemindeki tek egemen güç olduğu gibi içeride de tek bir kişinin iktidarına dayanır. Çünkü aksi takdirde barışın sağlanması, sağlansa bile kalıcı olması mümkün olmayacaktır. Bu kuramın öngördüğü iktidarın tek elde toplanması, devletlerin çoğulcu bir uluslararası sistemde demokratik bir düzen içinde bir arada bulunmasını savunan demokratik barış kuramının doğasına aykırıdır. Çünkü demokratik barış kuramı barışın her ne pahasına olursa olsun sağlanmasından yana değildir. Zaten bu şekilde sağlanacak bir barışın kalıcı olması da bu kurama göre mümkün değildir. Zira bütün iktidarın tek bir elde toplanması geri kalan herkes için siyasi bağımlılık ve ekonomik yoksunluk getirecektir. Bunun sonucunda ise kısa

[129] Dante Alighieri, **The De Monarchia of Dante Alighieri,** Cambridge, Riberside Press, 1904, s. 25

süre içinde karşı çıkışlar, isyanlar ve ayaklanmalar ortaya çıkacak, bir süre için sağlanmış da olsa barış böylece sona erecektir.

Bu iki kuram arasında tarihteki imparatorlukların tercihi evrensel barış kuramı doğrultusunda olmuştur. Tarihte hiçbir imparatorluğun bu hedefe tam anlamıyla ulaştığını söylemek mümkün değildir. Bu hedefe en çok yaklaşan imparatorluk Roma İmparatorluğu olmuştur. Bunun dışında hiçbir imparatorluğun evrensel boyutta bir barış kurmaya yaklaştığı bile söylenemez. *Pax Romana* kavramından esinlenerek ortaya atılan benzer kavramların farklı devletler için kullanılmış olmasının nedeni en yakın ihtimalle geniş coğrafyalarda bulunan birbirinden çok farklı özelliklere sahip insan gruplarından oluşmuş büyük bir nüfusun bu devletin sınırları içinde barış içinde bir arada yaşamış olmasıdır.

Bununla birlikte imparatorlukların evrensel barış söylemini kullanmalarının nedeninin de esas olarak bu hedefin gerçekleştirilemez oluşundan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu şekilde devletin ele geçirebileceği toprakların sınırını belirleyen sadece kendi gücü olmaktadır, ancak teorik olarak bütün bu topraklar üzerinde hak iddia edebilmekte ve bu iddiasını da meşrulaştırmaktadır. İmparatorluk bu topraklara ve insanlarına barış getirecektir. Budan daha da önemlisi bu iddiasının sahip olunan toprakların bütünlüğünün korunmasının da aracı olmasıdır. İmparatorluk sınırları içinde yaşayan insanlar, eşitsizlik içinde yaşıyor olsalar bile imparatorluğa olan bağlılıklarını sürdürmelidirler, çünkü bu, barış içinde yaşamalarının tek yoludur ve İmparatorluğa bağlı kaldıkları sürece güvende olacaklardır. Bu nedenle de imparatorluğa olan bağlılıklarının sorgulanması gereksizdir.

Emperyal yayılmayı meşrulaştırmak için kullanılan söylemlerden biri de pek çok imparatorluğun kullandığı "medeniyet götürme" söylemdir. İmparatorluğun herhangi bir bölgeye ve burada yaşayan insanlara medeniyet götürdüğünü öne sürmesi bu bölgenin ve insanlarının daha öncesinde barbar oldukları anlamına gelir. Böylece barbarlık-uygarlık ikilemi ve buna bağlı emperyal misyon oluşturulmuş olur. İmparatorluklar tarafından ortaya konduğu şekliyle imparatorluğun sınırları ötesinde "iyiliğin ve yüceliğin dünyası son bulur ve daima dikkatli olmayı gerektiren

kargaşanın ve belirsizliğin hüküm sürdüğü bir alan başlar."[130] Bu söyleme Antik Yunan döneminden itibaren rastlamak mümkün. Örneğin Atina'nın Persler karşısında kullandığı söylem tam olarak daha sonra imparatorluklar tarafından kullanılmış olan söyleme uymaktadır. Buna göre "Barbar Persliler" Atina'nın temsil ettiği değerlerin tamamen tersi olarak tanımlanıyor, buna bağlı olarak da Atina'nın Perslilere karşı yürüttüğü savaş ve fetih politikası uygarlaştırma misyonuyla meşrulaştırılıyordu. Bu dönemde Atinalıları, "barbar" olarak nitelendirilen diğer toplumlardan farklı kılan en önemli öğe, aynı zamanda onun özgürlüğünü vurgulayan yasaydı. Buna göre "barbar" toplumlarda tek kişinin keyfi yönetimi söz konusuyken, Yunan dünyasının küçük siyasal toplumları olan polislerde, yönetim biçimleri ne olursa olsun çeşitli düzeydeki insan ilişkileri yasalar tarafından belirleniyordu.[131] Roma İmparatorluğu'nda da imparatorluğun duvarları dışında kalanlar barbarlar olarak nitelendiriliyorlardı. Büyük Britanya da İrlanda üzerindeki egemenliğini medeniyet götürme misyonu ile meşrulaştırmaya çalışmıştır. Buna göre İngilizler İrlanda'nın yerel halkından kültürel olarak daha üstündüler. Bu söylem İngilizlere *terra nullius* doktrinini kullanarak toprağın (ve diğer ekonomik kaynakların) yerli halk tarafından etkili bir biçimde kullanılmaması nedeniyle bunu yapabilecek olan bir işgalci güç tarafından bu topraklara meşru bir biçimde el konulabileceği iddiasını öne sürme olanağı da sağlıyordu.[132]

Barbarlık-uygarlık ikilemi imparatorluklar tarafından bu şekilde ifade edildiğinde iki yönlü bir işleve de sahip olmaktadır. İmparatorluğun sınırları ötesindeki toprak kazanımları bu şekilde meşrulaştırılırken, sınırları içindeki iktidarını tebaasını uygarlık içinde yaşattığı ve barbarlıktan koruduğu gerekçesiyle meşrulaştırıyordu. Aynı zamanda bu söylemle birlikte imparatorlukta yaşan insanlar bir amaç etrafında mobilize edilmiş de oluyordu. Barbarların vahşetiyle ilgili anlatılar ve imgelerle halkın kolektif tasavvur dünyası da bu süreçte harekete geçiriliyordu.[133] Nüfus bu şekilde bir anlamda sürekli tetikte tutulmaktadır. Çünkü aksi takdirde imparatorluk sınırları içinde korunabildiği kargaşa ve belirsizlik

[130] Münkler, **op. cit.**, s. 155
[131] Ağaoğulları, **op. cit.**, s. 27
[132] Lieven, **Empire: Russian Empire and Its Rivals,** s. 4
[133] Münkler, **op. cit.**, s. 156

durumu kendisini etkileyecektir. İmparatorluk topraklarının ötesinde yaşayanlar, yani imparatorluk söylemine göre "barbarlar" içinse iki seçenek söz konusudur. Ya imparatorluğun hâkimiyetini ve imparatorluk tarafından medenileştirerek onun bir parçası olmayı kabul edecek ya da ancak bir tutsak olarak, yaşadığı ülkeyle birlikte imparatorluk topraklarına katılacaktır. Bu yönüyle barbarlık-medeniyet ikilemine, savaş-barış ikilemi de dâhil edilmektedir. İmparatorluk, topraklarında yaşayanlara barış içinde medeni bir hayat sunmaktadır. Bu barış içindeki medeniyetin bir parçası olmak için yapılması gereken imparatorluğun hâkimiyetini kabul etmektedir. Aksi takdirde barış ortamı yerini savaşa bırakacak ve sınırların ötesinde yaşayan barbarlar imparatorluk topraklarına barışı bozan düşmanlar olarak gireceklerdir. Bundan sonra da hem imparatorluğun gücünün hem de barbar tehdidinin cümle âleme duyurulması için, Romalı muzaffer kumandan ve imparatorların zafer turlarında olduğu gibi kamuoyunda teşhir edileceklerdir.[134]

Fakat imparatorlukların barbarlık-medeniyet ikilemi ile savaş-barış ikilemini bir araya getirerek aynı söylemde birleştirmelerinin altında esas olarak sınırlarını güvence altına alarak güvenliklerini sağlama arayışı yatmaktadır. Bu durum özellikle imparatorluk sınırları ötesinde göçebe bir topluluğun yaşadığı durumlar için geçerlidir. Burada amaç emperyal sınırların ötesinde istikrar ve barış alanları yaratmak ve böylece de göçebe toplulukların seferlerine karşı hazırda bulundurulmak zorunda kalınan ordularla birlikte askeri harcamaları da azaltmaktır. Bu aşamada imparatorluk açısından en tercih edilen yol askeri güce başvurmadan bu toplulukları imparatorluğa dâhil etmektir. Bunun için bu topluluklara bazı ödünler verildiği söylenebilir. Bunlardan biri bu toplulukların yerleşik hayata geçmelerini sağlamak için onlara toprak verilerek tarımsal üretime teşvik edilmeleridir. Böylece barbar olarak tabir edilen grupların, imparatorluğun diğer sakinleri gibi yerleşik düzende imparatorluğun bir parçası olmaları sağlanmış oluyordu. Bir diğer yol ise bu grupların sınır bölgelerine yerleştirilerek bu bölgelerin güvenliğinden sorumlu kılınması, hatta bulundukları bu yerlerden komşu bölgelere harekâtlar düzenleyerek imparatorluk adına yeni topraklar ele geçirmek üzere görevlendirilmeleriydi.

[134] **Ibid.**, s. 155

Montesquieu imparatorlukların kendi yayılmalarını meşrulaştırmak için kullandıkları uygarlık-barbarlık ilişkisini tersine çevirmektedir. Buna göre barbar olan her şeye sahip olmak için her şeyi yok eden imparatorlukların kendisidir; imparatorluklar barbar olan periferiye uygarlık götürmemekte, aksine kendi barbarca yöntemleriyle bu bölgeleri yönetmektedirler. Montesquieu'ye göre uzak bölgelerde başvurduğu barbarlığın merkeze geri yansımadığı bir imparatorluk yoktur, zaten bir süre sonra periferiye hakim olma ve baskı uygulama biçimlerinin aynısı merkezde de görülür ve bu nedenle de imparatorluklar doğaları gereği kendi kendilerini yok etmeye eğilimlidirler.[135] Bu açıdan bakıldığında Montesquieu'nün teorisin emperyal genişlemeyi meşrulaştırmak amacıyla imparatorluklar tarafından kullanılan barbarlık-uygarlık söyleminin yanı sıra emperyal barış düşüncesine yönelik bir eleştiri de içerdiğini söylemek mümkündür. Netice kendi kendini yok etmeye eğilimli bir imparatorluğun sağlayacağı barış da imparatorlukla birlikte yok edecektir. Dolayısıyla imparatorluklar tarafından sağlanan barış – eğer barbar bir devletin yönetimi altında barışın sağlanabilmesinin mümkün olduğu düşünülse bile - kalıcı bir barış olmayacaktır. İmparatorluk olgusunun altında yatan düşünsel temelleri inceleyen düşünürler arasında bu olguya eleştiriler getiren düşünürler özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda, imparatorlukların altın çağlarını geride bırakıp yerlerini yeni devlet modellerine bırakma sürecine girdikleri dönemde rastlanmaktadır. Montesquieuénün eleştirisi de bu bağlamda ele alınmalıdır.

İmparatorlukların varlıklarını ve iktidarlarını meşrulaştırmak için kullandıkları söylemler içinde en pratik ve somut olanı olması açısından diğer söylemlere oranla nüfusun çok daha büyük bir kısmını kapsayan bir etki alanına sahip olanı refah vaadidir. Burada söz konusu olan henüz gerçekleştirilmemiş, ulaşılması gereken bir ideal ya da uzun vadeli bir misyon değil var olan durumdur. Üstelik din adamları, soylular ya da yöneticiler gibi toplumun belli bir kesimini değil tümünü ilgilendiren bir durumdur. Bu söylemde imparatorluk, etrafı sefalet ve çaresizlikle çevrili bir refah alanı olarak tanımlanır ve imparatorluğun genişlemesi periferi için bir nimet olarak sunulur.[136] Dolayısıyla burada da söz konusu söylemin hedefi hem imparatorluk sınırları içinde yaşayan nüfus, hem de imparatorluğun olası

[135] Aktaran Münkler, **op. cit.**, s. 134
[136] **Ibid.**, s. 161

fetih alanında yaşayan nüfustur. Bir yandan imparatorluk halklarına imparatorluğun bir parçası olmanın onlara başka türlü sahip olamayacakları bir refah sunduğu öne sürülerek onların mevcut durumlarını, yani imparatorluğun tebaası olmayı kabul etmeleri ve bu refahı sürekli kılabilmek için onların da katkıda bulunması beklenmekte, diğer yandan imparatorluğun topraklarına katmayı hedeflediği bölgelerin halklarına bu refah alanının bir parçası olma vaadi sunularak, imparatorluğa dahil olmayı istemeleri beklenmektedir.

Burada önemli olan refah söylemi ya da vaadinin gerçeği yansıtmasıdır. Daha önce de söz edildiği gibi ekonomik güç herhangi bir devletin olduğu gibi imparatorlukların da sahip oldukları en önemli güç unsurlarından biridir. Ekonomik gücün bu önemi, askeri güç gibi, özellikle bir imparatorluk için oldukça önemli olan bazı temel güç unsurlarının ekonomi ile bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır. Ekonomik güçte meydana gelecek bir zafiyet imparatorluğu sonuna götürecek bir süreci başlatabilecek niteliktedir. Ekonomik güçteki gerilemeyle birlikte imparatorluğun askeri ve siyasi gücünde de yaşanabilecek gerilemeler ve genel olarak imparatorluğun gücünün azalması ile birlikte imparatorluk nüfusunda imparatorluğa karşı bir takım hareketler ortaya çıkabilecek, ve imparatorluğun yaşadığı bu güç kaybının derecesine göre imparatorluk içinde ortaya çıkan bu hareketler bir arada ve hatta bazen tek başlarına imparatorluğun kendisinden daha güçlü olabilecek ve sonuçta onu yenilgiye uğratabilecektir. Üstelik ortaya çıkabilecek bu yönde bir zafiyet imparatorluğun düşmanları açısından da bir fırsat olarak görülmektedir.

Burada önemli olan imparatorluğun ekonomik gücünde herhangi bir sorunun yaşanmaması, yani imparatorluğun gerçekten de bir refah alanı olmasının ötesinde nüfusun bu refahtan pay alabilmesidir. Neticede refahı esas olarak üreten halktır ve halk, kendi ürettiği bu refahtan, gerek merkezin talepleri gerek de merkezin bu taleplerini yerine getirmek durumunda olan fakat bunun ötesine geçerek konumlarından kar sağlayan aracıların baskıları nedeniyle pay alamamakta ve neticede ekonomik açıdan oldukça olumsuz durumlara sürüklenerek bu duruma karşı ayaklanabilmektedirler. Bu nedenle imparatorlukların kendilerini gerçekten refah

alanı haline getirecek olan ekonomik güce sahip olmaları büyük önem taşımakta ve imparatorluları çeşitli girişimlerde bulunmaya sevk etmektedir.

İmparatorlukların varlıklarını ve politikalarını meşrulaştırmak için kullandıkları söylemlerin belli bir dönem için işe yaradığını söylemek mümkündür. Çünkü en azından 18. yüzyıl sonlarına kadar imparatorluk kavramı neredeyse evresel olarak olumlanan bir kavramdı.[137] Lieven bu olumlamalara örnek olarak imparatorlukların barış ve adaletle ilgili çağrışımlar yapmasını, imparatorluk olmanın güçlü ve zayıf devletlerarasındaki uçurumun giderek büyüdüğü ve zayıf bir devletlerin nesillerinin tükenmesine ya da marjinalleşmeye mahkûm olduğunun düşünüldüğü bir dönemde güçlü olmak anlamına gelmesini, imparatorlukların ilerleme ve medeniyetin öncüleri olarak Batı değerleri ve teknolojisinin avantajlarını aydınlanmamış "aşağı ırklara" götürdüğü ve dünyanın gelecekte emperyal halkların kültür ve tarihinin damgasını taşımasını teminat altına aldıkları algısının yaygınlığını göstermektedir. İmparatorluk ideolojileri ya da imparatorlukların kendilerini meşrulaştırmaları konusunda bu bağlamda söylenebilecek olan imparatorlukların refah vaadini yerine getirmeyi, barbarlık söylemiyle hayali sınırlar yaratmayı, emperyal misyonu inandırıcı kılmayı ve hâkimiyet alanında barışı sağlamayı başardığı takdirde istikrarlı ve uzun ömürlü olabildikleri; bunların etkileşiminin imparatorluğu ayakta tutabildiği ve bu alanlardaki başarısızlığın ise imparatorluğun çöküşüne giden süreci başlatacağıdır.[138]

1.3 İmparatorlukların Sonu

İmparatorlukların sona ermesi birdenbire meydana gelen bir olay değil, belli olayların ortaya çıkardığı çeşitli etkenlerin sonucudur. Bu açıdan imparatorlukların sonu olarak ifade edilebilecek olan olay aslında bir süreç içinde çeşitli aşamalardan oluşan bir olaylar dizisidir. İmparatorlukların sona ermesine neden olan sürecin aşamalarını inceleyen Motyl'e göre bu aşamalar şu şekilde tanımlanmaktadır: Merkezin periferi üzerindeki gücünün azalması - çürüme ya da bozulma - genel olarak imparatorluğun gücünde, özel olarak ise askeri yeteneklerindeki azalma - düşüş ya da gerileme - periferiler arasında kayda değer ilişkilerin kurulmaya

[137] Lieven, **Empire: Russian Empire and Its Rivals,** s. 3
[138] Münkler, **op. cit.**, s. 170

başlanması ve özel bir mülk şeklinde yapılanmış siyasi bir birim olarak imparatorluğun sonunu getirmesi – ayrışma - periferideki topraklarda yaşanan kayıplar – yıpranma - merkezi ve çevresiyle emperyal yapıdaki sürekli ve kapsamlı bozulma - çöküş ya da yıkılmadır.[139]

İmparatorlukların sonunu açıklamaya çalışan yaklaşımlardan biri yükseliş ve çöküş modelidir. Buna göre neredeyse tüm imparatorluklar kısa ve dinamik bir yükseliş evresi ve uzun bir çöküş evresi yaşar.[140] Bu yaklaşımda, imparatorluğun askeri gücünün öne çıkarılmasına neden olacak biçimde, yükseliş evresi genel olarak askeri başarılar ve buna bağlı coğrafi genişleme ile özdeşleştirilir. Yani bir imparatorluk ancak topraklarını genişletebildiği sürece yükselişte kabul edilmekte, toprak kazanımlarının durmasıyla birlikte ise imparatorluğun duraklama, hatta çöküş sürecine girdiği var sayılmaktadır. Öte yandan her imparatorluk kendi başarılarının doruğuna ulaştıktan sonra içine girdiği dönemde, bu sürecin gücünü kaybetmesine ve çöküş sürecine girmesine neden olmaması için birçok alanda çeşitli reformlar gerçekleştirmeye başlar. Aslında bu durum çoğu zaman, özellikle uzun ömürlü imparatorluklar için bir anlamda dönemin koşullarına kendisini adapte etme anlamı da taşır. Ancak reformların yükseliş evresinden ya da imparatorluğun gücünün zirvesine ulaştıktan sonra başlaması, imparatorluğun kendini yenileme kapasitesini göz ardı etmekte, idari yönetimin, ekonomik düzenin, vergi ve finans sisteminin ve hatta askeri aygıtın reformlarının, imparatorluğun kaçınılmaz olan çöküşünü durdurma ya da en azından geciktirme çabasından başka bir şey olarak görünmemesine neden olmaktadır.[141]

İmparatorluk tarihine bakışta yükseliş ve çöküş modelinin kullanılmasının alternatifi ise döngüsel model ya da çevrim modeli olarak adlandırılabilecek bir başka bakış açısının kullanılmasıdır. İmparatorlukların tarihleri boyunca geçirdikleri farklı dönemleri açıklamak için kullanılan modellerin temellerini de düşünce tarihinde bulmak mümkündür. Bunlardan Polybios tarafından ortaya konan ve Machiavelli tarafından yeniden ele alınıp geliştirilen çevrimsel tarih modeli de bugün de geliştirilerek kullanılan bir modeldir. Bu modele göre, siyasi topluluklar yükselip

[139] Motyl, **Imperial Ends: The Decay, Collapse and Revival of Empires,** s. 4-5
[140] Münkler, **op. cit.**, s. 113
[141] **Ibid.**, s. 114

geriledikleri çeşitli çevrimlerden geçerler.[142] Polybios tarafından ortaya konan yönetimlerin dolaşımı kuramı,[143] esas olarak yönetim biçimleri arasındaki bir dolaşımdır. Buna göre bütün yönetim biçimleri zaman içinde kendilerinin halk tarafından desteklenip kabul edilmelerini sağlayan özelliklerini ve olumlu yönlerini kaybederek yozlaşmaktadır. Böylece mevcut yönetim yıkılarak yerine yenisi kurulmakta, ancak bu yönetimi de aynı kader beklemektedir. Daha sonraki dönemlerde oluşturulan çevrim modelleri, yönetim biçimleri arasındaki bir çevrimden değil, yönetim biçiminden bağımsız olarak bir devletin, gerek kendi iç yapıları gerekse de uluslararası sistem içindeki yeri açısından zaman içinde çeşitli yükseliş ve gerileme dönemlerinden geçtikleri ve bu dönemlerin birbirini izlediği düşüncesine dayanır. Bu doğrultuda Machiavelli tarafından oluşturulan modele göre imparatorlukların yükselip geriledikleri çeşitli çevrimler vardır ve bu çevrimlerin sayısı ve en üst çevrim evresinde kalma süresi siyasi liderin becerisine ve uzak görüşlülüğüne bağlıdır.[144]

Münkler'e göre çevrim modelinin imparatorluklar tarihinin yeniden kurgulanmasında çeşitli avantajları vardır: Birincisi, imparatorlukların iniş çıkışlarını, gelişimin sadece iki eğilimine odaklanan yükseliş-çöküş modelinden daha iyi anlatır; ikincisi krizlerin üstesinden gelme yöntemleri, yani dip noktalarından çıkılması, çevrimin en üst evresinde kalınması üzerinde durur, bu nedenle de, üçüncüsü, siyasi (ve toplumsal) aktörler daha fazla ağırlık kazanırlar, çünkü çöküşe neden olan faktörlerin etkisini reformlarla azaltmak ve yükselişi sağlayan dinamikleri harekete geçirmek – mevcut kaynaklar ve iktidar türleri çerçevesinde – onların elindedir.[145] Bu noktada Mann tarafından ortaya konan farklı iktidar kaynakları önem taşımaktadır. Çünkü bir imparatorluğun sahip olduğu ve belli durumlarda bir arada kullanabileceği ya da aralarında tercih yapabileceği iktidar kaynakları ne kadar çeşitliyse imparatorluğun farklı iktidar türlerini kullanarak üst çevrim evresinde kalma süresini uzatma ihtimali o kadar yüksek olur. İktidar türlerinin çeşitliliği yönetici seçkinlere süreci yönetme olanağı tanır. Dolayısıyla yönetici seçkinlerin

[142] **Ibid.**, s. 115
[143] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.**, s. 31-34
[144] Münkler, **loc. cit.**
[145] Münkler, **loc. cit.**

niteliğinin de önemli olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada yönetici seçkinleri rolü sadece sahip olunan iktidar kaynaklarının ne şekilde kullanacağı ile sınırlı değildir. Farklı iktidar türlerine sahip olmanın imparatorluğun konumu açısından oynayabileceği rolün öneminin farkına vararak iktidar kaynaklarının çeşitlendirilmesi de yönetici seçkinlerin elindedir.

Birbirinden çok farklı imparatorluk tiplerinin olması dolayısıyla imparatorlukların sonu da farklı zamanlarda farklı şekillerde meydana gelmiştir. Bununla birlikte benzer özellikler gösteren imparatorlukların sonunun aynı dönemde ve birbirine benzer bir biçimde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Örneğin sömürge imparatorlukları bazı istisnalar dışında İkinci Dünya Savaşı sonunda büyük ölçüde tasfiye oldular. Bu tez çalışmasına konu olan geleneksel imparatorlukların sonuna işaret eden ise daha erken bir tarih olan Birinci Dünya Savaşıdır. Ancak Birinci Dünya Savaşı tek başına bir olay olarak sadece daha önceki gelişmelerin başlattığı bir dönüşüm ve çözülme sürecine son noktayı koymuştur. Söz konusu imparatorlukların içinde bulundukları ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişmeler kadar dünya çapında, özellikle Hobsbawm tarafından çifte devrim olarak adlandırılan Fransız Devrimi ve sanayi devrimimin ortaya çıkardığı siyasi, toplumsal ve ekonomik dinamiklerle şekillenen yeni dünya düzeni, imparatorlukların üzerine kurulu oldukları yapıların varlıklarını sürdürmesine olanak tanımamıştır. Bu nedenle her ne kadar imparatorluklar, söz konusu sürece ayak uydurmak, çeşitli reformlarla yeni dünya düzeninin bir parçası olarak varlıklarını sürdürmek istemiş olsalar da bu sürecin imparatorlukları kapsaması mümkün değildi. Bu anlamda Birinci Dünya Savaşı belki bir süre daha ertelenebilecek ancak kaçınılmaz olan sonu getiren olay olmuştur.

1.3.1 Dönüşüm ve Çözülme Sürecinde İmparatorluklar

Eric Hobsbawm tarafından çifte devrim olarak adlandırılan Fransız Devrimi ve sanayi devrimi, "devrim çağı"yla birlikte bu çağın devletlerini de kökten değiştiren, dönüştüren bir süreci başlattı. Bazı devletler bu sürecin üstesinden gelemeyerek tarihe karıştılar. Birinci Dünya Savaşına, kadar devam eden bu dönemde çözülerek tarihe karışan devletler, farklılıklar imparatorlukları olarak adlandırdığımız geleneksel kara imparatorlukları olmuştur.

1.3.1.1 Askeri Dönüşüm

Askeri dönüşümün imparatorlukların sona ermesinde oynadığı rol, askeri teknik ve taktiklerin gelişmesi ve dönüşmesiyle sınırlı değildir. Her ne kadar bu alanda önemli gelişmeler yaşanmış olsa da imparatorluklar açısından önemli olan, askeri gücün örgütlenmesinde yaşanan dönüşümün kendisinin de dönüştürücü bir etkiye sahip olmasıdır. Bu sürecin ulus-devletlerin ortaya çıkışı, devlet yapılarının dönüşmesi ve imparatorlukların sona ermesinde oynadığı rolü Charles Tilly ele almaktadır. Buna göre Avrupa ulusal devletler ağını savaşlar örmüştür ve savaş hazırlıkları bu sistemdeki devletlerin içyapılarını yaratmıştır.[146] Tilly'e göre devletin savaşları yürütecek büyük askeri güçler oluşturmak için ihtiyaç duydukları para, insan, teçhizat gibi unsurları bunları sağlamak konusunda isteksiz olan halktan sağlayabilme süreci bazı beklenmedik ama köklü sonuçlar doğurmuştur: Yöneticilerin tebaalarıyla geniş kapsamlı mücadele ve pazarlık sürecine girmeleri, vatandaşlık tanımının genişletilmesi, egemenlik konusundaki düşünce ve uygulamaların iletilmesi, temsili kurumların desteklenmesi, merkezi bürokrasinin genişlemesi, hatta şişkinleşmesi, devletlerin dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçmeleri, devletin tanımlanmış ulusal sınırları içinde mal ve işgücü hareketleri, sermaye ve para hareketlerini kontrolü, devletin savaş gazilerine ve ailelerine yönelik artan yükümlülükleri[147] bu sonuçlardan bazılarıdır. Bu bağlamda örneğin 1792'den 1815'e kadar olan dönemde İngiltere'nin savaşla geçen yılları, sadece askeri güçte ve toplanan vergilerde artışa değil, devletin de önemli ölçüde büyümesi ve merkezileşmesine, parlamentonun gücünün artışına ve temsil taleplerinin artışına tanık olmuştur.

Savaş aynı zamanda insanları bir düşman karşısından bir araya getirmesi ve aralarında bir beraberlik yaratması sebebiyle uluslaşma sürecinde önemli rol oynayan unsurlardan biridir. Hobsbawm'ın da belirttiği gibi huzursuz insanların faklı kesimlerini birbirine bağlamanın, onları yabancılar karşısından birleştirerek, "biz" ve

[146] Charles Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu,** Ankara, İmge Kitapevi, 2001, s. 137

[147] Charles Tilly, "States and Nationalism in Europe: 1492 – 1992" **Theory and Society,** Sayı: 23, No. 1, Şubat, 1994, s. 138-139

"onlar" arasındaki farklılıkları derinleştirmekten daha etkili bir yolu yoktur.[148] Çünkü bu tip durumlarda iç anlaşmazlıklar bir kenara bırakılır ve rakibe karşı bir araya gelinir. Savaş sebebiyle birçok insan savaşa katılmak için mobil hale gelir ve bu milli bir aidiyet duygusuna sebep olur. Bu aidiyet duygusu özellikle topyekûn savaşlarda ortaya çıkmakla birlikte sadece ülkelerin ordularının katıldığı ve sınırlı hedefleri olan savaşlarda da görülmektedir.

1.3.1.2 Ekonomik Dönüşüm

Hobsbawm tarafından çifte devrim olarak tabir edilen devrimlerin ekonomik ayağını oluşturan sanayi devrimi, bütün dünyada ekonominin işleyişini değiştiren gelişmeleri de beraberinde getirdi. Sanayi devrimi, Watt'ın 1765'te buhar makinesini icadıyla başlayan, seri üretime geçilmesini sağlayan diğer buluşları da içeren teknolojik gelişmeleri ifade eder. Ancak Bekmen'in de belirttiği gibi "Sanayi Devrimi basit bir şekilde teknolojik dönüşüm olarak anlaşılamaz" ve devrim ifadesinin kullanılışı "ortaya çıkardığı toplumsal sonuçları itibariyledir."[149] 17. yüzyıldan itibaren gelişmekte olan ticaretle biriken sermayenin de akacağı bir alan ortaya çıkmış oldu. Zengin tüccarlar birikimlerini sanayi alanına yatırmaya başladılar. Böylece bu zamana kadar genellikle tarımsal üretime dayalı ekonomik yapılar, teknoloji alanındaki gelişmelerin de yardımıyla, yerini sanayi ve ticaretin hâkim olduğu yapılara bırakmaya başladı. Bir devrim olarak ifade edildiği şekliyle süreç her ne kadar Britanya'nın öncülüğünde Batı Avrupa' da başlamış olsa etkileri itibariyle kısa süre içinde bütün dünyaya yayıldı. Bununla birlikte on sekizinci yüzyılın büyük bölümünde endüstriyel genişleme, Hobsbawm'ın da belirttiği gibi, derhal ya da öngörülebilir bir gelecekte artık mevcut talebe bağlı olmayıp kendi pazarını yarattığı için büyük miktarlarda ve giderek azalan maliyetlerle üretim yapacak makineleşmiş bir fabrika sisteminin yaratılmasına yol açmadı.[150]

Sanayi devrimimin ortaya çıkardığı gelişmeler etkilerinin ulaştığı ülkelerdeki toplumsal yapıları da ekonomiyle birlikte köklü bir biçimde değiştirmeye başladı ve

---

[148] Eric J. Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** İstanbul, Ayrıntı Yayınları**,** s. 114
[149] Ahmet Bekmen, Marksizm: 'Praksis'in Teorisi", Birsen Örs (Der.), **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 166
[150] Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848,** Ankara, Dost Kitapevi, 2005, s. 41

sanayi toplumu olarak adlandırılan yeni bir toplum yapısının ortaya çıkmasına neden oldu. Gellner sanayi toplumunu, akılcılık kavramı ile ilişkilendirir ve akılcılığı da Weber'den yola çıkarak, birbirine bağımlı olduğunu düşündüğü düzenlilik ve verimle açıklar. Bu unsurlardan düzenlilik, aynı durumlara aynı işlemlerin uygulanması anlamında gelirken, verim ise belirli, açıkça ifade edilmiş ve saptanmış amaçlar doğrultusunda mevcut en uygun araçların soğukkanlı, akılcı seçimidir.[151] Düzenlilik ve verim, yani akılcılık bir anlamda sanayi toplumun işleyişini sağlayan unsurlardır. Çünkü sanayi toplumu, sürekli bir gelişme temelindeki sürdürülebilir ve sürekli büyümeyle, yani ilerlemeyle var olabilen ve buna dayanan bir toplumdur.[152] Büyümenin ise tarım toplumunda toplumsal rollerin doğasında bulunan "aynen devam ettirme", "sürdürme"[153] anlayışıyla gerçekleşmesi mümkün değildir. Sürekli artan verimlilik, işbölümünün hem karmaşık, hem sürekli ve çoğu kez de hızla değişen bir niteliğe sahip olmasını öngörür ve buna bağlı olarak da meslekler hızla değişmeye başlarken, bu sistem içinde yer alan insanlar da yaşamları boyunca aynı konumda kalamazlar; bir kuşaktan öbürüne aynı kalabilmek ise ancak nadiren mümkün olabilir.[154] Bu hareketlilik sanayi toplumunun eşitlikçi bir toplum olması sonucunu doğurur. Zira insanlar arasında eşitsizliklere neden olan mevki, kast ya da tabakalar aynı zamanda toplumsal hareketliliğe de engel olacak yapılardır. Hareketliliğin sağlanabilmesi için kişilerin kolayca birbirlerinin yerini alabilmesi gereklidir ve bu da ancak bu kişiler arsındaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Bu ise sanayi toplumundaki uzmanlaşma ve işbölümüyle ilişkilidir.

Ekonomideki gelişmelerin sonucunda bu yeni yapının gereklerini karşılayacak mesleklere ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Böylece sanayi toplumunda tarım toplumuna göre çok daha fazla sayıda farklı iş ve uzmanlık alanı ortaya çıkmıştır. Bu uzmanlaşma tarım toplumundakinden oldukça farklı bir biçimde gelişmiştir. Tarım toplumunda uzmanlıklar birbirini tamamlayacak niteliktedir; uzmanların ya da uzman grupların her biri diğerlerine bağımlıdır ve uzmanlık

[151] Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk,** İstanbul, Hil Yayın, 2008, s. 94
[152] **Ibid.**, s. 96
[153] Bknz. Oktay, **Siyaset Bilimi İncelemeleri: Meşruiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme,** s. 13
[154] Ernest Gellner, **op. cit.**, s. 99

konularında bile kendilerine yetmezler.[155] Buna karşılık sanayi toplumunda ise pek çok uzmanlık dalı olmasına karşılık bu uzmanlıklar arasındaki mesafe çok büyük değildir ve buna bağlı olarak da bir uzmanlık alanı, kolayca başka bir alanın uzmanı tarafından kavranabilir. Bunun gerçekleşebilmesini sağlayan, Gellner'in belirttiği gibi, standartlaştırılmış fakat uzmanlaşmamış örgün eğitimdir. Eğitim standartlaştırılmıştır çünkü bu eğitim alan herkesin sanayi toplumunun ihtiyaçlarına uygun olarak ortaya çıkmış olan işlerden birinde kolayca çalışabilmesi hedeflenmektedir. Ancak aynı sebepten dolayı da bu eğitim uzmanlaşmamıştır, çünkü söz konusu işler herhangi bir uzmanlıktan çok herkesin yapabileceği nitelikte işlerdir. Böylece sanayi toplumu, tüm siyasal sistemi ve gerçek anlamda kozmolojisi ve ahlaki düzeni son kertede ekonomik büyümeye, evrensel olan ve artış gösteren zorunlu bir vergilendirmeye ve meşruiyeti sürekli artan bir doygunluk umudunu sürdürmeye ve yerine getirebilme yeteneğine dayanan bir toplum olarak ortaya çıkmış olur.[156] Hobsbawm, bu toplumda işbölümü ve uzmanlaşmayla birlikte gelişen bu sürecin toplumsal yaşamda ortaya çıkardığı değişimi şu şekilde ifade etmektedir:

> Malını satan zanaatkâr (Özellikle hammaddesini tüccardan aldığı, hatta üretim araçlarını tüccardan kiraladığı zaman) parça başı ücret alan bir işçiden başka bir şey olmuyordu. Aynı zamanda dokumacılık da yapan köylü, küçük bir arazi parçasına sahip bir dokumacı haline gelebiliyordu. İşlemlerin ve işlevlerin uzmanlaşması, eski zanaatkârları bölmekte ve köylüler arasında yarı vasıflı işçiler yaratabilmekteydi. Eski usta zanaatkârlar ya da bazı özel zanaatkar grupları veya belli bir yerel aracılar grubu, taşeron ya da işveren durumuna gelebiliyordu. Bu merkezilikten yoksun üretim biçimlerinin kilit denetmeni yitik köylerin veya arka sokakların emekçisini dünya pazarlarına bağlayan kişi […] tüccardı. Bizzat ürecilerin safların doğan ya da doğmakta olan sanayicilerse, doğrudan onlara bağlı olmadıklarında bile tüccarların yanında küçük iş sahipleri konumundaydılar. [157]

Dolayısıyla Hobsbawm'a göre sanayi devrimi insanların hayatında köklü değişimler yapmıştır. Sanayi devriminden dolayı en az değişikliğe uğrayan sınıflar ise bu süreçten en fazla maddi yarar sağlayan sınıflardır.[158] Tarımda çalışan ve

[155] **Ibid.**, s. 102
[156] **Ibid.**, s. 109
[157] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848,** s. 28-29
[158] Eric J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk,** Ankara, Dost Kitapevi, s. 74

sanayileşmeyle birlikte topraklarından olan küçük köylülük ile üretimde makineleşmeyle rekabet edemeyen zanaatkârlardan oluşan orta ve alt sınıflar için sanayi devrimiyle birlikte zorlu bir süreç başlamış, geçim kaynaklarını kaybeden bu sınıflar sanayinin merkezi haline gelen kentlere göç ederek[159] çok ağır şartlar altında ucuz işgücü olarak çalışmaya başlamışlardır. Hobsbawm'a göre bu toplumsal dönüşüm, "ekonomik üretkenlik açısından muazzam bir başarıydı; insani acılar bakımındansa, 1815'ten sonra tarımda ortaya çıkan ve kır yoksullarını moralsiz ve muhtaç duruma düşüren ekonomik çöküntünün derinleştirdiği bir trajediydi."[160] Yani bu insanlık trajedisi ekonominin üretkenleşmesi ve büyümesi adına istediği bir şeydi. Çünkü emeğe – daha da önemlisi bol ve ucuz emeğe – ihtiyacı vardı. Bunun için de insanların kentlerdeki iş sahalarına çekilmesi gerekiyordu. Bu amaçla endüstri işçiliği yüksek paralı iş, kentler ise özgürlük alanları olarak sunuluyordu. Bütün bu "çekiciliklere" karşı ilgisiz olan ve geleneksel yaşam tarzlarını terk etmeye istekli olmayanların ise ekonominin çıkarları için buna mecbur bırakılmaları gerekiyordu.[161]

Sanayi devriminin farklı ülkelere yayılmasını, devrimin ulaştığı ülkelerin bu yeni ekonomik düzenden en ileri derecede faydalanmak ve diğer ülkelerle rekabette öne geçmek için sömürgecilik yarışına girmeleri izledi. Üretimde gerekli olan hammaddelerin sağlanması ve bu üretim sonucunda ortaya çıkan mallara yönelik pazar arayışıyla birlikte büyüyen ticaret, sömürgeciliğin ortaya çıkması ve hızla yayılmasına neden oldu. Böylece sınırları deniz ötesine uzanan ve birbiriyle devamlılığı olmayan sömürge imparatorlukları gelişmeye başladı. Özellikle denizcilik alanında gelişmiş olan devletler, tüccarlar öncülüğünde yeni ülkelere giderek buraları önce ekonomik, sonra da siyasi olarak kendilerine bağlıyorlardı.

---

[159] Hobsbawm'ın kentleşmeyle ilgili olarak Britanya'dan verdiği rakamlar konunun boyutunun anlaşılması açısından çarpıcıdır. Buna göre 1750'lerde Britanya'da nüfusu 50.000'den fazla olan yalnızca iki kent – Londra ve Edinburgh – varken, bu sayı 1801'de sekiz, 1851'de – dokuz tanesi 100.000'nin üzerinde olmak üzere – yirmi dokuz olmuştu. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk,** s. 79

[160] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848,** s. 59

[161] **Ibid.**, s. 59. Hobsbawm 19. yüzyılın bu ilk yıllarında yerel geleneklerden ve köklerinden kopmanın hafif psikolojik bir rahatsızlık haline gelecek olan basit sıla hasretinden ibaret olmadığını, doktorların ilk kez klinik olarak yabancı ülkelerde görev yapan İsveçli paralı askerler arasında teşhis ettikleri vahim, öldürücü *mal de pays* (memleket hasreti) ya da *mal de coeur* anlamına geldiğini belirtmektedir. Henüz herhangi bir ulusal bilincin ortaya çıkmadığı dönemde geleneksel toplum yapılarından kopmanın kişiler üzerinde yarattığı bu etki, ilerleyen dönemlerde ulusçu duygularla doldurulmaya çalışılacaktır. **Ibid.**, s. 153

Zamanla ülkelerin sadece değerli madenleri ve hammaddeleri değil, maliyetsiz işgücü anlamına gelen insanları köleleştirilerek sömürgeci merkezlere taşındı. Askeri güç kullanımı, izlenen politikaya bağlı olarak ikincil bir durumda kalabiliyordu. Örneğin hem sanayi devrimimin temellerinin atıldığı ülke olması hem de bir ada ülkesi olmasının da etkisiyle denizciliğin çok geliştiği Birleşik Krallık sömürgeleştirme sürecinde pek çok ülkeyi geride bırakırken bunu çok az asker kullanımıyla gerçekleştirmişti. Süreçte esas etkili olan ise ekonomik aktörlerdi. İngliz endüstrisi, sömürgeleştirdiği bölgelerde savaşlar, başka halkların devrimleri ve kendi imparatorluk yönetimi sayesinde bir tekel oluşturmayı başarmıştı.[162] Öte yandan bu dönemde Britanya'nın en önemli rakibi olan Fransa, sömürge elde etme sürecinde askeri gücünü çok yoğun bir biçimde kullanırken, bunu misyonerlik faaliyetlerinde bulunan din adamları ve Fransa'dan sömürgelere ihraç ederek buraya yerleştirdiği Fransızlarla destekliyordu. Ancak her iki sömürgecilik örneğinde de devletin süreci desteklemesi çok büyük bir öneme sahipti. Hobsbawm'ın belirttiği gibi savaş ve sömürgeleştirme yoluyla pazarların ele geçirilmesi için, yalnızca bu pazarları sömürebilecek bir ekonomiye değil aynı zamanda imalatçıların çıkarı için savaşı sürdürmeye ve sömürgeleştirmeye hazır bir devlete ihtiyaç vardı ve sanayi devriminin İngiltere'nin öncülüğünde ortaya çıkıp gelişmesi, İngiltere'nin bu dönemde izlediği dış politika ile ticaret ve denizler üzerindeki nüfuzunu arttırmaya yönelmesi ve denizaşırı sömürge ve "azgelişmiş" pazarlar üzerinde yoğunlaşarak bunları kimseye kaptırmamak için başarılı bir mücadele vermesinden kaynaklanmaktaydı.[163] Hobsbawm'ın ifadesiyle İngiltere, hem yeterince güçlü bir ekonomiye hem de rakiplerinin pazarını ele geçirecek kadar saldırgan bir devlete sahipti[164] ve bu durum ona uluslararası rekabette önemli bir avantaj sağlıyordu.

Öte yandan bu rekabete ayak uyduramayan, hatta geride kalan imparatorluklar için çöküş kaçınılmaz bir durum haline geldi. Böylece tarihin belli bir noktasında Batı Avrupa'da İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde gerçekleşen ekonomik ve siyasal gelişmelerle birlikte dünyanın bu kesimindeki imparatorluklar güçlerine güç katıp, yeni bir imparatorluk türünün, denizaşırı sömürge

[162] **Ibid.**, s. 44
[163] Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk,** s. 45-50
[164] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848,** s. 42

imparatorluklarının temelini atarken, geleneksel imparatorluklar ya da çok uluslu kara imparatorlukları bu gelişmelerin gerisinde kaldı.

1.3.1.3 İdeolojik Dönüşüm

İmparatorlukların varlıklarını meşrulaştırmak için kullandıkları ideolojik kaynaklar, 19. yüzyılla birliklikte işlevlerini yitirmeye başlamıştı. Değişen ekonomik ve toplumsal koşullar karşısında imparatorlukların artık yönetme hakkını Tanrı'dan aldıklarını öne sürmeleri, halk nezdinde geçerli olmadığı gibi, imparatorluğun barışı, refahı, adaleti sağladığı doğrultusundaki söylemler de sorgulanmaya başlamıştı. Bu sorgulama sonucunda yeni koşullar tarafından şekillendirilen yeni ideolojiler ortaya çıkmıştır. Örs bu süreci şu şekilde özetlemektedir:

> 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da başlayan ve giderek hız kazanan iktisadi değişim süreci, doğal olarak toplumsal dokuyu, ilişkileri, inanç ve değerleri de değişime zorlamıştır. Toprağa bağımlı ekonominin giderek paraya dayalı bir ekonomiye dönüşmesi, yeni meslek türlerinin ortaya çıkması, yatay hareketlilik, yeni sınıfların ortaya çıkışı ve yükselişi, toplumsal ilişki biçimlerini ve değerleri altüst etmiş, yeni ilişki biçimleri oluşamaya başlamıştır. Birey olarak insan, insanın toplumdaki yeri, değeri, siyasal iktidar ile ilişkileri, karşılıklı hak ve ödevleri giderek daha çok sorgulanmaya başlamıştır. Yerinden oynayan taşların yeni yerler bulması, bu yerlerinin açıklanabilir, kabul edilebilir hale getirilmesi gerekmiştir. […] Mitlerin, geleneklerin ve dinsel değerlerin artık açıklayamadığı yeni toplumsal ve siyasal durumu açıklayabilecek, geleceğe ilişkin rotayı çizebilecek başka bir çerçeveye, başka bir dünya görüşüne ihtiyaç vardı artık.[165]

Bu ihtiyaç sonucunda ortaya çıkan ideolojiler yöneten-yönetilen ilişkisini yeniden tanımlamaya yönelmişlerdir. Örs'ün de belirttiği gibi "artık, siysal iktidar ile yönetilen ilişkisini dinsel temellere veya geleneklere dayandırmak mümkün değildir, çünkü bunun 'akıl' ile açıklanabilmesi mümkün değildir" ve bu nedenle "kökünden sarsılan ve artık işlev görmediğine inanılan inanç ve değerlerin, 'eski doğrular'ın yerine 'yeni doğrular'ın, yeni bir inançlar, değerler ve davranış kalıpları dizisinin" konulması gerekmektedir.[166] Söz konusu "yeni doğrular"ın ne olduğu sorusuna 19.

---

[165] H. Birsen Örs, "İdeoloji: Karmaşık Bir Dünyayı Anlaşılır Kılmak", Birsen Örs (Der.), **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 8

[166] **Ibid.**, s. 9 ve 18

yüzyıldan itibaren farklı cevaplar verilmiştir. Bu dönemde imparatorlukların ve özel olarak da Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının çözülme sürecinde önemli rol oynayan iki önemli ideoloji milliyetçilik ve sosyalizm olmuştur.

1.3.1.3.1 Ulusçuluk

Burjuva sınıfının ortaya çıkışı ve kapitalizmin gelişip hakim ekonomik yapı haline gelerek zaferini ilan etmesi ve mutlakçılığa karşı başkaldırının kesiştiği dönemde,[167] yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişmeler, ulusçuluğun ortaya çıktığı zemini hazırlamış, bunu da ulusçuluğun ulusları inşası izlemiştir. Burada ortaya çıkan soru, Hobsbawm'ın da ifade ettiği gibi insan toplulukları ve ilişkiler ağının gevşemesi, çözülüşü ya da ortadan kalkışlarının doğurduğu duygusal boşluğu dolduranın neden ulusçuluk olduğu, gerçek topluluklarını kaybetmiş insanların niçin ulus gibi özgül tipte bir ikame varlığı tahayyül ettikleridir.[168] Benzer bir soruyu Benedinct Anderson da ulusun neden bu kadar popüler olduğu şeklinde formüle etmektedir.[169] Kerestecioğlu'ndan yola çıkarak bu soruya, ulusçuluğun son derece muğlâk ve amorf bir ideoloji olması şekilde bir cevap vermek mümkündür. Buna göre milliyetçiliğin kitlelere ulaşma gücünün altında muğlaklık yatar; ulusçuluk içi boş bir ideolojidir ve koşulların gerektirdiği her şeyle doldurulabilir.[170] Buna bağlı olarak da Kerestecioğlu'na göre ulusçuluk her zaman bir "söylem koalisyonu" olmuş; liberalizm, muhafazakarlık, faşizm ya da sosyalizm gibi farklı ideolojilerin her birine kolaylıkla eklemlenmiştir. İlk ortaya çıktığında liberal ve demokratik bir nitelik taşıyan ve geniş halk kitlerinin yönetimde söz sahibi olmalarını, kendi kendilerini, kendilerine ait olan ve kendi seçecekleri bir devlet aracılığıyla yönetmeleri amacını taşıyan ulusçuluk zamanla bu ideolojinin kendileri için taşıdığı tehlikenin farkına varan devletlerin de kendileri için ulusal temeller yaratmaya çalışmaları ve bunu iktidarın temeli haline getirerek araçsallaştırmalarıyla giderek muhafazakarlaşmıştır.

---

[167] Miroslav Hroch, **Social Preconditions Of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations,** New York, Colombia University Press, 2000, s. 22

[168] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 65

[169] Benedict Anderson, **op. cit.**, s. 52

[170] İnci Kerestecioğlu, "Milliyetçilik 'Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens'ten Frenkeştayn'ın Canavarına", Birsen Örs (Der.), **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 310

Milliyetçi hareketlerin kitlesel desteğe sahip olabilmesi uzun süre milliyetçiliğin karşı karşıya olduğu en önemli sorun olarak kaldı. Bir yandan küçük bir azınlığın değil bütün halkın çıkarlarını temsi edilen bir yönetimin kurulması için çalışılırken söz konusu halkın bu sürecin içinde yer almaması hareketin temelini zayıflatıyor, diğer yandan belirleyici çoğunluğa sahip olan halkın desteğinden mahrum olmak hareketin başarı şansını önemli ölçüde azaltıyordu. Yani halk desteğine sahip olmayan, kitleselleşemeyen bir milliyetçi hareket hem düşünsel temelleri bakımından hem de pratik uygulamaları açısından zayıf kalıyordu. Dolayısıyla halkın hareketin içine çekilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda Hroch, ulusçuluğun gelişimini, üç alt aşamaya ayırmaktadır.[171] İlk aşama, A Aşaması, genellikle entelektüellerden oluşan bazı grup üyelerinde ulusun dilini, kültürünü ve tarihini araştırmaya yönelik bir ilginin uyanmasıdır. Bunu izleyen ikinci aşama, B Aşaması, söz konusu ilginin bir heyecana dönüşmesi izler. Ancak bu heyecan henüz bireysel düzeydedir ve bütün niyetlerine ve amaçlarına rağmen örgütsel bir temelden yoksundur. Bu temele kavuşması üçüncü aşamada, C Aşaması, gerçekleşecektir. Bu son aşamada, ulusal bilinç, geniş kitlelerin ilgi alanı haline gelir ve ulusal hareket bütün ülkeye yayılan sıkı bir örgütsel yapıya ulaşır. Bunun için de halka hitap edecek, onun içinden çıktığı ya da onun içinden çıkan ve dolayısıyla ona tanıdık gelen yapılara ihtiyaç vardı. Smith bu süreci "yerliliğin seferberliği" olarak nitelendirmektedir, seferberliğin önderi ise entelijensiyadır. Bu sürecin amacı, değerlerin, mitlerin ve anıların siyasi bir ulusun ve siyasi olarak harekete geçmiş bir topluluğun temeli haline gelmesidir.

Bu noktada Hobsbawm'ın ön-milli unsurlar olarak adlandırdığı unsurlar devreye girmektedir. Ön-milli unsurlar halkın ulusçuluk öncesi sahip oldukları bağları ifade etmektedir. Bu bağlar dil, din, etnik köken, belli bir toprakla kurulan ilişki gibi bazıları ulusçuluk öncesi dönemde var olan ve dolayısıyla tek başlarına ulusu oluşturmak için yeterli olmayan, ama ulus-inşası sürecinde çeşitli müdahalelerle ulusçuluğa zemin oluşturan bağlardır. Bu müdahaleler genellikle söz konusu bağlar içinden hangisine ulus-inşasına konu olan halkın sahip olduğu ya da

[171] Miroslav Hroch, **Social Preconditions Of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations,** New York, Colombia University Press, 2000, s. 22-24

hangisi ile daha yakın ve güçlü bir ilişki içinde olduğuyla ilgilidir. Böylece bu halkın sahip olduğu özellikler ele alınarak, halk bu özellikler etrafında bir araya getirilirken, aynı zamanda bu özelliklere sahip olmayan diğer halklarla olan farklılığın da altı çizilmiş olur. Dolayısıyla süreç normal şartlarda toplulukların kendilerini diğerlerinden ayırdıklarını düşünmedikleri bazı özelliklerinin aslında buna yapıyor olduğuna inandırılmasıdır. Çünkü Hobsbawm'ın da belirttiği gibi, her millet kendi birliğini apaçık farklılıklara dayanarak kurmak zorundaydı.[172] Ön-milli unsurlarla ilgili dikkat edilmesi gereken, bu unsurların ön-milli topluluğun mevcut sembolleri ve duygularını modern bir davanın ya da modern bir devletin arkasında seferber edebildiği sürece milliyetçiliğin işini kolaylaştırdığı, ancak bu unsuların ulusçulukla aynı şey olmadığıdır.[173]

Bu unsurlardan belli bir toprakla özdeşleşme ve belli bir toprağı kutsallaştırma, Hobsbawm'ın ifadesiyle, tarihi ulustan eskiye dayandığı açıkça ortada olan bir bağdır.[174] Ancak belki de bu durumun da etkisiyle bu unsurlar içinde en sorunlu olanıdır. Özellikle eski imparatorluk toprakları üzerinde ulus-devletler kurmak pek çok açından sorunludur. Uzun yıllar bir arada yaşamış insanlar için aslında birbirlerinden çeşitli açılardan farklı oldukları düşüncesini benimsemeleri ve bu farklılık düşüncesinden yola çıkarak belli toprak parçaları üzerinde hak iddia edilmesi sorunun temel kaynağıdır. Çünkü aynı toprak parçası artık farklı uluslar olan insan gruplarına ev sahipliği yapmıştır. Farklılığın gündelik yaşamda belki de en somut göstergesi olan dil için de durum böyledir. Pek çok farklı dil bu dili konuşan insanlarla birlikte aynı toprağı paylaşmışlardır. Durum böyle olunca söz konusu toprak parçasına sahip olmayı kimin hak ettiği tartışması ortaya çıkar. Çünkü artık her ulus kendi devletini kurmayı istemektedir ve bunun içinde üzerinde kendi devletini kuracağı bir toprağa ihtiyacı vardır. Bunun için farklı ulusların bir arada yaşadıkları imparatorluk toprakları için bu toprakların aslında kendilerine ait olduğu ve tarihin bir döneminde ellerinden alındığı iddiaları ortaya atılır. Her iddia aynı toprak parçasının farklı uluslara ait olduğuna yöneliktir. Bu nedenle de her grup kendi iddialarını kanıtlamak için çeşitli tezler öne sürerler. Bu tezler arasında en sık

[172] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 114
[173] **Ibid.**, s. 99
[174] **Ibid.**, s. 70

kullanılan toprakların ilk sahibi olma iddiasıdır. Yani her grup kendi tezinde bu topraklara kendilerinin diğerlerinden daha önce sahip olduğunu öne sürerler. Bu tezler de daha sonra ulusal tarihi oluşturacak olar olan tarih yazımıyla dile getirilir. Böyle bir durumda taraflardan herhangi birine ait jeopolitik iddialara ilişkin tarihsel anılar manipüle edilmekte, her taraf tarihin şu ya da bu kısmını kendi çıkarları doğrultusunda kullanırken başka kısımlarını da sessizliği gömmektedir.[175]

Bu açıdan bakıldığında Hobsbawm'ın da ön-milli unsurlar arasında saydığı dilin aslında bu süreçte merkezi bir yere sahip olduğu görülmektedir. Dilin bu özelliği insan grupları arasındaki farklılığın somut bir göstergesi olmasından kaynaklanmaktadır. Yan yana yaşayan ama karşılıklı olarak anlaşılmaz diller konuşan insanların kendilerini bir dili konuşanlar olarak, diğer topluluklarını üyelerini ise başka dili konuşanlar ya da en azından kendi dillerini konuşmayanlar olarak tanımlamaları olağandır.[176] Ancak burada dikkat edilmesi gereken insanların ailelerinden öğrendikleri anadillerinin çeşitli lehçeleri de içermesi ve bu durumun da toplulukları çok daha küçük gruplara böldüğüdür. Bu ise ulusçuluk tarafından arzu edilen bir durum değildir. Her şeyden önce milliyetçiliğin ihtiyaç duyduğu kitlesel destek ihtiyacı lehçelerle bölünmüş bu küçük grupları aşmaktadır. Bunun yanı sıra ekonominin işleyişi, mal ve insan hareketliliğinin sağlanabilmesi için birbiriyle rahatlıkla iletişim kurabilen insanlara ihtiyaç duymaktaydı. Bu şekilde hem bölgeler arası ticaret kolaylaşacak, hem de belli işlerde çalışan kişilerin yerine kolaylıkla aynı dili konuşan başka kişiler geçebilecektir. Standart bir iletişim dilinin varlığı hem yeni ekonomik yapının düzgün işleyişiyle yakından ilgili olan burjuvazi için, hem de bu ekonomik yapı içinde kendilerine yer bulmaya çalışan köylü ve işçiler için gerekliydi. Kısacası, birleşik bir mübadele ve iletişim alanının yaratılmasına ihtiyaç vardı.[177] Bu nedenle de Hobsbawm dilsel milliyetçiliğin coşkuyla karşılandığından söz etmektedir.[178] Bunun yanı sıra modern idari devletin teknik gereklilikleri de milliyetçiliğin ortaya çıkışını besleyen bir rol oynamıştır.[179] Böylece konuşulan lehçelerden biri temel alınarak standartlaştırılmış bir dil, yani milli dil oluşturulur.

[175] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** s. 17
[176] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 70
[177] Benedict Anderson, **op. cit.**, s. 59
[178] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 141
[179] **Ibid.**, s. 124

Böylece, oldukça kalıcı ve standartlaşmış bir yazının varlığı, yani okuryazarlıkla, aslında kültürel ve düşünsel bir birikime ve bunun merkezileşmesine olanak sağlanmış olur.[180] Burada hangi lehçenin temel alınacağı tamamen keyfi bir seçimin sonucu olabilir. Anderson'ın belirttiği gibi, her durumda dilin seçimi rastlantı değilse de, tedrici, bilinçsiz ve pragmatik bir süreçti.[181] Dolayısıyla milli dillerin, hemen hemen daima yarı yapay kurgular olduğu gibi yer yer dil mimarları tarafından fiilen icat da edilmiş olmalarından dolayı Hobsbawm'a göre dil, yöneticiler ve okuryazar olanlar dışında ulus olma kriterlerinden biri sayılamaz, ancak buna rağmen modern ulus tanımında ve dolayısıyla halkın onu algılayışında dolaylı yoldan merkezi bir önem kazanmıştır.[182]

Bunun neden böyle olduğu, Benedict Anderson'ın "hayali cemaat" olarak tanımladığı ve ulusun ortaya çıkmasını sağlayan gelişmelerden biri olduğunu söylediği dinsel cemaatlerin hayal edilebilmesini mümkün kılan kutsal dillerin itibarlarını yitirmeleri ile yakından ilişkilidir.[183] Çünkü böylece halk dilleri hakim hale gelmeye başlamıştır. Ancak bu durumun ulusçuluğa neden olması için, bir başka şeyin daha gerçekleşmesi gerekiyordu. Bu da zaman tasavvurlarındaki dönüşümle birlikte eşzamanlılık tasarımının ortaya çıkmasıdır. Anderson'a göre bu tasarım o kadar köklü bir önem sahiptir ki, her yönüyle hesaba katılmaması durumunda ulusçuluğun oluşumunu anlamak mümkün değildir.[184] Eşzamanlılık, hayali bir cemaat olan milletin hayal edilebilmesini sağlayan şeydir. Bunun gerçekleştirilmesinin aracı ise günlük gazetelerdir. Öncelikle gazetenin üzerinde günün tarihinin belirtilmesi sürecin zamanla olan ilişkisini kurmaktadır. Bunu gazetenin, günlük bir kitlesel ayin gibi, üzerinde yazan tarihte, binlerce ve milyonlarca kişi tarafından okunması ve bu okumamanın kişilerin zihinlerinde yer etmesi izler:

> Varlıklarından emin olunmamakla birlikte, kimlikleri hakkında en ufak bir fikre sahip olmayan binlerce (veya milyonlarca) kişini, aynı ayini eşzamanlı olarak yerine

[180] Gellner, **op. cit.**, s. 80
[181] Benedict Anderson, **op. cit.**, s. 57
[182] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 73, 76 ve 79
[183] Benedict Anderson, **op. cit.** s. 27-32
[184] **Ibid.**, s. 39

> getirdiğine herkesin duyduğu güven tamdır. Dahası bu ayinler bitmez tükenmez bir şekilde günlük ya da yarım günlük aralıklarla takvim boyunca tekrarlanır. Hayali bir cemaatin dünyevi, tarihsel bir saate bağlanmış bir biçimi için daha iyi bir örnek nasıl bulunabilir? Diğer yandan, kendi gazetesinin, tıpatıp aynılarının otobüste, berberde, komşularında tüketildiğine tanık olan gazete okuru, hayali hayatın gündelik hayata köklerini sıkı sıkıya salmış olduğu konusunda teskin olmuş olur.[185]

Dille ulusçuluk arasındaki ilişki, aynı zamanda kapitalizmle dil arasında da bir ilişkinin var olması dolayısıyla kapitalizmin ile ulusçuluk arasındaki ilişkinin de bir parçası durumundadır. Anderson'a göre bu ilişki kapitalist girişimciliği nispeten eski bir biçimlerinden biri olan kitap yayıncığının, kapitalizmin durmak bilmeyen pazar arayışını yaşamasıyla kurulmuş oldu. Kapitalist yayıncılık için pazar, ilk başlarda, sadece kutsal dili bilen ve geniş bir alana dağılmış olan ufak bir gruptan ibaretti ve dolayısıyla kısa bir süre içinde doygunluk noktasına ulaşıyordu. Bu nedenle kapitalist yayıncıların daha geniş bir pazara ihtiyaçları vardı ve bu da ancak halkın büyük çoğunluğunun işin içine dahil edilmesi, yani onların dillerinde yayın yapılmasıyla mümkündü. Özellik Avrupa ölçeğinde yaşanmakta olan nakit sıkıntısı, yayıncıları giderek daha çok halk dillerinde basılmış ucuz eserlerin perakendeciliğine yöneltti." Andersona'a göre kapitalist yayıncılığın bu yönelimiyle halk dillerinin yaygınlaşması yolunda yarattığı devrimci etki, ulusal bilincin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştu. Bunu yapabilmesini sağlayan ise özellikle, Geller'in de üzerinde durmuş olduğu gibi, Reform hareketi ve Protestanlığın ortaya çıkışıdır.[186] Protestanlıkla, ucuz, popüler edisyonlardan kar eden kapitalist yayıncılık arasındaki koalisyon kısa zamanda, özellikle de Latinceyi hiç bilmeyen ya da çok az bilen kesimler arasında yeni okur kamuoyları yaratırken, aynı zamanda onları dinsel-siyasal davalar uğruna seferber etmişti.[187]

Aynı coğrafyada farklı dillerin bir arada bulunmasının ve bu dillerden hangisini konuşan topluluğun bu toprak üzerinde hak sahibi olduğu iddialarının yanı sıra aynı dilin ve bu dili konuşan insanların farklı ulus-devletlere bölünerek var olması da bir başka sorunlu alandır. Güney Amerika ülkeleri, Afrika ülkeleri, Arap

[185] **Ibid.**, s. 50
[186] Bknz. Gellner, **op. cit.**, s. 119
[187] Benedict Anderson, **op. cit.** s. 55

ülkeleri, İngilizlerle Kuzey Amerikalılar ve İrlandalılar aynı dili konuşmalarına rağmen kendilerini ayrı birer ulus olarak görmektedirler. Bu durma genellikle sömürge deneyimi yaşamış ülkelerde rastlanmaktadır. Sömürgeci devletler tarafından çizilmiş olan sınırların bağımsızlık sonrasında da korunması sonucu aynı dili konuşan insanlardan oluşan farklı devletler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla burada ulus tanımının belirleyici öğesi toprak olmuştur. Buna bağlı olarak Lacoste ulusu, bir yandan topraksız ulus yoktur söylemiyle bir toprağa-kendi toprağına göndermede bulunması, diğer yandan da iktidar meselesini, yani bağımsızlık sorununu içermesi açısından temel bir jeopolitik fikir olarak tanımlar. [188]

Hobsbawm tarafından tanımlanan ön-milli unsurlardan bir diğeri etnik kökendir. Etnik köken, bir grubun üyelerinin ortak karakteristik özelliklerinin kaynağının ortak köken ve soyla bağlantılı olduğu düşüncesine dayanmaktadır.[189] Etnik kökeni soyla ilişkilendirmenin pratik bir yönü vardır, çünkü fiziksel özellikler de, dil gibi, gruplar arasındaki farkın en görünür olduğu unsurlardan biridir ve bu nedenle de ayrımların pekiştirilmesinde etkili olurlar. Bununla birlikte Hobsbawm'ın belirttiği gibi etnik kökene genetik açıdan yaklaşmanın sağlam bir dayanağı yoktur, çünkü bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak etnik bir grubun esas temeli biyolojik olmaktan ziyade kültüreldir. Ulusların etnik kökeni üzerinde belki de en çok duran yazar olan Anthony Smith'e göre de etnik topluluk, ortak kimlik duygusuna sahip, tarihsel bir kültürü olan bir topluluktur; ırksal değil kültürel ve tarihidir. Buna göre etnik bir topluluğun altı ana niteliği vardır; kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti (hayali bir soy, farazi bir ecdat), paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir yurtla bağ ve nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu olmasıdır.[190]

Smith'in kuramında, imparatorlukların dağılması sürecinde rol oynamış olan, etnik kökenden kaynaklanan, ayrılıkçı bir ulusçuluktur ve bu dönemde ortaya çıkmış olan ayrılıkçı etnik ulusçuluk akımları, amaçları ve kültürel temelleri bakımından bazı ortaklıklar göstermektedir. Bunlar; eğer yoksa topluluk için edebi bir yüksek kültür yaratılması, kültürel bakımdan türdeş organik bir ulus oluşturulması, tanınmış

[188] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** s. 11
[189] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 83
[190] Anthony Smith, **Milli Kimlik,** İstanbul İletişim Yayınları, 2004, s. 42-43

bir yurt ve tercihen topluluk adında bağımsız bir devlet temini ve şimdiye kadar edilgen olan etniyi etkin bir etno-politik topluluk olarak tarihin öznesi haline getirmektir.[191] Bu amaçlar arasında yer alan bağımsız bir devletin temini, Gellner'e göre de ulusçuluğun merkezinde yer alan bir ilkedir. Buna göre ulusçuluk, etnik sınırların siyasal sınırların ötesine taşmamasını ve özellikle bir devletin içindeki etnik sınırların iktidar sahipleriyle yönetilenleri ayırmamasını öngören bir siyasal meşruiyet kuramıdır.[192] Bu amaçları gerçekleştirmenin yolu ise söz konusu etnik topluluk için ayırt edici bir etno-tarihin yazılmasıdır. Smith bu sürecin, bir keşif olabileceği gibi bir inşa hatta bir icat olabileceğinden söz etmektedir ki çoğu durumda da geçerli olan inşa ya da icattır. Bu da, tarih yazımının, genelde söz konusu olduğu gibi, hatırlamak kadar unutmanın da önemli olduğu seçici bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu açıdan modern anlamda tarih yazıcığı ile siyasal bir hareket olarak ulusçuluğun yükselişi arasındaki çakışma dikkate değerdir.[193]

Ön-milli unsurlardan bir diğeri dindir. İlk bakışta din ile ulusçuluk arasındaki ilişki paradoksal görünmektedir; çükü ulusçuluk hedefleri gereği sınırları belli insan topluluklarını hedef alırken, dinler tanımları gereği evrenseldir. Üstelik ulusçuluk, tam da dininin ve dini cemaatlerin düşüşe geçtikleri bir dönemde ortaya çıkarak bireysel ve toplumsal düzeyde ortaya çıkan manevi boşluğu doldurmuştur. Anderson'a göre dini cemaatlerin yaşadıkları düşüşte etkili olan gelişmelerden biri Avrupa dışı dünyadaki keşiflerdir. Buna göre bu keşifler, özellikle Avrupa'da kültürel ve coğrafi ufku ve dolayısıyla da insan hayatının alabileceği biçimler hakkındaki fikirleri aniden genişletmiştir.[194] Böylece insanlar için din adamalarının aktardıklarının ötesinde, kendi dini cemaatlerinin dışında var olan bir dünyanın kapıları açılmıştır.Anderson'ın kutsal cemaatlerinin çözülüşünde etkili olduğunu söylediği diğer gelişme ise, daha önce de belirtildiği gibi, kutsal dillerin yerini halk dillerinin almasıydı. Böylece bu kutsal dillerle birlikte hayal edilebilen,

[191] Anthony Smith, **Milli Kimlik,** İstanbul İletişim Yayınları, 2004, s. 196
[192] Gellner, **op. cit.**, s. 71
[193] İnci Kerestecioğlu, **op. cit.**, s. 318
[194] Benedict Anderson, **op. cit.**, s. 30

bütünleştirilen kutsal cemaatler parçalanarak, çoğullaşmaya ve bölgeselleşmeye başlamıştır.[195]

Kutsal dillerin yerini halk dillerinin alması ve buna bağlı olarak da okuryazarlığın yaygınlaşması süreci Gellner tarafından da ele alınmıştır. Buna göre özellikle Protestanlıkla birlikte okuryazarlığın ve kitaba bağlılığın vurgulanması, kutsallığın tekelini ortandan kaldıran ve rahiplere gereksinim duymayan üniterlik ve herkesi kendi kendisinin rahibi yapan ve vicdanıyla baş başa bırakarak başkalarının törensel hizmetlerinden bağımsız kılan bireycilik bir arada düşünüldüğünde herkesin ortak kültüre nispeten eşit düzeyde erişebilmesini sağlayan ve kültür normlarını ayrıcalıklı bir uzmanın bekçiliğinde korunmayıp yazı yoluyla herkesin herkese açıkça sunulduğu, anonim bireyci, katı bir biçimde yapılanmamış bir kitle toplumun habercisi olmuştur.[196] Böylece okuryazarlığın bir uzmanlık alanı olmaktan çıkarak yaygınlaşması süreci de başlamıştır. Okuryazarlığın sanayi toplumunda ihtiyaç duyulan her türlü uzmanlığın ön koşulu olduğu düşünüldüğünde bu sürecin milliyetçiliğe yaptığı katkı da ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Reform'un okuryazarlık ve kitaba bağlılık konusunda yaptığı baskı, tekelci rahipliğe saldırısı ve rahipliğin evrenselleşmesi, bireyciliği ve kentli nüfusla olan bağları milliyetçiliğin ortaya çıkışı için gerekli olan koşulları sağlaması açısından oldukça etkilidir.[197]

Din ile ulusçuluk arasında varlığı açık olan bütün bu çelişkilere rağmen din ulusçuluk çağında da önemli bir etken olarak varlığını sürdürmüştür. Bu durum dinin ve dini sembollerin ulus-devlet ve ulusçuluk tarafından işlevselleştirilmesiyle ilişkilidir. Din çoğu zaman nüfusun devlete olan bağlılığını sağlayan bir araç olarak görülmüştür. Roma döneminden itibaren bu yöndeki söylem ve uygulamalara rastlamak mümkündür. Örneğin ünlü Roma düşünürü Cicero, dinin iktidarın sürdürülmesini sağlayan temel bir araç olduğunu ifade ederek, bunun için dinin devlet tarafından kontrol edilmesi gerektiğini, aksi takdirde resmileştirilmemiş bir dinin (Cicero'nun yaşadığı dönem için tanrıların) vatandaşların devlete olan bağlılığını azaltacağını öne sürmektedir.[198] Bu konuda Polybios da, dinin ve dinsel

[195] **Ibid.**, s. 33
[196] Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk,** s. 237
[197] **Ibid.**, s. 119
[198] Aktaran, Ağaoğulları, Köker, **op. cit.**, s. 66

söylemin ideolojik işlevine değinerek, Roma devletini bir arada tutan başlıca öğelerden birinin halkın tanrılara karşı duyduğu korku olduğunu belirtir. Buna göre "kitleleri denetim altında tutabilmenin tek yolu, onların kafasında böylesine saklı (dinsel) korkular ve karanlık görüntüler yaratmaktır"[199]

Din ile ön-milli unsurlar arasında kurulabilecek bir bağlantı, Hobsbawm tarafından bir diğer ön-milli unsur olarak ortaya konan kutsal ikonların kullanımıdır. Aslında kutsal ikonlar da evrensel bir dinle ilişkili olmaları dolayısıyla ulusun sınırlarını aşan sembollerdir. Bununla birlikte aslında hayali olan bir topluluğa tek başına elle tutulan semboller sunan, ritüelleri ya da ortak kolektif pratikleri temsil ederler.[200]

1.3.1.3.2 Sosyalizm

Ulusçuluk çağında işçilerin durumu, 19. yüzyılın bir diğer belirleyici ideolojisi olan sosyalizm nedeniyle özellikle hassastı. Çünkü özellikle bu kesim milliyetçiliğin olduğu kadar, hatta belki daha fazla sosyalist hareketlerin hedef kitlesini oluşturuyordu. Sosyalist hareketin ideolojisini büyük ölçüde Marksist ideoloji oluşturmaktadır. Ekonomiyi analizinin merkezine alan Marx'a göre, içinde bulunulan ekonomik sistem, etkisi altında yaşayan tüm insanların yaşamlarını şekillendirir ama her ekonomik sistem insan eylemlerinin ürünü olduğundan, insanoğlu bu sistemi ve yaşamın maddi koşullarını değiştirebilir.[201] Bu bağlamda kapitalist sistemin, salt emek gücü sahibi olan proletarya ve üretim araçlarına sahip olan burjuva şeklindeki sınıflı yapısı, proletarya tarafından değiştirilebilir. Bunun yolu kapitalist sistemin sonlandırılmasıdır. Çünkü kapitalist sistem, işçilerin ürettiği artı değer üzerine kurulu olduğu için, her şekilde emeklerinin karşılığından daha azını alacaklar, artı değeri arttırabilmek için daha uzun saatler, daha düşük ücretlere çalışmak zorunda kalacaklardır. Ücretlerde artış gerçekleşse bile, işçilerin durumlarında gerçek bir iyileşme söz konusu olmayacaktır. Bu noktada Marx yoksulluk ve yoksunluk arasında bir ayrıma gitmektedir. Buna göre gerçek anlamda özgür olan birey zorunlu ihtiyaçların üretimi çerçevesine sıkışmamışken, kapitalist

[199] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.**, s. 37
[200] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 93
[201] Larry Arnhart, **Plato'da Rawls'a Siyasi Düşünceler Tarihi,** Ankara: Adres Yayınları, 2004, s. 343

sistemde insanların büyük kısmı, salt emek olarak en temel ihtiyaçlarını giderme zorunluluğuna terk edilmiştir ve bu nedenle kapitalizmin aşılması, yoksulluğun ve yoksunluğun beraberce aşılması anlamına gelir.[202]

Marxist teoriye göre bu sistemde devlet de, burjuvazinin aracı haline gelmiştir. McClelland'ın ifadesiyle "burjuvazi, savaşlarını sınıf mücadelesi yoluyla değil kendi devlet kurumlarıyla savaşmaktadır."[203] Merkezileşmiş, türdeşleştirilmiş bir ulus-devlet haline gelmiş olan devlet, burjuvazinin sermayeyi, emeği ve malları kolayca taşımak için oluşturduğu ve pazarın büyümesini ve işbölümünü kolaylaştıran bir araçtır ve bu özelliğiyle, burjuvazinin egemenliğinin siyasal anlatımı ve uygulayıcısıdır.[204] Marx'a göre modern kapitalist devlet, üretim ilişkilerine hukuki açıdan müdahale etmesi nedeniyle sınıf mücadelesinin alanı haline geldiğinden, işçi sınıfının ekonomik kurtuluşu, zorunlu olarak siyasal bir nitelik kazanmalıydı.[205] Bu nedenle işçilerin yapması gereken bu devleti bir devrimle ele geçirmekti. Bu olduğunda proletarya kendini evreselleştirecek ve proletarya dışında bir sınıf kalmayacağından, yani toplum sınıfsızlaşacağından, egemen sınıfın sürdürülmesinin aracı, bir sınıfın başka bir sınıfı baskı altında tutmak için örgütlediği bir güç olan devlete de ihtiyaç kalmayacaktır.[206] Bunun için, McClelland'ın da belirttiği gibi proletaryanın evrenselleşmesi, ya da Marx'ın ifadesiyle dünyanın bütün işçilerinin birleşmesi gerekiyordu.

Ancak bu dönemde, siyasi bilincin herhangi bir biçimde ulusal olarak tanımlanmaması neredeyse olanaksızdı; burjuvazi gibi proletarya da, uluslararası bir olgu olarak sadece kavramsal olarak vardı ve gerçekte ulusal devletleriyle ya da etnik ya da dilsel farklılıklarıyla tanımlanmış bir gruplar toplamı şeklinde mevcuttular.[207] Çeşitli ülkelerdeki işçi sınıflarının 1914'ten önceki on yıllarda edindikleri sınıf bilinci, İnsan ve Yurttaş Hakları'na ve böylece potansiyel bir yurtseverliğe de sahiplenmeyi de içeriyordu.[208] Bu bağlamda 19. yüzyıl, milliyetçilik ve Marksizm'in

---

[202] Ahmet Bekmen, **op. cit.**, s. 190-191
[203] J. S. McClelland, **A History of Western Political Thought,** New York: Routledge, 1996, s. 562
[204] Iain Hampsher-Monk, **Modern Siyasal Düşünceler: Hobbes'tan Marx'a Büyük Siyasal Düşünürler,** İstanbul: Say Yayınları, 2004, s. 641
[205] Ahmet Bekmen, **op. cit.**, s. 197
[206] McClelland, **op. cit.**, s. 553 ve Hampsher-Monk, **op. cit.**, s. 642
[207] Hobsbawm, **Sermaye Çağı: 1848–1875**, s. 110
[208] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 111

mücadelesine sahne olmuştur. İki ideolojinin de siyasal hareketlere dönüşebilmeleri için kitleselleşmeleri, halk kitlelerini kendi saflarına çekmeleri gerekiyordu. Bu noktada milliyetçiliğin hedef kitlesini, kimi zaman farklı siyasal birimlere bölünmüş halklar, kimi zaman ise tek bir devlettin sınırları içinde yaşayan farklı halklar oluşturuyordu. Ancak her iki durumda da milliyetçiliğin hedefinde - her farklı örnekte farklı kriterle tanımlanan – belli bir milleti oluşturduğu var sayılan kişiler vardı ve bu kişiler işçileri de kapsıyordu. Marksizm açısından ise hedef kitle belli bir ülkeyle sınırlı değildi; Marksizm "dünyanın bütün proleterleri"ni hedefliyordu. Buna göre proletarya ulusal kimlikleri aşan ve ulus-üstü düzeyde faaliyette bulunan bir güç olarak ortaya çıkmalıydı. Dolayısıyla Marksizm, milliyetçiliğin aksine evrensel bir ideolojidir. Ancak bu anlamda boyutlarının farklı olması bu iki ideolojinin birbirlerine rakip olma durumlarını azaltmamaktadır. Sonuç itibariyle dünyanın bütün proleterlerini içine alacak dünya çapında bir devrimi hedeflese de, bunun anlamı tek tek bütün devletlerdeki proleterlerin sosyalist harekete dahil edilmesiydi. Bu bağlamda, Szporluk'un da belirttiği gibi, Marksizm, bir ülkedeki kapitalist üretim ilişkilerinin eleştirisi olmanın ötesinde, bireylerin dünya-tarihsel kişiliğe dönüşümünü engelleyen bütün "ara" kimliklerinden kurtarılması gerektiğini öne sürdüğü noktada aynı zamanda milliyetin (ve dinin) de eleştirisiydi.[209] Dolayısıyla milliyetçilik, dünya devrimine giden süreçte mücadele edilmesi gereken bir güçtü ve Marksizm'in karşısına önemli bir rakip olarak çıkmaktaydı. Gerçekten de, komünizm, diğer rakip doktrinleri yendiği zamanlarda bile, bu başarısını milliyetçiliğin en azından bazı ilkelerini benimseyerek ve bunu ulusal çapta gerçekleştirerek, yani bir anlamda milliyetçi bir nitelik edinerek gerçekleştirmiştir.[210]

Bununla birlikte Marx tarafından oluşturulduğu haliyle Marksizm bir milliyetçilik teorisine sahip değildir. Marx doğrudan ulusçuluğu ele alan bir yapıt kaleme almamış, ulusu ve ulusçuğu kapitalist sistemle birlikte ortadan kalkacak bir fenomen olarak değerlendirdiğinden, bu konu üzerinde sadece başka konuları ele aldığı çalışmalarında, ulusçu yazarlara yönelik eleştirilerinde ya da tarihi koşullar onu buna zorladığında fikir beyan etmiştir. Bu durum Marxist yazarlar da dâhil

[209] Roman Szporluk, **Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List,** Oxford, Oxford University Press, 1988, s. 14
[210] **Ibid.**, s. 5

olmak üzere pek çok yazar tarafından vurgulanmakta, hatta eleştirilmektedir. Örneğin Avineri'ye göre Marx'ın tartıştığı tarihsel fenomenler arasında tatmin edicilik düzeyi en düşük olanı, milliyetçiliğe, milliyetçi hareketlere ve ulus-devletin ortaya çıkışına ilişkin tutumudur ve bu durum sosyalist harekete, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın en güçlü toplumsal ve politik güçlerinden biriyle eninde sonunda yüzleşmeyi kaçınılmaz hale getiren, kelimenin gerçek anlamıyla bir 'kara delik'e sahip olan sorunlu bir miras da bırakmıştır.[211] Benzer bir tespiti de Isaiah Berlin yapmaktadır. Berlin'e göre asıl tezinin orijinalliği ve derinliğine karşılık Marx, ulusçuluğun kaynakları ve doğası konusunda yeterli bir açıklama yapmamış, bütün hayatı boyunca bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde bağımsız bir güç olarak ulusçuluğu azımsamış ve bu, kendisini izleyenleri 20. yüzyılda pek çok yanlış teşhis ve tahmine götürmüştür.[212] Löwy de Marx'ın ulus kavramının somut bir tanımını yaparak ulusal sorun konusunda sistemli bir teori getirmediği ve proletarya için bu alanda genel bir politik strateji de çizmediğini belirtmektedir.[213] Marksist yazar John Ehrenreich bu durumu, "Marksistler olarak bizim [milliyetçilik] fenomenine ilişkin hiçbir anlayışımızın olmadığını kabul etmenin zamanıdır." sözleriyle ifade ederken, Regis Debray de Marksizm'in milliyetçilik hususundaki yetersizliğinin, genel olarak Marksizm hakkında kafasında şüpheler yaratan ilk sorun olduğuna işaret etmektedir.[214] Benzer bir biçimde Tom Nairn de, milliyetçilik teorisisin Marksizm'in büyük tarihsel başarısızlığını temsil ettiği açıklamasında bulunmaktadır.[215]

Marksist yazarlar da dahil olmak üzere farklı yazarların bu konuda vardığı fikir birliğinin temelinde Marx'ın doğrudan milliyetçilik konusunu ele alan bir çalışma yapmamış olması yatmaktadır. Bununla birlikte sorunu karmaşıklaştıran bir

---

[211] Shlomo Avineri, "Marxism and Nationalism", **Journal of Contemporary History,** Cilt. 26, Sayı. 3/4, s. 638

[212] Isaiah Berlin, " Benjamin Disraeli, Karl Marx and the Search for Identity", *Against the Current"* s. 280'den aktaran Szporluk, **op. cit.**, s. 190

[213] Michael Löwy, "Marksistler ve Ulusal Sorun", **70'lerin Birikimi**, Sayı: 23, İstanbul, Birikim Yayınları, http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=271&dyid=4179&yazi=Marksistler%20ve%20Ulusal%20Sorun, Erişim Tarihi, 25.01.2011

[214] John Ehrenreich, 'The Theory of Nationalism: A Case of Underdevelopment',**Monthly Review**, 27, 1 (1977), s. 67 ve Regis Debray, 'Marxism and the National Question', **New Left Review,** no. 105 (1977), s. 25'ten aktaran Shlomo Avineri, "Marxism and Nationalism", **Journal of Contemporary History,** Cilt. 26, Sayı. 3/4, s. 646

[215] Tom Nairn, "Modern Janus", **New Left Review**, 94, Kasım-Aralık 1975, s. 3'ten aktaran Benedict Anderson, **op. cit.,** s. 17

diğer etmen daha vardır; Marx'ın milliyetçilik konusundaki düşüncelerinin zaman içinde köklü değişimlere uğramış olması. Örneğin Avineri Marx'ta, biri 1848'den önce, diğeri ise 1848'den sonra diye tanımlanabilecek birbirinden farklı iki milliyetçilik analizinin varlığına işaret etmekte, 1848 öncesini 'modern öncesi paradigma', 1848 sonrasını ise 'Burjuva paradigması' olarak tanımlamaktadır.[216] Avineri'nin sınıflandırmasının da açıkça ortaya koyduğu gibi 1848 devrimleri ve bu devrimler sonucunda ortaya çıkan gelişmeler Marx'ın milliyetçilik konusuna bakışını derinden etkilemiştir.

Belirtildiği gibi Marx'ın milliyetçilik konusunu ele alan özel bir çalışması bulunmamaktadır. Bu nedenle Marx'ın milliyetçilik üzerine düşüncelerine ancak farklı farklı metinlerde yer alan ifadelerinin değerlendirilmesi yoluyla ulaşılmaktadır. Marx'ın milliyetçiliğe dair görüşleri konusunda çalışan pek çok yazarın ortak kanısı, bu görüşlere en açık biçimiyle ilk defa Komünist Manifesto'da rastlandığı yönündedir. Ancak Roman Szpourluk bunun böyle olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Szporluk'a göre 1815-1848 Almanya'sı milliyetçiliğin, "Alman Sorunu" çerçevesinde, çok yoğun olarak tartışıldığı, üstelik sadece kültür ve politika alnında değil, sanayileşmeyi de içeren ekonomik alanda milliyetçik konusunun gündemden düşmediği bir ortamdı ve Marx da 1843 yılında yazdığı Hegel Eleştirisi[217] ve 1845 yılında yazdığı List Eleştirisinde[218] bu konuyu ele almıştı.[219]

Marx'ın Almanya sorununa da değindiği çalışması, Hegel'in *Hukuk Felsefesi'*nin Eleştirisi başlıklı çalışmasında, Almanya'nın pek çok farklı devlete ayrılmış siyasi yapısı ve ekonomik açıdan Avrupa'nın diğer devletleri karşısında geri kalmış olan ekonomisi çerçevesinde tanımlanan ve Alman sorunu olarak ifade edilen konuyu da ele almakta ve bu bağlamda milliyetçilik üzerine düşünceleri konusunda çeşitli ipuçları vermektedir. Marx'a göre konunun sadece Alman sorunu olarak ele alınması hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü sanayinin ve genel olarak servet dünyasının

---

[216] Shlomo Avineri, "Marxism and Nationalism", **Journal of Contemporary History,** Cilt. 26, Sayı. 3/4, s. 639

[217] Karl Marx, "Critique of Hegel's *Philosophy of Right",* **Colleted Works,** Cilt.3, s. 3-130, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/critique-hpr/index.htm.

[218] Karl Marx, "Draft of an Article on Friedrich List's book: *Das Nationale System der Politischen Oekonomie,*" , **Colleted Works,** Cilt.4, s. 265-295, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/03/list.htm

[219] Szporluk, **op.cit.**, s. 3

siyasi dünya ile olan ilişkisi modern zamanların bir sorunuydu. Dolayısıyla sorun sadece Almanya'nın sorunu değildi, modern toplumun evrensel sorunuydu ve bu nedenle bu soruna sadece belli bir ülke için geçerli olacak bir çözüm aramak hatalıydı. Amaç Almanların Alman olarak değil, insan olarak özgürleştirilmesi, bütün geleneksel statülerden kurtularak sadece insan olmayı talep etmesidir. Bu sadece Almanya'nın değil, pek çok yazar tarafından Almanya'nın ulaşması gereken hedef olarak önüne koydukları İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş Batı ülkelerinin gerçekleştirmesi gereken bir hedefti. Marx'ın Hegel Eleştirisinde Almanya'nın Almaların kurtuluşu meselesine eğilmiş olması dolayısıyla, bu eser, Szporluk'a göre Marx'ın "tek ülkede sosyalizm" ya da "milli komünizm" benzeri bir düşünceye diğer yazılarından daha çok yaklaşmaktadır.[220] Bununla birlikte, metinde, Marx'ın bu yönde bir beklentisi ya da böyle bir gelişmeyi tercih edeceğini gösteren herhangi bir ifade olmadığını Szporluk da kabul etmektedir. Marx'ın proletaryaya yüklediği görev insanlığın özgürleştirilmesidir ve bu evrensel bir görevdir. Dolayısıyla bu aşamada Marx'a göre milli kimliklerin, proletaryanın, ya da başka bir sınıfın kurtuluşunda oynayabileceği herhangi bir rol söz konusu değildir.

Hegel Eleştirisinde, insanın özgürleşmesi sorununu Alman sorunu çerçevesinde belli bir tarihsel bağlamda ele alan Marx, bu sorunu Alman milliyetçiliği üzerine odaklandığı List Eleştirisinde detaylı olarak işlemektedir.[221] List bir bütün olarak insanlıktan bahsetmediği gibi insanları Marx'ın yaptığı temelde sınıflara göre de bölmemektedir; ona göre insanlık uluslara bölünmüştür. Dolayısıyla Marx'ın Hegel eleştirisinde, oklarını yönelttiği Alan sorununa sadece Almanları ilgilendiren bir çözüm bulma arayışı List'in düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır. List Almanya'nın diğer batı ülkeleri karşısında geri kalmış olduğu ve devletlerarası ekonomik ilişkilerin yürütülme şeklinin Almanya'nın bu durumunu değiştirerek gelişmesine engel olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, List'e göre her ulus gelişimini kendi içinde yürütmelidir, çünkü ancak bu şekilde gerçekten bağımsız bir devlete sahip olabilecektir. Bu bağlamda List'in Almanya için önerdiği de öncelikle Almanlar olarak kendi aralarındaki siyasi ve ekonomik ayrılıkları sona erdirmeleri ve dışarıya karşı bir bütün olarak hareket etmeleridir. Bunun yolu ise Almanların kendi

[220] Szporluk, **op. cit.**, s. 29
[221] **Ibid.**, s. 30

aralarındaki gümrük duvarlarını indirerek ticareti serbestleştirmeleri, öte yandan diğer ülkelerle yürütülen serbest ticaretten vazgeçerek kendileri için dezavantajlı olan bu duruma son vermeleridir. Marx ise yıkıcı bir güç olarak gördüğü serbest ticarete karşı değildir, çünkü, serbest ticaret eski milliyetleri parçalamakta ve proletarya ile burjuvazi arasındaki çelişkileri en üst noktaya taşımakta, böylece sosyal devrimi hızlandırmaktadır.[222]

Bunun yanı sıra Marx, List'in, her ulusun kapitalist gelişmeyi kendi içinde sağlaması gerektiği yönündeki düşüncesine de karşıdır. Çünkü uluslar, ulus olarak yaptıklarını insanlık için yapmışlardır; onların bütün değeri, her ulusun insanlığın gelişimini tamamlamasının temel tarihi veçhelerinden birini diğer uluslar için tamamlamış olmasında yatar.[223] Dolayısıyla List'e yönelik eleştirisi Marx'ın kapitalizme giden ulusal yolları kabul etmediğini ve tek ülkede sosyalizm lehine söyleyecek hiçbir şeyi olmadığını, çünkü hem kapitalizmin hem de sosyalizmin dünya çapında sistemler oldukları ve bu nedenle de ulus-üstü düzeyde ele alınmaları gerektiği düşüncesini ortaya koymaktadır.[224] Çünkü her ne kadar bir burjuva bireysel olarak diğerlerine karşı savaşsa da, bir sınıf olarak burjuvazinin ortak bir çıkarı vardır ve ülke içinde proletaryaya karşı dayatılan bu çıkarlar ülke dışında da diğer ulusların burjuvazisine yöneltilmektedir ve bu, burjuvazinin milliyet olarak adlandırdığı olgudur.[225] Bu nedenle Marx, List'in kapitalist gelişmeye milliyetçi yaklaşımını da eleştirmektedir. Marx'a göre List'in önerisi, burjuvanın ülke içinde diğer sınıfları sömürürken, ülke dışında sömürülmekten korunması anlamına gelmektedir.[226] Bu açıdan bakılınca Alman burjuvazisinin diğer milletlerin burjuvazisi tarafından sömürülmesinin engellenmesini sağlaması beklenen milliyetçi yaklaşımın, Alman işçilerinin, yine Alman burjuvazisi tarafından sömürülmesini engelleyemediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu da Marx'ı milliyetçiliğin burjuva ideolojisi olarak tanımlamaya götürdüğü gibi, yine List eleştirisinde, işçilerin milliyetinin Fransız,

[222] Marx, "Speech on the Question of Free Trade" **Collected Works,** Cilt. 6, s. 463–464'ten aktaran Szporluk, **op. cit.**, s. 41
[223] Marx, "Draft of an Article on Friedrich List's book: *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*,"
[224] Szporluk, **op. cit.,** s. 32
[225] Marx, "Draft of an Article on Friedrich List's book: *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*,"
[226] Marx, "Draft of an Article on Friedrich List's book: *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*,"

İngiliz ya da Alman değil emek, kölelik ve kendini satma; hükümetinin Fransız, İngiliz ya da Alman değil sermaye; havasının Fransız, İngiliz ya da Alman değil fabrika havası ve ona ait olan toprağın da Fransız, İngiliz ya da Alman değil yerin birkaç metre altında olduğunu, yani işçilerin milliyetinin olmadığını öne sürmeye götürmektedir. Dolayısıyla proletaryanın görevi sadece özel mülkiyetten kaynaklanan sınıfsal ayrımları değil, aynı zamanda milliyeti de yok etmekti, çünkü bütün ülkelerdeki işçilerin içinde bulundukları koşullar gibi çıkarları ve düşmanları da aynıydı ve bu nedenle "birlikte savaşmalı, bütün ulusların burjuvazisinin kardeşliğine, bütün ulusların işçilerinin kardeşliği ile karşı koymalıydılar."[227]

Marx, Engels ile birlikte kaleme aldıkları *Komünist Parti Manifesto*'sunda da hangi devletten, hangi "milletten" olursa olsun dünyanın her yerindeki proleterlerin aynı zor koşullar altında bulundukları, çıkarlarının aynı olduğu ve çıkarlarını, onları bulundukları bu koşullarda tutarak gerçekleştiren sınıflara karşı bir araya gelmeleri gerektiği yönündeki düşüncesini yinelemektedir. Buna göre "Proleter mülksüzdür; […] İngiltere'deki ile Fransa'dakinin, Amerika'daki ile Almanya'dakinin aynı olan modern sanayi emeği, modern sermaye boyunduruğu, kendisini bütün ulusal karakter izlerinden arındırmıştır. Onun gözünde hukuk, ahlak, din ardında bir o kadar burjuva çıkarını pusuda bekleten bir yığın burjuva önyargılarıdır."[228] Dolayısıyla proletaryanın burjuvaziyle mücadelesi özünde evrenseldir. Bununla birlikte biçim açısından proletaryanın burjuvaziye karşı mücadelesi ilk aşamada ulusaldır ve her ülkenin proletaryası önce kendi burjuvazisiyle hesaplaşmak durumundadır. Dolayısıyla proletarya, kelimenin burjuva anlamıyla olmamakla birlikte bu ilk aşamada hala ulusaldır, çünkü öncelikle siyasal gücü ele geçirmek, ulusun önder sınıfı durumunda gelmek, bizzat ulusu oluşturmak zorunda olduğu ölçüde ulusaldır.[229] Bu ulusal aşamada önce ulus içindeki sınıf karşıtlıkları ortadan kalkacak, bunu bir ulusun diğer bir ulusa karşı duyduğu düşmanlığın sona ermesi izleyecek; bir kişinin bir başkası tarafından sömürülmesine son verildiği ölçüde bir ulusun bir

[227] Szporluk, **op. cit.**, s. 44 ve 46
[228] Marx, Friedrich Engels, "Komünist Parti Manifestosu", **Seçme Yapıtlar,** Cilt 1, Ankara, Sol Yayınları, 1976, "Komünist Parti Manifestosu", s. 143
[229] **Ibid.**, s. 151

başka ulus tarafından sömürülmesine de son verilmiş olacaktı. Dolayısıyla sınıf mücadelesinin ulusal boyutu esas olarak geçicidir ve değişmeye başlamıştır bile.

Burjuvazinin, ticaret özgürlüğünün, dünya pazarının, sanayi üretimindeki tek biçimliliğin ve ona uyan yaşam koşullarının gelişmesiyle halkların ulus olarak ayrışmaları ve karşıtlıkları yok olmaya başlamıştır. Çıkardığı ürünler için durmadan genişleyen bir pazara duyduğu ihtiyaçla, burjuvazi dünyanın dört bir yanına el atmış, dünya pazarını sömürerek, her ülkede üretim ve tüketime kozmopolit bir nitelik kazandırmıştı.[230] Avineri Komünist Manifesto'da rastlanan bu paradigmada ulusal farklılıkların yerel gelenek ve kıyafetler gibi diğer pre-modern karakterlere benzediğini söylemektedir; hepsi burjuvazinin evrenselleştirme yönünde şiddetli saldırısından önce yok olmak durumundadır.[231] Marx ve Engles'in sözleriyle ifade etmek gerekirse eski yerel ve ulusal kapalılığın ve kendi kendine yeterliliğin yerini, ulusların çok yönlü ilişkilerinin, çok yönlü karşılıklı bağımlılığı almakta, ve maddi üretimde olan zihinsel üretimde de olmakta, tek tek ulusların zihinsel yatırımları ortak mülk haline gelmekte, ulusal tek yanlılık ve dar kafalılık giderek olanaksızlaşmakta ve sayısız ulusal ve yerel yazınlardan ortaya bir dünya yazını çıkmaktadır.[232] Bu bütünleşme süreci proletarya devrimi tarafından oluşturulan bir dünya-kültürü içinde daha da ileri taşınacak, proletaryanın üstünlüğü uluslar arasındaki farklılıkları tamamen ortadan kaldıracaktır. [233]

*Komünist Manifesto'*da yer alan bu ifadelerde dikkati çeken bir nokta "ulusal" kelimensin "pre-modern" anlamına gelecek şekilde de kullanılmış olmasıdır.[234] Çünkü burjuvazi artık ulusal sınırlarla yetinmemekte, kendisine ulusötesi alanlarda, kendisi için daha karlı olacak, yeni kaynaklar ve pazarlar aramaktadır. Aslında modern öncesi dönemde oluşmaya başlamış olan ulusal sanayilerin, sadece ulusal düzeyde kalarak varlıklarını sürdürmeleri, uluslararasılaşan bu yeni burjuvaziyle rekabet edebilmeleri mümkün olmamaktadır. Bu nedenle ulusal düzeyde kalmış bu yerel sanayiler de yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır. Ancak bu sınıflar kendilerinin sonunu getirmekte olan burjuvaiye karşı direnmektedirler. "Alt orta sınıf, küçük

[230] **Ibid.**, s. 135
[231] Avineri, **op. cit.** s. 639
[232] Marx, Engels **op. cit.,** s. 136
[233] Avineri, **op. cit.,** s. 639
[234] Szporluk, **op. cit.**, s. 66

imalatçı, dükkancı, zanaatçı, köylü, bütün bunlar, orta sınıfın parçaları olarak varlıklarını yok olmaktan kurtarmak için, burjuvaziye karşı savaşırlar. Bunlar, şu halde, devrimci değil, tutucudurlar. Hatta gericidirler, çünkü tarihin tekerleğini gerisin geriye döndürmeye çalışırlar. Kazara devrimci olsalar bile, proletaryaya katılmak üzere olduklarından ötürü böyledirler; şu halde, o andaki çıkarlarını değil, gelecekteki çıkarlarını korumakta, proletaryanın bakış açısını edinmek için kendilerininkini terk etmektedirler."[235] Dolayısıyla Marx ve Engels burjuvaziye karşı ulusal düzeyde bir karşı duruşun proleterler dışında, ekonomik faaliyetlerini uluslararası düzeye taşıyan burjuvaziyle ulusal düzeyde rekabet edemeyen alt orta sınıfların da katılımıyla genişleyeceğini ifade etmektedir. Orta sınıfların ilk etapta asıl istedikleri kendi eski konumlarını yeniden ele geçirmek olduğundan, aslında ilerleme değil gerilemeyi temsil etmelerine rağmen, kaybettikleri ekonomik konumlarına kavuşmaları mümkün olmadığından zamanla burjuvaya karşı mücadelenin gerçek savaşçıları olan proleterlerin arasına katılacaklardır. "Orta sınıfın alt tabakaları – küçük çapta ticaretle uğraşanlar, dükkancılar, ve genellikle emekli olmuş esnaflar, zanaatçılar ve köylüler - bütün bunlar, kısmen kendi küçük sermayelerinin modern sanayinin işletildiği ölçek bakımından yetersiz kalması ve büyük kapitalistlerle rekabette yenik düşmeleri yüzünden, ve kısmen de bunların özel hünerlerinin yeni üretim yöntemleri karşısında değerini yitirmesi yüzünden giderek proletaryaya karışıyorlar."dı.[236]

Bu ifadelerden şu sonuca ulaşılabilir; pre-modern dönemde oluşmuş olan ulusal burjuvazi, ulusçu ideolojinin de öncülüğünü yürütmüş, bir anlamda ulusçuluğun ortaya çıkışını sağlayan koşulları yaratmış, ulusçuluğu kendi çıkarları çerçevesinde kullanmış ve yönlendirmiştir. Fakat ekonomik gelişmeye paralel olarak ulusal burjuvazilerin dünya pazarına açılan kesimi, ulusal farklılıklarını kaybetmeye başlamış, bunu başaramayanlar ise proleterleşmişler ya da proleterleşeceklerdir. Komünist Manifesto'nun yayınlanmasından bir yıl önce, 1847 yılında, Polonya'daki 1830 ayaklanmasının 17. yıldönümünde yaptığı konuşmasında da Marx, burjuvazinin uluslararası karakterinin bir başka boyutuna gönderme yapmaktadır. Buna göre farklı ulusların burjuva sınıfları arasında bir ezenin ezilene, sömürenin sömürülüne karşı

[235] Marx, Engels, **op. cit.,** s. 143
[236] **Ibid.,** s. 140

kardeşliği vardır ve farklı ülkelerdeki burjuvazinin üyeleri dünya pazarındaki rekabet ve çatışmalara rağmen, bütün ülkelerin proletaryalarına karşı birleşmişlerdir. [237] Ancak insanların gerekten birleşebilmeleri için ortak çıkarlarının olması gerekir ve bunun için de bazı ulusların diğerlerini sömürmesini içeren mevcut mülkiyet ilişkilerinin lağvedilmesi gerektiğinden bunu ancak işçi sınıfı gerçekleştirebilecektir. Böylece proletaryanın burjuvaziye karşı zaferi aynı zamanda farklı ülkelerin halklarını ayıran ulusal ve endüstriyel çatışmalara karşı da bir zafer olacaktır.[238]

Bununla birlikte, Marx ve Engels, burjuvazinin ulusal niteliğini ve buna bağlı olarak ulusçulukla olan ilişkisini koruduğunu da söylemektedir. Dolayısıyla burjuvazi kendisini sürekli bir savaş içerisinde bulur; başlangıçta aristokrasi ile; daha sonra bizzat burjuvazinin, çıkarları sanayinin ilerlemesine ters düşen kesimleri ile; her zaman da, yabancı ülkelerin burjuvazisi ile.[239] Farklı ülke burjuvazilerin birbirleriyle olan rekabeti, burjuvazinin bu süreçte devlet desteğine ve korumasına olan ihtiyacını sürekli kılmıştır. Hobsbawm'ın belirttiği gibi savaş ve sömürgeleştirme yoluyla pazarların ele geçirilmesi için, yalnızca bu pazarları sömürebilecek bir ekonomiye değil aynı zamanda imalatçıların çıkarı için savaşı sürdürmeye ve sömürgeleştirmeye hazır bir devlete ihtiyaç vardı.[240] Bu bağlamda burjuvazi, ulus, ulusallık ve ulusçulukla ilişkisini de korumuştur. Buna karşılık, ve belki de bu nedenle, Marx'ın düşüncesinde burjuvazinin ulusal karakteriyle ilgili bir belirsizlik kalmış olsa bile, proletaryanın ulusun ve ulusçuluğun üstünde olduğuna ve çok yakında olacağına inandığı uluslararası çaptaki proleter devrimle kapitalizmin yanı sıra ulusların da ortadan kalkacağına dair bir şüphesi yoktur.[241]

Ancak 1848 devrimleri Marx'ın milliyetçiliğe bakışında önemli değişimler meydana getirdi. Avineri'nin de belirttiği gibi Avrupa haritasını gözle görülür bir biçimde değiştiren ve yeniden çizen, sınırları ve devlet yapılarını yeniden düzenleyen böylesine etkili bir gücün artık pre-modern paradigma kapsamında hareket edilerek,

---

[237] Marx'ın konuşması için bknz., **On Poland: Speeches at the International Meeting held in London on November 29,1847 to mark the 17th Anniversary of the Polish Uprising of 1830, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/12/09.htm#marx**

[238] **Ibid.**

[239] Marx, Engels, **op. cit.,** s. 142

[240] Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk,** s. 45-50

[241] Szporluk, **op. cit.,** s. 68

piyasa kapitalizminin evrenselleştirici güçleri tarafından tarihin çöplüğüne atılmak üzere olan pre-modern ekonomik formasyonların basit bir parçası olarak sınıflandırılması mümkün değildi. Bu nedenle Marx'ın milliyetçilik konusunda yeni bir yaklaşım ortaya koyması gereği ortaya çıkmıştı.[242] Avineri'nin II. Paradigma olarak adlandırdığı bu yeni yaklaşıma göre milliyetçilik, daha geniş piyasalar ve bölgesel konsolidasyonlar doğrultusundaki burjuva gereksiniminin modern bir üstyapısal ifadesi şeklinde açıklanmasıydı. Milliyetçiliğin ortaya çıkışını kapitalist gelişmeyle açıklayan teoriler 20. yüzyılda oluşturulan milliyetçilik literatürü içinde önemli bir yere sahiptir. Buna göre milliyetçilik, devletin parçalı yapısını sona erdirmesi, bütünleştirilen bu sınırlar içinde geçerli ekonomik faaliyeti kolaylaştıracak birtakım düzenlemeler ve başta iletişimi kolaylaştıran standartlaştırılmış bir ulusal dil olmak üzere ortak ölçüler geliştirilmesini sağlaması, bireylerin ekonomik yaşamın ihtiyaçlarına uygun uzmanlıklar geliştirmesi ve devlet tarafından yürütülen örgün eğitim sistemiyle bu uzmanlıklara sahip, gerektiğinde bir uzmanlıktan diğerine kolayca geçebilecek ve birbirinin yerini alabilecek – diğer bir ifadeyle mobilizasyonu kolay – bireyler yetiştirmesi, devletin sadece ulusal değil uluslararası ekonomik sistem içindeki faaliyetlerinde, bu faaliyetlerin yayılmacı ve saldırgan eğilimler gösterdiği durumlarda bile, devlete bir meşruluk temeli sunması noktalarında kapitalizmin gelişiminde etkili olmuştur.[243]

Kısacası milliyetçilik, kapitalizmin ihtiyaç duyduğu devlet yapısı ve insan tipinin oluşturulmasını sağlamıştır. Meseleye bu açıdan bakıldığında Marx için milliyetçilik, kapitalizmin gelişimine katkıda bulunmasıyla onun çöküşünü hızlandırıyordu ve bu nedenle Alman ve İtalyan birliklerinin kurulmasını sağlayan Alman ve İtalyan milliyetçiliklerine karşı çıkmıyordu. Üstelik ancak bu tip birleşik, büyük yapılarda proletaryanın sınıf bilincinin gelişmesi mümkündü.[244] Szpourluk Marx'ın bu tutumunun, dünyanın merkezinde yer aldığını var saydığı Batının proleter devrimin merkezi, az gelişmiş ya da çevre ülkelerin ise burjuva karşı devriminin odağı olacağı düşüncesinden kaynaklandığını öne sürmektedir.[245] Bu

[242] Avineri, **op. cit.,** s. 640
[243] Bknz. Ernest Gellner, **op. cit.**
[244] Avineri, **op. cit.**, s. 641
[245] Szporluk, **op. cit.**, s. 175

nedenle Marx, "geri kalmış" ulusların dünya ekonomisinin bütünlüğünü bozması ve merkezde gerçekleşecek sosyalist devrime engel olmasından endişe etmektedir.[246] Bu açıdan bakıldığında milliyetçiliğin kapitalizme karşı mücadelede etkili bir rol oynadığı düşüncesine ulaşılır. Ancak Marx bütün milliyetçi hareketlere aynı rolü yüklememektedir.

Marx'ın bütünleştirici milliyetçilikleri olumlayan yaklaşımı, doğal olarak ayrılıkçı milliyetçiliklerin olumsuzlanmasını da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda Marx, kapitalistleşmiş ya da bu doğrultuda ilerlemiş devletlerden ayrılma talebi ve mücadelesinde bulunan milliyetçi hareketlere karşı çıkmakta, bu yöndeki hareketlerin sanayileşme ve ekonomik gelişmeyi yavaşlatarak proletaryanın nihai zaferini engelleyeceklerini ileri sürmekteydi. Bu tezinden hareketle Marx öncelikli olarak Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki ayrılıkçı hareketlere yönelir. Buna göre Çekler, Hırvatlar ve Sırplar, ayrı bir devlete sahip olmak yerine birleşik Almanya'nın ve Alman pazarının bir parçası olmalı, benzer bir biçimde Danimarka da uzun vadede bu birliğe katılmalıydı. Marx'ın özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçi hareketlere karşı çıkmasının ve bu hareketleri geri güçlerin bir parçası olarak görmensin bir sebebi de bu hareketleri Rus Çarlığı'nın emperyal bir aracı olarak gördüğü pan-Slavizm politikasının bir parçası olarak değerlendirmesidir.[247] Engelsi'in *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim*'de dile getirdiği şekliyle söyleyecek olursak bu görüşe göre "Bohemyalı ve Hırvat pan-Slavistler, birileri bile, öbürleri bilmeden, Rusyanın dolaysız çıkarına çalışıyorlar [… ve] devrim davasına ihanet ediyorlardı."[248] Aşağıda ele alınacağı gibi Rus İmparatorluğunu daha da güçlendirilmesi beklenen böyle bir politikanın, Rusya'nın gücünü kaybetmesinin Avrupa'daki devrimci hareket için merkezi bir öneme sahip olduğunu düşünen Marx tarafından desteklenmesi söz konusu değildi.

---

[246] Marx'ın Batıyı devrimci ve çevre bölgeleri karşı-devrimci olarak nitelendiren bu görüşü Lenin tarafından tersine çevrilecektir. Lenin'e göre devrimin kaynağı, çevredeki geri kalmış, sömürge ulusları olacak, gelişmiş uluslar ise Kapitalist olarak kalmaya devam edecektir. Cummings, **Marx, Engels and the National Movements,** s.154'ten aktartan Szporluk, **op. cit.**, s. 175-6

[247] Avineri, **op. cit.**, s. 643

[248] Friedrich Engels, "Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim", **Seçme Yapıtlar,** Cilt 1, Ankara, Sol Yayınları, 1976, s. 411

Aynı eserde Engels, "Slavlar esas olarak tarımsal halklarıdır, sanayi ve ticarete hiçbir zaman büyük bir önem vermemişlerdir. Bunun sonucunda, bu bölgelerdeki nüfus artışı ve kentlerin kuruluşu ile birlikte tüm sanayi maddeleri üretimi Alman göçmenlerin eline geçti, ve bu metaların tarımsal ürünlerle değişimi, herhangi bir milliyete ait oldukları ölçüde, bu ülkelerde Slav olmaktan çok Alman olan Yahudilerin salt kendilerine özgü tekel, konumuna geldi. […] Böylece, Slav sınır bölgelerindeki Alman öğenin önemi, kentlerin, ticaret ve sanayinin gelişmesiyle birlikte büyüdü, ve entelektüel kültürün tüm öğelerini Almanya'dan ithal etmek zorunda olduğu zaman daha da arttı; Alman tüccar ve zanaatçısından sonra, Alman rahibi, Alman öğretmeni, Alman bilim adamı da Slav topraklarında yerleşmeye başladılar."[249] ifadesiyle pek çok açıdan Almanlara bağımlı olduklarını öne sürdüğü ve Marx tarafından da karşı-devrimci olarak nitelendirilen[250] bu halkların, Almanya'nın bir parçası oldukları sonucuna varmaktadır. Engels aynı bu düşünceyi, "son dört yüz yıllık tarihin bilinen bütün olaylarına göre ölmekte olan Çek milliyeti, 1848'de, eski dirliğini tekrar kazanmak için son bir çabaya – […] bundan böyle ancak Almanya'nın yapıcı bir parçası olarak var olabileceğini kanıtlayacak bir çabaya girişti"[251]sözleriyle de açıkça ifade etmektedir.

Dolayısıyla, Avineri'nin de belirttiği gibi, Marx'ın milliyetçiliğe bakışı tamamen işlevseldir;[252] milliyetçiliğe moral olarak yaklaşmaz, ancak uzun vadede kapitalizmin sonunu getireceği ve sosyalist devrimi gerçekleştirecek olan proletaryanın sınıf bilincinin gelişimine olan katkısı bağlamında belli milliyetçiliklere ve milliyetçi hareketlere destek vermektedir. Bu bağlamda kapitalist gelişmeyi hızlandıran her şey gibi bulunduğu bölgelerindeki kapitalist gelişmeyi hızlandıran milliyetçi hareketler de Marx tarafından ilerici olarak kabul edilirken, bu süreci engelleyen ayrılıkçı milliyetçilikler karşı çıkılması gereken gerici hareketler olarak görülmektedir. Ancak Marx'ın bütün ayrılıkçı milliyetçilikleri bu doğrultuda değerlendirmediği de dikkati çekmektedir. Polonya bağımsızlık hareketi Marx'ın desteklediği bir milliyetçi harekettir. Marx, Engels ile birlikte, 1847 ve 1848

[249] **Ibid.,** s. 406.
[250] Szporluk, **op. cit.**, s. 174
[251] Engels, "Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim", s. 410
[252] Avineri, **op. cit.**, s. 641

yıllarında Polonya'daki 1830 ayaklanmasının on yedinci ve 1846 ayaklanmasının ikinci yıldönümü için yaptıkları konuşmaların yanı sıra daha sonra yaptıkları konuşmalar ve kaleme aldıkları yazılarda da Polonya'daki hareketlere desteklerini ifade etmektedirler. Bu hareketler sosyalist bir nitelik taşımıyor, sadece Polonya'nın bağımsızlığını, Polonya halkının feodal baskılardan kurtarılmasını hedefliyordu. Engels'e göre Alman demokratlarının da Polonya'nın kurtuluşunda özel bir çıkarı vardı. Buna göre Polonya'nın parçalanmasından yararlananlar Alman prensleriydi ve bu nedenle Almanya'nın özgürleşmesi, Polonya, Alman baskısından kurtulmadan gerçekleşemezdi; bir ulus, aynı zamanda başka ulusları ezmeyi sürdürerek özgür olamazdı.[253] Bu nedenle Alman demokratları bu lekeyi uluslarından silip atmakla özellikle ilgilenmeli, Almanya ve Polonya demokratları iki ulusun özgürleşmesi için beraber çalışmalıydı. Benzer bir düşünceyi ertesi yıl yaptığı konuşmada Marx da ifade etmektedir. Marx'a göre Polonya'nın mücadelesi, sadece Rusya'dan ayrılmanın ötesinde demokratik bir mücadeleydi. Çünkü ülkedeki feodal yapı korunduğu sürece Rus lordların yerini Polonyalı lordların alması, Polonya köylüsünün sosyal pozisyonu açısından bir değişiklik ortaya çıkarmayacaktı.[254] Bu nedenle Polonya'nın özgürleşmesi bütün Avrupa demokratları için bir "onur meselesi" haline gelmiştir.

Polonya bağımsızlığının desteklenmesinin bir diğer gerekçesini ise Engels 1849 yılında ortaya koymaktadır. Buna göre kendi sözde Slav kardeşleri tarafından sömürülen Polonyalılar pan-Slavist özlemlerden uzak olan tek Slav milletidir.[255] Engels'e göre Polonyalılar dışında hiçbir Slav ulusu bağımsızlık için gerekli temel tarihi, coğrafi, siyasi ve endüstriyel koşullara sahip değildir. Engels bu tezini daha önce, Macar mücadelesi üzerine yazdığı bir diğer makalesinde de dile getirmektedir. Bu makalede Engels, Avusturya'daki "büyük ve küçük uluslar" içinde sadece üç tanesinin, Almanlar, Polonyalılar ve Macarlar'ın, tarihte aktif bir rol oynadıklarını ve

[253] Engels'in konuşması için bknz. **On Poland,** Speeches at the International Meeting held in London on November 29,1847 to mark the 17th Anniversary of the Polish Uprising of 1830, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/12/09.htm#engels, Erişim Tarihi; 23.01.1011

[254] Marx'ın konuşması için bknz. **Communism, Revolution, and a Free Poland,** Speech delivered in French commemorating 2nd anniversary of Krakow Uprising, Brussels, February 22, 1848, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/02/22a.htm, Erşim Tarihi: 25.02.2011

[255] Frederick Engels, "Democratic Pan-Slavism", **Neue Rheinische Zeitung** No. 222, Şubat 1849, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/02/15.htm

hala canlılıklarını koruduklarını öne sürmektedir.[256] Devrimci uluslar olan bu üç ulus dışındaki uluslar ise karşı-devrimcidir ve bu nedenle de yok olmaya mahkûmdurlar. Böylece Engels, Hegel'den ödünç aldığı bir kavramla ulusları, "tarihi uluslar" ve "tarihi olmayan uluslar" olarak ikiye ayırmakta, devrimci olarak nitelendirdiği tarihi ulusların desteklenmesini savunurken, doğaları gereği karşı-devrimci olduğunu düşündüğü tarihi olmayan ulusların yok olmaya mahkûm olduğunu öne sürmektedir. Böylece Polonya meselesine yaklaşımı Marx'ın milliyetçilik konusundaki genel görüşleri açısından bir çelişki olarak görülse de, Engels bu duruma teorik bir çerçeve kazandırmaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra Marx'ın milliyetçiliği moral bir mesele olarak değil, tamamen pragmatik bir biçimde ele aldığı hatırlandığında da bu ikili yaklaşımın nedeni ortaya çıkmakta, Marx'ın Polonya meselesine bakışının da bu bağlamda bir çelişki olmaktan çok pragmatik bir yaklaşımın sonucu olduğu görülmektedir.

Avineri'ye göre Marx'ın Polonya'nın bağımsızlığını desteklemesinin nedeni bağımsız bir Polonya'nın yeniden ortaya çıkışının Rusya açısından ciddi bir gerileme anlamına gelecek olmasıydı.[257] Marx'ın Rus Çarlığının gücünü kaybederek gerilemesini istemesinin nedeni ise Rusya'nın askeri gücüyle 1812 yılında Napolyon'u yenilgiye uğratarak Fransız Devrimi mirasına ve 1848 devrimleri sürecinde ise Viyana, Prag ve Budapeşte'deki liberal yükselişe karşı müdahalesiyle, Avrupa eski rejimlerin iktidarlarını korumalarına yardımcı olarak devrimci hareket tarafından elde edilmiş kazanımların ortadan kalkmasına neden olmuş olmasıdır. Aynı noktanın altını çizen Cliff de, Rusya'nın yanı sıra Habsburg İmparatorluğu'nun da Marx ve Engels tarafından demokratik devrimlerin en büyük düşmanları olarak görüldüğünü, bu nedenle de Marx ve Engels'in Rus ve Habsburg İmparatorluklarına yönelmiş bütün ulusal hareketleri desteklerken, bu iki imparatorluğun çıkarına olan ulusal hareketlere de karşı olduklarını belirtmektedir.[258] Bu bağlamda Marx, Rusya'ya güç kaybettirtecek bağımsız bir Polonya'dan yanaydı. Üstelik bu şekilde zayıf düşmüş Rusya ile Batı arasında Rusya'nın karşı devrimci müdahalesini

[256] Frederick Engels, "The Magyar Struggle", **Neue Rheinische Zeitung** No. 194, January 13, 1849, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/01/13.htm
[257] Avineri, **op. cit.**, s. 642
[258] Tony Cliff, **Rosa Luxemburg,** Ankara: Anadolu Yayınları, 1968, s. 68

zorlaştıran ve daha düşük bir ihtimal haline getiren bir tampon ülke ortaya çıkmış olacaktı.[259] Üstelik, "Polonyalıların ulusal ayaklanmasıyla sarsılan" Habsburg İmparatorluğu, topraklarındaki diğer ulusların Polonya'yı izleyerek ayaklanmasıyla çökebilir, böylece bu İmparatorluğa bağlı bütün uluslar özgürleşebilirdi.[260] Marx, İrlanda'nın bağımsızlığı konusunda da benzer bir yaklaşıma sahiptir. Buna göre devrimin koşullarına en çok yaklaşmış ülke olan İngiltere'de devrimin hızlandırılmasının tek yolu İrlanda'nın bağımsızlığının desteklenmesidir. Bu bağlamda Marx'un ayrılıkçı ulusçulukları desteklemesinin de aslında genel bir ilkesi olduğunu söylemek mümkündür; ezilen bir ulusun bağımsızlığını kazanması, bu ulus baskı altında tutan, İngiltere ya da Rusya'da olduğu gibi, karşı devrimci bir ulusun siyasi, ekonomik, askeri ve ideolojik olarak zayıflatması noktasında desteklenmektedir.

Bununla birlikte özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyalist partiler, Marksizmi resmi felsefeleri olarak benimseyenler de dâhil, gitgide açık bir biçimde ulusal bir karakter ve görünüm edinmeye başlamıştı[261] ve bu, Marx'ın kabul etmediği ve eleştirdiği bir durumdu. Bu eleştirinin en açık ifadesi olan 1875 yılında iki Alman sosyalist partisinin Gotha'da bir araya gelerek oluşturdukları Alman Sosyal Demokrat Partisinin programına yönelik eleştirisinde de Marx'ın ulusçuluk konusundaki düşüncelerine rastlamak mümkündür. Marx'ın programa bu bağlamda getirdiği eleştirilerden biri programda yer alan "İşçi sınıfı, […] kurtuluşu için, ilk önce, bugünkü devlet çerçevesinde çalışır" ifadesidir. Marx'a göre bu yaklaşımla program, işçi hareketini, en dar ulusal açıdan kavramıştır.[262] Aslında Marx da işçi sınıfının savaşım verebilmek için, sınıf olarak kendi ülkesinde örgütlenmesi gerektiğini her ülkenin, ayrı ayrı bu sınıf savaşımının doğrudan alanı olduğunu ve işçi sınıfının savaşının bu anlamda ulusal nitelik taşıdığını kabul etmektedir. Ancak bu ulusallık, *Komünist Manifesto*'da belirtildiği gibi içerik bakımında değil, biçimi bakımından ulusallıktır. Gotha Programının gözden kaçırdığı ise " 'ulus devlet çerçevesinin', […] iktisadi bakımdan, dünya pazarının 'çerçevesi içine' ve siyasal

[259] Avineri, **op. cit.**, s. 642
[260] Cliff, **Rosa Luxemburg**, s. 68.
[261] Szporluk, **op. cit.**, s. 182
[262] Karl Marx," Gotha Programının Eleştirisi", **Seçme Yapıtlar**, Cilt 3, Ankara, Sol Yayınları, 1979, s. 26

bakımdan da devletler sistemi 'çerçevesi içine' girdiği"[263] yani aslında mücadele şekilsel olarak ulusal gibi görünse de aslında ulus devletin de uluslararası bir çerçevenin içinde değerlendirilmesi gerektiğinden, uluslararası olduğudur.

Bununla birlikte söz konusu dönem Alman birliğinin sağlanmasının hemen ertesidir ve Alman milliyetçiliğinin toplumun her alanına hâkim olduğu böyle bir ortamda hiç kimsenin önce Alman olmadan uluslararası toplumun bir parçası olması mümkün olmadığı gibi, Alman sosyalistlerinin de birleşmiş bir Almanya'nın kendilerine dayattığı bu olgudan kaçmaları mümkün değildi.[264] Bu nedenle bu dönemde sosyalist partiler için nasıl halk desteği sağlayacakları sorusu ön plana çıkmaya başladı. Bunun içinse Eley'e göre, solun kendisini "sınıf-siyasal getto" olarak tanımladığı yapıyı kırması zorunludur.[265] Bunun anlamı solun, bireyleri sınıf yapısı dışında da tüketiciler, kadınlar, vatandaşlar ve hatta Almanlar olarak tasavvur etmesi, onların endişe ve ihtiyaçlarını da kabul etmesi gerektiğidir. Benzer bir tespiti Hobsbawm da yapmaktadır. Buna göre ulusal siyasal bilincin seçeneği, pratikte işçi sınıfı enternasyonalizmi değil, ulus devletten çok daha küçük ölçekte bugün bile etkinliğini sürdüren ya da ulus devletle hiç ilgisi olmayan bir alt-siyasal bilinçti ve bu nedenle solun enternasyonalizmi giderek, aynı dava için savaşan başka ülkelerdeki kişilerin desteğini almak ve onlarla dayanışmak, siyasi mültecilerin durumundaysa bulundukları yerde bu mücadeleye katılmak anlamını kazanmaya başlamıştı.[266] Bu nedenle Marksistlerin, milliyetçiliklerle dolu bir dünyaya var olmayı, böyle bir dünyaya uyum sağlamayı öğrenmekle kalmayıp, milliyetçiliğin Marksizm'in hedeflerine hizmet etmesini sağlayacak bir strateji geliştirmleri gerekiyordu ve Connor'a göre bunu başardılar.[267]

Bu bağlamda "ulusal sorun" sosyalist düşünürlerin en çok üzerinde durdukları konulardan biri haline geldi. Bu konu üzerinde en çok duran sosyalist düşünürlerden Rosa Luxemburg'un milliyetçiliğe yaklaşımı, işçi sınıfının milliyetçilikte ancak

---

[263] **Ibid.,** s. 26
[264] Szporluk, **op. cit.**, s. 186
[265] Geoff Eley, "What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crises of a Capitalist State, Geoff Eley, **From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past,** Boston, London ve Sidney: Allen and Unwin, 1986, s. 395'ten aktaran Szporluk, **op. cit.**, s. 189
[266] Hobsbawm, **Sermaye Çağı: 1848–1875,** s. 109
[267] Walker Connor, **The National Question in the Marxist-Leninist Theory and Strategy**, Princeton, Princeton University Press, 1984, s. 6

dolaylı bir çıkarı olabileceği ve işçilerin "ulusal boyunduruk"tan kurtulabilmelerinin en iyi ve hızlı yolunun uluslararası sosyalist devrim olduğu yönündedir.[268] Bu bağlamda Luxemburg, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesine karşı çıkmaktadır. Ona göre ulusların kendi kaderini tayin hakkı, "bütün ülkelerde her devride ortaya atılmış 'ulusların özgür ve bağımsız olma hakkı' şeklindeki eski burjuva milliyetçiliği sloganının başka bir ifadesidir." ve bu nedenle bu ilkenin sosyalist parti programlarında yer alması "tuhaf"tır.[269] Luxemburg'un bu eleştirisinin hedefinde kendini kaderini tayin hakkına parti programında yer veren Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi ve Lenin bulunmaktadır.[270]

Lenin'in kendi kaderini tayin hakkını savunması Löwy'ye göre Lenin'in, ulusların kaderlerini tayin hakkı ile enternasyonalizm arasında kurduğu diyalektik ilişkinin bir sonucudur. Buna göre, ancak ayrı devlet kurmakta özgür olan uluslar bir başka ulusla kendi iradeleriyle, özgür olarak birleşip dayanışma kurabilecekler, işbirliği yapabilecekler, uzun dönemde de kaynaşabileceklerdir ve ancak ezen ulus içindeki işçi hareketinin ezilen ulusa kaderini belirleme hakkı tanımasıyla ezilendeki düşmanlık ve kuşkuların silinerek, her iki ulus proletaryalarının burjuvaziye karşı uluslararası mücadelede birleşmeleri sağlanabilecektir.[271] Cliff de, Lenin'in ulusal sorunu ele alışını diyalektik olarak nitelendirerek, Lenin'in "ulusal baskıda zıtların birlikteliğini ve parçanın – ulusal bağımsızlık mücadelesinin – bütüne – enternasyonal sosyalizm mücadelesine – tabiiyetini" gördüğünü belirtmektedir.[272] Cliff'e göre Lenin, Rusya'daki azınlıklar arasında baş gösteren milliyetçi kıpırdanışların sosyalistlerin kendi amaçları doğrultusunda yaralanmaları gereken önemli bir devrimci güç oluşturduğu görüşündeydi.[273] Davis'e göre ise Lenin bu hak kapsamında küçük bir ulusun Rusya'dan (Sovyetler Birliği'nden) ayrılmasını kabul etmeye hazırdı çünkü daha büyük ekonomik birimlere dahil olmanın ekonomik

[268] Horace B. Davis, "Ulusçuluk Kuramı: Luxemburg, Stalin, Lenin ve Troçki", **Sosyalizm ve Ulusallık,** Horace B. Davis, İstanbul, Belge Yayınları, 1991, s. 77
[269] Rosa Luxemburg, "Ulusların Kendi Yazgısını Belirleme Hakkı", Rosa Luxemburg, **Ulusal Sorun, Ulusların Kendi Yazgısını Tayin Hakkı ve Özerklik,** İstanbul: Belge Yayınları, 2010, s. 101.
[270] Rus Sosyal Demokrat Parti Programı için bknz. V. I. Lenin, "Materials Relating to the Revision of the Party Programme, **Lenin Collected Works**, Volume 24, April - June 1917, http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/reviprog/ch04.htm, Erişim Tarihi, 23.01.2012
[271] Löwy, **op. cit.**
[272] Cliff, **Rosa Luxemburg**, s. 77
[273] Tony Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** İstanbul: Z Yayınları, 1994, s. 66

avantajları ve işçiler için bir işçi devletine dahil olmanın avantajlarıyla, ayrılan ulusun geri geleceğini beklemekteydi.[274] Bunların yanı sıra Lenin'i ayrılma hakkını kabul etmeye iten önemli nedenlerden biri de Rus şovenizminden duyduğu endişedir. Bu endişe, Lenin'in "… yaptığımız şey, Rusya'da, tabi ülkelerin ayrılma hakkı üzerinde kuvvetle dururken, Polonya'da bu tür ülkelerin birleşme hakkı üzerinde ısrarla durmaktır. Birleşme hakkı, zımnen, ayrılma hakkına da delalet eder. Polonyalılar birleşme hakkından söz etmek durumunda iken, biz Ruslar, ayrılma hakkı üzerinde durmalıyız" sözlerinde kendisini hissettirmektedir.[275] Luxemburg'a göre ise Lenin ve yoldaşlarının "açık hesabı", "Rus İmparatorluğu içindeki çok sayıda yabancı halkı devrim davasına, sosyalist proletaryanın davasına bağlamanın, onlara devrim ve sosyalizm adına kendi yazgılarına karar vermede en aşırı ve en sınırsız özgürlüğü sunmaktan daha emin bir yöntemin olmamasıydı."[276] Ancak Luxemburg'a göre bu yaklaşım sorunluydu. Çünkü,

> sınıflı bir toplumda türdeş bir sosyo-politik varlık olarak ulus yoktur. Tersine, her ulus içinde uzlaşmaz çıkarları ve "hakları" olan sınıflar vardır. En kaba maddi ilişkilerden en ince ahlaki ilişkilere kadar, mülk sahibi sınıflarla sınıf bilinçli proletaryanın aynı tutumu takındıkları, pekişmiş bir "ulusal" varlık gibi göründükleri harfi harfine bir toplum alanı değildir sözü edilen. […]Böylesi bir tarzda biçimlenen bir toplumda kolektif ve tek biçimli bir iradeden, "ulus"un kendi yazgısını belirlemesinden söz edilemez. Modern toplumların tarihinde "ulusal" hareketler ve "ulusal çıkarlar" uğruna savaşlar bulsak bile, bunlar genellikle, burjuvazinin yönetici katmanlarının sınıfsal hareketleridir. Nüfusun diğer katmanlarının çıkarlarını da temsil edebilmesinin tek koşulu "ulusal çıkarlar" biçimi altında tarihsel gelişmenin ileri biçimlerinin savunulması, işçi sınıfının henüz (burjuva önderliğindeki) "ulus" kütlesinden ayrılıp bağımsız, aydınlanmış bir politik sınıfa dönüşmemesi halidir. […] Bu etken, "ulusların hakları"nın Sosyalist Parti'nin milliyet sorunundaki tutumuna bir denek taşı oluşturamayacağını gösterir. Böyle bir partinin varlığı, burjuvazinin bütün halk kitlesinin temsilcisi olmaktan *çıktığının,* proletarya sınıfının artık burjuvazinin eteklerinde gizlenmekten vazgeçip, toplumsal ve politik özlemleriyle bağımsız bir sınıf olarak

[274] Horace B. Davis, **op. cit.**, s. 81
[275] Aktaran Tony Cliff, **Rosa Luxemburg,** s. 76
[276] Rosa Luxemburg, "Rus Devriminde Milliyetler Sorunu", Rosa Luxemburg, **Ulusal Sorun, Ulusların Kendi Yazgısını Tayin Hakkı ve Özerklik,** İstanbul: Belge Yayınları, 2010, s. 271

> kendini ayırdığının kanıtıdır. "Uluslar", "haklar" ve yek vücut bir bütün olarak "halkın iradesi" kavramları, […] proletaryayla burjuvazi arasındaki olgunlaşmamış ve bilinçdışı antagonizma zamanlarının kalıntıları olduklarından, sınıf bilincine sahip ve bağımsız olarak örgütlenmiş proletaryanın bu fikri uygulamaya geçirmesi göz alıcı bir çelişki olur.[277]

Luxemburg ulusal sorunun varlığını kabul etmektedir ancak kendi kaderini tayin hakkının bu sorunun çözümüne katkı sağlayabileceğine inanmamaktadır. Ona göre sosyal demokrasi bu sorunun çözümünü "uluslar"a bırakamaz ve ancak "ezilen ve sömürülen" işçi sınıfının, proletaryanın kendi kaderini belirleme hakkını hayata geçirmekle ilgilenir.[278] Bunun anlamı ulusal sorunun uluslar tarafından ve onların talepleri doğrultusunda değil, Parti tarafından ve işçi sınıfının çıkar ve talepleri doğrultusunda çözülmesi gerektiğidir. Çünkü kurulacak sosyalist sitemde ulusal baskı olmayacağından, ulusal bağımsızlık talepleri de anlamsız kalacaktı ve insanlığın enternasyonal birliği gerçekleştirileceğinden işçi sınıfının kendi kaderini tayin mücadelesine de ihtiyacı yoktu.[279]

Ulusal sorun konusuyla ilgilenen bir diğer grup Avusturya Marksistleridir. Avusturya Marksistleri hem ulusal azınlıkların haklarını tanımak, hem de Avusturya-Macaristan devletinin birliğini korumak istiyorlardı ve bu nedenle ulusların bütün kültürel, yönetimsel ve hukukî organlarıyla yasal halk korporasyonları biçiminde örgütlendikleri çok-uluslu bir devletin sınırları içinde kültürel özerkliği savunuyorlardı.[280] Bunun sağlanmasının yolu ise farklı ulusların demokratik bir federasyonda bir araya gelmeleriydi. Nitekim Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'nin 1899 yılında toplanan Brunn Kongresinde alınan kararlar da bu doğrultudaydı. Buna göre imparatorluk içindeki her azınlığa bölgesel bir temelde kültürel ve dilsel özerklik verilecek; belli bir azınlığın tüm bölgelerinden oluşan federasyon yüksek bir ulusal-kültürel organ haline getirilecek; ve toprak esasına göre tanımlanmayan azınlıkların korunması için özel yasalar çıkarılacaktı.[281] Avusturya Marksizminin önde gelen isimlerinden Otto Bauer'e göre bu süreçte sosyalist üretim tarzı da

[277] Rosa Luxemburg, "Ulusların Kendi Yazgısını Belirleme Hakkı", s. 133-134
[278] **Ibid.,** s. 137
[279] Cliff, **Rosa Luxemburg,** s. 73
[280] Löwy, **op. cit.**
[281] Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere**s. 64

kitleleri ulusal kültür topluluğu içinde birleştirecek ve böylece bir yandan ulusal bilinçlerini güçlendirirken, milliyet ilkesinin gerçekleşmesine engel olan eski ideolojik bağlılıkları da parçalayacaktır.[282] Bauer sosyalizmi, milliyet ilkesinin uygulanmasının koşulu olarak ele almaktadır. Buna göre sosyalizm ve sosyalist millet ilkesi, "ulusu bir topluluk olarak örgütleyerek, ona yasama ve kendini yönetme hakkını, emek araçları ve ürünü üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi" verirken "ulusu, tek bir vücut olarak saptanmış olan bir uluslararası hukuk topluluğu içerisinde birleştirerek, ulus için, onun toprak sınırları ötesinde bile erk sağlar."[283] Löwy'nin de belirttiği gibi sosyalizmi ve işçi hareketini "ulusallaştırma" eğilimi, proletaryanın enternasyonalizmine karşı çıkması ve sosyalist kültürün uluslararası olduğunu kavrayamaması yüzünden, Bauer'in teorisi, yenmeye çalıştığı milliyetçi ideolojiden kendini "kurtaramamıştır."[284] Sosyalist partinin federalist ve ademimerkeziyetçi bir tarzda yeniden yapılandırılmasını öngören ulusal-kültürel özerklik doktrinini sakıncalı bulan Lenin'e göre bu, hem proletaryanın birliğini yıkıma uğratmak, hem de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun birliğinin muhafaza edilmesini öngördüğü için ezilen ulusların kendi kaderini tayin ilkesini reddetmek anlamına geliyordu.[285] Olması gereken ise çokuluslu imparatorlukların dağıtılmasıydı. Ama bunu yaparken, "proletarya en sıkı, en merkezi uluslararası birliğini muhafaza etmeliydi."[286]

1.3.1.4 Siyasal Dönüşüm

Ortaya çıkan yeni ideolojiler iktidarının kaynağının sorgulanmasını da beraberinde getirmiş, geleneksel olarak siyasal güce sahip olan grup ve sınıfların bu konumlarını tehdit etmeye başlamıştı. Bu durum siyasal alanda da dönüşümü zorunlu kılmaktaydı. Ancak bu hiç kolay değildi. Hobsbawm, mutlak monarşinin, her şeyden önce kendisinin de üyesi olduğu ve desteğine ihtiyaç duyduğu toprak sahibi soylular hiyerarşisiyle bağlarını koparmasının olanaksız olduğunu söylemektedir.[287] Çünkü

[282] Otto Bauer, "Sosyalizm ve Milliyet İlkesi", Tom Bottomore, Patrick Goode (Der.), **Avusturya Marksizmi,** İstanbul: Kavra Yayınları, 1992, s. 99
[283] **Ibid.,** s. 104
[284] Löwy, **op. cit.**
[285] Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** s. 66-67
[286] Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** s. 66
[287] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848,** s. 32

teorik olarak istediğini yapmakta özgür olsa da mutlak monarşi feodal dünyaya aitti ve bu nedenle de elindeki bütün kaynakları, otoritesini güçlendirmek, sınırları içinde vergi gelirlerini, dışında gücünü arttırmak için kullanmaya ve bunun için yükselen toplum güçlerine destek vermeye hazır olsa bile ufkunun "tarihinin, işlevinin ve sınıfının tarihiyle" sınırlı olması nedeniyle ekonomik ilerlemenin gerektirdiği ve yükselen toplumsal sınıfların talep ettikleri kökten toplumsal dönüşümü istemediği gibi böyle bir dönüşümü gerçekleştirmeye yetenekli de değildi. Dolayısıyla geleneksel olarak dayandığı sınıfların ekonomik güçlerini kaybetmeleriyle birlikte önemli bir ekonomik kaynaktan mahrum kalan monarşiler, yine bu kesimden gelen güçlü muhalefetin yanı sıra hantallaşan idari yapılarının da etkisiyle kendilerini içinde bulundukları durumdan kurtaracak dönüşümü de gerçekleştiremiyorlardı. Öte yandan ekonomik gücü ele geçiren yeni sınıf olan burjuvazi de mevcut yapı içerisinde ekonomik gücüyle orantılı bir siyasi güce sahip olamaması dolayısıyla monarşiye muhalefet ediyordu.

Çifte devrimlerin şekillendirdiği toplumsal yapılar içerisinde yine çifte devrimlerin bir sonucu ortaya çıkan ve "siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilke"[288] olan ulusçuluk, 1830'larda siyasal bilinçte kendini gösteren çok daha etkili güçleri yansıtmaktaydı. Hobsbawm'a göre bu güçlerin en erken ortaya çıkanı, küçük toprak sahiplerinin hoşnutsuzluğu; pek çok ülkede ulusal bir orta hatta alt orta sınıfın doğması ve her ikisinin sözcülerinin de büyük oranda meslek sahibi aydınlar arasından çıkmasıydı.[289] Bu hoşnutsuzluk, imparatorluklar tarafından yönetilen ya da yabancı bir grubun yerel hakimiyeti altında bulunan gruplarda çok daha fazladır. Çünkü bu durumda Gellner'in de belirttiği gibi, yönetici grubun, "ulus" olarak tanımlanan çoğunluğun ulusundan farklı bir ulusa ait olması söz konusudur ve ulusçular için siyasi törelerin açık ve dayanılmaz bir biçimde çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Bu haliyle ulusçuluk esas olarak iktidarın meşruiyeti sorunuyla yakında ilişkiliydi. Gellner'in belirttiği gibi ulusçuları içerleten iktidarın devlet içindeki dağılımıydı.[290]

[288] Ernest Gellner, **op. cit.,** s. 71
[289] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789–1848,** s. 148
[290] Ernest Gellner, **op. cit.**, s. 75

Ancak milliyetçiliğin yükselmekte olan orta sınıflar öncülüğünde ortaya çıkışı toplumun yoksul kesimlerinin milliyetçiliğe şüpheyle bakmalarına neden oluyordu ve bu nedenle söz konusu eğitimli ve "aydınlanmış" kesimlerin ilk siyasal görevleri Batılılaşmak, yani Fransız devriminin fikirlerini ve bilimsel ve teknik modernleşmeyi, geleneksel yöneticilerin ve geleneksel yönetilenlerin birlikte oluşturduğu direnişe rağmen halkın arasına sokmaktı.[291] Çünkü nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu oluşturmalarından dolayı artık bu insanlar siyaseten belirleyici olabilecek ve bu nedenle de hesaba katılması gereken bir kitleydi. Basit bir mantıkla halkın çoğunluğunu onlar oluşturduğuna göre hükümetin esas olarak onların çıkarlarına hizmet etmesi gerekiyordu.[292] Bu açıdan ulusçuluk aynı zamanda demokrasi ile de ilişki içine girmeye başlıyordu. Buna bağlı olarak da monarşilerin üzerine kurulu oldukları meşruluk temelinin çözülmesi söz konusu olamaya başlamıştı.

Öncelikle artık devletler, halkı yönetmenin daha fazla zorlaşması nedeniyle kendi tebaalarını da dikkate almak durumundaydı ve 1870'lerden itibaren başlayan demokratikleşmeyle, meşruiyet ve yurttaşları seferber etme sorunu giderek daha fazla önem taşımaya başlamış,[293] demokratikleşmenin, devletlerin ve rejimlerin, sevilmeseler bile kendi yurttaşlarının gözünde meşruiyet kazanabilme problemlerinin çözümüne yardımcı olabileceği kanısı yerleşmeye başlamıştı.[294] Çünkü John Stuart Mill'in de temsili hükümet üzerine yazdığı bir eserinde yaptığı ulus tanımında görüldüğü gibi, ulus, kendileriyle diğerleri arasında bulunmayan bir ortak anlayış etrafında bir araya gelmiş olmalarından dolayı işbirliğine daha yakın bir topluluk olmanın yanı sıra, aynı yönetim altında olmayı arzulayan, bu yönetimin de yalnızca kendilerinin ya da içlerinden bir kesimin yönetimi olmasını isteyen bir topluluk olarak algılanıyordu.[295] Mill etnik kimlik, köken, dil birliği, din birliği, ulusal tarih, ortak gurur, aşağılanma gibi topluluk anılarının da ulus olma sürecinde belli şekillerde etkili olduğunu kabul etmekle birlikte, bu unsurların hiç birinin

[291] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789–1848,** s. 152 ve 159
[292] Hobsbawm, **Sermaye Çağı: 1848–1875**, s. 115
[293] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848,** s. 39
[294] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 112
[295] John Stuart Mill,**Utilitarianism, Liberty, and Representative Government,** London, J. M. Dent & Sons, 1931 s. 359-360

vazgeçilmez veya yeterli olmadığını belirtmektedir. Mill'e göre milli duygunun olduğu her durumda *prima facie* olarak, ulusun bütün üyelerinin sadece kendilerine ait olan tek bir devlette bir araya gelmeleri, yani hükümeti yönetilenlerin belirlemeleri söz konusudur. Bunun alternatifi olan despotik bir monarşide – insanüstü bir zihinsel aktiviteye sahip, iyi bir despotun yönetime geleceği garanti edilse bile – bir bütün olarak ulus ve onu oluşturan birey, kendi kaderini belirlemekte hiçbir söz hakkına sahip olmaz, kendi kolektif çıkarları için hiçbir irade gösteremez, tüm kararlar onlar adına, onların olmayan ve itaat etmemelerinin yasal olarak suç sayıldığı bir irade tarafından alınırsa, insanların düşünceleri ve faaliyetleri hiçbir ilerleme gösteremeyecektir.[296] Dolayısıyla burada öne çıkan halkın, küçük bir azınlığın çıkarlarına hizmet eden bir iktidar anlayışının yerine geçecek olan ve bunu yaparken de kendi çıkarlarını da dikkate alan bir yönetimden yana olduğudur. Hobsbawm'ın Pierre Vilar'dan alıntılayarak ifade ettiği gibi milli halkı karakterize eden şey, özel çıkarlara karşı ortak çıkarı, ayrıcalığa karşı ortak yararı temsil etmesiydi.[297] Ancak bu dönemde ulusçuluk henüz halkın büyük çoğunluğunu oluşturan kesimlerine ulaşmamıştı. Bu nedenle de bu düşüncenin ve duygunun halka ulaştırılması gerekiyordu ve bunun için de Walter Bagehot'ın 19. yüzyılın son çeyreğinde ifade ettiği gibi "ulus oluşturma" ya da günümüzde daha çok kullanılan ifadeyle "ulus-inşası" süreci başlatıldı. Bununla birlikte "ulusun inşası" 19. yüzyılda ne kadar merkezi bir yere sahip olursa olsun, yalnızca bazı uluslar açısından geçerliydi ve "milliyet ilkesi"ni uygulamaya koyma talebi de evrensel değildi; gerek uluslararası bir sorun olarak, gerekse iç politik bir sorun olarak "ulus olma", çeşitli dillerin ve etnik grupların yer aldığı devletler içinde bile, yalnızca sınırlı sayıda insanı ya da bölgeyi etkiliyordu.[298]

Bunun yanı sıra dönemin önemli düşünürlerinin yanı sıra – ki buna liberal düşünürler de dâhildi - Mazzini gibi milliyetçi hareket önderleri için de büyük ulus-küçük ulus ayrımı vardı ve bunlardan sadece büyük ulusların kendi devletlerine sahip olmaları gerektiği düşünülüyordu. Ulusların kendi kaderini tayin etmesi yalnızca

[296] **Ibid.,** s. 202-203
[297] Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848,** s. 36
[298] Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik,** s. 60. Hobsbawm, yavaş yavaş dağıldığını belittiği Osmanlı İmparatorluğunu bu tespitinin dışında tutmaktadır.

yaşama şansına sahip olduğu düşünülen uluslar – kültürel ve ekonomik açıdan yaşama şansına sahip olan uluslar – için geçerliydi ve bu durumun etnik köken, dil ya da ortak tarih gibi unsurlara dayalı ulus tanımlarıyla bağdaşmaması sorun değildi, çünkü bunlar liberal ulus oluşturmanın kriterleri olarak görülmüyorlardı. Mill de büyük-ulus küçük ulus ayrımına giderek, sadece büyük ya da ileri ulusların devlet kurmaları gerektiğini, küçük ulusların da bu büyük uluslar için de eriyeceklerini savunmaktadır. Mill'e göre bir ulusun diğerine kaynaşması ve onun içinde erimesinin mümkün olduğunu deneyim göstermiştir.[299] Hatta bir diğer ulus içinde eriyen ulusun insan ırkının daha "aşağı" ve "geri" kesiminden olması durumunda bu birleşme onun için bir avantajdır.

Böylece bu dönemde siyasi iktidarın kaynağı sorgulanmaya başlanıp ve bu kaynağın artık halk iradesi ve egemenliği ilkesi olması gerektiği sonucuna varılırken, buna iktidarın ulusal düzeyde örgütlenmesi anlayışı eşlik etmiştir. Üstelik yeni ekonomik yapı ve bu yapının yükselen aktörleri açısından bu tip bir siyasal örgütlenme hem kendilerine siyasi güç kazandıracak olması hem de ekonominin ihtiyaçlarına karşılık verecek olması nedeniyle işlevseldi. Dolayısıyla siyasi iktidarın kendini yeniden tanımlaması, kendisine yeni meşruiyet temelleri bulması gerekiyordu. Artık iktidarın kaynağı herhangi bir kutsallık değildi ve dolayısıyla böyle bir kutsallığa sahip olduğunu öne süren kişinin yönetimini kabul etmek için de bir sebep kalmamıştı. Eskiden gerek hükümdarlar, gerek kiliseler sadece var olmakla meşruiyetlerini tanıtırken, artık yeni bir meşruiyet teorisi kurarak resmi bir devlet ideolojisi yaratmaları gerekiyordu.[300] Monarşilerin bu noktada kendilerine ulusal payandalar aramaya başladılar.[301] Seton-Watson bu politikayı "resmi ulusçuluk" olarak tanımlamaktadır.[302] Resmi ulusçuluk artık hanedana sadakatin devletin meşruiyeti için temel sağlayamadığı bir dönemde, en güçlü ulusların liderlerinin, hangi din, dil ya da kültürden olursa olsun nüfusun geri kalan kısmına kendi

[299] Mill, **op. cit.,** s. 363
[300] Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", s. 526
[301] Benedict Anderson, **op. cit.**, s. 36
[302] Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** Colorado, Westview Press, 1977, s. 148

milliyetlerini empoze etmeleriydi. Bunu gerçekleştiremeyen monarşiler ise kırılganlaşmış ve ulusçuluğun baskısı altında çözülmüşlerdir.[303]

1.3.1.4.1 Dünya Savaşına Giden Süreçte İmparatorluklar

Daha önce de belirdiği gibi siyasi iktidarın iç boyutuna eşlik eden bir de dış boyutu vardı. İmparatorlukların çöküşünde, uluslararası sistem içindeki gelişmeler ve diğer devletlerle olan ilişkileri de kendi izledikleri politikalar kadar, hatta bazen bundan daha fazla etkili olabilmektedir. Sistemin yapısını ve sistem içindeki gelişmeleri belirleyen devletlerarası ilişkiler olduğundan bu iki unsurun aynı şey olmasalar da birbirleriyle derin bir etkileşim içinde olduklarını söylemek mümkündür. Sistemden söz edildiğinde klasik imparatorlukların egemen oldukları dönem için 1648 Westphalia Antlaşması ile kurulan uluslararası yapının ve bu yapının Birinci Dünya Savaşında söz konusu imparatorluklar yıkılana geçerli olan şekli olan klasik güç dengesi sisteminin geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Faruk Sönmezoğlu bu dönemi dört farklı alt döneme ayırmaktadır: Fransa'nın sistemin tümüne hakim olma çabalarının belirleyici olduğu 1648-1789 ve 1790-1814 dönemleri, güç dengesinin işleyişi açısından en istikrarlı dönem olarak gösterilebilecek dönem olan 1815-1870 dönemi ve Almanya'nın sistemin tümüne hakim olma çabalarının belirleyici olduğu 1871-1918 dönemi.[304] Nitekim bu son dönem Birinci Dünya Savaşı'na ve bu savaş sonunda Osmanlı ve Rus İmparatorluklarıyla birlikte Habsburg İmparatorluğu'nun da sona ermesine giden süreci içermektedir.

Bu süreçte emperyal genişleme önemli bir etkendir. Emperyal aşırı genişleme esas olarak imparatorluğun kendi topraklarını ilgilendiren bir durum olması dolayısıyla uluslararası sistemle ilgili bir sorun değilmiş gibi görünür. Ancak bu durumun bir imparatorluk için tehlike yaratması uluslararası sistemle ve diğer devletlerle yakından ilişkilidir. Emperyal aşırı genişleme, imparatorlukların aşırı genişlemelerinin yanı sıra sınırsız bir görev ve yükümlülük üstlenmelerini ifade eder.

---

[303] Kerestecioğlu, **op. cit.**, s. 330

[304] Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi,** 2005, s. 699. Sönmezoğlu klasik güç dengesi sistemin geçerli olduğu esas olarak 1868-1945 olarak belirler ve bu dönemi Almanya'nın sistemin tümüne egemen olma çabalarının belirleyici olduğu 1919-1945 döneminin de dahil olduğu beş alt döneme ayırır. Sönmezoğlu'na göre bu bozuk bir klasik güç dengesi işleyişinin olduğu bu dönem çalışmanın kapsamı dışında olması nedeniyle burada ele alınmamıştır.

Ancak imparatorlukların kendileri için çok önemli olmayan bölgelerden zamanında çekilmemesi ve belirli koşullarda üstlendikleri yükümlülüklerden bir süre kurtulamamaları hayatı önem taşır ve bunun yapılmaması imparatorluk için tehlikeli hale gelebilir.[305] Bu nedenle bu noktaya gelmemek, karşılayabileceğinden daha fazla yükümlülük üstlenmemek bir imparatorluk için büyük önem taşımaktadır. Bu durumun farkında olan Roma'nın ilk imparatoru Augustus, ardında bıraktığı belgelerde, imparatorluğun artık daha fazla genişletilmemesini öğütlemiştir.[306] Ancak ardılları Augustus'un öğüdünü izlemeyerek Roma'nın topraklarını daha da genişleterek imparatorluğun yükümlülüklerinin artmasına neden olmuş, bu arada imparatorların sahip oldukları iktidar da sürekli olarak artmıştır. Ancak yükümlülükleri ve yetkileri sürekli olarak genişleyen imparatorluk makamına kimin geçeceğini sorununa sistematik bir çözüm getirilmemiş olması, özellikle genişleyen topraklara yönelik dış saldırıların artmasıyla gittikçe daha fazla önem kazanan orduların komutanlarının iktidarı ele geçirmek için kendi kumandaları altındaki ordularla birlikte rekabete girmeleri, Roma'yı büyük bir siyasal karmaşanın içine sürükleyerek imparatorluğun ikiye bölünmesine neden olan süreci başlatmıştır.

Emperyal aşırı genişlemenin bir diğer sonucu imparatorluğun "doğal sınırlarına ulaşması" olarak tabir edilen, imparatorluğun topraklarını daha fazla genişletemeyeceği bir noktaya ulaşmasıdır. İmparatorluğun topraklarını daha fazla genişletememesi, imparatorluğun kıtalara yayılan büyüklükteki toprakları yönetmek için aşırı görev ve yükümlülük üstlenmelerinin, yani iç dinamiklerin yanı sıra, en az kendisi kadar güçlü bir başka devletle komşu duruma gelmesiyle de ilgilidir. Aynı coğrafya da yan yana bulunan iki devletin aynı topraklar üzerinde hak iddia etmesi ve buna bağlı olarak çatışma içine girmesi, sınırların geçişken ve değişken olduğu bir dönemde, kaçınılmazdır. Böyle bir durumda imparatorluk güçlü komşusuna karşı üstünlük sağlayıp topraklarını bu devlet aleyhine genişletemediği gibi, aksine bu devletle girdiği mücadelelerde kendisinin toprak kaybetmesi söz konusu olabilmektedir. Üstelik çoğu durumda, aşırı genişlemiş bir imparatorluk, bir değil birden fazla güçlü devletle komşu durumuna gelecek, böylece herhangi bir yöndeki ilerlemesi mümkün olmadığı gibi, iki cephede aynı anda savaşma riskiyle de karşı

[305] Münkler, **op. cit.**, s. 177
[306] Ağaoğulları, Köker, **op. cit.**, s. 69

karşıya kalacaktır. Bu nokta imparatorluk topraklarının büyüklüğü aynı anda iki cephede birden savaşmayı oldukça güçleştireceğinden, imparatorluk için savaştığı cephelerden birinde, ya da daha fazlasında yenilmesi ve topraklarının aynı anda farklı doğrultularda küçülmesi söz konusu olabilecektir.

Bu noktaya gelmemek için imparatorlukların yapması gereken aşırı genişlemeden kaçınmaları ve sınırlardan geri çekilmeleridir. Ancak devlerin böyle bir durumu yenilgi, zayıflık ya da gerileme olarak algılamaları onları böyle bir adım atmaktan uzaklaştırmaktadır. Ancak bu durum bir süre sonra kendiliğinden imparatorluk için bir zayıf halka haline gelmektedir. Sınır bölgeleri başta olmak üzere, merkezin uzağında bulunan bölgeler, imparatorluğun burada zayıf bir kontrole sahip olduğunu düşündükleri andan itibaren imparatorluğa karşı gelişen hareketlere ev sahipliği yapmaya başlarlar. Hatta çoğu durumda ya bu hareketlerin desteklenmesi yoluyla, ya da bundan bağımsız bir biçimde komşu devletlerin ya da bu bölgelerle ilgilenen başka devletlerin, söz konusu imparatorluğun topraklarının belli bölümlerini ele geçirmek için harekete geçmeleri söz konusudur. Münkler'in de belirttiği gibi, periferide daha güçsüz anti-emperyal aktörlerle çatışmaya giren imparatorlukların gerçekten sadece onlarla mı çatıştığı, yoksa anti-emperyal aktörlerin ardında, "dünya"sındaki ya da dünyalar arasındaki *no mans's land*'deki rakibini fırsattan istifade yenilgiye uğratmaya çalışan bir başka emperyal gücün mü olduğu açık değildir.[307] Bunun yanı sıra imparatorlukların girdikleri her çatışmanın potansiyel olarak bu devletlerin sonunu getirme riskini de taşıdıkları da gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim büyük devletlerin rakiplerine karşı girişimleri açıkça ya da perde arkasından desteklemesi bazı durumlarda tarafları başlangıçta düşündüklerinden çok farklı sonuçlara sürükleyebilmektedir. Birinci Dünya Savaşı bu durumun açık bir örneğidir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Franz Ferninand bir Sırplı tarafından öldürüldüğünde Sırbistan'a savaş ilan ederken bu savaş ilanının bir dünya savaşına neden olacağından habersizdi. İmparatorluk için bu savaş kendisine başkaldıran küçük bir devletin nihai olarak ortadan kaldırılacağı bir savaştı. Fakat Rusya'nın açıkça Sırbistan'a destek vermesi emperyal bir savaşın bir dünya savaşına dönüşmesi sürecini başlattı.

[307] Münkler, **op. cit.**, s. 173

Her ne kadar imparatorlukların sona ermesi tek bir olayla açıklanamayacak olsa da belli bir süreç içinde ve çeşitli etkileşimler sonucunda imparatorlukların sona ermesinde, tek bir olay olarak ortaya çıkan askeri yenilgiler önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Askeri yenilgiler, doğrudan bir imparatorluğun sonunu getirebileceği gibi dolaylı olarak, çöküşe giden bir süreci başlatmak ya da bir çöküş sürecine son noktayı koymak şeklinde de etkide bulunabilir. İmparatorlukların doğrudan askeri yenilgiler sonucunda yıkılmaları çok sık rastlanan bir durum değildir. Savaşanın iki imparatorluk arasında olması durumunda bile iki imparatorluktan birinin diğerine onu ortadan kaldıracak kadar ağır bir yenilgiye uğratması, bu büyüklükteki siyasi yapıların tek bir savaş ile sona ermesi oldukça güçtür. Bu gerçek, tarihteki imparatorluklar için de oldukça açık olduğundan kendi varlıklarını ya da konumlarını ya da genel olarak içinde bulundukları sistemi tehlikeye atma girişiminde bulunan bir güçle karşılaştıklarında bu güce karşı tek başlarına karşı koyma girişiminde bulunmamış, bu gücü yenilgiye uğratma olasılığını güçlendiren ittifaklar kurma yoluna gitmişleridir. Klasik güç dengesi sisteminin işleyişi bu tarz bir sürecin açık örneğidir. Gerek Napolyon Savaşları sırasında Napolyon'un Avrupa'da, diğer devletleri hakimiyeti altına alan bir imparatorluk kurma girişimi, gerekse de Wilhelm'in Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Avrupa devletlerine ve sömürgelerine yönelik saldırılarıyla emperyal bir güç olma girişimi kendilerine karşı kurulan ittifaklar karşısında aldıkları askeri yenilgiler sonucunda engellenmiştir. Böylece bir süredir İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ittifakıyla korunmaya çalışılan Avrupa Barışı çökmüş, bir tarafta İngiltere, Fransa, Rusya, diğer tarafta Almanya, Berlin ve Osmanlı İmparatorluğu ittifakı sonucu ikiye ayrılan Avrupa, kendini Dünya Savaşına dönüşen genel bir savaşın içinde bulmuştur.[308]

[308] Cemil Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 83

2 OSMANLI VE RUS İMPARATORLUKLARI'NIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

2.1 İmparatorluktan Önce: Osmanlı Beyliği Ve Moskova Prensliği

Osmanlı'nın bir beylik olarak kuruluşu, 13. yüzyıl sonu, 14. yüzyıl başında, Bizans ve Selçuklu devletlerinin güçlerini kaybetmiş olarak aynı coğrafyayı paylaştıkları bir dönemde, Selçuklu Devletinin uçlarının, merkezle olan bağlarını koparark, artık Selçuklu adına değil kendileri adlarına fetihler yapmaya başlamasıyla gerçekleşmiştir. Rus İmparatorluğunun kurucusu olan Moskova Prensliği ise, tıpkı Osmanlı Beyliği gibi, Moğol işgalinin merkezi yapılanmaları ortadan kaldırdığı ve merkezkaç güçlerin bağımsız birimler olarak ortay çıktığı bir ortamda kuruldu. Moğol işgali öncesi dönemde de birleşik bir Rus devletinden söz etmek mümkün değildir. 9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar, Rusların yaşadığı bölgede hakimiyet kurmuş ve Rusları büyük ölçüde bir devlet çatısı altında toplamış olan Kiev Prensliğinin bu girişimi uzun ömürlü olmamıştır. Çeşitli Rus şehirlerinin yöneticileri, kendi bölgelerinde prensliklerini ilan ederek, bağımsız birimler olarak ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla Moğollar 13. yüzyılın başında Rusya'ya geldiklerinde karşılarında uzun süredir bölünmüş bir Rusya buldular ve bu da onların işlerini kolaylaştırdı.[309]

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu literatürde çok farklı şekillerde ele alınan bir konudur. Bu konuda pek çok tarihçi farklı açıklamalar öne sürmektedir. Genel olarak ele alındığında bu açıklamaların iki akımı izlediğini söylemek mümkündür; Osmanlı'yı Roma-Bizans geleneğinin bir uzantısı, bu devletlerin kurum ve kültürlerini benimseyerek kurulmuş bir devlet olarak kabul eden açıklamalar ve Osmanlı'nın Türk-İslam devletleri geleneğinin bir parçası olduğu yönündeki açıklamalar. İlk açıklamaya göre Osmanlı Devleti Bizans gelenekleri ve idari pratiklerini devralarak kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bizans'ın devamı olduğunu öne süren çalışmalar arasında "en çarpıcı ve iddialısı" Oktay'a göre, Bizans İmparatorluğu'nun 1453 yılında son bulmadığını, 19. yüzyıldaki ulusçuluk

[309] Kezban Acar, **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi,** Ankara, Nobel Yayınları, 2004, s. 41

hareketlerine kadar yerleşik toplumsal yapının ve bu yapıyla birlikte Bizans uygarlığının ayakta kaldığını öne süren Nicolas Iorga'dır.[310] Benzer bir görüşün dile getirildiği bir diğer önemli eser Herbert Gibbons'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*[311] başlıklı çalışmasıdır. Lowry'ye göre bu çalışmanın satır aralarında güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk-Müslüman köklerinden çıkamayacağı ve bu yüzden kökeninin Bizans Hıristiyan olması gerektiği inancı vardır.[312] İkinci görüşü benimseyen ve en açık ifadelerine Fuat Köprülü'nün Gibbons eleştirisi olarak kaleme aldığı *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinin Tesiri*[313] başlıklı çalışmasında rastlanan açıklamalara göre ise Osmanlı Devleti kendisinden önce var olmuş Türk-İslam devletleri geleneğinin bir uzantısı olarak kurulmuştur ve bu açıdan Bizans İmparatorluğu'nun devamı değildir.

İki temel yaklaşıma ayrılabilecek açıklamalardan herhangi birinin tamamen doğru ve eksiksiz olduğunu söylemek mümkün olmadığı gibi tamamen yanlış olduğunu söylemek de mümkün değildir. Bu bağlamda Osmanlı Devletinin Türk-İslam devletleri geleneğinden aldığı mirası reddetmeden bu mirasa Roma-Bizans mirasını da eklediğini kabul etmek daha doğru bir açıklama sunmaktadır. Buna göre Osmanlı her iki gelenekten de beslenen ve bunun sonucunda bu iki geleneğin bir sentezi olarak ortaya çıkmış bir devlettir. Örneğin Murat Belge, Osmanlı Devletinin en erken dönemden başlayarak, İslam devlet geleneğinin Anadolu'daki son halkası ve temsilcisi olduğunu, daha Osman Bey'den başlayarak uç beylerinin Selçuklu yönetim deneyiminden ciddi dersler çıkardığını, uçlar istikrar kazandıkça, Ortodoks İslam'ın bölgede egemen olduğunu ve gelişen gücün de bu ortodoksi olduğunu söylerken öte yandan ne Türk ne Müslüman olan, kimi zaman Hıristiyanlıktan alınan kimi zaman ise Anadolu'nun Hıristiyanlık öncesi inanç ve kültürlerine dayanan geleneklerin de Osmanlı Devleti tarafından benimsenmiş olduğunu belirtmektedir.[314]

---

[310] Aktaran Cemil Oktay, "Bizans Siyasi İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasi İdeolojisi'ne", Tanıl Bora, Murat Gültekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi",** İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 30

[311] Herbert Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,** Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 1998.

[312] Heath Lowry, **Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı,** İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 5.

[313] Fuat Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinin Tesiri,** Ankara, Akçağ Yayınları, 2004

[314] Murat Belge, **Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 18

Çağlar Keyder de gerek müzik, şenlikler, gündelik hayat ve halk arasında yaşandığı biçimiyle din gibi çeşitli kültür öğeleri arasındaki benzerliklerle sosyal alanda ve gerekse içerdiği sınıfsal oluşumlarla tarımsal yapıda görülen sürekliliğin 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun tek bir Anadolu kültürünün yeniden üretimine müsait bir kabuk teşkil ettiğinin kanıtı olduğunu ifade etmektedir.[315] Sürece Ahi teşkilatları üzerinden bakan Güllülü de, Anadolu'ya geldiklerinde bomboş topraklarla değil Bizans kurumlarının pek çoğunun yaşadığı şehir ve kasabalarla karşılaşmış ve buralara yerleşmiş olan Osmanlıların, bu topraklara yerleşme süreçlerinin Bizans kurumlarının etkileri göz önüne alınmadan değerlendirilmesinin mümkün olmadığını dile getirmektedir.[316] Benzer bir biçimde Halil İnalcık da, Osmanlı İmparatorluğu'nun, değişik unsurların yarattığı bir toplum olduğunu, daha önceki İslam imparatorluklarının geleneğini izlemekle birlikte, en özgün çizgilerinin bazılarının doğrudan doğruya Osmanlıların kendi eseri olduğunu belirtmektedir.[317] Dolayısıyla Osmanlı Devleti gerek kuruluş döneminde gerekse sonraki dönemlerde her iki gelenekten de, yani hem Roma-Bizans kurum ve kültüründen hem de kendisinden önceki diğer Türk-İslam devletlerinin kurum ve kültüründen etkilenmiş, beslenmiş ve sonuçta her iki gelenekle de benzeşen ve farklılaşan yönleri olan ayrı bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi, Rus İmparatorluğunun devraldığı mirasla ilgili de tartışmalar vardır. Osmanlı devlet yapılarının Bizans'ın bir uzantısı olduğu, hatta Bizans kurumlarından etkilenmiş olduğunu reddeden yazarlar olduğu gibi Rus devletinin de Moğol kurum ve uygulamalarından tamamen bağımsız olarak ortaya çıktığı doğrultusunda görüşler vardır. Bu doğrultudaki yaklaşımlar Rus Devletini Moğol öncesi dönemin bağımsız Rus devleti olan Kiev Rusya'sının ve Bizans'ın, yani Roma'nın, bir uzantısı olarak tanımlamaktadırlar. Ancak bu bağlamda Moskova Prensliği'nde Tatar etkisinin varlığının en temel göstergesi Kiev Prensliği ile Moskova Prensliği arasındaki yönetim farklarıdır. Seton-Watson bu duruma örnek olarak Moskova Prensliğinde olmayan temsili kurumların ve Batı

[315] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 19
[316] Sabahattin Güllülü, **Ahi Birlikleri,** İstanbul Ötüken Yayınları, 1977, s. 66
[317] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, s. 47

feodal yönetimini çağrıştıran otokrasi ile oligarşi arasında bir dengenin Kiev Prensliği yönetiminde olmasını göstermektedir.[318] Bu kurumların Tatar istilasıyla birlikte ortadan kalkması Seton-Watson'a göre Tatar etkisinin açık bir göstergesidir.[319] Bunun yanı sıra ilerde değinileceği gibi Rusya'daki pek çok kurum ve uygulamada Altın Orda Devleti'nin ve bu devlet egemenliğinde edinilen deneyimlerin önemli etkisi olmuştur.

Moğol İmparatorluğu ve onun halefi olan Altın Orda Devleti, daha önce de belirtildiği gibi bir bozkır imparatorluğuydu ve bu tip diğer imparatorluklar gibi askeri emperyal genişlemeye ve bunu izleyen artı-ürüne salt askeri yolla el koymaya dayalı bir imparatorluktu.[320] Bu yapıda, işgal edilen bölgelerin imparatorlukla bütünleştirilmesi de söz konusu değildi. Dolayısıyla Moğollar ne Osmanlı Beyliği'nin kurulmuş olduğu Anadolu topraklarını ne de Moskova Prensliği'nin kurulduğu toprakları kendi imparatorluklarına katmak veya bu bölgelere yerleşmek yönünde bir adım atmamışlardı. Bununla birlikte Rus prenslikleri üzerinde belli bir dönem için hâkimiyet kurmuşlardır. Buna göre Rus prenslikleri Altın Orda hâkimiyetini kabul ettiği, vergi ödediği ve ihtiyaç duyulduğunda asker gönderdiği sürece Moğol hanları Rus topraklarındaki yönetici elit sınıfa dokunmayacaklardı.[321] Bu uygulama ilerleyen yıllarda söz konusu prenslikleri kendi çatısı altında birleştiren Moskova tarafından, daha merkeziyetçi bir yapı içinde, İmparatorluk döneminde benimsendiği gibi Osmanlı İmparatorluğu tarafından da uygulanmaktaydı. Bu anlamda her iki devlet de Moğol devlet geleneğinden beslenmiştir. Bunun yanı sıra Rus prensleri Moğol İmparatorluğunun başkenti olan Karakurum'a ve daha sonra da Altın Orda Devletinin başkenti olan Saray'a gelip kağandan onay almak zorundaydılar. Bu Rus prensliklerinden birinin lideri ise yine Moğol hanları tarafından büyük prens ilan ediliyordu. Burada amaç prensliklerin yönetimi ve vergilerin toplanmasını kendileri için kolaylaştırmaktı. Ancak bu kurum Moğolların hedeflediklerinden farklı bir amaca hizmet etmiş ve farklı prensliklere ayrılmış Rus

[318] Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** s. 80
[319] Bu konuda ayrıca bknz. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009
[320] Münkler, **op. cit.**, s. 93
[321] Kezban Acar, **op. cit.**, s. 43

halkını temsil eden birleşik bir kurum oluşturarak ileride Rusların tek bir devlet altında bir araya gelmelerini kolaylaştıran önemli bir adım olmuştur.[322]

Büyük prenslik kurumunun yanı sıra, Crumney'e göre Rus toplumu için bir araya toplanma noktası ve bütünleşme kaynağı olarak hizmet eden Ortodoks Kilisesinin de, Moğollar tarafından korunarak desteklenmiş olması Moğolların, ileride kurulacak olan Rus birliğini kolaylaştıran bir diğer etkisi olmuştur.[323] Buna göre törenlerde ve dualarında Moğol kağanlarının isimlerine yer vermeleri ve Moğol hâkimiyetini tanımaları karşılığında Ortodoks Kilisesi vergiden ve askerlikten muaf tutulduğu gibi, kiliseye toprak da tahsis edilmiştir.[324] Rus Ortodoks Kilisesine verilen ayrıcalıklarla ilgili en önemli kaynaklardan biri olan Rus Metropolitine Verilen Hanlık Yarlıklarına *(Khanskie iarlyki russkim mitropolitam)* göre kiliseye verilen ayrıcalıklar şu şekildedir:

> 1308'de Kağan Mengü Temir Metropolit Petro'ya Yarlık verdi. Cengiz Kağan vergi memurlarına gelecekte ruhban sınıfından vergi ve memurlar için alınan paranın alınmamasını emretti; bırakın onlar Tanrı'ya bizim ve kavmimiz için dua etsinler ve bize şükranlarını sunsunlar. […] geçmişteki kağanlar da papazlara ve rahiplere aynı istinaden ayrıcalıklar verdiler. […] Bunu söyleyip, biz metropolite bu beratı verdik. Bu beratı gören ve işiten vergi kontrolörleri, prensler, katipler, toprak vergisi toplayan memurlar ve gümrük memurları, ruhban sınıfından vergi veya herhangi bir şey talep etmemeli; ve eğer bir şey alırlarsa, bu suçlarına karşılık ölüm cezasına çarptırılmalıdırlar.[325]

Ortodoks Kilisesinin özerk, hatta imtiyazlı bir yapı olarak korunması Altın Orda egemenliğindeki Ruslara önemli bir birleşme noktası sağlamıştır. Dinin en önde gelen aidiyet duygusu olduğu bu dönemde Müslüman bir devletin egemenliğindeki Hıristiyan bir topluluk olmak, birlik duygunsun yanı sıra karşıtlık ve düşmanlık duygusunun gelişmesini de sağlamıştır. Dini karşıtlık Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselişine yönelik açıklamalarda da sıkça kullanılan bir referans noktasıdır. Osmanlı'nın kuruluş ve gelişmesinde, yani bir sınır beyliğinden imparatorluğa

[322] Robert Crumney, **The Formation of Muscovy,** Londra:Longman, 1987, s. 3
[323] **Ibid.**
[324] Kezban Acar, **op. cit.**, s. 44
[325] **Ibid.**

dönüşme sürecindeki yayılmasına yönelik açıklamalarda en sık başvurulan kavramlardan biri, din uğruna yapılan savaş anlamına gelen gaza kavramıdır. Osmanlı için gaza, İslam'ı yayma amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yürütülen savaş anlamına gelmektedir. Osman yayılmasını gaza ile açıklayan yazarların başında Paul Wittek gelmektedir. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*[326] adlı eserinde Wittek Osmanlı Beyliğinin büyüyerek bir imparatorluğa dönüşmesini, bu devletin kurucularının din uğruna yürüttükleri savaşlarla kazandıkları başarılara bağlamaktadır.

Wittek'in söz konusu yaklaşımına getirilen eleştiri gazanın Osmanlı fetihlerinde gerçekten bu kadar önemli bir rol oynamadığı, ancak daha sonraki dönemde Osmanlı tarihçileri tarafından fetihleri meşrulaştırmak adına ideolojik bir söylem olarak kullanıldığı doğrultusundadır. Buna göre Osmanlı fetihlerinin gerçekleştirilmesinde asıl etkili olan fetihlere katılanların bu fetihleri gaza adına yapmaları değil, bu fetihlerden ganimet beklentilerinin olmasıdır. Dolayısıyla burada söz konusu olan dini ideallerden çok bireysel çıkarlardır. Bu bağlamda Wittek'e yöneltilen eleştiriler, erken Osmanlıların kutsal savaş ruhuna aykırı olduğu savunulan belirli eylemlerini vurgulamak suretiyle onları harekete geçiren şeyin gaza ruhu olamayacağı temeline dayandırılmaktadır.[327]

Ganimet beklentisinin fetihlerdeki belirleyiciliği, fetihlerin gaza durumunda olması bekleneceği gibi yalnızca Müslüman savaşçılar tarafından gerçekleştirilmemesi, pek çok Hıristiyan ve özellikle Bizanslı Rum savaşçının da fetihlerde Osmanlıların yanında yer almasında kendisini göstermektedir. Nitekim Barkey'in de belirttiği gibi 13. yüzyıl Bitinya'sında kökenleri, soyları ve dinleri ne olursa olsun herkesin yaşadığı ortak faaliyet alanı haline gelmiş olan şey savaştı.[328] Osmanlılar açısından bakıldığında da Bizanslı savaşçılarla işbirliğine gidilmesi pratik birtakım gereklerden kaynaklanıyordu. Öncelikle Moğol işgali ve Selçuklu çöküşünü izleyen dönemde ortaya çıkan farklı beylikler arasında bir hakimiyet kurma

[326] Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,** İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971.
[327] Cemal Kafadar, **İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,** Ankara, Birleşik Yayınevi, 2010, s. 73
[328] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 66

mücadelesi vardı ve Bizanslı savaşçıların desteği önemli bir avantaj sağlıyordu.[329] Çünkü Lowry'nin de belirttiği gibi bu dönemde Osmanlılar yalnızca düşmanca taktiklere dayalı bir stratejinin altından kalkabilecek kadar güçlü değillerdi[330] ve bu nedenle de dini sınırları aşarak Hıristiyanları da içeren bir fetih stratejisi izlemek zorundaydılar.

Bizanslı savaşçılar açısından ise ganimete ulaşımı sağlayan Osmanlı akınlarına katılmak karlı bir faaliyetti ve bu nedenle Müslümanlarla beraber Hıristiyan bir devlete karşı savaşmayı önemsemiyorlardı. Bunun yanı sıra Bizanslı Rumlar ile Osmanlılar arasında ticaret ilişkisi de kurulmuştu. Osmanlılar bölgeyi kendilerinden daha iyi tanıyan ve daha kendileri bölgeye gelmeden ticari ilişkiler kurmuş olan Bizanslı girişimcilerle işbirliğine giderek bölge ticaretinden pay almayı istiyorlardı. Bizanslı-Rum girişimciler ise, yükselmekte olan Osmanlılarla ticaret yapmayı, zorunluluktan olduğu kadar kendi kişisel kararları sonucu da tercih etmişler, bu tercihleri sonucunda İstanbul'un fethi sonrasında Osmanlı sisteminin bir parçası olmuşlardır.[331] Sınır bölgesinin iki farklı tarafında bulunan bu grupların bir araya gelmeleri, uç bölgelerine özgü karma bir kültürün oluşmasını sağlamış, bu yeni kültürel yapı da Osmanlı Devleti'nin kurulup geliştiği zemini hazırlayarak bu devletin farklı kültürlerin sentezinden oluşan bir imparatorluk olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Osmanlı'nın İstanbul'un fethi öncesi, Anadolu ve özellikle Balkanlar'a doğru ilerleyerek bu bölgeleri topraklarına katma süreci sadece askeri faaliyetlerden ibaret değildir. Savaşçı gazilere[332] çeşitli esnaf birlikleri ve fütüvvet ehli denen kesimden

[329] **Ibid.,** s. 63
[330] Lowry, **op. cit.**, 2010
[331] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar**, s. 61
[332] Osmanlı beyliğinde fetihleri yürüten gaziler, genellikle topraksız ve eski kişisel bağımlılık ilişkilerinden koparılmış silah adamları olarak tanımlanmaktadırlar. Bu grupları uçlarda gerçekleştirdikleri fetihlerde Osmanlı'ya katılmaya iten, bir bölgenin fethinde yardımları olduğunda ya da bir bölgeyi kendiliklerinden fethettiklerinde buradaki topraklardan kendilerine pay verilmesidir. Bu durum sadece Müslüman gaziler için değil, fetihlere katılan Hıristiyanlar için de geçerliydi. Burada söz konusu olan elbette bu toprakların bu kişilere tımar olarak verilmesiydi. Çünkü zaten savaşa katılan bu kişiler hizmetleri karşılığında para alan paralı askerlerdi. Bu nedenle de fetih hakkını ileri sürerek, toprak isteme hakları yoktu. Bu nedenle, başlangıçta tamamen mülk amaçlı olan Osmanlı tımarı zaman içinde paralı askerler aracılığıyla fethedilen toprakların askerlerle bey arasında paylaşılması ve tamamının beye kalması sayesinde, Osmanlı beyliğinin kendisine ait toprakları genişleterek, miri torak rejimine giden yolun açılmasına sebep olmuştur. Kılıçbay'a göre bu sürecin sonucu beye ait toprakların genişlemesiyle Osmanlı kuruluş aşamasındaki toprağa bağlı makamların

oluşan Ahiler ile şeyhler, babalar çevresinde örgütlenmiş derviş ve müritlerden oluşan abdallar ve bacılar eşlik ediyordu.[333] Her ne kadar bu grupların kesin çizgilerle birbirinden ayrılabileceğini ve bir kişinin bu gruplardan sadece birine dahil olabileceğini söylemek mümkün değilse de kabaca bu toplumsal yapının Avrupa'daki feodal toplumun savaşanlar, üretenler ve dua edenler şeklindeki ayrıma benzediğini söylemek mümkündür. Fetihlerin bütün bu toplumsal grupların katılımıyla gerçekleştirilmesinin Osmanlı açısından pratik sonuçlar vardı. Balkan topraklarının ele geçirilmesi sırasında Osmanlı'nın izlediği strateji, bu yeni topraklara Anadolu'dan nüfus yerleştirmekti. Bu yerleştirmelerde gönüllük esastı ancak göçmenlerin buralara sürülerek zorla yerleştirildikleri durumlara da rastlanmaktaydı. Bu süreçte göçmenlerin yanı sıra dervişler de, sonraları Türk göç ve köylerinin çekirdeğini oluşturacak olan çok sayıda zaviye kurmak üzere bölgeye gönderiliyorlardı.[334] Ahi birliklerinin kuruluşa önemli bir destek sağlayan katkıları ise Osmanlı ucuna gelen bazı unsurların toprağa doğrudan üretici olarak yerleştirilmelerine yöneliktir. Selçuklu ve Osmanlı toplumlarında, tarım dışı üretim kesimini meydana getiren esnaf ve zanaatkar zümresinin içinde örgütlendiğin birlikler olan Ahilerin toplumdaki etkinliği bu topraklara yerleşen göçmenler ve göçebelerin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte artmıştı.[335] Bu toplulukların tarım ve zanaat faaliyetleri sonucu ortaya çıkan ürünlerin pazarlanması, esnaflaşmayı gerekli kıldığından bu konuda geçmişten gelen tecrübelere sahip olan Ahiler bu boşluğun doldurulmasını sağlamışlardır. Nitekim Osman Bey'in bir Ahi reisinin kızıyla olan evliliği, ahiliğe verdiği önemin bir göstergesidir. Dolayısıyla bu ilişki her iki taraf açısından da önemlidir. Böylece Türk göç ve yerleşme hareketi, Avrupa'da Osmanlı yayılmasına sağlam bir temel oluşturdu. Avrupa topraklarına yerleşilmesi ise,

---

feodal nitelikte olmasının önüne geçerek, klasik Osmanlı tımarının, toprağın mülkiyeti değil de vergi gelirinin devrine dayalı sistemin oturabileceği zemini hazırlamış olmasıdır. Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** Ankara, Teori Yayınları, 1985, s. 323-326.

[333] Belge, **op. cit.**, s. 17. Barkey de Rum elitlerin, Türkmen aşiret reislerinin ve beylerin, onların maiyetlerinin ve paralı askerlerin, köylülerin ve göçebelerin dini figürlerin, kabul edilmiş doktrinlere aykırı babaların, ya da kültürel simbiyoz ve doktrinel birleşmeyi vaaz eden eksantrik dervişlerin kesişme noktasında getirdikleri fikirler ve pratikler sentezinden melez bir uç bölge kültürü yaratılmış olduğunu dile getirmektedir. Osmanlı Devleti de bu kültür içinde doğmuştur. Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 63

[334] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s. 16

[335] Güllülü, **op. cit**, s. 19 ve 93

Osmanlı Devletinin, görece önemsiz bir uç beyliğinden Balkanlar ve Küçük Asya'yı kucaklayan bir imparatorluğa dönüşmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.[336]

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu farklı toplumsal grupların katıldığı bir süreç olarak açıklayan bu yaklaşım, daha önce sözü edilen ağ teorisi yaklaşımıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş sürecine bu teori çerçevesinde bakıldığında, Osman Bey'in Hıristiyan ve Müslüman sınır bölgesi nüfusunu, dini kişilikleri, önemli tüccarlar aileleri ve ilimle uğraşan aileleri bir araya getirerek stratejik aile ittifakları ile siyasi ittifaklar inşa ederek bu ittifakların yapıları ve kültürlerini yeni bir siyasi oluşum kurmak üzere kullandığı ve böylece önceden birbiriyle bağlantılı olmayan unsurları birbirine bağlayabildiği ve mevcut ağların birleştirilmesinden yeni ağlar inşa ettiği görülmektedir.[337] Barkey'e göre bu bağlantılar kurulduktan sonra zaman içinde himaye iddiasında bulunulabilir ve yoldaşlıklar uydulara ve vassallara çevrilebilir. Buna göre Osmanlığı Beyliğini aynı dönemde aynı bölgede kurulmuş ve kendisiyle temelde benzer özelliklere sahip diğer beyliklerden ayıran ve içlerinden sadece kendisinin büyük bir imparatorluğa dönüşmesini sağlayan da bu beyliğin liderliğinin daha önce birbiriyle bağlantılı olmayan farklı gruplar arasında aracılık yaparak etrafında kendisine bağlı ve bağımlı bir gruplar ağı oluşturmasıdır. Buna karşılık diğer beyliklerin liderleri aracılıktan ziyade kendi içine kapalı, daha muhafazakâr ve hiyerarşik bir yapıyı tercih etmişler ve kendi yakın çevreleri dışında sağlam bağlar ve bu bağlara dayalı ağlar kurmamışlar, buna bağlı olarak da yalnızca Osman Bey ve daha sonra da Orhan Bey çeşitli ağlar arasında esnek koalisyonlar kurarak asırlar boyu devam edecek yeni kimlikler ve bu kimliklerden oluşan bir devlet kurmaya muktedir olmuşlardır. [338]

Ağ teorisi Osmanlı Devletinin kuruluşu ve bir imparatorluk olma yolundaki başarısını açıklarken, bu başarıyı Osmanlı'nın farklı grupları bir araya getirmesine bağlayan açıklamalara yaklaşırken aynı zamanda, süreci gaza ile açıklayan yaklaşımlara yönelik eleştirilerden de beslenmektedir. Gaza teorisine ilişkin en temel eleştirilerden biri fetih sürecinde Hıristiyanların da Müslümanlarla birlikte savaşmasının gaza açıklamasıyla bağdaşmaması doğrultusundadır ve nitekim ağ

[336] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 47
[337] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 52
[338] **Ibid.**, s. 67-69

teorisi de Osmanlı'nın farklı gruplar arasında aracılık yapmasından söz ederken bu gruplar içerisine Hıristiyanların da önemli bir yere sahip olduğunu teslim etmektedir. Barkey'in verdiği örneklere göre, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ağını oluşturan Osman Bey, Müslüman beylerle olduğu kadar yerel Hıristiyan beylerle de ilişki kurmuş, kimi zaman adaleti sağlamak adına Hıristiyan köylüleri Müslümanlar aleyhine desteklemiştir.[339] Sonuçta ortaya çıkan ağı Barkey şu şekilde tarif etmektedir.

> Osman Bey birlikte savaşa gittiği, kaynaklarda nöker olarak geçen yakın dostlara; onlarla birlikte savaşan birçok akıncı/uçbeyine; bir zamanlar savaşmış olduğu, ama sonra din değiştirip onun kuvvetlerine katılmış Rumlara; çeşitli itikatlardan dini liderlerle ilişkilere; aile ve evlilik bağlarına sahipti. Bu tür ilişkiler sayesinde, daha önceden bağlantılı olmayan ya da birbiriyle savaşan grupları birleştirmiş, onunla olan ilişkileri üzerinden bu grupları birbirine yaklaştırmıştır. Ayrıca erimini, daha önceden ondan haberi olmayabilecek farklı birçok yerleşime, girişime ve cemaate ulaşabilecek şekilde genişletmiştir. Başka bir deyişle, erimini çeşitli dini gruplara, Ortodoks Sünni ve heterodoks sufi gruplara, ahi esnaf örgütlenmelerine ve bilgili din adamlarına ulaşabilecek şekilde genişletmiştir.

Moskova Prensliği de tıpkı Osmanlı beyliği gibi, aynı dönemde aynı bölgede ortaya çıktığı diğer Rus prensliklerinden hiçbir anlamda daha güçlü değildi. Bu prenslikler arasından özellikle Novgorod ve Tver Prenslikleri, diğer prenslikler üzerinde hakimiyet kurarak bu parçalı yapıya son vermeye ve birleşik bir Rus devleti kurmaya diğer bütün prensliklerden daha yakın görünüyorlardı. Ancak bunu gerçekleştiren, Moskova Prensliği oldu. Ağ teorisi, Osmanlı Beyliği'nin aynı bölgede kurulduğu, kendisiyle benzer özelliklere sahip birçok Türk-Müslüman beylik arasından sıyrılarak bir imparatorluğa dönüşmesi gibi birçok Rus-Ortodoks penslikten biri olan Moskova Prensliğinin de Rus İmparatorluğuna dönüşmesi sürecini açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Buna göre Moskova Prensliğinin 14. yüzyılın başında ayrıksı bir yönü olmayan bir beylikten 16. yüzyılda genişleyen bir imparatorluğa dönüşmesi Moskova prenslerinin Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda'daki Tatar beylerle kültürler ve dinler arası anlaşmalar yapmaları, kültürel ve

[339] **Ibid.**, s. 70

dini sınırlar arasında sık sık siyasi ve ekonomik temaslar kurulmasını gerektiren bir iktidar yapısı içinde, pragmatik bir işbirliği politikası izlemelerinden kaynaklanmaktadır.[340] Bu süreçte kurduğu esnek ve değişken ittifaklar, Moskova Prensliği'nin, kendisinden daha güçlü diğer Rus prensliklerini bile kendisine bağlamasında önemli rol oynamıştır.

Moskova Prensliği, Moğol hâkimiyeti altında bulunan diğer Rus prenslikleri arasında siyasi, ekonomik ve toprak büyüklüğü açısından bakıldığında önemsiz bir prenslikti. Toprak ve nüfuz büyüklüğü açısından en büyük prenslik olmanın yanı sıra ticarete dayalı ekonomisiyle de en zengin prenslik olan Novgorod, Rus prenslikleri arasında birliği sağlamaya en yakın prenslik olarak görünüyordu. Bununla birlikte Novgorod Prensliğinin bunu gerçekleştirmek için çok erken girişimde bulunması, sonuçta Rus birliğini sağlayan prenslik olmasına engel oldu. Bunun nedeni, Novgorod Prensliğinin kendisini güvenceye alacak ve destekleyecek bir ilişkiler ağı kurmamış olmasıdır. Bu açıdan Novgorod Prensliğinin Moğol Kağanının hâkimiyetini kabul etmek istememesi söz konusu doğrultuda bir ağ yapısı inşa etmesini engellemiş ve Altın Orda Devletiyle ilişkilerinde yaşadığı sorunlar bu devletin gelişip güçlenmesine ve diğer Rus devletleri üzerinde hâkimiyet kurma çabalarına engel olmuştur. Benzer bir durum Moskova Prensliğine rakip olabilecek bir diğer prenslik olan ve yine Moskova'dan daha güçlü olmasıyla bu rekabette ondan daha avantajlı konumda bulunan Tver Prensliği için de geçerlidir. 1304 yılında "Büyük Prens" unvanını almayı başaran Tver Prensi Michael, bunun ardından Moğol kağanı ile olan ilişkilerini yakın tutmak için önemli bir çaba göstermeyerek bu konuda kendisine rakip olan diğer prenslerden geri kalmış ve bunun sonucunda Kağan'ın desteğini ve "Büyük Prens" unvanını kaybetmiştir. Tver Prensi Michael'in ilişkiler ağındaki bir diğer çatlak Rus metropolitliği için Bizans'ın önerdiği adayı desteklemek yerine başka bir adayı desteklemesi olmuş, sonuçta Bizans'ın adayı metropolit olduğunda o da Michael'e destek vermemiştir.[341] Ortodoks Kilisesi ve Rus metropolitlerinin Rus birliliğinin sağlanmasındaki birleştirici rolü düşünüldüğünde, bu gelişmenin Tver Prensliği için doğurduğu olumsuz sonuç da ortaya çıkmaktadır.

[340] **Ibid.**, s. 46-47.
[341] Kezban Acar, **op. cit.**, s. 45

Buna karşın Moskova prensleri, farklı gruplarla olan ilişkilerinde diğer prensliklerden daha öndeydi, çünkü bunun için diğer prensliklerden daha çok çaba sarf ediyordu. Bunun belki de en önemli nedeni Moskova'nın bu tür ilişkilere diğer prensliklerden daha fazla ihtiyaç duymasıydı. Toprak büyüklüğü, nüfus ve ekonomi açısından diğer prensliklerinden daha güçsüz olmasının yanı sıra Moskova, siyasi anlamda da zayıftı. Moskova prenslerinin bu zayıflıklarını aşmak için izledikleri yol ise, daha önce Osmanlı Beyliğinin yapmış olduğu gibi, farklı gruplarla olan ilişkilerini güçlendirerek kendilerinin merkezde olduğu güçlü bir ağ inşa etmek oldu. Bu süreçte en önemli ilişkiler ise, en güçlü desteği sağlayacakları Altın Orda liderleri ile Ortodoks kilisesiyle olan ilişkilerdi.

Altın Orda Devletiyle olan ilişkileri açısından, Moskova'nın diğer prenslikler arasındaki güçsüzlüğü bir anlamda onun gücü haline gelmiştir. Özellikle Novgorod ve Tver Prensliklerinin çok güçlü olmalarından rahatsız olan Moğol kağanları, bu prensliklerin, daha da güçlenmelerine neden olacak olan Büyük Prenslik makamını ellerinde bulundurmalarını istememiş ve giderek artan biçimde Büyük Prenslik için tercihini Moskova prenslerinden yana kullanmıştır. Moğol kağanlarına göre böl ve yönet politikası için güçlü bir Tver'dense zayıf bir Moskova daha iyi bir araçtı.[342] Ancak tek başına bu sebep belirleyici değildi. Bundan daha etkili olan Moskova prenslerinin uzunca bir süre Moğol egemenliğini kabul ederek bu devletin yöneticilerine itaat etmesi olmuştur. Moskova prensleri Moğol kağanlarını Saray'da sık sık ziyaret ettikleri gibi, prenslerin erkek çocukları, yani geleceğin Moskova prensleri de, prensin iyi niyetinin bir garantisi olarak Saray'da tutuluyordu.[343] Bu şekilde Moğol yöneticilerinin güvenini kazanarak onlarla olan ilişkilerini sorunsuz bir şekilde yürütmeyi başarmışlardır.

Bununla birlikte, Moskova prensleri aynı zamanda Moğol devletine karşı harekete geçmek için diğer Rus prenslikleriyle ittifaklar kurmaya da başlamışlardır. Böylece Moskova Prensliği hem kendi gücüne hem de kurduğu ağ sayesinde sahip olduğu müttefiklere güvenerek kendisini bir şekilde Moğol Devleti'ne karşı gelebilecek ve hatta savaşabilecek konuma getirmiştir. Bu doğrultuda ilk adım

[342] **Ibid.**, s. 46
[343] Donald Ostrowski, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions", **Slavic Review,** Cilt 49, No:4, (Kış, 1990), s. 525

Moskova Prensliği'nin Altın Orda Devleti'ne karşı çıkarak, Büyük Prenslerin geleneksel olarak gerçekleştirdikleri Saray'daki Moğol Kağanını ziyaret etmeyi ve vergi ödemeyi reddetmedir. Buna karşılık da Altın Orda Devletinin saldırısına maruz kaldı ve iki taraf arsında yapılan Kulikova Savaşı Moskova açsından askeri bir zafer olmasa da, Moğol yönetimine karşı çıkma cesaretini göstermiş olmasının devletin prestijini önemli oranda arttırması dolayısıyla siyasi bir zaferdi. Her ne kadar henüz bu dönemde bütün Rus toprakları üzerinde hakimiyet kurmaktan uzak olsa da, bir gün Rusya'nın Moğol hakimiyetinden kurtulabileceği inancını uyandırmış olmasıyla Moskova, hem bu kurtuluşun hem de bütün Rusları çatısı altında toplayacak bir devletin lideri olma konusunda askeri ve politik iddiasını sağlamlaştırmış oldu.[344]

1328 yılında Ortodoks kilisesinin Vladimir'den Moskova'ya taşınması, Moskova Prensliği'nin Rus birliğinin liderliğini elde etmesi noktasında önemli bir diğer gelişmedir. Bu tarihten itibaren Kilise ile Prenslik arasındaki kurulan ittifak her iki taraf için de olumlu sonuçlar getirmiştir: Ortodoks Kilisesi liderleri, Litvanya'nın kendi topraklarında yeni bir metropolitlik kurma çabalarına karşı kilisenin hiyerarşik yapısını koruma konusunda Moskova prenslerinin desteğini sağlamış, buna karşılık metropolitler de Moskova'nın Rus halkını birleştirme ve yönetme konusundaki iddialarını desteklemişlerdir.[345] Bu süreçte Moskova'nın Kiliseye verdiği desteğin altında yatan nedenin, Kilisenin kendi topraklarında bulunmasının ve böylece yöneticilerinin Kilise tarafından kutsanmaya başlanmasının kendisine sağlayacağı dinsel liderlik ve koruyuculuk iddiası ve bunun getireceği meşruiyet olduğu düşünülebilir. Ortodoks Kilisesinin Moskova Prensliğini desteklemesinin nedeni ise, Moskova prenslerinin Altın Orda Devletine itaat ve bağlılık politikalarının, kendi çıkarlarıyla olduğu gibi Bizans Devletinin çıkarlarıyla da uyumlu olmasıdır.[346] Nitekim İstanbul'daki Ortodoks Patrikliği de Ortodoks olmayan Litvanya ve Altın Orda Devleti'ne karşı Moskova'yı desteklemekte ve diğer Rus prensliklerini Moskova'ya ve Rus metropolitine sadık kalmaya teşvik ederek Moskova'nın Rus liderliği konusunda öne çıkmasına katkıda bulunmaktaydı.[347] Bu bağlamda

[344] Kezban Acar, **op. cit.**, s. 51
[345] Kezban Acar, **op. cit.**
[346] Robert Crumney, **op. cit.**
[347] Kezban Acar, **op. cit.**, s. 49

İstanbul'un Osmanlı Devleti tarafından fethi ve dolayısıyla Rus kilisesinin metropolit atamalarında onayını almak zorunda oldukları Patrikhane'nin artık Müslüman bir devletin sınırları içinde kalması Moskova açısından önemli bir gelişmeydi. Böylece İstanbul'daki Patrikhane tarafından onaylanarak atanan son metropolitin 1461 yılında hayatını kaybetmesiyle birlikte İstanbul'dan onay alma usulüne de son verildi ve Rus Ortodoks Kilisesi bağımsız bir kilise haline geldi. Bu durum Rus kroniklerinde şu şekilde ifade edilmektedir:

> 1461 baharında Kiev ve bütün Rusya'nın metropoliti Yona yaşamını yitirdi. […] Yona piskoposların ve başpiskoposlar tarafından Tsargrad (Konstantinopol) patriğin onayı ile Moskova metropoliti olarak atanmıştı. […] Ama bu tarihten itibaren Moskova piskoposları ve başpiskoposları, Moskova metropolitini Tsargrad'a gitmeksizin atamaya başladı, çünkü Türk sultanı Tsargrad'ı ele geçirdi ve Bizans imparatorunu öldürdü.[348]

Rum Ortodoks Kilisesinin Osmanlı toprakları içinde kalması, merkezi Moskova Prensliği olan Rus Ortodoks Kilisesinin bağımsız bir Rus devletin topraklarında bulunan tek Ortodoks kilisesi olarak kalmasına neden oldu. Böylece bir yandan Rusya'nın Bizans ve Balkan Slavlarıyla olan güçlü dini ve kültürel bağları zayıflamaya başlarken bir yandan Moskova'daki yabancı düşmanlığı ve kendini önemseme duyguları da güçlenmeye başlamıştır.[349] Moskova Prensliği, siyasi parçalanmışlık ortamında Altın Orda Devleti, Ortodoks Kilisesi ve diğer Rus Prenslikleriyle kurduğu ilişkiler ağı ile bu parçalanmışlığı sonlandırma yolunda önemli adımlar atmasını sağlayacak güç ve konuma kavuşmuş, güçsüzlüğünü güce çevirmeyi başarmıştır.

Moskova Prensliği gibi Osmanlı Beyliği de siyasi parçalanmışlık ve rekabet ortamında, görece güçsüz olduğunun bilincinde olarak hareket etmeye çalışmıştır. Kendisinden daha güçlü olan diğer beyliklerle kaybetme olasılığının yüksek olduğu bir mücadeleye girmektense, bu sırada gücünü giderek kaybetmekte olan Bizans toprakları üzerinden batıya doğru ilerleyerek topraklarını ve gücünü arttırmaya çalışmıştır. Osmanlı Devletinin özellikle Batı doğrultusundaki ilerleyişini kolaylaştıran en önemli etmen bu bölgenin içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal

[348] *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey'*den aktaran Kezban Acar, **op. cit.**, s. 60
[349] Nicholas . Riasanovsky, **A History of Russia,** Oxford, Oxford University Press, 1993, s. 103

koşullardır. İnalcık Osmanlı'nın bu dönemde Balkanlar'da görece kolay biçimde yayılmasını Osmanlı istilasının, bir grup bağımsız kral ve ufak beyin kendi yerel çekişmelerinin çözümü için dış yardım aramakta tereddüt göstermediği, politik bir parçalanma dönemine denk düşmesi ve Balkanlar'da hüküm süren bu çözülüş içinde yalnız Osmanlıların tutarlı bir politika izleyerek bir tip politikanın uygulanabilmesi için gerekli askeri güç ve merkezi yetkiye sahip olmasıyla açıklamaktadır.[350] Elbette bu süreçte Osmanlı beyliğinin tek başına olduğunu söylemek doğru olmaz. Benzer konumdaki pek çok beylik bu dönemde Bizans topraklarına doğru ilerlemekteydi. Bunun en başta gelen nedenlerinden biri beyliklerin Moğol işgali korkusuyla batıya doğru itilmesi ve bu arada Bizans topraklarının kıyısına, ardından da yavaş yavaş içlerine doğru yerleşmeye başlamasıydı. Bu süreçte Moğolların önünden Bizans içlerine doğru ilerleyen beylik savaşçıları, gerek iç savaşlardan gerekse de vebadan kaynaklanan nüfus düşüşüyle birlikte boşalan köylerle karşılaşmışlar, nüfus yoğunluğunun az olması ise bu bölgelerin ele geçirilmesini olduğu kadar, Barkey'in de belirttiği gibi İslam'a geçmesini de kolaylaştırmıştır.[351]

Kılıçbay da Osmanlı'nın Balkanlar'da kısa sürede ve kolayca ilerlemesinin temel nedeninin feodalleşme sürecinin ileri bir aşamasına ulaşmış olan Balkan aristokrasisinin birleşmekte çektiği zorluk olduğunu belirtmektedir.[352] Osmanlılar yerel yöneticiler arasındaki rekabetten yararlanarak, ilk önce onların müttefikleri, sonra da koruyucuları konumunda kendi denetimlerini kurmuşlardır.[353] Kılıçbay ayrıca Balkanlar'da fethedilen ülkelerin dinsel güçlerinin de Osmanlı'dan yana olduklarını da belirtmektedir.[354] Buna göre gittikçe toprağa bağımlı hale gelen halkın denetimlerinden uzaklaştığını gören din adamları, batıdaki meslektaşlarının aksine, toprak sahipleri arasına da giremediklerinden, Osmanlı'yı desteklemeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca bölgedeki parçalanmışlıktan yararlanarak, burada kendi egemenliklerini kurmak isteyen Macaristan ve Venedik'ten herhangi birinin bölgeyi ele geçirmesi, buraların Katolik egemenliğine girmesi anlamına geleceğinden Ortodoks Balkan halkı tarafından büyük tepkiyle karşılandığı gibi, Osmanlıların

[350] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**
[351] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 58
[352] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, s. 336
[353] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600**s. 50
[354] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 341

Ortodoks Kilisesi ve bu kilisenin din adamlarına kendi devlet örgütlenmeleri içinde yer ayırmaları, hem halkın hem de din adamlarının Osmanlı yönetimini tercih etmesinde önemli rol oynamıştır.[355] Barkey de ortak düşmanları olan Latinlere karşı duydukları nefretin, ganimet için kurdukları ittifak kadar bu iki toplumu birbirlerine yaklaştıran koşullardan biri olduğunu, böylece Müslümanlar ve Rum Ortodoks Hıristiyanların melez bir devletin temellerini attıklarını belirtmektedir.[356]

Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu tarafından sunulan toplumsal düzenin özellikle Balkanlar ve Anadolu'nun Batısında yaşayan insanlar için, içinde bulunduklarından daha iyi koşullar sunduğu ve mevcut düzene göre daha tercih edilebilir olduğu, bunun da Osmanlı'nın bir imparatorluğa dönüşmesinde kritik öneme sahip olan bu bölgelerde kalıcı bir yönetim kurmasında etkili olduğu genel kabul gören bir yaklaşımdır. Bizans merkezi otoritesinin gerilmesiyle birlikte, eyaletlerdeki malikane sahipleri, ayrıcalıklarını ve vergi bağışıklıklarını, gerek Bizans gerekse de yerel rejimler aleyhine genişleterek, sonunda kendi bölgelerinde özerk bir konuma erişmiş ve bunun ardından da toprak ve köylüler üzerindeki kontrol ve sömürülerini pekiştirerek onları daha ağır vergi ve emek yükümlülükleri altına sokmuşlardır.[357] Osmanlı yönetiminin bu köylülerden beklentisi sadece belli oranlarda vergi ödemeleriydi. Bunun dışında köylülerin emek yükümlülükleri yoktu. Keyder tarımsal yapıyla ilgili bu düzenlemelerin, yeni Osmanlı devletinin ilgilendiği ilk şeyin bağımsız köylülüğün iktisadi tabanının yeniden kurulması olduğunu açıkça gösterdiğini ve böylece devletin klasik kurumsal yapısının, az çok birbirine yakın büyüklükte toprakları elinde tutan ve merkezden atanan memurlara oransal vergi ödeyen bağımsız bir köylü kitlesinin varlığını öngördüğünü ifade etmektedir.[358] Özellikle Osman Bey, akınların yol açtığı hasarın yöre sakinlerinin topraklarını terk etmesine ve böylece toprakların sahipsiz ve bakımsız kalmasına yol açmaması için toprakların yağmalanmasına izin vermemiş ve nüfusun asıl yerleşim yerlerine dönmeleri yönünde çaba göstermiştir.[359] Bu bağlamda vergilendirmenin ve

[355] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 50
[356] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar**, s. 60, 63 ve 79.
[357] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 51
[358] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** s. 21
[359] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 74

bağışıklıkların, grup ve birey statülerinin, toprak üzerindeki bütün hakların sultan adına merkezi hükümet tarafından çıkartılan kanunlarla düzenlenmesi yoluna gidildi.[360] Dolayısıyla Osmanlı'nın getirdiği düzende angarya ve diğer feodal yükümlülüklerinin pek çoğu kaldırıldığında bu durum Balkan köylülüğünün yaşam şartlarında önemli bir rahatlama yarattı. Doğrudan üreticiyi yerel güçlerin insafına bırakmama uygulaması, zamanla merkezin ayakta kalmasını sağlayan en önemli ilkelerden biri haline gelmişti.[361] Osmanlı merkezi bu bağlamda, ülkenin periferisinde bulunan ve yabancı desteği aldığı için denetlenemeyen marjinal merkezkaç noktalar için bile savaşı göze almıştır. Örneğin Kanuni Süleyman'ın son seferi olan Zigervar Seferi de bu doğrultuda, Zigetvar kalesine sığınan Avusturyalı feodallerin yağma ve gasplarıyla reayaya zarar vermelerine son verme amacına yöneliktir. Kanuni Süleyman'ın "sahipkıran-ı ben-i adem", yani insanoğlunun sahiplerini yok eden" unvanıyla anılması ve 1530 yılında yaptığı yolculuk sırasında Nemçe elçilik katibi Benedict Curipeschitz'in Osmanlı ülkesinin her tarafının yıkık şatolarla dolu olduğundan söz etmesinin[362] sebebi de Osmanlı merkezinin üreticilerin feodal beyler tarafından serfleştirmesinin önüne geçmek konusunda gösterdiği kararlılıktır.

Osmanlıların Balkanlardaki ilerleyişi ve yerleşimini kolaylaştıran bir diğer unsur Osmanlı'nın fethettiği bölgelerdeki yapılarda radikal değişikliklere gitmemesidir. Osmanlı yöneticileri yeni fethedilen bölgelerdeki toplumsal ve ekonomik yapıların korunmasını, kendileriyle işbirliğine giden yerel yöneticiler aracılığıyla mevcut düzenin sürdürülmesini pek çok durumda tercih etmiştir. Yerel hanedanların çoğu Osmanlı vassalları haline dönüştürülmek suretiyle, tâbi devletlerden oluşan bir yapı oluşturulmuştur.[363] Ele geçirilen bölgelerdeki topraklar devlet mülkiyetine alınmakla birlikte, daha sonra tekrar eski sahiplerine tımar olarak verilmiştir. Osmanlı'nın bu yönde bir uygulamayı tercih etmesinin nedeninin, yeni ele geçirilen bölgelerin ekonomik ve toplumsal entegrasyonun daha kolay gerçekleştirilmesini sağlamak olduğunu söylemek mümkün. İşler biçimdeki bir

[360] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 52
[361] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** , s. 358
[362] Ayrıca bknz. Benedict Curipeschitz, **Yolculuk Günlüğü 1530,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977
[363] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 47.

ekonomik düzende değişiklik yapmanın ya da yeni bir ekonomik düzen kurmanın ortaya çıkarabileceği gelir ya da vakit kaybına katlanmadan mevcut düzen içinde ortaya çıkan artı üründen, vergi şeklinde pay almak Osmanlı için daha tercih edilir bir durumdu. Böylece yeni bölgeler doğrudan devlet ekonomisine katılmış bulunuyordu. Ancak bu hiçbir şekilde feodal beylerin eski ayrıcalık ve özerkliklerine sahip olduğu anlamına gelmiyordu. Eskiden sahip oldukları toprakları yönetmeye devam etmekle birlikte, artık bunu Osmanlı tımar sahibi olarak, yani Osmanlının denetiminde yapıyorlardı. Dolayısıyla toplumsal açıdan söz konusu bölgelerde yaşayan halkın eskisinden çok farklı bir düzene tabi kılınmamakla birlikte mevcut feodal yapıların kendileri için getirdiği ağır yüklerin bir kısmından kurtulmaları dolayısıyla, yeni katıldıkları devlete uyum sağlamaları daha kolay oluyordu. Osmanlıların getirdiği düzen, yerel halkların huzurunu bozmuyor, tersine onlara bir güven verebiliyordu ve bu, hızla yayılmanın en belirleyici etmenlerinden biriydi.[364] II. Mehmet döneminden itibaren kurumsallaşmaya başlayan millet sistemi de bu sürece önemli katkıda bulunmuştur.

Bununla birlikte Balkanlar'ın devlete entegrasyonunu kolaylaştıran bu feodal benzeri yapılar, I. Bayezid döneminde, Slav beyliklerinin daha merkezi bir denetim altına alınmasıyla sonlandırılmaya başlandı.[365] Bu süreçte, her bölgenin özel koşullarına göre zaman içinde farklılıklar ortaya çıkmakla birlikte, genel olarak, önce yerel hanedanların ve direnç noktalarının ortadan kaldırılması yoluyla vassallık bağlarının sıkılaştırılması, ardından da Osmanlı öncesi yönetim aygıtının bütün kalıntılarının yerine, Osmanlı taşra yönetiminin temel taşı olan tımar sisteminin getirilmesi söz konusuydu. Bu bağlamda 1396 yılında yapılan Niğbolu Savaşının Osmanlı'nın galibiyetiyle sonuçlanması Balkanlar'daki Osmanlı yönetimin sağlamlaştırılmasında önemli rol oynadı. Bununla birlikte bu bölgeler Osmanlı merkezinin doğrudan yönetimine bağlanmayarak özerkliklerini bir süre daha korumalarına izin verilmiştir. 16. yüzyıla kadar özerk bölgeler olarak varlıklarını koruyan Eflak ve Boğdan'ın yanı sıra, Habsburg tehdidi karşısında başına bir beylerbeyi atanarak bir Osmanlı eyaletine dönüştürülene kadar Macaristan bu duruma örnek teşkil etmişlerdir.

[364] Belge, **op. cit.,** s. 256
[365] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 48-50

Böylece Osmanlı beyliği Bizans topraklarına doğru ilerlerken, Moskova Prensliği'nin önceliği, diğer Rus Prenslikleri arasında liderliği ve bu devletlerin birleştiricisi rolünü üstlenmek doğrultusunda olmuştur. Amaçları farklı olmakla birlikte her iki devlet de bunun için ittifak ağlarına başvurmuştur. Bu süreçte Altın Orda Devleti, Ortodoks Kilisesi ve diğer Rus prenslikleriyle olan ilişkilerinin yanı sıra Moskova'nın güçlenmesini sağlayan bir diğer etmen Moskova prenslerinin boyarlarla kurdukları ilişkiler, yani boyarların da Moskova prenslerinin inşa ettikleri ağda yer almalarıydı.

Akrabalık ilişkileri diğer birçok devlet için olduğu gibi Moskova Prensliği'nin de ağ yapılanmasını güçlendirmek için başvurduğu bir yöntem olmuştur. Bu yöntem özellikle diğer Rus prenslikleri arasında herhangi bir prenslik olmaktan sıyrılan Moskova'nın, bu prenslikleri kendi egemenliği altında toplama sürecinde faydalı olmuştur. Moskova prensleri akrabalık bağlarını, öncelikle Altın Orda ile ilişkilerini üst seviyede tutmanın bir aracı olarak kullanmışlardır. Örneğin Moskova Prensi Yuri, Altın Orda kağanının kız kardeşiyle evlenmiş ve bunun hemen ardından Kağan tarafından Büyük Prens olarak atanmıştır.[366] Kulikova Savaşı sonrasında Rus prenslikleri arasında üstün bir konum elde eden Moskova için bu dönemde en önemli tehlike 1385 yılında Litvanya Grandükünün Polonya tahtına çıkmasıyla bu iki ülkenin birleşmesi olmuştu. Böylece Moskova bir yandan Altın Orda bir yandan Rus prensliklerine karşı bir hakimiyet mücadelesine girme noktasına geldiği sırada karşısına güçlü bir rakip çıkmış oldu. Moskova'nın bu durum karşısında tercihi bu rakiple kaybedebileceği bir savaşa girmektense ittifak kurma doğrultusunda oldu ve bu ittifakı da 1391 yılında evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurarak gerçekleştirdi. Böylece Batıda Polonya ve Litvanya ile kurduğu akrabalık ilişkileri sayesinde kendisini sağlama alan Moskova, Altın Orda Devletinin bir iç karışıklık dönemi içinde olmasını fırsat bilerek diğer Rus prensliklerini kendi devletine katma doğrultusunda harekete geçti.[367] Bununla birlikte 14. yüzyılın son yılları ile 15. yüzyılın ilk yıllarındaki bu girişimin tam olarak başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi Altın Orda Devletinin henüz bütünlüğünü ve eskisi kadar olmasa da gücünü korumasıdır. Dolayısıyla

[366] Nicholas . Riasanovsky, **op. cit.**, s. 97
[367] Bknz. George Verdansky, **Rusya Tarihi,** İstanbul: Selenge Yayınları, s. 120

Moskova'nın önce diğer Rus Prensliklerini daha sonra ise uzun yıllar hakimiyeti altında bulunduğu Altın Orda topraklarını kendi devlet çatısı altında birleştirerek bir imparatorluk olma yolunda başarılı adımlar atabilmesi, ancak 1430'larda Altın Orda Devletinin dağılması ve bu devletin toprakları üzerinde farklı devletlerin ortaya çıkmasından sonra mümkün olabilmiştir.

Evlilikler, Osmanlı Beyliğinin de ilk dönemlerinde kullanılan yeni topraklar elde etme ve yeni bağlantılar kurma yollarından bir diğeridir. Evlilikler yoluyla belli bölgeleri ya da bu bölgelerin yönetimini ele geçirme, çeşitli ailelerle ilişki kurma ve bu yolla çeşitli unvanlar elde etme, özellikle Avrupa imparatorlukları tarafından sıklıkla kullanılan bir yöntem olmuştur. Bu şekilde Avrupa hanedanlarının pek çoğu birbirine akrabalık ağlarıyla bağlanırken, hanedan evlilikleri özellikle Habsburg İmparatorluğunun kuruluşunda en önemli etkenlerden biri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu açısından bakıldığında evliliklerin bu bağlamda çok önemli bir rolü olmamakla birlikte, özellikle kuruluş döneminde bu yola başvurulduğu bilinmektedir. Bazı bölgelerin çeyiz olarak beylik topraklarına katılmasına ek olarak evliliklerin Osmanlılar için asıl katkısı, Osman Bey'in bölgenin eski ve yerleşik aileleriyle bağlantı kurmasının, onu bu ailelerin merkezine yerleştirmiş; Anadolu toplumunun kilit sosyal sınıflarına, savaşçılara (Gaziyan-ı Rum), dini tarikatlara (Abdalan-ı Rum), zanaatkar ve esnaflara (Ahiyan-ı Rum) erişimini sağlamış olmasıdır.[368] Bunun yanı sıra Orhan Bey döneminde Bizans sarayıyla da evlilik yoluyla ilişki kurulmuş böylece iktidardaki Bizans aileleriyle de ittifak kurma olanağı elde edilmiştir. Keyder'e göre Bizanslı saray ve yerel aristokrasileriyle yapılan evlilikler bu bölgede yerleşik olan nüfusla sentezin önemli boyutta gerçekleştiğinin somut göstergesidir.[369]

Osmanlılar, Balkanlar'dan sonra Anadolu'nun fethinde de benzer yöntemler izlenmiştir. Burada da toprağı malik olarak tasarruf edenlerin haklarına dokunulmaması, Anadolu'daki Osmanlı yayılmasının hızlı bir biçimde gerçekleşmesini sağlamış olmakla birlikte aynı zamanda merkez-kaç unsurların tam tasfiye edilmemesi ve bu unsurların korunarak fetihlerin gerçekleştirilmesi,

[368] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 75
[369] Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** s. 19

topraklarındaki haklarından vazgeçmek istemeyen eski toprak sahiplerinin, kriz ve yenilgi durumlarında merkezin çözülmesine kadar varacak olan feodal nitelikli kopuşlar gerçekleştirmesine neden olmuştur.[370] Osmanlı açısından bunun en belirgin örneği, I. Bayezid'ın saltanatı döneminde 1402 Ankara Savaşında, Timur karşısında alınan yenilgiden sonra devletin Anadolu'daki topraklarının neredeyse tamamında yeniden bağımsızlıklarını ilan eden siyasi birimlerin ortaya çıkmasıdır. Bayezid'in topraklarını genişletme ve klasik İslam devletleri örneğine uygun, güçlü bir merkezi devlet kurma çabası, Anadolu'nun yerli askeri sınıfıyla karşı karşıya gelmesine, askeri sınıfın da himaye arayışında doğuya yönelmesine ve Timur'dan medet ummasına yol açtı.[371] Oysaki devletin Rumeli'deki topraklarında bu yönde bir gelişme gözlemlenmemektedir. Benzer politikaların tamamen farklı sonuçlara neden olması, söz konusu dönemde Balkanların içinde bulunduğu özel koşulların Osmanlı'nın buradaki ilerleyişli ve yerleşmesinde ne derece etkili olduğunu da ortaya koymaktadır.

Ankara Savaşından sonraki dönem Osmanlı tarihinde Fetret Devri olarak anılmaktadır. Dönem esas olarak Bayezid'in oğulları arasında gerçekleşen taht mücadelesini, ve bu sürede devletin belirli bir yöneticisinin olmamasını ifade eder. Bununla birlikte Wittek asıl mücadelenin tahtın varisleri arasında değil, merkez ile feodal güçler arasında gerçekleştiğini ifade etmektedir.[372] İnalcık da Fetret Devrinin, iktidarın fiilen uç beylerine geçtiği bir dönem olduğunu, bu süreçte uç beylerine bağlı sınır kuvvetleri ile geri bölgede tımar sahibi olan sipahiler arasındaki rekabetin keskinleştiğini ve 1416 Şeyh Bedrettin ayaklanması da dahil olmak üzere bu ilk dönemin gerilim ve kargaşalarından pek çoğunun bu rekabetle ilişkili olduğunu öne sürmektedir.[373] Buna göre Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden şehzadelerin de daima merkezi hükümete karşı kaynaşma odakları durumunda olan uç beylerine sığınmaları yine bu bağlamda değerlendirilebilecek olaylardır.

I. Mehmet'in (Çelebi) kontrolü sağlayarak tahta çıkması Fetret Devrinin sonuna işaret ederken, merkezileşme sürecinin de başlangıcı olmuştur. Bu süreçte I.

[370] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 338-339
[371] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 48
[372] Wittek, **op. cit.**
[373] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 49

Mehmet beylikleri tasfiye etme politikası izlemekle beraber, henüz devlet gücünü tam olarak kazanamamış olduğundan, bu beyliklerdeki eski toprak mülkiyetlerine dokunmamış ancak merkezi destekleyen unsurlara da bu bölgelerde tımarlar vermiştir.[374] Benzer bir politikayı Mehmet'ten sonra tahta çıkan II. Murat da izlemiş ve bu iki padişahın iktidarları döneminde gerçekleştirilen fetihlerle devlet eski topraklarını yeniden ele geçirerek bölgede kontrol ve istikrarı sağlamıştır. İnalcık'a göre Osmanlı'nın kontrol ve istikrarı yeniden hızla sağlamasının temelinde Osmanlı'nın mevcut kurumlarının sağlamlığı ve Yeniçeri ordusu, tımarlı sipahiler, ulema ve bürokratlardan oluşan belli başlı güçlerin çıkarlarının merkezi devletin canlanmasından yana olması dolayısıyla sürece verdikleri destek yatmaktadır.[375] Bu unsurların merkezin ve merkezileşmenin destekçisi olmalarının temelinde, kendi konumlarının ve geleceklerinin Osmanlı hanedanına bağlı olması yatmaktadır. Ağırlıklı olarak devşirme kökenli olan bu gruplar için Müslüman Osmanlı toplumunda söz konusu konumlara sahip olmaları, uygulanan kul sisteminin, devletin Hıristiyan tebaası için de yükselme yollarını açık tutmuş olmasıyla mümkün hale gelmiştir. Bu nedenle bu gruplar hem mevcut konumlarını korumak hem de kendileri için açılmış bu yolun devamlılığını sağlamak için, gerek bu dönemde gerekse de bundan sonra Osmanlı yönetiminin yanında yer almışlardır. Osmanlı Devleti'nin, gücünü toparlayıp, hem kaybettiği toprakları hem de merkezi denetimi yeniden ele geçirmesiyle birlikte, bu süreçte kendisine destek olan toplumsal unsurların devlet yönetimindeki etkisi de artmıştır. Böylece II. Murat'tan itibaren tüm devlet görevleri merkez unsurların eline geçmeye başlarken, bunun uzantısı olarak ulema ve kapıkullarının etkisiyle, toprağın kim tarafından fethedilmiş olursa olsun devletin olacağı, toprağı fethedene yalnız görev süresince geçerli olmak üzere tımar verileceği kuralı yerleştirildi.[376]

Devşirme unsurların gittikçe güç kazanmalarına karşılık, söz konusu dönemde yönetimde tam olarak söz sahibi olduklarını söylemek mümkün değildir. II. Murat'ın iktidarda olduğu bu dönemde devletin en üst idari kadroları olan

[374] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 346
[375] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 48
[376] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi** Cilt 2, İstanbul, Cem Yayınları, 1974, s. 373'ten aktaran Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 347

sadrazamlık ve vezirlik gibi makamlar henüz devşirmelere kapalıydı. Söz konusu makamlar genellikle nüfuzlu Müslüman-Türk aileleri tarafından işgal ediliyordu. Devletin kuruluşundan itibaren yönetimde söz sahibi olan bu aileler, padişahları yönlendirmenin yanı sıra aynı zamanda denetliyorlardı. Tahta çıkacak padişahın belirlenmesi noktasında da bu aileler belirleyici olabiliyorlardı. Örneğin Kuruluş Döneminin etkili ailelerinden olan ve sadrazamlık makamını uzun süre ellerinde bulunduran Çandarlı ailesinden Çandarlı Halil Paşa, II. Mehmet'i iki kere tahttan indirerek, tahtı oğluna bırakmış olan II. Murat'ı yeniden tahta çıkarmıştır. Bu ailelerin, yönetimde bu kadar etkili olmaları, devletin merkezileşme sürecinde onları tasfiye ederek her anlamda kendilerine bağımlı ve bu nedenle de sadık olan kapıkullarını, bu ailelerin yerine yönetim kadrolarına yerleştirme yoluna gitmesine neden olmuştur. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için öncelikle devletin hem maddi güç unsuları olan askeri ve ekonomik anlamda güç kazanması hem de bu hareketlerini meşru gösterecek ideolojik bir güce sahip olmaları gerekiyordu. Bunun için bu güç unsurlarının bir araya getirildiği dönem olan ve devleti bir imparatorluğa dönüştüren İstanbul'un fethini beklemek gerekiyordu.

2.2 İmparatorluğun İnşası

Osmanlı Devleti'nde devleti dönüştürerek bir imparatorluğa gidecek yolu açmayı ilk deneyen I. Bayezid (Yıldırım) olmuştur. Bayezid'in bu yolda attığı adımlardan biri, daha sonra II. Mehmet tarafından gerçekleştirilecek olan ve Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluğa dönüşmesinde önemli rol oynayan, İstanbul'un fethedilmesiydi. Bayezid iktidarının önemli bir bölümü İstanbul'un fethine yönelik hazırlıklarla geçmiş, ancak Ankara Savaşı'nda Timur karşısında aldığı yenilgi, bu planını uygulamaya koymasını engellediği gibi, kendisinden sonra gelen padişahların da bunu yapabilmesini geciktirecek karışıklıklara neden olmuştur. Bununla birlikte Bayezid'in İstanbul'un fethiyle hedeflediğinin Osmanlı Devletini bir imparatorluğa dönüştürmek olduğunu düşündüren haklı nedenler vardır. Bunların başında, Bayezid'in daha fetih hazırlıklarını yürütürken Kahire'de, Bağdat Halifeliği'nin Moğollar tarafından yıkılmasından sonra Memluk devletinin himayesine sığınan Bağdat halifesinden kendisine, "Rum Sultanı" unvanını taşıyan bir berat vermesini istemesi ve Timur'un yarattığı tehdidin Memluklar ile Osmanlıları geçici müttefikler

olmaya zorlaması nedeniyle halifenin de kendisine bu beratı vermesidir.[377] Belge'ye göre bu olay, Bayezid'in, İstanbul'un alınmasının getireceği avantajlar üzerine düşüncelerinin Fatih Sultan Mehmet'inkilerle aynı doğrultuda olduğunu göstermektedir.[378]

Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk olarak nitelendirilmesi Fatih Sultan Mehmet dönemi ve özellikle de İstanbul'un fethinden itibaren mümkündür. Söz konusu dönemde devletin sahip olduğu güç, yönettiği topraklar, geliştirdiği kurumlar ve politikalarla birlikte artık Osmanlı bir imparatorluk olarak anılmayı gerektirecek özelliklere sahip olmuştur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olarak II. Mehmet'i işaret etmek, Osmanlı Devleti'nin ya da Osmanlı Beyliğinin kurucusu olan Osman Bey'i işaret etmekten daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Rusya'nın bir imparatorluk olmasının başlangıcı konusu ise daha tartışmalıdır. Genellikle Rusya'nın *Büyük* ya da *Yüce* lakaplı I. Petro döneminden bir itibaren bir imparatorluk olduğu kabul edilir. Bunun nedeni Büyük Kuzey Savaşı sonrasında Petro'nun "büyük askeri lider" olarak *imperator* unvanını kullanmaya başlamasıdır.[379] Böylece 1721 yılından itibaren devletin resmi adının Rus İmparatorluğu olmasıyla birlikte Rusya'nın bir imparatorluk olduğu düşünülür. Oysaki bundan önce Rus liderleri tarafından kullanılan çar unvanı ve devletin adı olan Rus Çarlığı da esas olarak, Latince terimler olan imparator ve imparatorluk kavramlarının taşıdığı anlamları içermektedir. Dolayısıyla Rus devletini imparatorluk olarak tanımlamak için söz konusu Latince terimlerin kullanımı beklemek gerekli değildir.

---

[377] Bernard Lewis, **İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti,** İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2006, s. 27

[378] Belge, **op. cit.**, s. 49. Belge ayrıca, Bayezid'in Bağdat halifesinden "Rum Sultanı" unvanını kullanabileceği doğrultusunda bir berat alabilmesinin ve Memlukların kendilerine rakip olan bir devletin yöneticisin bu unvanı kullanmasına engel olmamış olmasının sebebi Timur'un kendilerindense Osmanlı'yı hedef aldığının yavaş yavaş görülmeye başlanması ve dolayısıyla Bayezid'in bu unvanı kullanmasının kendileri açısından bir sorun yaratacağını düşünmediklerini gösterdiğini belirtmektedir. Buna göre her ne kadar Bayezid için bu unvanının kullanımı imparatorluğa giden bir sürecin parçası olarak algılanıyor olsa da, bunun dönemin diğer devletleri tarafından bu şekilde algılanmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Osmanlı'nın henüz büyük bir devlet ya da imparatorluk olma yolunda bir devlet olarak görülmediğini göstermektedir. Gerçekten de Bayezid, söz konusu unvanı kullanmış olmakla birlikte, bu unvanı diğer devletler üzerinde de etki ve sonuç doğuracak şekilde kullanan, İstanbul'u da fethedecek olan II. Mehmet olacaktır.

[379] Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze,** İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011, s. 235

Rusya'nın bir imparatorluk olma yönünde gelişmesi, yaklaşık 200 yıl süren Moğol yönetiminden kurtulan Rus prensliklerinin, 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın ilk yılları arasında III. Ivan tarafından Moskova Prensliği hakimiyeti altında toplanmasıyla başlamıştır. Barkey bu açıdan III. Ivan'la Fatih Mehmet arasında bir paralellik kurmakta ve İstanbul'un fethedilmesinin, ideolojik ve yapısal dönüşümlerde oynadığı role benzer biçimde, Rusya'nın bir imparatorluk olarak doğuşunun en kritik yönlerinden birinin, III. Ivan'ın hükümdarlığı döneminde Novgorod'un ilhak edilmesi olduğunu belirtmektedir.[380] Novgorod'un fethi gerçekten de Moskova'nın ileride sahip olacağı konumu belirmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü Rus prenslikleri içinde en büyük ve pek çok bakımdan en güçlü prenslik olan Novgorod bu özellikleri dolayısıyla ileride kurulabilecek bir Rus devletinin öncülüğünü üstlenme konusunda en beklenen adaydı. Dolayısıyla Novgorod'un Moskova hakimiyeti altına girmesi bir süredir kendisini hissettirmekle birlikte, artık farklı Rus devletlerini bir araya getirecek olanın Moskova Prensliği olacağını ortaya koymuş oldu. Nitekim Novgorod'un Moskova'ya katılımı diğer Rus devletlerinin katılımını hızlandırıcı bir etki yapmıştır.

Bununla birlikte İstanbul'u fethini Korkunç lakaplı IV. Ivan'ın Kazan Hanlığı'nı fethiyle karşılaştırmak daha anlamlı görünmektedir. Çünkü Rus devletini çokuluslu bir imparatorluğa dönüştüren, Kazan Hanlığı'nın fethedilmesiyle ilk defa, tarihsel bir geleneği olan, meşru bir hanedanlığa dayanan ve sadece yabancı bir dil konuşmakla kalmayıp aynı zamanda farklı bir dine mensup olan bağımsız bir siyasal birimin, Rusların hakimiyeti altına girmiş olmasıdır. Osmanlı İstanbul'un fethi öncesinde de çok-etnili ve çok dinli bir yapıya sahip olmakla birlikte, bu farklığa dayalı yapının kurumsallaştırılması II. Mehmet döneminde, özellikle de İstanbul'un fethinden sonra gerçekleştirildiği için de, imparatorluğa geçişin başlangıcı olarak bu dönemi kabul etmek daha anlamlıdır.

Tek başına İstanbul'un fethin Osmanlı'nın artık bir imparatorluk olarak kabul edilmesini sağlayan gelişme olmadığı açıktır. Bununla birlikte fethin taşıdığı sembolik anlam önemlidir ve zaten II. Mehmet'in İstanbul'un fethi üzerinde ısrarla durması ve sonunda bunu gerçekleştirmesi de bu sembolik önemle yakından

[380]Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar**, s. 110

ilişkilidir. Belge'nin de belirttiği gibi askeri-stratejik açıdan bakıldığında sınırları Sırbistan'ın büyük bir kısmını içerek kadar genişlemiş olan Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde küçük bir cepheden ibaret olan İstanbul, askeri açıdan Osmanlı'ya tehdit oluşturabilecek konumda olmadığı gibi, bir devlet olarak Bizans'ın da bunu yapabilecek gücü zaten yoktu ve diplomatik açıdan bakıldığında ise Bizans'ın her zaman sorun çıkarma ihtimali bulunmakla birlikte, kendi varlığını sürdürmesi Osmanlı'yla iyi geçinmesine bağlı olan bir devletin bu konuda çıkarabileceği sorunlar Osmanlı için çok ciddi boyutlarda olamazdı.[381] Bu nedenle Fatih'in güçlü surlarıyla fethedilmesi oldukça güç olan İstanbul'u fethetmek için harcanabilecek zaman, insan gücü ve maddi imkanlarla kendisi için daha stratejik fetihler planlamak yerine İstanbul üzerine yürümesinin sebebini biraz da bu sembolik anlamda aramak gerekmektedir.

Bu anlam İstanbul'un Roma İmparatorluğunun başkenti olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar bu dönemde artık Bizans'ın imparatorluk olarak adlandırılmasını gerektirecek hiçbir özelliğe sahip olmadığı açık olsa da, Belge'nin de belirttiği gibi Romanın manevi prestiji hala ayaktaydı.[382] Nitekim Fatih'in İstanbul'un alınmasından sonra Roma imparatoru Sezar'ın adından türetilmiş bir unvan olan Kayser unvanını kullanması da, kendisini bu ünlü imparatorun, yönettiği devleti ise Roma'nın varisi olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Fatih'in kendisini bu şekilde algılamasının yanı sıra, imparatorluk toprakları dışında da bu yönde bir algılayışın olduğunun işaretlerini görmek mümkündür. Papa'nın arzusuyla Osmanlı'daki durumu incelemek için gelmiş olan George Trapezuntios'un padişaha yazdığı mektupta kullandığı ifadeler bunu göstermektedir:

> Onun meşru Roma İmparatoru olduğundan kimse şüphe duymasın. Çünkü imparatorluğun başkentini elinde bulunduran kişi meşru imparatordur. Roma İmparatorluğunun başkenti de Konstantiniyye'dir. Bu yüzden bu şehir kimin elindeyse imparator odur. Ama siz bu tahtı insanlardan değil, Tanrı'nın yardımıyla savaşarak aldınız. Bu yüzden, meşru

[381] Belge, **op. cit.**, s. 48

[382] Belge Roma'nın bu prestiji, İstanbul'un fethince sonra yüzyıllarca koruduğunu belirtmektedir. Buna göre Fransız Devrimini bile Roma değerlerine yeniden hayat verme girişimi olarak değerlendirenler vardır. Napoleon'un kendisini imparator ilan etmesi de yine bu bağlamda ele alınabilmektedir. Belge, **op. cit.**, s. 49

> Roma İmparatoru sizsiniz… Roma İmparatoru olan kişi ise bütün dünyanın imparatorudur. [383]

Trapuzentios'un mektubunda bu ifadeleri kullanmış olmasından daha ilginç olan ise Papa'nın Fatih'e yazdığı bir mektupta benzer görüşleri dile getirmiş olmasıdır. Papa

> Küçücük bir ayrıntıyı halledersen dünyanın en yüce, en güçlü, en ünlü insanı olabilirsin. Bunun ne olduğunu mu soruyorsun? Bulman çok zor değil. Aramak için çok uzaklara gitmene gerek yok. Onu her yerde bulabilirsin: Biraz suyla[aquae pauxillum] vaftiz olur Hıristiyanlık'a geçmek ve *İncil*'in öğretisini kabul etmek. Bunu yaparsan, dünyanın en ünlü ve güçlü prensi olursun. Seni Yunanlılar'ın ve Doğu'nun yasal imparatoru yaparız. Şiddet yoluyla alıp adaletsizce elinde tuttuğun yerler, doğal hakkın olur. Bütün Hıristiyanlar sana saygı duyar. Anlaşmazlıklarda sana başvurur. Zulüm gören herkes, ortak hamileri olarak sana sığınır. Dünyanın her ülkesinden insanlar senden yardım ister. Çoğu sana gönüllü olarak boyun eğer, hükümlerine uyar ve sana vergi öder. Tiranları yenme, iyileri koruma ve kötülerle savaşma görevi sana verilir. Eğer doğru yolda gidersen, Roma Kilisesi sana karşı çıkmaz. Bu ruhani taht, seni diğer krallar kadar sevgiyle kabul edecektir. Hatta onlardan da fazla, çünkü senin konumun daha yüksek. Bu koşullar altında pek çok krallığı hiç savaşmadan ve kan dökmeden, kolayca ele geçirebilirsin… Düşmanlarına asla yardım etmeyiz. Tam tersine, Roma Kilisesi'nin haklarına el koymaya, boynuzlarını öz analarına karşı kullanmaya kalkanlara karşı, senden yardım isteriz..[384]

sözleriyle – Hıristiyanlığı kabul etmesi koşuluyla - Fatih'in imparatorluğunu ve bu imparatorluğun Roma ile olan ilişkisini tanır görünmektedir. İmparatorluk başkentini ele geçirmenin, kendisine Doğu Roma İmparatorluğu'nu en uzak sınırlarıyla canlandırma hakkını kazandırdığı iddiasıyla II. Mehmet, *Sultan'ul Berreyn ve Hakan'ul Bahreyn,* yani iki kıta ile iki denizin hâkimi unvanını da kullanarak, Balkanlar ve Anadolu'da fetihler düzenleyip devletin topraklarını

[383] Franz Babinger, **Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı,** İstanbul, Oğlak Yayınları, 2002, s. 221
[384] **Ibid.**, s. 182-183

genişletti ve 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlam çekirdeği olarak ayakta kalan Anadolu-Rumeli bloğunu kurmuş oldu.[385]

Bu dönemde Rusya'da geliştirilen imparatorluk stratejisi, 1453 yılında İstanbul'un Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi sonucu Bizans İmparatorluğunun, yani tarihteki ikinci Roma imparatorluğunun yıkılmasıyla paralel olarak ortaya atılan Üçüncü Roma olma iddiasıydı. Her ne kadar hiçbir zaman Rus devletinin resmi doktrini haline gelmese de bu görüş, Pskov rahibi Philotheus'un III. Vasily'e yazdığı bir mektupta "İki Roma düştü, üçüncüsü ayakta, dördüncüsü ise olmayacak" şeklinde ortaya konmuştur.[386] Bu doğrultuda III. Ivan Üçüncü Roma olma iddiasına dayanak oluşturmak için son Bizans İmparatoru XI. Constantine'in kardeşi Thomas Palaeologus'un kızı Sophia Paleologue ile evlendi. Bunun yanı sıra Roma İmparatoru Sezar'ın isminden türetilen bir diğer unvan olan Çarlık unvanını kullanan ilk Rus yöneticisi oldu.[387] Dolayısıyla Novgorod Prensliği'ni Moskova'ya bağlayan ve birleşik bir Rus devletinin en önemli adımlarından birini atan III. Ivan da, devletin artık bir imparatorluk olduğunu kabul eder görünmektedir. Ancak imparatorlukları tanımlarken belirtildiği gibi, bir devleti kendisini imparatorluk olarak kabul nitelendirmesi tek başına yeterli değildir. Bu nedenle Moskova Prensliği'nin bir imparatorluğa dönüşme noktası olarak bu devletin hem topraklarını genişlettiği, hem nüfus yapısının değiştiği hem de daha önce egemenliği altında bulunduğu Altın Orda Devleti'nin en önemli mirasçılarından olan bağımsız siyasi birimleri kendi yönetimi altında aldığı Kazan ve Astrahan Hanlıklarının fethini kabul etmek daha anlamlı görünmektedir. Bunun yanı sıra bu fetihler, devletin toprak büyüklüğünün ve nüfus yapısının değişmesi ve farklı bir devlet geleneğini bünyesine katmasıyla birlikte Moskova'nın yönetim yapısının değişmesine neden olması açısından da önem taşımaktadır.

Kazan Hanlığının fethi Moskova Devletini yapısal olarak dönüştürmesinin dışında Asya ve Avrupa'daki pek çok devletin de önceden önemsemedikleri bu devleti ciddiye almaya başlamalarını işaret eder. Çünkü Henry Huttenbach'ın da

[385] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 53-54
[386] Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** s. 81
[387] "Tüm Rusya'nın Çarı" olarak resmi olarak taç giyen ilk lider ise Korkunç unvanıyla tanınan IV. Ivan oldu.

belirttiği gibi artık Moskova kendisini Polonya-Litvanya Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük siyasal birimlere meydan okumaya hazır bir güce dönüştürmüştü ve her ne kadar Kazan ve ardından Astrahan Hanlıklarının fethinden sonra Sibirya'nın fethine yönelmiş olsa da Katolik Polonya-Litvanya ve Müslüman Osmanlı, önemsiz bir Ortodoks devlet olarak gördükleri Rusya'yı ilerleyen yıllarda ciddi bir rakip olarak karşılarında bulacaklardı.[388] Dolayısıyla Rusya'nın kendisini bir imparatorluk olarak görmesinin ötesinde, diğer devletler tarafından da böyle algılanmaya başlaması söz konusuydu ve bu, Rusya'nın artık bir imparatorluk olduğunu ortaya koymaktaydı.

2.2.1 İmparatorluğun Güç Unsurları

İmparatorlukların iktidarlarının dayandığı kaynakları kesin çizgilerle tanımlamak ve birbirinden ayırmak daha önce de belirtildiği gibi oldukça güçtür. Çünkü gerçekte böyle bir ayrım söz konusu değildir. Askeri, ekonomik, siyasi, ideolojik unsurlar bir arada, iç içe geçmiş ve karşılıklı etkileşim içinde bulunmaktadırlar. Bu nedenle herhangi birinde aksayan bir imparatorluk diğerler alanlarda güçlü olsa bile sorunlarla karşılaşması kaçınılmazdır. Üstelik bir imparatorluğun belli bir zamanda belli bir alanda güce sahip olması, bunun hep bu şekilde devam edeceği anlamına gelmediğinden, zaman içinde kendini, daha doğrusu iktidar kaynaklarını ve güç unsurlarını dönüştüremeyen bir imparatorlukta mevcut sorunların kökleşmesiyle birlikte imparatorluk daha kırılgan hale gelecektir. Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının her ikisi de esas olarak savaşlar sonucu kazanılmış topraklar üzerine kuruludur ve bu anlamda büyük ölçüde askeri güce dayanmaktadırlar. Bu topraklardaki varlıklarını ve yönetme haklarını meşrulaştırmak için kullandıkları ideolojik söylemlerde her iki imparatorluk da dini referanslar kullansalar da, bağlı bulundukları dinlerin farklı olması, söylemlerde de belli farklılaşmaları beraberinde getirmektedir. Siyasi açıdan her iki imparatorluk da farklı düzeylerde olmakla birlikte merkezi imparatorluklardır. İmparatorluklar açısından bunun anlamı daha çok farklı ve rakip güç odaklarının varlığına izin verilmemesi, bunun dışında imparatorluğa bağlı ve sadık olunduğu ve askerlik ve vergi gibi

[388] Henry R. Huttenbach, "Muscovy's Conquest of Muslim Kazan and Astrakhan, 1552-56. The Conquest of Volga: Prelude to Empire" Michael Rywkin (Der.), **Russian Colonial Expansion to 1917,** Londra-New York: Mansell Publishing Limited, 1988 içinde, s. 45.

görevler yerine getirildiği sürece periferideki yapı ve işleyişlerin büyük ölçüde dokunulmadan varlığını sürdürmesidir. Bu benzer yapıyı paylaşmakla birlikte Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının bu yapı içindeki merkezileşme düzeyleri farlılaşmaktadır. Bu farklılaşma kendisini özellikle ekonomik gerekler ve müdahaleler bağlamında göstermektedir. Her iki imparatorluğun ekonomisi de büyük ölçüde toprak kazanımları ve tarıma dayanmakla, gerek merkezileşme düzeyindeki farklılaşma, gerek Osmanlı'da bulunmayan serfliğin Rus ekonomisinin önemli bir unsuru olması, gerekse de bu konuda kendilerini dönüştürme kapasiteleri iki imparatorluğu bu alanda da farklılaştırmıştır.

2.2.1.1 Askeri Güç: Emperyal Yayılma

Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının her ikisinin de topraklarını genişleterek bir imparatorluğa dönüşmeleri ve bundan sonraki toprak kazanımları askeri güce dayalı olmuştur. Her iki devlet de yeni topraklar elde etmek için savaşa başvurmuşlar ve bu şekilde topraklarını genişletmişlerdir. Bu açıdan her iki imparatorluk da ticari girişimlerin öncülük ettiği imparatorluklardan olduğu gibi hanedan evlilikleriyle büyüyen imparatorluklardan da ayrılmaktadır. Bu, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının bu yollara başvurmadıkları anlamına gelmemektedir. Ama gerek ganimet, toprak, ticaret ayrıcalığı gibi ekonomik kazanca dayalı işbirlikleri gerekse de evlilikler bu imparatorluklar için üzerine kurulu oldukları ağların bir parçası olarak anlam taşımaktadır. Her iki imparatorluk da ekonomik kazanç karşılığında kendileri adına yeni topraklar fethedecek ya da bu süreci kolaylaştıracak savaşçı ve ya savaşçı olmayan grupları olduğu kadar kendilerine toprak kazandıracak ya da toprak kazanımlarını kolaylaştıracak siyasi güç ve prestij sağlayacak akrabalık bağlarını ağlarına dahil etmişlerdir. Bununla birlikte her iki imparatorluk için de emperyal yayılmanın temelini askeri güç oluşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu için yeni topraklar fethetmek, pek çok anlamda imparatorluğun önemli bir dayanak noktasıydı. Hatta Kılıçbay'ın belirttiği gibi, Roma İmparatorluğuyla benzer bir biçimde lateral olarak yayılması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bir noktada dengeye gelmesi olanaksızdır ve

genişleyemediği sürece daralmak zorunda kalmıştır.[389] Kanuni Süleyman'ın "Ben zenginlik ve mal aramak için değil … imparatorluğun ebediliği için harbediyorum" şeklindeki sözünü alıntılayan Kılıçbay'a göre Balkanlar'ın fethinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu kazanımlarını korumak için sürekli genişlemek zorunda kalmıştır.

Osmanlı düzeninin mantığı, devletin küçük bir profesyonel savaşçılar grubunun, Osman Gazi'nin önderliği altında toplanmış bir çeşit savaş birliğinin çabalarıyla kurulmuş olduğu düşüncesinden yola çıkıyor ve bu doğrultuda hanedan, kendisinin ve askeri sınıfın merkezi konumunu, tüm sosyo-politik yapılanmanın temel taşı olarak kabul ederek koruyordu.[390] Bu nedenle de üretici sınıf olan reayanın askeri sınıfın yönetimine boyun eğmesi ve vergi ödemesi bekleniyordu. Reayaya yönelik bu beklentisi ise, ödedikleri vergiler ve gösterdikleri bağlılık sonucunda halkın başta hanedan olmak üzere, askeri sınıf tarafından korundukları gerekçesiyle meşrulaştırılıyordu.

Esas olarak kıtasal bir büyüklüğe sahip olan Rusya, bu kıtasal büyüklüğünün yanı sıra denizlere de açılarak büyük bir güç olmak ve uluslararası alanda önemli bir role sahip olmak istiyordu. Bu amaçla Rus yayılması sırasıyla kuzeyde, 1584'te Arkanglesk'in kurulduğu Beyaz Deniz kıyısına; güneyde, 17. yüzyılda Azov Denizi yoluyla ulaşılan Karadeniz'e; batıda 1703'te St. Petersburg'un kurulduğu Baltık kıyısına; doğuda ise 1648'te Bering Boğazına ve sonra da 1860'ta Japon denizine kadar ulaşırken bunu 19. yüzyılda İmparatorluğun topraklarını korumak üzere bir eğinti oluşturarak batıda Finlandiya, Baserabya ve Polonya; güneyde Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkistan'ın ele geçirilmesi izledi.[391] Böylece Rus İmparatorluğu, neredeyse son yıllarına kadar genişlemeyi sürdürdü. Bu, ilk defa Asyalı bir devletin büyük bir Avrupa gücünü yenilgiye uğratmış olması anlamında büyün önem taşıyan 1905 yılındaki Japon savaşına kadar devam etti.

Osmanlı imparatorluğunun sahip olduğu askeri kuvvetler arasında en önemli konum, Yeniçeri Ocağına aitti. Yeniçeriler bir anlamda padişahın özel ordusuydu ve gerektiğinde padişah tarafından tehdit olarak algıladığı güç odaklarına olduğu gibi

[389] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 358
[390] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 53
[391] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** s. 149

topluma karşı da kullanılabiliyordu. Ancak Kunt'un da belirttiği gibi hassa askeri bulundurmak hükümdarlar için "iki yönlü etkisi olan bir durum"du.

> Bir yandan kullarına, hassa askerlerine dayanarak devleti içinde gününü yüceltebiliyor hükümdar. Bir yandan da böyle güçlü, seçkin bir gücü bir arada, başşehrinde tutunca, hassa askerlerinin siyasal ağırlığını göz önünde bulundurmak, hesaba katmak gerekiyor. Tarih boyunca efendilerine baskın çıkan hassa askerlerine çok rastlanıyor. Osmanoğulları'nda da on beşinci yüzyıl boyunca kapısını ülkenin en büyük ve etkili toplu askeri gücü haline sokan sultan, devlete mutlaka hakim olmayı başardı. Bu başarının bedeli ise kapı askerlerini hoş tutmak zorunluluğu idi, özellikle saltanat değişimi anında. [392]

Yeniçeri ordusunun sahip olduğu askeri güçle siyasi gelişmelere müdahale etmesi ve belirleyici olması, padişah ve şehzadelerin kendilerini tehdit altında hissetmelerine neden oluyordu. Üstelik ilerleyen yıllarda devletin aldığı askeri yenilgilerden de bu ordunun sorumlu tutulması, Yeniçerilerin kaldırılarak yerine daha yeni ve profesyonel bir ordu kurulması yönündeki girişimlere yol açmıştı. Ancak sahip olduğu siyasi etkiyi gün geçtikçe artan yeniçeriler bu tip bir girişimi engelleyebilecek bir güce sahipti. Nitekim bu durumun farkında olan ve yeniçerileri, sahip oldukları siyasi etkiyle birlikte ortadan kaldırmak ve yerine daha güçlü bir ordu kurmak isteyen padişahlardan II. Osman 1622 yılında, III. Selim ise 1808 yılında yeniçeri ordusu tarafından öldürülmüş, yeniçeriliğin kaldırılması ancak 1826 yılında yerel güçlerin de desteğine sahip olan II. Mahmut döneminde mümkün olabilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu da Rusya gibi esas olarak bir kara gücüydü. Ancak deniz gücüne sahip olmanın öneminin de farkındaydı. Deniz gücünün eksikliği yüzünden ülke sahillerinin korunamaması ve denizlerdeki üstünlüğün çeşitli yabancı unsurlara bırakılması dolayısıyla ticaret gelirlerinde ve genişleme siyasetinde beklenen gelişmelerin sağlanamaması, topyekun savaş anlayışı kara gücünün deniz gücüyle desteklenmesini gerektirmesi, Fatih'i deniz gücünü geliştirmeye yöneltmişti.[393] Osmanlı'nın yükselme döneminde yaşamış bir tarihçi olan İbn Kemal'e, Osmanlıların devletlerini Akdeniz'de hatırı sayılır bir deniz gücü haline

[392]Metin Kunt, "Siyasal Tarih", Sina Aşin (Der.), **Türkiye Tarihi Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600,** İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 96
[393] **Ibid.**, s. 89-90

getirebilmiş olmalarını, Osmanlı kudretinin önceki bütün diğer İslam devletlerine üstünlüğünün nedenleri arasında saymaktadır.[394] Osmanlı Deniz gücünün zirvesinin Kanuni Sultan Süleyman dönemi olduğu kabul edilir.[395] Nitekim bu dönemde yabancı devletlere gönderilen mektuplarda Kanuni'nin "Akdeniz'in ve Karadeniz'in Sultanı" olduğu belirtilmiş, 1538 tarihli Boğdan'daki Bender kitabesinde Kanuni'nin artık "gemiler yürüden Bahr-i Frenk u Mağrip ve Hind'e" padişah olduğu belirtilmiştir.[396] Bununla birlikte Kanuni'den sonra deniz gücüne yeterince önem verilmemiştir. Nitekim Süleyman'ın ölümünden yalnızca beş yıl sonra Osmanlı donanmasının İnebahtı Savaşında ağır bir yenilgi alması da bu durumun önemli bir göstergesidir. Kanuni dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal sınırlarına ulaştığı dönem kabul edilir, ancak bu tanımlama Osmanlı'nın kara yayılması için geçerlidir. Belge'ye göre bu doğal sınır engelinin aşılabileceği yer, her şeyden önce denizdi.[397] Ancak Osmanlı İmparatorluğu büyük bir kara imparatorluğu olmanın yanı sıra büyük bir deniz imparatorluğu da olmak yönünde dikkate değer bir girişimde bulunmamıştır. Özbaran'a göre Osmanlılara ait bir "deniz imparatorluğu"ndan, ancak 16. yüzyıl içinde – belki biraz 15. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyılın Girit'in fethiyle sonuçlanan zamanlarında – söz etmek mümkündür.[398] Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu bir kara imparatorluğu olarak varlığını sürdürmüş ama bir yandan geniş topraklara sahip bir kara imparatorluğu olmanın sorunlarıyla baş etmek bir yandan da yeni topraklar fethedememenin ortaya çıkardığı yeni sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu için, imparatorluğu yapısal olarak da dönüştürmesi açısından büyük önem taşıyan toprak kazanımları I. Selim (Yavuz) tarafından yürütülen doğu seferleriyle gerçekleştirilmiştir. Yavuz Selim'in kendisinden önceki padişahlardan farklı olarak batıya değil de doğuya yönelmesinin hem jeo-politik hem

[394] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 55
[395] İdris Bostan, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, s. 207 vd.
[396] İdris Bostan, "Kanuni ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti", Özlem Kumrular (Der.), **Türkler ve Deniz,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 14
[397] Belge, **op. cit.**, s. 77
[398] Salih Özbaran, "Osmanlılar ve Deniz: 16. Yüzyıl Hint Okyanusu Bağlamında Yeniden Bakış", Özlem Kumrular(Der.), **Türkler ve Deniz,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 49

de ideolojik sebepleri olduğu söylemek mümkündür.[399] Bu dönemde Osmanlı için topraklarının doğusunda İran, göçebe gruplardan oluşan bir yapılanmadan yerleşik ve kurumsallaşmış bir devlet yapısına doğru dönüşmeye başlamıştı. Bu süreçte, Safevi hanedanının kurucusu olan ve devletin başında bulunan Şah İsmail, devlet dini olarak Şiiliğin resmileştirilmesini sağladı. Bunun Osmanlı için yarattığı tehdit, Osmanlı topraklarında henüz tam olarak yerleşik düzene geçmemiş yarı-göçebe topluluklar arasında da bu inancın yaygın olarak varlığını sürdürmesi ve Şah İsmail'in de bir rakip olarak karşısına çıktığı Osmanlı İmparatorluğunda bu unsurları Osmanlı'ya karşı kullanma konusunda girişimlerde bulunmasıdır. Nitekim Kunt da Osmanlı-Safevi atışmasının devlet kanunlarının ve şeriatın ağır bastığı bir merkezi imparatorluk düzeni ile yeni bir dini çerçeve içinde bütünleştirilen Türkmen siyas-askeri gücüne dayalı bir hareketin çatışması olduğunu ifade etmektedir.[400]

Yavuz Selim'in İran üzerine yapılan seferini, yine doğu yönünde bir sefer olan Mısır seferi izledi. Bu sefer sonunda gerçekleştirilen fetihler Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir dönüm noktasıdır. Her şeyden önce bu fetihle birlikte halifelik Osmanlı hanedanına geçmiş, bu da Osmanlı padişahlarının bir imparatorluğunun yöneticisi olmanın yanı sıra, dünyadaki tüm Müslümanların dini lideri olmaları sonucunu doğurmuştur. Bu durum Osmanlı'nın çeşitli zamanlarda bu unvanı siyasi amaçlarla kullanması da dâhil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir siyasi ve ideolojik güç unsuru olmuştur.

Osmanlı imparatorluğu için doğuya yönelik seferleri ve toprak kazanımları batıdakilerden farklı bir nitelik taşımaktadır. Osmanlı, doğuda elde ettiği topraklarda daha kalıcı olmuş, batıdaki topraklarını kaybettikten sonra, hatta İmparatorluğun dağılışına kadar bu toprakların büyük bölümünü, bazı durumlarda fiilen olmasa da resmi olarak, elinde tutmayı sürdürmüştür. Bu durum esas olarak Osmanlı'nın bu topraklarda, Lieven'ın ifadesiyle "davet edilen imparatorluk" olmasıyla ilgilidir. Faroqhi'ye göre Yavuz Sultan Selim'in 1516/17'de düzenlediği tek bir seferle önce Suriye'yi, ardından da Mısır'ı fethedebilmesinin nedeni, bu sırada Portekizlilerin Ümit Burnunu keşfederek Hint Okyanusuna ulaşmalarının Kızıl Deniz üzerinde

[399] Belge, **op. cit.**, s. 70
[400] Kunt, **op. cit.**, s. 109.

yapılan ticarete zarar vererek Memluk sultanının gelirlerini önemli ölçüde azaltmasının yanı sıra yine Portekizlilerin Kızıldeniz'deki limanlara da saldırmaya başlamaları nedeniyle büyük bir bunalım yaşayan Memluk Devleti'nin Osmanlı sultanlarına başvurarak destek istemeleridir.[401] Bunun temelinde yatan en önemli unsur Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü bir devlet olması ve bu özelliğiyle ideolojik olarak İslam'ın koruyucusu rolünü daha başarılı bir biçimde üstlenecek olmasının yanı sıra bölge halkına güçlü bir politik birimin parçası olma imkanı sunmasıydı. Üstelik Osmanlı'nın bölgede kuracağı idare yapısı bölgesel özerliği de zedelemediğinden Osmanlı egemenliğinin, en azından belli bir süre, sorunsuz biçimde işlemesi mümkündü.

Mısır ve Arap illerinin fethi ile İran sınırının istikrara kavuşması, Belgenin de belirttiği gibi, bir kara imparatorluğu görüşünün görebildiği sınırlardı[402] ve bundan sonra da Osmanlı İmparatorluğu için bu doğrultudaki fetihlerin sonu büyük ölçüde gelmiş oldu. Selim'den sonra çıkan I. Süleyman döneminde doğuda yalnızca Van, Nahçivan, Irak, Bağdat ve Basra Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Rus yayılması başlangıçta birbirini takip eden iki hedefe yönelmişti. Bunlardan ilki Rus prensliklerinin tek bir devlet alında toplanması ve eski Rus topraklarının tekrar bir araya getirilmesi, bunu izleyen ikincisiyse Altın Orda topraklarının ele geçirilerek bu toprakların da Rus egemenliği altında bir araya getirilmesiydi. Bunun anlamı Moskova'nın kendisini hem Kiev Rusya'sının hem de uzun yıllar bağlı bulunduğu Altın Orda'nın mirasçısı olarak görmesiydi. Ancak bu iddialar konusunda Moskova Prensliği yalnız değildi. Birleşik bir Rus devletinin liderliği için diğer Rus prenslikleriyle rekabet ederken, Altın Orda'nın mirası için de bu devletin sona ermesiyle kurulmuş Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir ve Nogay Hanlıklarıyla mücadele etmesi gerekiyordu.

Novgorod'un fethiyle birlikte Rus yayılmasının ilk hedefi olan eski Rus topraklarının yeniden bir Rus devleti tarafından birleştirilmesi hedefi büyük ölçüde tamamlanmış oluyordu. Ayrıca böylece artık üç taraftan tehdit altında olmayan

[401] Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 42
[402] Belge, **op. cit.**, s. 73

Rusya'nın genişlemesi Kazan, Nogay ve Kırım Tatarlarına bakan bir güneydoğu sınır bölgesiyle; İsveç, Polonya ve Litvanya'ya bakan bir batı sınırıyla tanımlanmaya başlanmıştı.[403] Nitekim IV. Ivan'ın ilk yöneldiği bölge Baltık bölgesi oldu. Bu bölgede Ivan en çok bugünkü Letonya ve Estonya topraklarında kurulmuş olan Livonya ile ilgilendi. Bunun nedeni Livonya topraklarının verimli olmasının yanı sıra bu bölgenin fethinin Baltık Deniziyle olan ticaretin kontrol altın alınmasını sağlayacak olması ve daha da önemlisi Rusya'ya batı Avrupa'nın kapılarını açabilecek olmasıydı.[404] Ancak Ivan bu bölgede giriştiği savaşlarda önemli bir başarı gösteremedi. Çünkü söz konusu bölgede İsveç ve Danimarka'nın yanı sıra 1559'daki birleşmeyle güçlü bir rakip haline gelmiş olan Polonya-Litvanya birliği vardı ve bu devletlerin tümü Rusya'nın bölgede etkinlik kurma çabalarına şiddetle karşı çıkıyorlardı.

Rus yayılması ile Osmanlı yayılması arasında önemli bir benzerlik olduğunu söylemek mümkün. Bir sınır beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti'nin avantajı kendisinden güçlü beyliklerin olduğu Anadolu'ya doğru değil, batıya, artık gücünü kaybetmiş olan Bizans topraklarına doğru genişlemesiydi. Avrupa'nın merkezinde değil çevresinde yer alan Rusya'nın yayılması büyük ölçüde görece güçsüz devletlerin bulunduğu doğuya ve güneye doğruydu. Böylece rakiplerine sırayla saldırıp onlarla tek tek mücadele etmeyi tercih eden Rusya, kenar konumda olmanın sağladığı zaman egemenliğinden yararlanmış ve topraklarını genişletmeyi uzun bir sürece yayarak gücünü aşma tehlikesiyle karşılaşmamayı başarmıştır. [405]

Nitekim iktidarının ilk yıllarında batıdaki topraklarını çevreleyen güçlü devletlere karşı bir zafer kazanmayacağını gören Ivan, dikkatini doğu istikametine yöneltti ve bu bölgede Kazan ve Astahan Hanlıklarını fethederek devletin "çokuluslu" bir imparatorluğa dönüşmesi sürecindeki en önemli adımı atmış oldu. Bu hanlıkların fethinin Rus yayılması açısından önemi, tarihsel, dini ve hanedanlık söylemleriyle temellendirilebilecek olan Rus topraklarının birleştirilmesi için gerçekleştirilen fetihlerden farklı olarak, hiçbir zaman Rus toprakları içinde yer

[403] Richard Hellie, **Enserfment and Military Change in Muscovy,** Chicago, University of Chicago Press, 1987, s. 90
[404] Acar, **op. cit.**, s. 71
[405] Münkler, **op. cit.**, s. 67-68

almamış bağımsız bir birimin Rus Devleti topraklarına katılmış olmasıdır.[406] Bununla birlikte Moskova, Kazan'ın eski dönemlerden beri Rusya'nın *voçina'*sı olduğu için fetih hukukuna göre Kazan Hanlığı'nın Rus olması gerektiğini; Kazan'ın tarihi hak ve hanedanlık hakkıyla Rus olduğunu; Hıristiyanlığın ileri doğru yürüyüşünün bir gereği olarak Rusya'ya ait olması gerektiği icap ettiğini öne sürerek bu fethi meşrulaştırmaya çalışmıştır.[407] Bundan sonra Altın Orda topraklarının ele geçirilmesi yeni Rus emperyal hedefi olarak ortaya çıkmış ve Kappeler'in de belirttiği gibi daha önceki fetihlerle doğrudan bir analoji kurularak Altın Orda toprakları da eski Rus topraklarının bir araya getirilmesi politikasının bir parçası olarak görülmeye başlanmış ve böylece Rus doğu politikasının (*ostpolitik*) hedefi haline gelmiştir.

Bu bağlamda eski Altın Orda başkenti Saray'a oldukça yakın olan Astrahan'ın fethi kritik önemdeydi, çünkü Saray'ı elinde tutan kendisini Moğol İmparatorluğunun varisi olarak görebilirdi.[408] Ancak Ruslar Altın Orda toprakları üzerindeki hak iddialarında yalnız değillerdi ve bu devletin dağılmasından sonra ortaya çıkan hanlıklarla mücadele etmek zorundaydı. Rusya'nın bu mücadeleye girmesinin kendi açısından geçerli sebepleri vardı. Askeri ve stratejik mülâhazalarla ekonomik faktörler bu süreçte elbette etkiliydi ama belirleyici olan Çar IV. Ivan ve etrafındakilerin geliştirdikleri emperyal misyondu. Kappeler'e göre bu misyon Kiev, Bizans ve hatta Roma'ya kadar götürülen emperyal ideolojilerin ötesinde sadece Moskova'ya ve Rurik hanedanına ait bir emperyal söylemden oluşuyordu ve bu da eski Rus topraklarının bir araya getirilmesinin yanı sıra Altın Orda İmparatorluğunun miras alınmasıyla imparatorluk algısının geliştirilip yükseltilmesini içeriyordu.[409] Huttenbach'a göre ise Rus bakış açısından Altın Orda topraklarının fethi tarihsel mirasının korunmasının yanı sıra kendi varlığını gasp etmiş olanların haklı mağlubiyeti olarak görülüyordu.[410]

Bu fetihlerle birlikte Volga bölgesinin kontrolü sağlandığı gibi, Rus emperyal yayılmasının bir sonraki hedefi olan Sibirya'nın fethinin de yolu açılmıştır.

[406] Andreas Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** Essex, Longman, 2001, s. 21
[407] Isabel de Madariaga, **Korkunç Ivan,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 117
[408] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 26
[409] **Ibid.**, s. 27
[410] Huttenbach, **op. cit.**e", s. 47

Sibirya'ya yönelik emperyal yayılma her ne kadar Altın Orda topraklarını birleştirme politikasının bir parçası olarak meşrulaştırılsa da bu fethin altındaki asıl itici güç ekonomikti. Sibirya'nın fethi büyük ölçüde Kossaklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Savaşçı süvariler olan Kossaklar Çarlık tarafından serfleştirilmeden özgür bırakılmıştır. Ancak Kossakların bu özgürlüklerinin bir bedeli vardı, devletin yeni topraklar kazanmasında aktif rol alacaklardı. Kossakların Rus fetihlerinde oynadıkları rolü ve izledikleri yöntemi Lacoste şu şekilde tarif etmekte:

> Çarın emri üzerine, ırmakları aşarak, avcılık, balıkçılık ve hayvancılıkla geçinen çok sayıda küçük Asya halkıyla kürk ticareti anlaşmaları yaparak Sibirya'yı fetheden Kossaklardı. 17. yüzyıl başında Kossaklar Büyük Okyanus'a ulaştı. Diğer yandan 19. yüzyıl başında, Kafkas dağlılar ve steplerin atlıları gibi güneyden gelen savaşçı kabilelerin akınlarını durdurmak için, kalelerle tahkim edilmiş bir köyler hattı kurdular. Bu Kossak köylerinin oluşturduğu Kafkasların kuzeyinden Pasifik'e kadar uzanan hat bugün hala durmaktadır ve Roma İmparatorluğu'nun *lime*lerine (savunma hatlarına) benzemektedir. Rus İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl başındaki yayılmışlığının nişanesidir. [411]

Rus yayılmasında kossakların konumu bir anlamda Osmanlı'nın özellikle ilk dönem fetihlerinde faydalandığı gazilerin durumuyla benzerlik taşımaktadır. Osmanlı fetihlerine katılan savaşçılar düzenli bir ordu oluşturmaktan çok uzaktılar. İstedikleri seferlere katılabiliyorlardı, bütün seferlere katılmak gibi bir zorunlulukları yoktu. Barkey'e göre bu savaşçıların başarılarının sırrı da bu şekilde baskıdan uzak kalarak bağımsızlıklarını koruyabilmelerinde yatıyordu.[412] Üstelik bu durum sadece kuruluş döneminde değil, kuruluşu izleyen yüzyıllar boyunca, hatta devletin artık bir imparatorluğa dönüşüp düzenli bir orduya sahip olduğu dönemlerde de geçerliliğini korumuştur. Lowry'nin verdiği bilgilere göre, II. Bayezid, düzenleyeceği sefer için akıncıların toplanması yönünde bir talimat gönderip sefere katılacaklara ganimet vaat ederken din ayrımı yapmadan, Müslüman ve Hıristiyan savaşçıları bir arada sefere çağırmıştır.[413] Osmanlı'da gazilerin durumunda olduğu gibi kossaklar için de Moskova taktik bir müttefikti, ancak Rusya için bu ittifakın anlamı geçici bir

[411] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** s. 147-8
[412] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 73
[413] Lowry, **op. cit.,** s. 54-55

işbirliğinden çok sürekli bir itaatti ve bu ilişki zamanla kossaklar ve anavatanları Ukrayna'nın Rus denetimine girmesi şeklini aldı.[414]

Sibirya'nın zor iklim koşulları nedeniyle yerleşimin çok az olması ve yerleşik halkın da yine doğal koşullar ve ekonomik faaliyetlerine göre dağılmış ve herhangi bir ekonomik örgüte sahip olmayan küçük gruplar halinde yaşamaları, çeşitli direniş hareketlerine rağmen bölgenin fethinin görece kolay gerçekleşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte toprakların büyüklüğü nedeniyle Sibirya'nın fethi uzun bir sürece yayılmış ve Sibirya'nın tam olarak fethedilmesi ve Pasif Okyanus'u ve Amerika kıtasına ulaşılması 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar sürmüş ve ancak Büyük Petro döneminde tamamlanmıştır. Sibirya'nın fethinden sonra bu bölgeye büyük bir Rus yerleşim hareketi başlatılmış ve bunun sonucunda 18. yüzyılın başında Rusların sayısı Rus olamayanları geçmiştir.[415] Bu yerleştirme hareketinin temelinde Sibirya'nın nüfusunun oldukça seyrek olması bulunmaktadır, ancak sonucu bölgenin Rus merkezine daha sıkı bağlarla bağlanması olmuştur. Lacoste'a göre de Rusya'nın büyük topraklara sahip olmasını sağlayan yayılmasının arkasında Ruslara has ve bir biçimde jeopolitik bir olgu yatmaktadır. Bu olgu çarın tiranik hâkimiyeti geniş topraklara yayıldıkça serfliğin kurulmasıdır. Buna göre çar otoritesini 17. ve 18. yüzyıllarda sahipsiz boş toprakları tarıma açan az çok silahlı insanlar statüsünden malikânelere bağlı serfler statüsüne geçen köylüler üzerinde kullanıyordu.[416]

Selim'den sonra tahta çıkan ve Kanuni olarak anılan I. Süleyman döneminde, Osmanlı İmparatorluğunun potansiyel yayılmasını tamamladığını söylemek mümkündür. Sultan Süleyman'ın ilk seferleri batıya doğruydu ve bu sefer Osmanlı'yı Habsburg İmparatorluğu ile karşı karşıya getirmişti. Avusturya ile karşılaşma Osmanlı için, Batıya yönelik diğer fetih girişimlerinden farklıdır. Bundan önce Osmanlı'nın karşılaştığı devletler görece küçük, güçsüz ve istikrarlı bir yönetim yapısına sahip olmayan devletlerdi. Avusturya ise, tıpkı İran gibi Osmanlı'nın kesin bir yenilgi alamayacağı gibi kesin bir üstünlük de sağlayamayacağı bir devletti. Aslında söz konusu dönemde Osmanlı her iki devletten de daha güçlüydü, ancak iki

[414] Boris Kagarlitsky, **Çevrenin İmparatorluğu: Rusya ve Dünya Sistemi,** Ankara, Phoenix Yayınları, s. 211
[415] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 37
[416] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** s. 147

cephe arasında bölünmüşlük ve bu iki cephe arasındaki mesafenin çok geniş, yani imparatorluk topraklarının çok büyük olması, Osmanlı'nın bu devletlerle giriştiği mücadelelerden kesin zaferle dönmesine engel oluyordu. Dolayısıyla bu noktadan itibaren Osmanlı İmparatorluğu için doğuda olduğu gibi batıda da yeni toprak kazanma ve bu toprakları koruma olanakları büyük ölçüde sona ermişti. Bu durum genellikle imparatorluğun doğal sınırlarına ulaşması olarak nitelendirilir. Bu nedenle, İmparatorluğu sahip olduğu en geniş sınırlara ulaştırmış olsa da, Belge'ye göre Kanuni Süleyman giriştiği seferlerde bir yenilikçi olmaktan çok, bir geleneği fazla özgün bir şey katmadan devam ettirmiştir ve ülkeyi doğal sınırlarına vardırdığı için, o sınırları aşma girişiminde ilk başarısız olan da kendisi olmuştur.[417]

İnalcık'ın da belirttiği gibi kuruluş döneminden itibaren Osmanlı diplomasisinin temel prensibi, iki cephede birden savaş durumunda olmamaktı ve bu nedenle batıda Avrupa ile uğraşırken İran'la çatışma içine girmekten kaçınıyordu.[418] Dolayısıyla 1578'de başlayıp, aralıklı olarak 1639'a kadar süren İran savaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin başlıca nedenleri arasında sayılmalıdır. İran'da güçlü bir devletin ortaya çıkışı Osmanlı'nın iki cephede birden savaşmama politikasının sonunu getirdi. 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başında Osmanlıların Habsburglar'la yaklaşık 15 yıl süren uzun ve yıkıcı bir mücadele içinde olduğu bir sırada, Şah Abbas'ın da Osmanlı'ya savaş ilan edip Azerbaycan'daki bütün Osmanlı fetihlerini geri alması söz konusu Osmanlı politikasının çöküşüne işaret ederken, Osmanlı'nın bu savaş ilanı nedeniyle 1606 yılında Habsburglar'la yapılan Zitvatorok Antlaşması, Osmanlılar için gerilemenin başlangıcı kabul edilmektedir.[419]

İmparatorluğun doğal sınırlarına ulaşmasının bir diğer anlamı da imparatorluğun idare edebileceği en büyük sınırlara ulaşmış olmasıdır. Bu noktadan sonra, daha fazla genişleyememenin ötesinde mevcut toprakları koruyabilmek adına her yere yeteri kadar nüfuz ve müdahale olanağı da oldukça azalmış oluyordu. İmparatorluğun belli bir bölgesinde bulunan askeri güçlerin, uzak bölgelere sevki sorunu yeni fetihleri engellediği gibi, imparatorluk içinde karşılaşılan sorunların çözümünü de zorlaştırıyordu. Bu açıdan bakıldığında sahip olunan büyük toprakların

[417] Belge, **op. cit.**, s. 73
[418] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 57
[419] **Ibid.**, s. 57

yönetimi imparatorluklar için önemli bir sorun oluşturmaktadır. Bu konuda yapılabilecek olan, kullanılan askeri teknolojinin değiştirilmesi, ulaştırma sorunlarının çözülmesi ve askeri, sınırdan uzağa götürmemek olabilecekken, Belge'nin de belirttiği gibi, Osmanlı muhafazakârlığı radikal politika değişikliklerini önlemiştir.[420] Bu değişimin önündeki en önemli engeli ise yine Osmanlı ordusu oluşturuyor, yeniçeri ve tımarlı sipahilerin yeni teknolojileri kullanmayı reddetmesi Osmanlı ordusunun rakipleri karşısında geri kalmasına neden oluyordu.16. yüzyılda yaşamış ünlü siyasetname yazarı Hasal el-Kafi bu durumu "Bir zamanlar düşman yeni savaş aletleri icat ettiğinde biz de aynı silahlardan edinip savaşırdık, halbuki şimdiki zamanda düşman boyuna yeni silahlar geliştirirken, biz bu yenilikleri öğrenmek şöyle dursun, eskiden bildiğimiz silahları bile ihmal eder olduk" sözleriyle ifade etmektedir.[421]

Buna ek olarak Yeniçeri ordusunun giderek gücünü kaybetmesi de Osmanlı'nın askeri gücünü olumsuz etkiliyordu. Daha önce de belirtildiği gibi bu ordu askeri bir unsur olmanın yanı sıra giderek siyasi bir unsur olmaya da başlamış, bu özelliğiyle de önemli siyasi olayları etkiler, hatta bazen belirler hale gelmişti. Bunun yanı sıra Avusturya ve İran'la eş zamanlı olarak yürütülen mücadele Osmanlı ordusunun asker ihtiyacını arttırdığından çok sayıda kişi orduya ve kapıkulları arasına alınmaya başlanmıştı. Bunların önemli bir bölümünü de devlet ve padişah dışında herhangi bir bağlılıklarının olmaması için aslında evlenmeleri ve çocuk sahibi olmaları yasak olan Yeniçerilerin çocukları oluşturuyordu. Bu durum devşirme usulünün de yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığını gösteriyordu. Bu ise kul sisteminin kurulu olduğu temellerin çözülmesi demekti. Çünkü bu sistemde kulların geçmişten gelen ya da geleceğe ait herhangi bir bağlılığının olmaması ve böylece kendi varlık sebepleri olarak gördükleri devlete ve padişaha koşulsuz olarak hizmet etmeleri bekleniyordu. Üstelik yeniçeriler sadece aile sahibi olarak değil ekonomik faaliyette bulunmaya başlayarak da yeni ilişkiler ve bağlar geliştiriyorlardı. Özellikle yeniçeri ve diğer kapıkullarının sayısının artışıyla birlikte Osmanlı, maaşların ödenmesinde sorunlar yaşamaya başlamış, dünya ekonomisindeki gelişmelere paralel olarak yaşanan enflasyonla birlikte maaşların

[420] Belge, **op. cit.**, s. 77
[421] Aktaran Kunt, **op. cit.**, s. 138

alım gücü düşmüş ve bu durum söz konusu grupları alternatif gelir kaynakları aramaya yöneltmişti. Bunun yanı sıra "Kapıkulu ordunsa ait ulufe defterleri ve yeniçeri esameleri (para yerine geçen yiyecek/maaş kağıtları) uzun zamandan beri kamusal bir değişim aracı vazifesi görmekteydi ve serbest piyasada yatıracak parası olanlar tarafından alınıp satılıyordu[422] Bütün bu gelişmelerin bir araya gelmesi, Osmanlı askeri gücünün azalmasına ve bununla birlikte de önce emperyal yayılmanın durmasına, ardından İmparatorluk topraklarının kaybedilmeye başlanmasına neden oluyordu.

Osmanlı ilerleyişinin durma noktasına geldiği 16. yüzyıl Rusya için emperyal yayılmanın başlangıcını işaret eder. Bu dönemde Kazan ve Astrahan'ın fethiyle başlayan Altın Orda topraklarını bir araya getirme politikası Sibirya'nın fethiyle sürdürülmüştü. Bundan sonra Rus emperyal yayılmasının karakteristik özelliğini, batı ve doğu yönündeki ilerleyişin birbirini izlemesi oluşturmaya başladı. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi Rus İmparatorluğu da iki cephe de birden savaşmak istemediğinden doğu ve batıya ilerleyişlerini aynı anda gerçekleştirmemeye özen göstermiştir. Aksi takdirde Osmanlı örneğinde olduğu gibi çok geniş karasal sınırlara sahip olan Rusya'nın her iki bölgede de asker bulundurması veya imparatorluğun iki ucu arasında asker sevkiyatı yapması oldukça güç olacağından toprak kazanım girişimleri başarısızlıkla sonuçlanabilecekti. Buna karşılık ilerleyişini iki farklı doğrultuda sürdürmekle birlikte iki cephede aynı anda savaşmamaya özen gösteren Rusya, emperyal yayılmasını 20. yüzyıla kadar sürdürmeyi başarmıştır.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu için emperyal yayılmadan söz etmek mümkün değildir. Bu dönemde Osmanlı bazı ufak toprak kazanımları ve askeri başarılar göstermiştir. 1669 yılında Girit'in Venediklilerden alınması, İran'la imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla Bağdat'ın alınması ve 1681 yılında Rusya ile yapılan savaş sonunda imzalanan Bahçesaray Antlaşmasıyla Ukrayna'nın güneyinde Osmanlı egemenliğinin sağlanması bu doğrultuda başarılardı. Ancak İran sınırını istikrara kavuşturan Kasr-ı Şirin Antlaşması dışında bu başarıların tamamı geçiciydi. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nda hala eski gücüne sahip olduğu yanılgısını

[422] Virginia H. Aksan, "Küçülen Osmanlı Dünyasında Askeri Reform ve Sınırları: 1800-1840", Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (Der.), **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı,** İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 164

yaratıyorlardı. Belki de bunun da etkisiyle çıkılan II. Viyana seferi Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası oldu. Bu dönemden itibaren Osmanlı İmparatorluğu için toprak kayıpları başlamış ve İmparatorluğun askeri politikalarının hedefi toprak kazanmak değil, önce kaybedilen toprakların geri alınması, sonra ise daha fazla toprak kaybedilmemesi, yani toprak bütünlüğünün korunması olmuştur. Osmanlı'nın II. Viyana Kuşatmasındaki başarısızlığı, Avrupa tarafından Osmanlı'nın yenilebilirliğinin göstergesi olarak algılandı. Avusturya, Venedik, Polonya ve Rusya'ya karşı savaşan Osmanlı, 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşmasıyla 17. yüzyılı tamamlarken, 18. yüzyılla birlikte emperyal gerileme sürecine giriyordu.

Rusya'da doğuya doğru bir yayılma olan Sibirya'nın fethini 18. yüzyılda bu sefer batıya doğru bir yayılma izledi. Batıya doğru Rus yayılması ancak 18. yüzyıldan itibaren, devletin güç kazanmasıyla birlikte etkili olmaya başladı. Ancak bu süreç nüfus yoğunluğunun oldukça düşük olduğu Sibirya'nın fethinden daha güç oldu. Bunun temel nedeni bu dönemde Ukrayna, Polonya ve Baltık ülkelerini içeren bu bölgelerin daha kalabalık nüfusların yerleşik olduğu güçlü krallıkların toprakları olmasıydı. [423] Batıya yöneliş İmparatorluğu Avrupa'nın büyük güçleri arasında sokmayı yönetiminin temel hedefi haline getiren ve bunu büyük ölçüde başararak Rusya'yı bölgesel bir güç olmaktan çıkaran I. Petro döneminde gerçekleşti. Rusya'yı bir Avrupa gücüne dönüştürmek isteyen Petro, bunun için İmparatorluğun Avrupa topraklarını genişletmeye ve Batıya doğru ilerlemeye karar verdi. Ancak bundan önce İmparatorluğu askeri açıdan güçlendirmesi gerektiğini biliyordu. Bu nedenle Klyuchevsky'nin de belirttiği gibi askeri reform, Petro reformları arasında ilk sırayı almış ve büyük çaba gerektiren ve halk üzerine ağır bir yük bindiren bu reform, Rus tarihinde önemli rol oynamış, sadece savunma meselesiyle sınırlı kalmayarak toplumun örgütlemesini ve sonraki gelişmeleri de etkilemiştir.[424] Petro'nun askeri reformlarının ilk ayağını donanma oluşturmaktadır. Bunun için öncelikle deniz kıyılarında önemli üsler elde edilmesi gerekiyordu. Bu doğrultudaki ilk adım Don Kosaklarının denize çıkışını engelleyen ve Osmanlı'nın elinde bulunan Azov'un (Azak) 1696 yılında ele geçirilmesiydi. Rusya'yı bir kara gücü olduğu gibi bir deniz gücü haline de getirmek isteyen Petro, Bu zaferin ardından Hazar Denizi'nde 14

[423] Lacoste, **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** s. 148
[424] Vasili Klyuchevsky, **Peter the Great,** Boston: Beacon Press, 1957, s. 77

gemilik bir Rus donanması inşa ettirdi. Bunu 1703 yılında Baltık Denizi'ne çıkan ve Petro döneminin sonunda 48 gemiye ulaşan Rus filosu izledi.

Petro'nun askeri güce yönelik girişimleri deniz gücüyle sınırlı değildi. 1698 yılında, Petro Avrupa seyahatindeyken, kendisine karşı çıkan *streltsi* ayaklanmasından sonra bu orduyu kaldırmaya karar verdi. Görünürdeki sebep kendisine karşı ayaklanmaları olsa da Petro'yu *streltsi*yi kaldırmaya iten pek çok neden vardı. Her şeyden önce *streltsi* güçlü ve verimli bir askeri birlik değildi. Devletin merkezinde, hükümeti korumakla görevli olmasına rağmen özellikle barış zamanında yapacak fazla bir şeyleri olmadığından başkentte çeşitli ticaret ve zanaatla ilgilenmeye başlamışlar ve kendilerine tanınan vergi ayrıcalıkları nedeniyle önemli kazançlar elde etmişlerdi. Bu durum *streltsi*ye katılmayı oldukça cazip hale getirmiş, askere alımlarda yetenekten çok ilişki ağlarının etkili olmasına, *streltsi* üyeliğinin neredeyse babadan oğla miras olarak geçmesine neden olmuştu.[425] Bütün bunlar *streltsi*yi profesyonel bir ordu olmaktan uzaklaştırıyordu.

Bundan belki de daha önemli olan ise *streltsi*nin Moskova siyasetini belirleyen bir unsur haline gelmeye başlamasıydı.[426] Nitekim Petro'nun imparatorluğun tek düzenli ordusu olmasına rağmen bu orduyu kaldırması ve çıkardıkları ayaklanmayı şiddetli bir biçimde bastırması bu ordunun askeri açıdan modern batılı orduların oldukça gerisinde ve yetersiz olmasının yanı sıra ayaklanmanın siyasi karakterinden kaynaklanmaktadır. İktidarının ilk yıllarını kardeşi V. Ivan'la ve kral naibi olan bir diğer kardeşi Sofia'yla paylaşmak zorunda kalan Petro açısından, tahta çıktığı ilk yıl kendisinin çarlığını sorgulayarak ayaklanmış olan ve Sofia'yı destekleyen *streltsi*nin, Sofia'yayla kendisini yeniden tahta çıkarmak üzere görüşmesi iktidarı açısından büyük bir tehlikeydi. *Streltsi* askerleri kendi ayrıcalıklı konumlarını da tehlikeye atabilecek olması dolaysıyla her türlü yenilik ve reforma karşıydılar ve ülkenin geleneksel gidişattan ayrıldığını düşündükleri her durumda, devlet işlerine müdahale etmenin kendi görevleri olduğuna inanıyorlardı.[427] Bu nedenle askeri reformunun bir parçası olarak daha

[425] Robert K. Massie, **Peter the Great: His Life and World,** New York: Alfred A. Knopf Inc., 1981, s. 39
[426] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 237
[427] Massie, **op. cit.**, s. 38

modern ve etkili bir ordu kurma girişiminin yanı sıra, *streltsi*nin ikinci kere kendi iktidarına karşı ayaklanmış olmasının da Petro'yu bu orduyu tamamen ortadan kaldırmaya ittiği söylenebilir.

Petro döneminde, Batıya doğru Rus ilerleyişinin en önemli dönüm noktası İsveç'le yapılan Büyük Kuzey Savaşıydı. Petro'nun asıl amacı Azak'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınmasından sonra yine bu devlet üzerine yürümekti. Batı'ya duyduğu ilginin yanı sıra Osmanlı'ya karşı bir koalisyon arayışına girme amacı, Petro'yu bir Avrupa seyahatine çıkmaya itmiş, ancak *streltsi* ayaklanmasıyla yarım kalan seyahati boyunca Osmanlı'ya karlı bir ittifak kurmayı başaramamıştır. Sumner'a göre Petro'nun bu girişimi onun Avrupa ilişkileri hakkında ne kadar yetersiz bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.[428] Her ne kadar Fransa'yla, İspanya, İngiltere, İspanya ve Kutsal Roma İmparatorluğu arasındaki savaş Ryswick Antlaşmasıyla son bulmuş olsa da özellikle Fransa ve İspanya arasındaki gerginlik Avrupa devletlerinin ilgilerinin buraya odaklanmasına neden oluyordu. Böyle bir gereklilik olmasaydı bile Sumner'ın da belirttiği gibi Osmanlı'yla ticari ilişkilerini tehlikeye atmak istemeyen İngiliz ve Hollandalıların Osmanlı'ya karşı hareket etmeleri söz konusu değildi. Bu nedenle Petro'nun Avrupa seyahati her ne kadar Petro'nun Avrupa'ya dair fikirleri ve bu fikirler dolayısıyla Rus tarihi üzerinde önemli etkilere sahip olsa da, seyahatin siyasi amacı olan Osmanlı karşıtı bir ittifakın oluşturulmasını sağlayamadı.

Bunun üzerine Petro, Danimarka ve Saksonya-Polonya'yla birlikte İsveç'e karşı bir ittifaka girdi. Aynı anda iki cephede birden savaşmak zorunda kalmamak Messie'nin de belirttiği gibi olağanüstü bir şanstı.[429] İsveç'le karşılaşmadan önce hem Polonya hem de Osmanlı İmparatorluğu'yla yaptığı barış Petro'ya ülkenin bütün gücünü İsveç'e karşı seferber etme olanağı sağlamıştı. Bununla birlikte bu savaş Rusya için uzun ve zorlu bir süreçti ve 21 yıl süren bu mücadelenin Rusya açısından önemli sonuçları oldu. Savaşın başladığı yıl olan 1700'de Ruslar, sayıca üstün olmalarına rağmen Narva'da İsveç karşısında ağır bir yenilgi aldılar. Sumner Narva'daki Rus performansını şu sözlerle özetlemektedir: "Eski moda süvari ve

[428] B. H. Sumner, **Peter the Great and the Emergence of Russia,** London, The English Universities Press, 1956, s. 35
[429] Massie **op. cit.**, s. 529

düzensiz ordu savaşmadan kaçtı. Yeni piyade askerler disiplinsiz birer milisten başka bir şey olmadıklarını, yabancı subaylar ise beceriksiz ve güvenilmez olduklarını kanıtladılar. Sadece iki muhafız ve bir piyade alayı iyi iş çıkardı."[430] Petro kendisi de Rus ordusunun yetersizliğini kabul etmekte ve şu sözlerle ifade etmektedir:

> Ordumuz İsveçliler tarafından mağlup edildi – bu inkar edilemez. Ama bunun nasıl bir ordu olduğunu unutmamalıyız. Lefort Birliği tek eski birlikti. Muhafızların iki alayı Azov saldırısında yer almıştı, ancak, özellikle düzenli birliklerin olduğu bir meydanını hiç görmemişlerdi. Diğer birliklerde subaylar ve erler – hatta bazı albaylar da dahil – tecrübesiz acemilerden oluşuyordu. Bunun yanı sıra kıtlık vardı ve yollar o kadar çamurluydu ki erzakların nakliyesinin durdurulması gerekti. Özetle bu [İsveçliler için] çocuk oyuncağıydı. Bu kadar eski, disiplinli ve deneyimli bir orduya karşı bu denememiş öğrencilerin en kötüsüyle karşılaşmalarına kimse şaşırmamalı. [431]

Her ne kadar hava koşullarının olumsuz etkisini de yenilginin nedenleri arasında saysa da Petro Narva yenilgisinin esas olarak Rus ordusunun başarısızlığından kaynaklandığını biliyordu. Bu durum Petro'yu İmparatorluğun askeri gücünün yeniden yapılandırılması konusunda radikal adımlar atmaya itti. Yenilgiyi izleyen yıllarda ordunun insan gücü ihtiyacını karşılamak için her sınıftan gönüllü ya da zorunlu olarak asker alımı yapıldı. Klyuchevski bu dönemde askerlerin "ölümsüz" olarak nitelendirildiğini, çünkü yayınlanan bir kanunla, "mürettebatın devamı ve herkesin her an hükümdara hizmete hazır olması için" bir askerin eğitim merkezinde ölmesi, veya öldürülmesi ya da kaçması durumunda aynı bölgeden başka birinin askere alınması emredildi.[432] Başlangıçta deneyimsiz ve acemilerin bile askere alınması nedeniyle beklentileri karşılayamasa da, bu yolla askere alınanlar zamanla düzenli ve iyi eğitimli bir insan kaynağının oluşmasını sağladı. Bu şekilde büyük bir insan gücünün ordunun emrine alınmasının yanı sıra ordu için önemli maddi kaynak da harcandı. Petro, Massie'nin ifadesiyle, "Hazinesini ve halkını fakirleştirerek kayıtsızca hareket etti, her şeyi tehlikeye attı."[433] Ancak sonuçta amacına ulaştı ve savaşın dokuzuncu yılında Poltava Savaşında İsveç ordusu ağır bir

[430] Sumner, **op. cit.**, s. 56
[431] Aktaran Massie, **op. cit.**, s. 340
[432] Vasili Klyuchevsky, **op. cit.**, s. 80-81
[433] Robert K. Massie, **op. cit.**, s. 339

yenilgiye uğratıldı. Bu zafer iki ülke arasındaki savaş durumuna son vermediği gibi Rusya'ya yeni topraklar da kazandırmadı. Ancak Rusya'nın Baltık bölgesinin en önemli gücü olmasını sağladı ve bu bölgedeki Rus ilerleyişinin de önünü açtı.

Poltava zaferinin ardından Rusya 1710 yılında Estonya ve Litvanya'yı topraklarına kattı. Ayrıca aynı yıl İsveç kralı XII. Charles'ın sığındığı Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ederek Balkan Hıristiyanlarının kurtarıcısı "mantosunu giyen" Rus çarlarının ilki oldu.[434] Petro'nun planı küçük bir orduyla Tuna üzerinden Osmanlı Balkanlarına ilerlemek ve burada kurtarıcı olarak karşılanacağı Hıristiyan halkların katılımı ve desteğiyle ordusunu büyüterek Osmanlı ordusuyla karşılaşmaktı.[435] Messie'nin de belirttiği gibi Petro'nun bu planı temelsiz değildi çünkü iktidarı boyunca Balkanların Ortodoks halklarından çağrılar almış, Azak'ın ele geçirilmesi bu halklar arasında coşkuyla karşılanmış, özgürlük hayalleri ve bu konuda Rusya'dan beklentilerini teşvik etmiş, hatta 1704 ile 1710 yılları arasında dört Sırp lider Rusya'yı bu doğrultuda harekete geçirmek için Moskova'yı ziyaret emişti. Böylece özellikle 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit eden en önemli meselelerden biri de kendini 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren göstermeye başlamış oldu.[436] 19. yüzyılda, özellikle Balkanlarda Osmanlı'ya karşı gelişen ve Osmanlı'dan ayrılmayı talep eden milliyetçi hareketler başta Rusya olmak üzere pek çok Avrupa devleti tarafından desteklenecek, böylece Osmanlı bir yandan ülkesinde kendisine karşı gelişen meydan okumalarla mücadele ederken bir yandan da bu sürece müdahale eden yabancı devletlerle mücadele etmek zorunda kalacak ve gücünü gittikçe kaybettiği bu dönemde bu mücadeleleri kaybedecekti. Ancak 1700'lerin bu erken döneminde Balkanlar'da gelişmiş bir düşünce akımından ya da hareketten bahsedilemeyeceği gibi Osmanlı da henüz güçlü bir devletti. Buna karşılık Rusya'nın büyük devletler arasına girmesi ve kendisini kanıtlayarak bu halklara güven vermesi için de çok erkendi.

Nitekim iki devlet arasında savaş başladıktan sonra Petro'nun planının işe yaramadığı görüldü. Bölgedeki yerel liderler Rusya'nın savaşı kaybetmesi

[434] B. H. Sumner, **op. cit.**, s. 77
[435] Robert K. Massie, **op. cit.**, s. 550
[436] Petro'nun bu girişimi kimi yazarlar tarafından Rus Panslavizminin ilk uygulaması olarak görülmektedir. Ancak burada öne çıkarılan olgu, ırk ya da etnik birim değildi dindir.

durumunda halkı Osmanlı'ya karşı harekete geçirmenin ve Rusya'yı desteklemenin bedelinin çok ağır olacağını biliyorlardı. Bu nedenle Rusya'nın savaşı kazanabileceğini gösteren belirgin bir gelişme olmadıkça harekete geçmemeye karar verdiler. Ancak böyle bir gelişme olmadı ve iki devlet arasında 1711 yılında gerçekleşen Prut Savaşı Rus yenilgisiyle sonuçlandı. İmzalanan barış antlaşmasıyla Rusya, Kuzey Savaşı sırasında kaybettiği ancak 1700 yılında geri aldığı Azak'ı Osmanlılara geri verirken, Polonya'dan çekilecek ve İsveç kralının sorunsuz bir biçimde ülkesine dönmesine izin verecekti. Osmanlı'nın kazandığı zaferle karşılaştırıldığında Rusya için oldukça hafif yaptırımlar getiren antlaşmanın önemi, Osmanlı devlet adamlarının siyasi ve askeri çekingenliğini ortaya koymasıdır.[437] Metin Kunt'un da belirttiği gibi, Prut Antlaşmasının mimarı olan ve bu nedenle büyük tepkilere neden olarak azledilen sadrazam Baltacı Mehmet Paşa, barış önerisini reddederse çıkacak çatışmanın Osmanlı için kötü bir sonuç doğurmasından endişe etmiş, üstelik kısa süre önce Karlofça Antlaşmasına neden olan ağır yenilgiler aldığı Avusturya'nın Osmanlı'nın büyük bir avantaj sağlamasına ve toprak kazancına tepki gösterebileceğini göz önünde bulundurmuştu. Dolayısıyla Prut Savaşında Rus ordusunun zayıflığından yararlanılmadığı gibi anlaşma masasında çekimser kalınması, büyük ölçüde Osmanlı'nın Karlofça Antlaşması'nın neden olduğu güvensizlikle açıklanabilir.

Öte yandan Rusya karşısında sağlanan üstünlük ve bunun getirdiği güven Osmanlı'nın Karlofça Antlaşmasının kayıplarını geri almak üzere harekete geçmesine neden olmuştu. Savaş Osmanlı'nın bu hedefine kısmen ulaşmasını sağlarken yeni toprak kayıplarını da beraberinde getirdi; Venedik ve Rusya'ya kaybedilen topraklar geri alınırken Avusturya karşısında alınan yenilgiler nedeniyle Tameşvar, Belgrad ve Eflak'ın bir bölümü bu devlete verilmiştir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırlarında yeni bir dengenin oluştuğunu gösteriyordu; bundan sonra Osmanlı Avrupa cephelerinde genişleme siyasetini bırakmış, Avusturya'nın karşı genişlemesini durduracak savunma tedbirlerine başvurmaya başlamış, tarihinde ilk kez savaştan çok barışı kurmak ve korumak amacıyla Avrupa

[437] Kunt, **op. cit.**, s. 55

siyasetiyle ilgilenmeye başlamıştı.[438] Buna karşılık Avrupa'da kaybettiği toprakları doğuda kazanabilecekleriyle telafi etmek amacıyla çıkılan İran seferi, Osmanlı'nın arasında kaldığı iki cepheden ikincisinde de mağlubiyet almasına neden oldu.

Rusya ise Prut Antlaşmasıyla, güneydeki kazançlarından feragat etme karşılığında kendisini güç bir durumdan kurtarabilmiş ve Büyük Kuzey Savaşındaki baskın konumunu korumuştur.[439] Bu konumun kendisine sağladığı avantajla savaşa devam eden Rusya, 1721 yılında imzalan Nystadt Antlaşmasıyla Baltık vilayetleri olarak anılan bölgeyi ve stratejik olarak St. Petersburg'un ve Finlandiya Körfezi'nin yanında konumlanmış güneydoğu Finlandiya sınır topraklarını İmparatorluğa kazandırmış, Baltık'a sağlam bir şekilde yerleşerek, "Avrupa'ya açılan bir pencere" elde etmiş ve kıtanın kuzeyinde baskın bir güç olarak İsveç'in yerini almıştır.[440] Rusya, kendi hakimiyeti altına giren bölgelerde Lutheran Kilisesinin haklarını koruyacağını, fakat aynı bölgede Rus Ortodoks Kilisesinin faaliyetlerine de serbestlik tanıyacağını belirtmiş, bölgede ticari ve ekonomik faaliyette bulunan yerel kişilerin, grupların ve işletmelerin daha önceki hak ve ayrıcalıklarını devam ettirmelerine onay vermiştir.[441]

Büyük Kuzey Savaşı, yirmi bir yıl süren savaş durumu ve bu savaş sırasında yaşanan mağlubiyetler ve zaferlerin de etkisiyle Petro Rusya'sının askeri reformlarını önemli biçimde etkilemiştir. Petro'nun modernleşme hareketiyle birleşen savaş, Rusya'nın askeri gücünün yeniden yapılandırılmasında belirleyici olmuştur. Bu doğrultuda askerlik zorunlu hale getirilmiş, kendilerine başka yerlerde ihtiyaç duyulan ruhban ve tüccar loncalarının üyeleri haricinde diğer sınıflar askere alınmıştır; bu şekilde elde edilen çok sayıda insan modern bir orduya dönüştürülerek pek çok düzenli alay kurulmuş, silah ve cephaneler geliştirilmiştir.[442] Bütün bunlara karşılık Riasanovsky ve Steinberg'in de belirttiği gibi Petro'nun asıl eseri Rus ordusundan çok Rus donanmasıdır. İktidarının ilk yıllarından itibaren güçlü bir Rus donanması kurulması konusuna büyük önem veren Petro, Baltık kıyılarında üsler

[438] **Ibid.**, s. 57
[439] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 233
[440] **Ibid.**, s. 234
[441] Acar, **op. cit.**, s. 135
[442] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 238

elde ettikçe buraları donamanın inşası için kullanmış ve İsveç donanmasını yenecek güçte bir donanmaya sahip olmayı başarmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu açısında askeri gücün azalması İmparatorluğun genel anlamda gücünü kaybederek, özellikle Batılı rakipleri karşısında geri kalmasının temel nedeni olarak görülür. İmparatorluğu Batı karşısında yeniden üstün duruma geçirmeyi hedefleyen reformlar da bu nedenle askeri alanda başlamıştır. Ancak bu reformu gerçekleştirmek, yeniçerilerin direnişi nedeniyle mümkün olamıyordu. Üstelik Osmanlı'nın 1739 yılında Rusya ve Avusturya ile girdiği savaşta, diplomatik bir başarı olan Belgrad Antlaşmasıyla Belgrad'ı Avusturya'dan geri alması, "İstanbul'u yanlış bir şekilde yeniçeri sistemi açısından kendi halinden memnun bir havaya" sürüklemiş ve bu durum askeri reformun ertelenmesine neden olmuştu.[443]

Gerçekten de Batıda meydana gelen teknik gelişmelerin yakından takip edilememesinin yanı sıra mevcut askeri yapılanmadaki yozlaşmayla birlikte Osmanlı askeri gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bu durum yeni toprak kazanamamanın ötesinde toprak kayıplarına neden olmaya başladıkça soruna sürekli olarak askeri çözümler bulunmaya çalışılmıştır. Ancak Osmanlı için askeri sorun olarak ortaya çıkan olgu aynı zamanda ekonomik ve politik güçle de yakından ilişkilidir. Siyasi açıdan bakıldığında, devletleşmeye başladığı ilk dönemden itibaren doğusunda kendisine tehdit oluşturabilecek herhangi bir devletin bulunmaması, Osmanlı'nın doğu sınırlarının güvenliğinden endişe etmeden Batıya doğru yayılmasını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Devletin batısındaki toplumsal ve siyasi yapının, bu bölgelere yönelik yayılmayı kolaylaştırmasının yanı sıra, doğusunda da kendisine tehdit oluşturabilecek bir yapılanmanın olamaması da bu süreçte etkili olmuştur. Ancak 16 yüzyılda Şah İsmail'le birlikte İran'da güçlü bir devletin kurulması Osmanlı için topraklarının doğusuyla da ilgilenmesi ve batıya doğru ilerlerken bile doğu sınırını da güvence altına alma zorunluluğunu getirdi. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğunun güçten düşme sürecini yanlızca askeri koşullara bakarak incelenecek olursa, bu "iki cephe arasında bölünme"nin önemli bir etken olduğu söylenebilir.[444] Üstelik 18. yüzyıldan itibaren bu denkleme Rusya da ekleniyordu.

[443] Aksan, **op. cit.**, s. 164
[444] Belge, **op. cit.**, s. 70

Nitekim Osmanlı İmparatorluğu için asıl büyük askeri yenilgiler ve buna bağlı toprak kayıpları Rus İmparatorluğu'nun güçlenmesiyle birlikte gerçekleşti. Büyük Petro döneminde Osmanlı karşısında adlığı yenilgiden sonra Rusya'yla Katerina döneminde 1768-1774 ve 1787-1792 yıllarında yapılan iki savaşta da Osmanlılar mağlup olmuş, bu mağlubiyetler sonrasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca ve 1792 Yaş Antlaşmalarıyla Osmanlı İmparatorluğu büyük bir toprak kaybı yaşamıştır. Bunun anlamı Osmanlı İmparatorluğu için Karlofça Antlaşmasıyla başlayan, emperyal gerilemenin giderek derinleşmekte olduğudur. Buna ek olarak Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks inancın ve halkların koruyucusu olacaktı. Rusya ilerleyen yıllarda bunu gerekçe göstererek Osmanlı'nın iç işlerine müdahale edecek, İmparatorluğun Ortodoks halkları arasında gelişen milliyetçi hareketlerle birlikte bu müdahalenin toplumsal karşılığının da oluşması Osmanlı'nın çözülme sürecinde önemli rol oynayacaktır.

1787-1792 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı Rus-Savaşında, Rusya'nın uzun yıllar mücadele halinde olduğu İsveç ve ilerleyen yıllarda Osmanlı toprak bütünlüğünün koruyucusu olacak olan Britanya Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklerken, Avusturya Rusya'nın yanında yer aldı. Bu savaş da Rus galibiyetiyle sonuçlandı. Savaş sonunda imzalanan Yaş Antlaşmasıyla Osmanlı Rusya'nın Kırım'ı ilhakını tanıdı ve Rusya Karadeniz'de yeni topraklar elde etti. Böylece Rusya Kırım Hanlığı'nı da topraklarına katmak suretiyle yayılmasının ana hatlarından birini oluşturan Altın Orda topraklarını birleştirme politikasında bir adım daha ilerlemiş oldu. Bunu yanı sıra güneye yönelik ilerleyişini de büyük ölçüde tamamlamış oldu.

Rusya'nın Osmanlı'ya karşı kazandığı zaferler Katerina döneminin önemli devlet adamlarından Grigori Potemkin tarafından geliştirilen Grek Projesi'yle de yakından ilgiliydi. Proje "Osmanlı'nın fethini ya da en azından Avrupa'daki varlıklarının fethini ve İstanbul merkezli büyük bir Hıristiyan imparatorluğun kurulmasını – ya da proje destekçilerinin ısrar ettiği gibi yeniden kurulması – içeriyordu."[445] Evrensellik iddiası daha önce de belirtildiği gibi imparatorlukların toprak kazanımlarında sıklıkla kullanılmaktaydı ve bu iddiayı meşrulaştırmak için en sık kullanılan argüman ise bunun din adına yapıldığı, dini korumayı, yaymayı ve bu

[445] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 277

dine mensup bütün insanları tek bir devletin çatısı altında birleştirmeyi hedeflediğiydi. Rusya tarafından geliştirilen Grek Projesi de bu bağlamda bütün Hıristiyanları bir araya getirmeyi hedefleyen bir evresellik iddiasıydı. Proje aynı zamanda III. Ivan döneminde, İstanbul'un Osmanlı tarafından fethiyle birlikte ortaya atılan III. Roma iddiasıyla da ilişkiliydi ve bir anlamda bu söylemin bir devamıydı. Ancak Proje Rus dış politikasında önemli bir açılım ya da değişime neden olmadı. Proje bağlamında yapılanlar Katerina'nın torununa Konstantin adını vermesi, onu Yunan bir bakıcıya teslim etmesi ve madalyonlarına Ayasofya reprodüksiyonu bastırması gibi sembolik bir takım adımlarla sınırlı kaldı.

Rusya açısından Katerina döneminin belki de en önemli dış politika gelişmesiyse, 1772-1795 yılları arasında, ilkinde Avusturya ve Prusya, ikincisinde Prusya, üçüncüsündeyse yine Avusturya ve Prusya'yla Polonya'nın üç kere paylaşılması oldu. Paylaşımlar sonucunda Polonya bağımsız bir devlet olarak haritalardan silinirken Rusya, 1772 yılındaki ilk paylaşımda Belarus ve Litvanya'nın bir kısmını, 1793 yılındaki ikinci paylaşımda Litvanya'nın bir kısmını daha ve Batı Ukrayna'nın büyük bölümünü, 1795 yılındaki üçüncü paylaşımda ise Litvanya ve Ukrayna'nın geri kalanını alarak Polonya topraklarının yüzde altmışaltısını ve beş milyon Polonya sakinini İmparatorluğu'na kattı. Bu katılım Ruslar tarafından "bir zamanlar Kiev Rusya'sının bir parçası olan" ve "esasen Ortodoks Ukraynalıların ve Belarusyalıların yaşadığı", "iki Alman gücün el koyduğu … eski Rus topraklarının" geri alınması olarak yorumlanmıştır.[446] Ancak Polonya topraklarıyla birlikte Rus egemenliğine giren sadece Ukrayna ve Belaruslular değil aynı zamanda Litvanyalı Polonyalılar ve Yahudilerdi. Bunun anlamı Rus yönetimine sadece farklı etnik grupların değil aynı zamanda farklı dini toplulukların da girmesiydi. Üstelik oldukça zayıf bir siyasi yönetime sahip olan Polonya'da bu halklar arasında milliyetçi bilincin erken aşamalarına rastlamak mümkündü. Özellikle Polonyalı seçkinler Rus İmparatorluğu'nda diğer halklar arasında sonradan ortaya çıkacak olan yüksek bir milliyetçi bilince sahiplerdi ve Batıyla sahip oldukları güçlü bağlar da bu bilincin gelişimine katkıda bulunuyordu.[447] Nitekim Polonyalılar Rus İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldan itibaren karşı karşıya kalacağı milliyetçi düşünce ve hareketlerin ilk

[446] **Ibid.**, s. 281
[447] **Ibid.**, s. 282

örnekleri arasında yer alırken bölgedeki diğer halkları da bu bağlamda etkilemiş ve İmparatorluğa yönelik meydan okumaların önemli bir ayağını oluşturmuştur.

Rus emperyal yayılması 19. yüzyılda da devam etmiştir. Rusya'nın 19. yüzyıl fetihlerinin ilk odağı Transkafkasya'dır. Bu bölgede bugün de kendi bağımsız devletlerine sahip olan Azeri, Gürcü ve Ermeniler bulunmaktaydı. Gürcistan'ın Rusya tarafından ele geçirilme süreci, 18. yüzyılın sonunda Gürcistan'ın Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dan gelen tehditlere karşı Rusya'dan koruma talep etmesiyle başlamıştır. Rus İmparatorluğunun bu topraklara davet edilmiş olması buradaki Rus emperyal varlığının "davet üzerine imparatorluk" olmasını da beraberinde getirmiştir. Riasanovsky ve Steinberg de İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde zayıflamış olmaları nedeniyle Rusya'nın genişlemesinin sürecin mantıki bir sonucunu temsil ediyor olmasının yanı sıra bunun İmparatorluğa gönüllü bir katılım olduğu doğrultusundaki Rus görüşünün de gerçeklerle tam olarak örtüşmese de tutarlı olduğunu belirtmektedir.[448] Ancak Gürcü Krallığının Rus İmparatorluğunu koruma talebiyle davet etmesi iki devlet tarafından farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Gürcistan için geçici bir korumadan ibaret olan ilişki Rusya için Gürcü topraklarının İmparatorluğa dahil edilmesi anlamına geliyordu. Nitekim 19. yüzyılın ilk yılında Gürcistan Krallığının toprakları, iki devlet arasında var olan anlaşmalara aykırı olarak tek taraflı bir biçimde, Çarın yeni tebaasını içerideki karmaşaya ve dış düşmanlara karşı koruma gerekçesiyle doğrudan Rus Çarlığı'na bağlandı.[449]

Azerbaycan ve Ermenistan'ın Rus İmparatorluğu'na katılması ise İran'la yapılan savaşlarda elde edilen galibiyetlerin sonucuydu. İki devlet arasında 1803-1814 yılları arasında devam eden savaş sonunda Azerilerin yaşadığı topraklar iki devlet arasında bölünmüş ve bu bölünmüşlük günümüze kadar devam etmiştir. 1826-1828 savaşının sonucunda ise İran'ın elinde bulunan Ermeni toprakları Rus egemenliğine girmiştir. Azerilerin durumunda olduğu gibi Ermeniler için de iki devlet arasında bir bölünmüşlük söz konusuydu. Ancak Rus İmparatorluğu dışında yaşayan Ermeniler, İran topraklarında değil Osmanlı topraklarında yaşıyordu.

---

[448] **Ibid.**, s. 321

[449] "Gürcistan Çarlığını yönetme sorumluluğunu üzerimize almamız, gücümüzü arttırmak için değil, açgözlülükten değil, zaten dünyadaki en büyük imparatorluk olan imparatorluğun topraklarını genişletmek için de değil." Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History**, s. 174

Güney Kafkasya'nın bu halkları arasında etnik gerilim ve çatışmalar vardı. Bu durum söz konusu halkların farklı dini ve etnik gruplarından gelmelerinin etkisiyle şiddetlenen fakat esas olarak aynı topraklar üzerinde hak iddia etmekten kaynaklanan bir gerilimdi ve varlığını günümüze kadar sürdürmeye devam etti. Söz konusu gerilim bu devletlerin Rus yönetimine olan bakışını da etkiliyordu. Müslüman Azeriler için Rus yönetimi ülkelerinin vahşi bir sömürgeci devlet tarafından ele geçirilmesi olarak nitelendirilirken Ermeniler ve Gürcüler, özellikle de bu halkların dini liderleri arasında Çar, kendilerini yabancı egemenliğinden kurtaracak ve onları koruyacak bir güçtü ancak bu koruma siyasi ve kültürel özerkliklerinin de korunmasını içermeliydi.[450] Dolayısıyla Gürcü ve Ermeni talepleri açısından bakıldığında Rusya bir davet üzerine imparatorluktu. Ancak Rusya'nın bu ülkeler üzerinde kurduğu egemenlik Azeriler için olduğu kadar Gürcü ve Ermeniler için de bir hayal kırıklığıyla sonuçlandı.

Rusya için bu bölge hem jeopolitik hem de ekonomik açıdan taşıdığı önem dolayısıyla bu halkların tercihine bırakılamayacak kadar değerliydi. Bu nedenle özellikle I. Nicola döneminde, dönemin genel merkeziyetçi eğilimiyle paralel olarak Güney Kafkasya'nın İmparatorluğa tam olarak entegre edilmesi yoluna gidildi. Güney Kafkasya'nın İmparatorlukla bütünleştirilmesi politikası, daha önce farklı bölgelerde birçok kereler olduğu gibi bölge halkının tepkisiyle karşılanmış ve buna bağlı olarak bölgenin fethinde önemli bir motivasyon unsuru olan bölgenin ekonomik gelirlerinden de faydalanılamaması nedeniyle bu zorla bütünleştirme politikasından vazgeçilerek geleneksel, pragmatik ve esnek politikalara dönülmüş ve bölge elitleriyle işbirliğine gitmek suretiyle bölgenin Rusya'ya olan bağlılığının sağlanması ve sürdürülmesine çalışılmıştır.

Yerel elitlerle işbirliği sürecinde bölge aristokrasisi Rus aristokrasinse eklemlenirken, Azeri önde gelenleri, Müslüman olmaları dolayısıyla doğrudan Rus aristokrasisine dahil edilmediler. Bunun yerine sınırlı hakları olan özel bir soyluluk kategorisi oluşturdular. Ama önceden sahip oldukları ayrıcalık ve mülkiyet hakları korunarak, Rus yönetimiyle barışık olmaları sağlandı. Öte yandan aristokrasi dışında, bölgenin Müslüman halkları Hıristiyanlara göre daha iyi bir durumdaydı. Hıristiyan

[450] **Ibid.**, s. 175

köylülerin aksine serf olmayan Müslüman köylüler Rus yönetiminde de serfleştirilmemiştir. Buna ek olarak Müslüman din adamlarının da ayrıcalıkları ve sahip oldukları topraklar üzerindeki hakları korunmuştur. Güney Kafkasya halklarının her üçünde de din adamları cemaat içi eğitimden sorumlu olmanın yanı sıra cemaat kültürünü destekliyor ve ekonomik faaliyetlerde de yer alıyordu.[451] Bu, din adamlarının bu halklar arasında ortaya çıkan milliyetçi hareketlerde önemli ve öncü bir rol üstlenmelerini de beraberinde getirmektedir. Buna ek olarak yerel elitlerin ve geleneksel medeniyetlerin korunması, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başında Gürcü, Ermeni ve Azerileri etkisi altına alan milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışını sağlayan koşulları yaratmıştır. Bununla birlikte bölgede milliyetçiliğin gelişmesinde en önemli etkenin bölgenin ekonomik yapısı olduğu söylenebilir.

19. yüzyılın ilk yıllarında Güney Kafkasya'yı topraklarına katan Rus İmparatorluğu bundan sonra Kafkasya'nın kuzeyinde yer alan dağlık alanları topraklarına katmak üzere bu bölgenin halklarıyla uzun yıllar süren ve oldukça şiddetli geçen bir mücadeleye girdi. Rusya'nın bu bölgeye yönelik yayılması devletin kuruluşundan itibaren gündemde olan Altın Orda Devleti topraklarını kendi yönetiminde bir araya getirme politikasının bir paçasıydı. İmparatorluk bu bölgeye yönelik hedeflerini gerçekleştirmek üzere 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren harekete geçmekle beraber, Rus işgaline karşı bir araya gelen Kafkasya halklarının direnişinin uzun yıllar kırılamaması sonucu, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgede hakimiyet kurabilmiştir. Kafkasya halklarının Rus işgaline karşı gösterdiği direniş, İmparatorluk açısından beklenmedik derecede şiddetliydi. İmparatorluk topraklarının bütünü düşünüldüğünde küçük bir toprak parçası sayılabilecek bu bölgeyi ele geçirmek, Rusya'nın bu dönemde sahip olduğu maddi kaynaklar ve insan gücü de hesaba katıldığında, kolay olması beklenebilecek bir mücadeleyken, sürecin başlangıcıyla sonu arasında yaklaşık bir asır olması şaşırtıcıydı. Üstelik İmparatorluğun önceki fetihlerinde, en çok direnişle karşılaşılanlarında bile en fazla on yıllarla ifade edilen zaman dilimlerinde büyük toprakları İmparatorluğa bağlamış olduğu düşünüldüğünde Kafkaslardaki direnişin boyutu ortaya çıkmaktadır.

[451] **Ibid.**, s. 171

Bu durumun ilk akla gelen sebeplerinden biri nüfusun düşük yoğunluklu olduğu büyük düzlüklerden oluşan Sibirya gibi bölgeler fethetmenin dağlık Kafkasya bölgesini fethetmekten daha kolay olacağıdır. Nitekim Rusya Sibirya'daki yayılmasında da direnişle karşılaşmış, ancak buna rağmen nüfusun dağınık ve seyrek olması dolayısıyla kolayca ilerleyerek bölgede hakimiyet kurmayı başarmıştır. Buna karşılık Kafkasya bölgesinin dağlık yapısı, doğal bir savunma sağlayarak askeri mücadeleyi zorlaştırmaktaydı.[452] Bu dağlık yapı, bölge halklarının parçalanmışlığının da önemli nedenlerinden biriydi. Bölge halkların bir araya gelmesinin önündeki en önemli engel olan bu bölünmüş yapı, birbirinden izole bir şekilde yayan grupların etnik farklılıklarının korunması ve sürdürülmesinde de önemli rol oynamıştır.[453] Fakat bölgenin coğrafi olarak Sibirya'yla karşılaştırılamayacak kadar küçük olması nüfusun seyrek olmasının önüne geçmiş, bu da çatışmaların şiddetini arttırmıştı. Sürecin uzun olmasının bir diğer nedeni, dağınık ve bölünmüş olmalarına rağmen Kafkasya'daki halkların Rus işgaline karşı birlikte hareket etmiş olmalarıdır. Etnik çeşitliliğin oldukça yüksek olmasının yanı sıra bölgenin coğrafi koşullarının da etkisiyle oldukça dağınık biçimde yaşayan Kafkasya halklarının Rusya'ya karşı bir cephede araya gelerek ortak bir mücadele sergilemeyi başarmış olmaları, bölge halkının büyük çoğunluğunun Müslüman olması dolayısıyla bir araya gelmelerini sağlayan ortak bir kimliğe sahip olmaları ve ortak yaşam tarzı ve gelenekleri paylaşmalarının yanı sıra, Rus işgalinin bölge halkının ekonomik faaliyetlerinin temelini oluşturan hayvancılık ve ticareti tehdit ediyor olmasından da kaynaklanmaktadır.[454] Dolayısıyla bu mücadelenin milliyetçi bir nitelik taşıdığından söz etmek mümkün değildir. Yaşadıkları toprakların yabancı bir devlet tarafından ele geçirilmesi ve yaşam tarzlarının ve ekonomik faaliyetlerinin tehdit edilmesine karşı gelişen bu harekete katılanların sahip oldukları tek ortak kimlik İslami kimlikti. Ancak Kafkasya halklarının İslamiyet'e geçme tarihlerinin de etkisiyle bu dine olan bağlılık dereceleri de birbirinden oldukça farklıydı.[455] Üstelik bunun da istisnaları vardı. Sadece küçük bir bölümü Müslüman olan Osetlerin de Rusya'ya karşı

[452] David R. Stone, **A Military History of Russia: From Ivan the Terrible to the War in Chechnya,** Connecticut, Praeger Security International, s. 119
[453] Kappeler, **op. cit.**, s. 180
[454] **Ibid.**, s. 180 – 181
[455] **Ibid.,**, s. 180

mücadelede Müslümanlarla birlikte hareket etmesi savaşın işgalci bir güce karşı bir direniş olma niteliğini kuvvetlendirmektedir.

Direnişin uzun ve şiddetli olmasına ve ara ara meydana gelen ayaklanmalarla varlığını hissettirmesine rağmen Rus İmparatorluğu bölgede hakimiyet kurmayı başarmıştı. Bundan sonra gelen süreç, kendisine karşı şiddetli bir direniş göstermiş ve göstermeye de devam eden bölgenin İmparatorluğa bağlanmasıyla ilgiliydi. Bu noktada Rusya'nın izlediği politikanın geleneksel ılımlı ve işbirliğine dayalı politikasına yakın olduğu ve zora dayalı uygulamalara başvurulmadığı görülmektedir. Bu bağlamda bölgedeki toplumsal ve ekonomik düzende değişikliğe gidilmediği gibi, din adamları ve dini uygulamalar da müdahaleye maruz kalmamıştır. Genel olarak Güney Kafkasya'nın Müslüman toplulukları için benimsenen uygulamaya benzer bir uygulamaya başvurulmuştur. Bu doğrultuda yerel elitlerle işbirliğine gidilerek, bu kişilerin yerel yönetimden sorumlu olmaları anlayışı benimsenmiştir.[456] Her ne kadar bu elitler Rus soyluluğuna eklemlenmeseler de, orduda ve yönetimde görev almak suretiyle bu soyluğun bir parçası olmalarının yolu açık bırakılmıştı. Böylece bölgenin İmparatorluğa bağlanması için ılımlı bir geçiş süreci planlanmıştır. Ancak bu sürecin tam olarak planlandığı gibi işlediğini söylemek mümkün değildir. Çünkü her ne kadar Rusya askeri zaferinin bir sonucu olarak bölgeyi topraklarına katmış olsa da, buna uzunca bir süre direnmiş olan halkların İmparatorluğa bağlılığını sağlamakta sıkıntı yaşamıştır. Rusya karşısında verdikleri savaşı kaybetmiş olsalar da, bu halkların Rus yönetimini benimsemeleri ve ona uyum sağlamaları söz konusu olmamıştır. Bunun üzerine Rusya, Kafkasya'daki yönetimini, Hosking'in ifadesiyle kimin hakim güç olduğunu göstermek istercesine şiddet dolu yollarla sağlamış, General Skobelev bu politikayı "Asya'da barış süresinin, düşman üzerinde yaptığımız katliam oranında olduğuna inanıyorum. Direniş başarısız oluncaya kadar sert vur ve vurmaya devam et: Sonra safları oluştur, katliamı durdur ve ayağına kapanmış düşmana karşı nazik ol ve insanca davran" sözleriyle çarpıcı bir biçimde dile getirmektedir.[457]

[456] **Ibid.**, s. 184
[457] Geoffrey Hosking**, Rusya ve Ruslar, Erken Dönemden 21. Yüzyıla,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 445

Bunun yanı sıra Rusya, bu bölgenin bağlılığını sağlayabilmek için farklı kontrol mekanizmaları uygulamaya koymuştur. Bu amaçla bölgeye Rus ve Ukraynalıların yerleştirilmesi ise yine bölge halkının şiddetli tepkilerine neden olmuş, devlete olan bağlarını güçlendirmek bir yana daha da sarmıştır. Ancak Rusya için topraklarının ortasında ve kendisini güneye bağlayan geçiş yolları üzerinde bulunan bu bölgeyi gözden çıkarmak söz konusu değildi. Dolayısıyla bu bölgeyi kendisine bağlamakta ısrar etmiş ve buradaki direnişi hiçbir zaman tam anlamıyla kıramamış, bölgenin ve halklarının devlete olan bağlılığını hiçbir zaman tam olarak sağlayamamış olmakla birlikte bu toprakları elinde tutmayı sürdürmüştür.[458]

Kafkaslarda verdiği uzun ve zorlu savaş sonrasında, bu süreçte duyduğu ihtiyaç dolayısıyla oldukça büyümüş olan ordusunun atıl hale gelmesini istemeyen Rus yöneticileri, İmparatorluk topraklarının daha da genişletilmesi için harekete geçmiş ve hedef olarak Orta Asya'yı İmparatorluğa bağlamaya karar vermişti. Daha önceki dönemlerde askeri yetkililer, göçebe toplulukları Rusya'nın dışında tutmak için savunma hatları inşa ederken; şimdi göçebelerin yaşadığı bütün toprakları Rusya'ya katmayı ve onların gerisinde istikrarlı ve önceden ne yapacağı tahmin edilebilen güçlerin olduğu yeni uç bölgeleri kurmayı amaçlamaktaydı.[459] Rus İmparatorluğu'nun bu bağlamda Orta Asya topraklarını ele geçirmesi ve burada kurduğu yönetim, sömürgeci bir niteliğe sahip olması bağlamında İmparatorluğun geri kalanından ayrılmaktaydı. Bölgenin yönetiminde bu doğrultuda bir değişime gidilmesi temel olarak 18. yüzyıldan itibaren Rusy'nına batıdan ithal ettiği Avrupa merkezci bakış açısıyla Asya halklarına bir üstünlük duygusuyla bakmaya başlamasından kaynaklanıyordu. Bu bakış açısı yerel halklar tarafından direnişle karşılanan zora dayalı politikanın terk edilerek yeni fethedilen bölgelere yönelik daha pragmatik ve esnek bir politikanın izlenmeye başlandığı II. Katerina döneminde bile

[458] Kuzey Kafkasya bölgesi Çarlık Rusya'sından sonra kurulan Rus devletlerinin de bir parçası olmayı sürdürmüştür. Bir federasyon olarak kurulmasına karşın Sovyetler Birliği döneminde bu bölgede federe cumhuriyetler kurulmamış ve bölge Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin bir parçası olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise söz konusu bölge farklı federe devletler çatısı altında özerkliğe sahip olmakla birlikte Rusya Federasyonu'nun bir parçası olmaya devam etmiştir. Ancak aradan geçen bütün bu zamana rağmen bölgedeki Rus karşıtlığı ve buna bağlı çatışmalar sona ermemiştir.

[459] **Ibid.**, s. 439

tam olarak terk edilmemiş, aksine Rusya ve Rusların uygarlaştırıcı bir misyonu olduğu inancı zaman içinde daha da güçlenmiştir.[460]

Orta Asya'daki Rus ilerleyişi Kazak bozkırlarından başlar.[461] Bu bölgenin Rus yayılmasının hedefinde olması eski Altın Orda Devleti topraklarını bir araya getirme politikasının bir parçasıdır. Bu dönemde bölgede göçebe bir topluluk olan ve 15. yüzyılda Özbek Hanlığından ayrılarak gevşek bir kabile topluluğu haline gelen Kazak Hanlığı bulunmaktaydı. Kazak bozkırlarının Rus İmparatorluğu'na katılması 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş olmakla birlikte, süreç yaklaşık yüz yıl önce kurulan ilişkilerle başlamıştı. 16. yüzyıl sonunda Tobolsk ile Buhara arasında bir ticaret yolu inşa eden Rusya böylece bölgeye ve bölge ticaretine olan ilgisini ortaya koymuş oldu.[462] Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın bölgeye olan ilgisi arttı. Bunun en önemli nedeni, Rus ve İngiliz İmparatorlukları arasında rekabetin gittikçe büyüdüğü bir sırada bölgenin otorite boşluğunun hakim olduğu bir alana dönüşmesi ve her iki devletin de bir diğerinin bu bölge üzerinden kendisine saldırmasından endişe etmesiydi.[463] Bu nedenle Rusya daha önce benimsediği bölge halklarını İmparatorluk toprakları dışında tutma ve bu halklarla kurduğu ilişkilerde yaşam tarzlarına müdahale etmeme politikasından da vazgeçti. Çünkü artık her şeyden önce İmparatorluğun güvenliği için bu bölgenin kendi kontrolünde bulunması gerektiğini düşünüyordu. Bu dönemde ayrıca Rusya'nın Asya ticaretinin bir parçası olarak kurulan ticari ilişkilere ek olarak çeşitli kabilelerin Rus İmparatorluğundan

---

[460] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 169

[461] Bugün Kazak olarak adlandırılan bu topluluklar, Rus İmparatorluğu döneminde Kırgız olarak adlandırılmakta, Kırgızlara ise Kara-Kırgız denilmekteydi. Bu toplulukların bugün de sahip oldukları biçimde adlandırılmaları Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında olmuş, bu dönemde Devlet federe Sovyet cumhuriyetlerine bölünürken etnik temel dayalı bu isimlerle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da varlığını Kazakistan ve Kırgızistan olarak sürdürecek olan Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur.

[462] Hosking, **op. cit.**, s. 441

[463] **Ibid.**, s. 442. Bu rekabet sadece Rusya'yı değil, Britanya'yı da bölgeye yöneltti. Hosking'in de belirttiği gibi İngiltere'nin 1840'larda Pencab'ı işgal etmesi ve Afganistan'a ticari, diplomatik ve askeri temsilciler göndermeye başlamasının nedeni buydu. Burada dikkat çeken nokta, rakip olmalarına rağmen iki İmparatorluğun da bölgeye yönelik politikalarını meşrulaştırmak için aynı söylemi kullanmasıdır. Dönemin İngiltere başbakanı Avam Kamarasında yaptığı bir konuşmada, "Uygar milletlerin birbiriyle iletişimini düzenleyen ilkelerin, uygarlık ve barbarlık iletişim kurduğunda çok bir önemi yoktur, çünkü bu ikisi arasındaki ilişki için çok farklı biçimlerde tanımlanabilecek, kontrol edilemeyen ve farklı bir iletişim gerektiren ilkeler söz konusudur." sözleriyle bir yandan bu haklarla kurulabilecek tek ilişkinin zora dayanabileceğini vurgularken bir yandan da imparatorlukların barbarlık-uygarlık ikilemi söylemini de gündeme getirmektedir. Bölgeye yönelik benzer bir söylemi ilerleyen yıllarda Rus İmparatorluğu da dile getirecektir.

koruma talep etmesi ve buna karşılık Çar'a bağlılık ve sadakatini bildirmesiyle birlikte ittifak ilişkileri de kurulmuştu. Bu açıdan bakıldığında Rusya'nın bu bölgede de davet üzerine imparatorluk olduğunu söylemek mümkündür.

1730 yılında Küçük Orda (Cüz) Devleti Kanı Abulhair Han'ın Çariçe Anna Ivanovna'ya tam anlamıyla tabi olmayı dileyerek, kendisini ve Küçük ve Orta Orda halklarını korumasını talep etmesi üzerine 1731 yılında, Abdülhair ve Orta Orda tarafından, kendilerinden sonra iktidara gelenler tarafından da yinelenen bir bağlılık yeminiyle Kazaklar Rus sınırlarını korumaya, ihtiyaç duyulması halinde Rus hizmetinde görev almaya, haraç ödemeye ve Orta Asya'ya giden Rus ticaret kervanlarını korumaya söz verdi.[464] Ancak daha önce olduğu gibi, özellikle ittifak ilişkisi Ruslar ve Kazaklar tarafından farklı algılanıyordu. Kappeler'in de belirttiği gibi Kazaklar için söz konusu bağlılık iki devletin liderleri arasında geçici nitelikte bir ittifak anlamına gelirken, Ruslar için bu devletler üzerinde hakimiyet iddiasında bulunmasına zemin hazırlayan yasal olarak bağlayıcı bir anlaşmaydı.[465] Aynı noktaya dikkat çeken Bodger de, iç ve dış düşmanlarına karşı Rus desteği ve Rus sınırlarında ticaret yapma ve hayvan otlatabilme ayrıcalığı arayan Kazaklar için tamamen şekilsel olan bu yeminin, istenildiğinde tek taraflı olarak feshedilebilecek

[464] Alan Bodger, "Abulkhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and his Oath of Allegiance to Russia of October 1731", **The Slavonic and East European Review,** Cilt 58, Sayı 1, Ocak, 1980, s. 40

[465] Kappeler, s. 187. Kappeler, söz konusu sadakat yemininin Sovyet tarih yazımında da Çarlık Rusya'sıyla aynı çizgide yorumlandığını ve "Kazakların Ruslarla gönüllü birleşmesi" olarak nitelendirildiğini belirtir. Konuyu daha detaylı olarak ele alan Bodger de Çarlık, Sovyet ve Sovyet olmayan tarih yazımında Kazak liderlerin Rus koruması talep etmelerinin Kazak bozkırlarının Ruslar, Moğollar, Oyratlar ve Cungarlar tarafından çevrelenmesi nedeniyle yaşam tarzlarına yönelik tehdit algılamaları ve kendi aralarındaki ayrılık ve anlaşmazlıklardan kaynaklandığına ve bu koruma talebi sonrasında imzalanan bağlılık yeminlerinin Kazak tarihinde önemli bir dönüm noktası olduğu ve Kazaklar ve Kazak bozkırları üzerinde Rus etkisini arttırdığına yönelik bir görüş birliği olduğunu belirtmektedir. Buna karşılık Kazak liderinin neden böyle bir bağlılık yemini ettiği konusunda fikir ayrılıkları söz konusudur. Çarlık ve erken Sovyet tarih yazımında Abulhair ve sonraki Kazak liderlerinin Rusya'ya bağlılıklarını sunmalarının tamamen iktidar mücadelesiyle ilgili olduğu ve kendi çıkarlarını korumak, kişisel otoritelerini güçlendirmek ve Kazak halkını daha çok sömürebilmek için gerçekleştirildiği, Kazak halkının Rus İmparatorluğuna katılmak yönünde bir isteği olmadığı gibi böyle bir katılımdan çıkarlarının da olmadığı, aksine bu katılımın onların daha da fazla sömürülmesine yol açtığı dile getirilerek Kazak liderliği olumsuzlanmıştır. Ancak bu olumsuz tonlama ilerleyen yıllarda Sovyet tarih yazımı tarafından önce yumuşatılmış, daha sonra ise bir olumlamaya dönüşmüştür. Buna göre 1930'ların sonlarında Kazak liderliğinin Rus Çarlığına bağlılık yemini etmesi Kazakların 18. yüzyılın başında, kendilerini kuşatan Rus ve Cungar egemenliğinden birini tercih etmek zorunda kalması ve bu iki devletten daha az kötü olan ve kendilerine ilerleme yolunu açan Rus egemenliğini seçmesinin bir sonucuydu. Zaman içinde bu yorum Abulhair'in Kazak halkının ortak çıkarını temsil eden ve halkının uzun dönemli çıkarlarının farkında olan bilge bir yönetici olduğu ve kazak halk kitlelerinin de Rus egemenliğine girmeye istekli olduğu biçimini almıştır. Bodger, **op. cit.**, s. 41-43

gevşek ve gönüllü bir patronaj ilişkisini ifade ettiğini, Çarlık yönetimi içinse bu yeminlerin Kazakların gönüllü olarak Rus tebaası olmayı kabul etmeleri olarak anlaşıldığını belirtmektedir.[466]

Bu dönemde Kazakların yaşam tarzlarına yönelik bir müdahale söz konusu değildi. Bunun en önemli nedeni Rusya'nın Kazaklar üzerinde gerçek bir nüfuz kurabilecek kadar bölgeye askeri anlamda hakim olmaması ve bu hakimiyeti ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında sağlayabilecek olmasıdır.[467] Bölgede hakimiyetini kurmasında sonra Rusya, 19. yüzyılın ilk yarısında yönetim yapısında önemli değişikliklere gitti. Kurulan yönetim yapısında Kazakların da yer almasına izin verildi ve böylece İmparatorluğun geleneksel politikası olan yerel elitlerle işbirliği politikası da sürdürüldü. Bununla birlikte bölge halkı diğer göçebe topluluklar gibi *inorodtsy* olarak kabul edildi. Bunun anlamı, bu toplulukların İmparatorluğun tam vatandaşları olarak değil, ikinci sınıf vatandaşlar olarak kabul edilmeleri ancak bunun karşılığında da kendi kendilerini yönetme hakkına sahip olmanın yanı sıra askerlik hizmetinden muaf tutulmalarıydı.[468]

Kazaklar arasında Rus İmparatorluğuna karşı ilk meydan okuma milliyetçi bir nitelik taşımaktan oldukça uzaktı. Burada belirleyici olan her şeyden önce, bölgedeki toplumsal yapının milliyetçiliğin ortaya çıkmasına neden olacak koşulları taşımıyor olmasıydı. Bu nedenle bölgedeki ilk tepki Rusların Kazakların geleneksel yaşam tarzlarını ve ekonomik geçim kaynaklarını tehdit ediyor oluşuydu. Bu tehdit, hayvancılıkla geçinen Kazakların havanlarını otlatmak için kullandıkları alanların Rus ve Ukraynalı yerleşimciler getirilerek tarım arazisi haline getirilmesiyle birlikte daha da artmıştı. Kazaklar arasındaki bu tepki çeşitli zamanlarda çıkan ayaklanmalarla varlığını Çarlık Rusya'sının sonuna kadar sürdürdü. Kazakların yerleşik düzene geçişi ve entegrasyonlarının sağlanması ise ancak Sovyetler Birliği döneminde gerçekleştirilebildi.

Kazak bozkırlarının İmparatorluğa katılmasının ardından Rus İmparatorluğu, artık komşu olduğu Orta Asya içlerine doğru ilerledi. Bu sırada Orta Asya'da 15.

---

[466] **Ibid.**, s. 40
[467] **Loc. cit.**
[468] Kappeler, **The Russian Empire: A Multi-Ethnic History,** s. 188

yüzyıldan 17. yüzyılda ticaret yollarının değişmesine kadar en parlak dönemini yaşamış olan, ancak bundan sonra etkisini kaybeden Timur İmparatorluğundan kalan hanlıklar ve çeşitli göçebe topluluklar bulunuyordu. Bu sırada üst sınıfları Özbeklerden oluşan bu hanlıkların yönetimindeki bölgenin nüfus yapısını Kappeler şu şekilde özetlemektedir;

> Orta Asya'nın etnik ve dilsel yapısı sürekli bir değişim içindeydi. Şehirli nüfus genellikle iki dilliydi ve kabile veya bölgesel kimlikler, din ve yaşam ve yaşam tarzı genellikle etnik ve dilsel aidiyetten daha önemliydi. […] merkez bölgelerde genellikle Farsça konuşan ve kısmen Türkleşmiş olan Tacikler ve en önde gelenleri Özbekler olan Türkçe konuşan çeşitli etnik gruplar yaşıyordu. Doğudaki dağlarda Rusların Kara-Kırgız olarak adlandırdığı Türkçe konuşan göçebe Kırgızlar, Pamir dağlarında ise doğu Fars lehçelerini konuşan birkaç küçük etnik grup yaşıyordu. […] Batıda, Hazar Deniziyle Amuderya arasında kalan Kara-Kum Çölünde ve kısmen de İran ve Afganistan'da Türkmenler göçebe bir yaşam sürüyordu. Dilleri Azerbaycanlılar ve Osmanlılar gibi Türkî dillerin Oğuz ailesindendi. Kazakların güney kabileleri ve Karakalpaklar da Orta Asya bölgesinin bir bölümünü oluşturuyordu. […] Kaanlar, emirler, sultanlar ve soylulardan oluşan üst sınıf Özbek'ti. Kültür ve […] eğitime muhafazakâr (Sünni) din adamları hâkimdi. Buna ek olarak Sufi kardeşliği de belli bir oynuyordu. İslam, Türkmenler ve Kırgızlar arasında, yerleşik gruplar arasında olduğu kadar yerleşik değildi. Bu grupların toplumsal yapısı temel olarak kabilesel bağlamda belirleniyor ve çok az farklılık sergiliyordu. [469]

Rusya'nın bölgeye olan ilgisinin en önemli nedenlerinden biri Büyük Britanya'yla yaşadığı ve Büyük Oyun olarak adlandırılan stratejik rekabetti. Rus ve Osmanlı İmparatorlularının ikisi için de önemli bir kırılma noktası olan Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgi sonrasında Rusya ve Britanya arasındaki mücadele, Rus diplomat Ignatyev'in ifadesiyle "başarı şansının olabileceği" Asya'ya taşındı. Kırım Savaşında alınan yenilgi özellikle askeri elitlerin prestijine zarar verdiğinden, söz konusu elitler bu durumu telafi etmenin yollarını aramaya başladılar ve Rusya'nın emperyal gücünü kanıtlaması ve Batılı kolonyal güçlerin pozisyonuna eşit bir pozisyon elde etmesi gerektiği sonucuna ulaştılar.[470] Böylece Orta Asya'nın bir

[469] **Ibid.,** s. 191-192
[470] **Ibid.**, s. 193

sömürge olarak İmparatorluk topraklarına katılışının siyasi gerekçesi dile getirilmeye başlandı. Bu bağlamda Orta Asya topraklarının İmparatorluğa katılışını meşrulaştırmak için Rus yönetiminin seçtiği söylem bölge topraklarının asıl sahipleri olan halklara medeniyet götürüleceği doğrultusundaydı.

En az stratejik rekabet kadar önemli olan bir diğer neden ise ekonomikti. Rus İmparatorluğu 16. yüzyıldan itibaren Orta Asya'daki İslami merkezlerle ekonomik ilişkiler kurmaya başlamış, ancak bölgeye Hıristiyanların girmesinin yasak olması nedeniyle bu ilişkileri Müslüman Tatarlar aracılığıyla yürütmüştü. Ancak Amerikan İç Savaşı Rus tekstil endüstrisinin ihtiyaç duyduğu pamuğun ülkeye ulaşmasına engel olunca, Rusya yeni pamuk kaynakları aramaya başladı. Orta Asya Rusya'nın bu ihtiyacını karşılayabilecek pamuk kaynaklarına sahip olmanın yanı sıra Rusların girmelerinin yasak olduğu önemli ticaret yollarının kontrolünü sağlayacak ve Batı Avrupa'da satılması güç olan Rus sanayi ürünleri için pazar olacaktı. Böylece Orta Asya'nın Rus imparatorluğu için diğer bölgelerden farklı olarak Batı tipi bir sömürgeye dönüştürülmesinin ekonomik gerekçesi de ortaya konmuş oldu.

Önemli bir askeri direnişle karşılaşmadan Orta Asya'daki üç yerleşik hanlıktan Hive ve Buhara'yı özerk güçler olarak himayesi altına alan Rus İmparatorluğu Hokand'ı 1876 yılında tamamen ortadan kaldırmak suretiyle kendisine bağladı. Hive ve Buhara'nın Rus himayesine girmekle birlikte şeklen de olsa bağımsızlıklarını korumaları, İmparatorluk topraklarına katılan bölgelerde yerel özerk yönetimlerin varlığına izin verilmeyen Rus İmparatorluğu için istisnai bir durum olmakla birlikte büyük önem taşımaktadır. Çünkü söz konusu yapılanmayla birlikte Rus İmparatorluğu ilk defa yönetimi altında bulunan bir bölgede Britanya sömürgeciliğine benzer bir sömürge yönetimi kurmuştur. Rus İmparatorluğunun diğer bölgelerinde, her ne kadar eski yöneticiler ve eski yönetim ve toplum yapıları korunmuş olsa da bu bölgelerde önceden bulunan devletlerin uluslararası hukuk bağlamında bağımsız devletler olma durumu sona erdirilmiş, bu bölgeler İmparatorluğun bir parçası haline getirilmişti.[471] Bu açından Orta Asya, İmparatorluğun diğer bölgelerinden ayrılıyor ve daha çok Britanya yönetimindeki Hindistan'a benziyordu. Dolayısıyla Bölgenin İmparatorluğun bir parçası haline

[471] **Ibid.**, s. 197

gelmemekle birlikte bir sömürge olarak İmparatorluğa bağlanması yaklaşımı kurulan yönetim yapısında da kendisini göstermektedir. Özellikle sosyo-politik yapıda önemli değişiklikler yapılmamış, bölgenin yönetimi için Türkistan Genel Valiliği oluşturulmakla birlikte Rus İmparatorluğunun yerel yapılara müdahale etmeme doğrultusundaki geleneksel politikası sürdürülmüş, emir ve hanlar tebaalarını serbest bir biçimde yönetmeye devam edip yerel yönetim yapıları korunurken toplumun ve kültürün temeli olan İslam, siyasal ve toplumsal istikrarın garantörü olacağı umularak desteklenişti[r.472] Bu doğrultuda bölgedeki Rus yönetici ve askerlerinin varlığı sınırlı tutulmaya çalışılmıştır.

Orta Asya Hanlıklarının siyasi özerklikleri korunurken, bölgeye olan ilginin ve bölgenin bir sömürge haline getirilmesinin temelinde yatan ekonomik saikler doğrultusunda Rus İmparatorluğunun bölgedeki ekonomi politikası daha müdahaleci ve dönüştürücü olmuştur. Bu anlamda İmparatorluğun Orta Asya politikasının sömürgeci niteliğinin en belirgin olduğu alan ekonomidir. Buna göre Orta Asya Rusya'nın ekonomik ihtiyaçlarına uyum sağlayacak biçimde yeniden yapılandırıldı. Orta Asya'nın kolonileştirilmesi amacıyla İmparatorluğun diğer bölgelerinden, özellikle nüfusun daha yoğun olduğu Avrupa topraklarından bu bölgeye köylüler yerleştirilerek bunlara Ruslar tarafından el konulan topraklar dağıtıldı. Bölge dışından idari ve askeri nitelikli nüfus yerleşimi sınırlandırılırken, söz konusu olan bölgenin ekonomik kaynaklarının değerlendirilmesi olduğunda herhangi bir sınırlamaya gidilmemiştir. Bu durum temel olarak İmparatorluğun batı bölgelerinde toprakların daha verimsiz ve nüfusun daha yoğun olmasına karşılık Orta Asya bölgesinin verimli topraklarını işleyebilecek yeterli nüfusun olmamasından kaynaklanmaktadır. Böylece bölge bir yandan sömürgeleştirilirken aynı zamanda bölgeden en üst düzeyde ekonomik fayda sağlamak amacıyla yerleşimcilerin getirilmesiyle, bölgenin İmparatorluk merkezine güçlü bir biçimde bağlanması sağlanmıştır. Bu şekilde her ne kadar şekli özerklik korunsa da Rus İmparatorluğun merkeziyetçi yapısından ödün verilmemiştir. Yine bölge ekonomisini kontrol edebilmek için Buhara ve Hive Rus tüccarlara açılmış, daha sonra ise Rus gümrük

[472] **Ibid.**, s. 197-198

birliğine dahil edilmiş, yine bu doğrultuda vergiler de standartlaştırılmıştır.[473] Bu süreçte ayrıca bölge, merkez endüstrileri için başta pamuk olmak üzere hammadde kaynağı olarak da İmparatorluk ekonomisine eklemlendi.

Bölgedeki Rus varlığı ve yönetimi hem yerleşik hem de göçebe hakların tepkilerine yol açtı. Bölgede Rus karşıtı tepki iki odakta toplanıyordu. Öncelikle Müslüman olan ve İslamiyet'in en önemli merkezlerine ev sahipliği yapmış olan hanlıklar için Rus İmparatorluğu'nun Hıristiyan bir devlet olması en önemli sorundu. Kappeler'in de belirttiği gibi Rus olmayan nüfus için Rus yönetimi kafir tahakkümüydü.[474] Buna karşılık göçebe topluluklar he ne kadar İslamiyet'i benimsemiş olsa da bu dinle olan bağları daha zayıftı ve daha çok hanların otoritesini pekiştirmek için aralarına karışan sufi şeyhler aracılığıyla bu dinle olan ilişkilerini yürütüyorlardı.[475] Bu nedenle bu topluluklar için asıl önemli olan Rus işgali ve bunun ardından gelen Rus yerleşimcilerin yaşam tarzlarını ve geçim kaynaklarını tehdit etmesiydi. Yeni yerleşimcilere verilen topraklar göçebe halkların meralarıydı; bu yüzden uzun süreden beri var olan göç yolları üzerinde Rus çiftliklerinin ortaya çıkması, yerel halkın tepkisine neden oldu.[476] Yerel halkın duyduğu tepki zaman zaman dini liderlerin önderlik ettiği ayaklanmalara dönüşüyordu. Dolayısıyla bu dönemde ortaya çıkan tepkiler milliyetçi nitelikte değildi. Zaten bölge halkı arasında siyasallaşmış bir milliyetçi hareketin ötesinde kültürel bir milliyetçi düşüncenin ortaya çıkması için bile 19. yüzyıl sonlarını beklemek gerekecekti.

2.2.1.2 Siyasi Güç: Emperyal Merkez – Emperyal Çevre

Fatih Mehmet dönemi, Osmanlı devleti için imparatorluğu kurulması kadar kurumsallaştırıldığı bir dönem olmuştur. Devleti imparatorluk olarak nitelendirmeye olanak veren pek çok uygulamanın temeli bu dönemde atılmış, daha sonra ise aynen ya da bazı değişikliklerle uzun yıllar sürdürülmüştür. Genel olarak bakıldığında bu dönemde oluşturulan uygulamalarının pek çoğunun temelde tek bir önemli amaca hizmet ettiğini söylemek mümkündür; merkezi bir devlet yapısı oluşturmak. Fatih,

[473] Andreas Kappeler, **The Russian Empire: A Multi-Ethnic History,** Essex: Longman, 2001, s. 196-197
[474] **Ibid.,** s. 200
[475] Hosking, **op. cit.**, s. 441
[476] **Ibid.**, s. 446

kendisinden önce Rumeli ve özellikle Anadolu'da birçok bölgenin bünyelerinde barındırdıkları çeşitli ekonomik, yönetsel ve kültürel birimlerle, güçlü merkez-kaç odaklar oluşturması dolayısıyla, Osmanlı merkeziyetçiliğinin ancak, tüm yönetsel, kültürel ve ekonomik faaliyetlerin tek bir merkezde toplanmasıyla güçleneceği inancındaydı.[477] Nitekim izlediği politikalarla Osmanlı Devletini merkezi bir imparatorluğa dönüştürecek pek çok önemli adımı atmış, diğerlerinin de önünü açmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, tarihteki diğer imparatorluklar arasında belli bir kategoriye yerleştirilmesini sağlayan önemli özelliklerden biri olan belli bir merkez etrafında örgütlenmiş, yönetim açısından bu merkeze bağlı olduğu gibi topraklar açısından merkezle devamlılık içinde olan çevre bölgelerden oluşan bir imparatorluk olarak ortaya çıkmıştır.

IV. Ivan döneminin Rus Devletinin bir imparatorluğa dönüştüğü dönem olarak kabul edilmesi sadece devlet topraklarının genişletilmesi ve farklı toplulukları ve bağımsız siyasi birimleri içermesinden kaynaklanmamaktadır. Bu gelişmelerle birlikte devlet, sahip olduğu bu yeni ve eskisinden çok daha büyük ve karmaşık olan yapılanmayı idare edebilmek için bir takım düzenlemeler yapmak durumunda kalmıştır ve bu anlamda ilk önemli adımlar da Ivan döneminde atılmıştır. Moğol hakimiyetinin sona ermesinden sonra Rus yöneticileri iktidarları üzerinde herhangi bir kontrolü kabul etmeyecekleri sonucuna varmışlardı ve Ivan tarafından ortaçağ Moskova'sında oluşturulan kişisel otokrasi ilkelerinden yararlanan Petro ise, İmparatorluğu sadece kurulduğu bölgenin değil dünya sisteminin büyük güçleri arasına sokan önemli reformlarıyla Rusya'yı askerileşmiş ve bürokratikleşmiş bir otokrasi haline getirmiştir.[478] Alexander Kamenskii de Petro döneminin, bu dönemde Rusya'nın yaşadığı topraklarda kalıcı olması için gerekli olan temellerin atılması olması nedeniyle büyük önem taşıdığını belirtmektedir.[479]

2.2.1.2.1 Merkezin Yönetimi

[477] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, s. 348
[478] Theda Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi,** Ankara, İmge Yayınları, s. 165
[479] Aleksandr B. Kamenskii, *Ot Petra I Do Pavla I: Reformy V Rossii XUIII Veka: Opyt Tselostnogo Analiza,*, Moskova: RGGU, 1999, s. 30-32'den aktaran Kezban Acar, **op. cit.**, s. 123

Fatih Mehmet Roma'ya başkentlik yapmış olan İstanbul'u kendi imparatorluğunun başkenti ve tek merkezi haline getirmek istemiştir. Hatta İnalcık'ın belirttiğine göre İstanbul, Fatih için dünya imparatorluğu tutkusunun simgesi haline gelmişti ve bu nedenle de saltanatı boyunca İstanbul'u büyük Roma imparatorları zamanında olduğu gibi siyasi ve dini bir metropol haline getirmek için elinden geleni yapmıştır.[480] Fatih'in bunun yaparken en başta gelen amaçlarından biri, başka politikalarla da destekleyeceği merkezileşme politikasına uygun olarak, İstanbul'u imparatorluktaki tüm diğer merkezleri gölgeleyecek ve onların tüm gelişme olanaklarını tıkayacak büyük bir başkent haline getirmekti.[481]

Kunt, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı Devleti'nin belli bir merkezi ve başkenti olmadığını belirtmektedir.[482] Buna göre Orta Asya geleneğinde hakan neredeyse merkezin de orası olacağı yönündeki siyasi gelenek Osmanlılar tarafından da sürdürülmüş, sultanlar sefere gittiklerinde merkezi oluşturan tüm öğeler de onunla beraber götürülüyordu. Bursa ve Edirne gibi belli merkezler vardı ancak bu merkezler Kunt'un da belirttiği gibi dönemin değişen koşullarına göre değişebiliyordu. İstanbul'un fethinden sonra ise bu gelenek sonlandırılmış ve İmparatorluğun sonuna kadar bu konumunu koruyacak olan İstanbul, bir başkent olarak yeniden inşa edilmiştir. Bundan sonra tıpkı Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi "tüm bir imparatorluk coğrafyası İstanbul'dan itibaren belli bir anlam taşır" hale gelmiş, İstanbul, "mekanın hiyerarşik düzeni içinde en üst noktada" yer almıştır.[483] Bu doğrultuda İstanbul'un alınmasının hemen arkasından şehrin yeniden yapılandırılması yönünde çalışmalar başladı. Çeşitli inşa faaliyetlerinin yanı sıra şehrin nüfusunun da arttırılması ve çeşitlendirilmesine yönelik iskân politikaları izlendi. İskan politikaları çerçevesinde, Kılıçbay'a göre İstanbul dışında önemli bir merkez bırakmama politikasının bir parçası olarak, ülkenin tamamından önemli sanatçı ve bilim insanları İstanbul'a getirilmiş, bu zorunlu iskan politikası sonucunda, yerel merkezler büyük darbe yemişlerdir.[484]

---

[480] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 54
[481] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 348
[482] Kunt, **op. cit.**, s. 80
[483] Cemil Oktay, "Bizans Siyasi İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasi İdeolojisi'ne", s. 34
[484] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 34

Fatih Mehmet döneminde izlenen Osmanlı Devletini merkeziyetçi bir imparatorluğa dönüştürme ve merkez yönetimini güçlendirme politikası pek çok yeni kurum ve uygulamayı da beraberinde getirmiştir. Fatih'in bu yöndeki en önemli icraatı, ilk Osmanlı Kanunnamesinin hazırlatılmasıdır. Kılıçbay'a göre böyle bir kanunname hazırlatılmasının nedeni, başlangıçta bir İslam devleti olarak ortaya çıkan ve ilk yasal düzenlemelerini diğer tüm İslam devletlerinde olduğu gibi, şeriat çerçevesinde gerçekleştiren Osmanlı Devletinin, topraklarının genişlemesiyle birlikte çok farklı konumlardaki toplumlar ve ekonomik oluşumlarla ilişkiye geçilmesi ve şeriatın bütün bunları düzenleyebilmesinin olanaksız olması dolayısıyla yeni yasal düzenlemelere gereksinim duyulmasıdır.[485] Kanunnamenin hazırlanışında örfi hukuktan olduğu kadar Osmanlı topraklarına dahil edilen ülkelerin yerel yasalarından da faydalanılmıştır. Kanunnamede yer alan hükümler merkezileşme hedefine hizmet ederken, merkezi devletin tek gücünü de padişah olarak tanımlamıştır. Böylece padişahın dışında veya ondan bağımsız herhangi bir gücün oluşmasını engelleyecek bir ideoloji oluşturulmuştur.[486] Zaten İnalcık'ın da belirttiği gibi Fatih'in hedefi de muazzam ve o güne dek eşi görülmedik bir otoriteyi şahsında toplayıp, bir mutlak hükümdar olarak Osmanlı padişahı prototipini yaratmaktı.[487] Lewis'in dönemin Venedik elçilerinden, Giacomo de'Languschi'den yaptığı alıntıda da Languschi, Fatih'e göre dünya imparatorluğunun tek bir inanca ve tek bir krallığa sahip olması gerektiği, bu birliği sağlamak için dünyada Konstantinopolis'ten daha değerli bir yer olmadığını düşündüğünü belirtmektedir.[488]

Rus imparatorluk yönetiminin kuruluşu da otokratik bir biçimde gerçekleşmiştir. Moskova prensleri, siyasi anlamda parçalanmış ve politik kaosun hakim olduğu Rusya'da, elit içindeki mücadeleyi önlemek ve daha sonraki dönemlerde ise geniş alana yayılmış toprakların kontrolünü sağlamak için

[485] **Ibid.,**, s. 350
[486] **Ibid.**, s. 350
[487] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 53
[488] Lewis, **op. cit.,** s. 33. Belge, Fatih'e atfedilen bu düşüncenin, yüzyıllar sonra da, 14. Louis zamanında "tek kral, tek yasa, tek iman" *(un roi, une loi, une foi)* sözünde yankılandığını hatırlatmaktadır. Belge, **op. cit.,** s. 61

merkeziyetçi bir devlet yapılanmasına gitmişler; devletin güç ve etkisi arttıkça monarşik ve otokratik bir politik kültüre sahip olmuşlardır.[489]

Seton-Watson IV. Ivan döneminde oluşturulmaya başlanan otokratik yapının temelde üç kaynağı olduğunu belirtmektedir.[490] Bunlardan ilki ülkenin batısı ve güneyi ile güneydoğusunda yer alan düşmanlarına karşı doğal bir korumanın olmaması nedeniyle, tehditlere karşı gelebilmek için toplumun militerleşmesi, merkezi yönetimin de güçlendirilmesi ihtiyacıydı. İkinci olarak Bizans'ın otokrasi doktrini Ortodoks Kilisesi aracılığıyla Rusya'ya aktarılmıştı.

Üçüncü olarak ise Rusya'nın otokratik biçimde örgütlenmesi Seton-Watson'a göre iki yüzyıl boyunca hakimiyeti altında yaşadıkları Tatar devletinin Ruslar için merkezi, despotik ve militer bir yönetim örneği sunmasından kaynaklanmaktaydı. Rus devleti hakimiyeti altında bulunduğu Moğol devletinden idari anlamda etkilenmiştir. Özellikle Moskova'nın diğer Rus prensliklerini bir araya getirerek bir Rus devletine dönüşme aşamasında sürekli olarak yeni topraklar elde etmesi, genişleyen toprakların yönetimi için merkezi bir bürokrasi ihtiyacı doğurmuş ve Moskova ihtiyaç duyduğu bu kurumları büyük ölçüde Altın Orda devletinden almıştır.[491] Donald Ostrowski'nin belirttiği gibi bu kurumların Moskova tarafından benimsenmesi Moğolların kendi sistemlerini empoze etmelerinden değil Moskova prenslerinin kendi idari ve askeri yapılarını oluştururken Moğol idari ve askeri yapılarını model almalarından kaynaklanmaktadır.[492] Yeni topraklar elde ettikçe bu toprakların yönetimini kolaylaştıracak bir idari yapılanmaya ihtiyaç duyan Rusların en yakınlarındaki örnek olan Moğol devletine bakmaları doğaldı 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında Moskova diğer Rus prensliklerini de kendi bünyesine katarak büyük bir devlet haline gelmiş ve bu büyük devleti yönetebileceği kurumlara ihtiyaç duymuştur. Bununla birlikte bu durumun birdenbire ortaya çıktığını düşünmektense ancak bu gibi ihtiyaç durumlarında görünür hale gelmiş olan uzun soluklu bir adaptasyon sürecinin sonucu olduğu düşünülebilir. Harperin'in belirttiği gibi Rusların büyük bir devlet organizasyonuna gittikleri dönemde başvurdukları kaynak

[489] Acar, **op. cit.**, s. 64
[490] Hugh Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** s. 80
[491] Acar, **op. cit.**, s. 63
[492] Ostrowski, **op. cit.**, s. 525

Altın Orda devlet yapılanması olsa da, Ruslar bu devlet yapılanması ve uygulamalarını Moğol egemenliğinde bulundukları dönem boyunca tecrübe edip, süreç içinde benimsemiştir. Bunun yanı sıra iyi niyetlerinin bir göstergesi olarak Moskova prenslerinin erkek çocuklarının Moğol başkentinde tutulmaları uygulaması sayesinde geleceğin Moskova prensleri, ve çoğu durumda Rus büyük prensleri, Moğol devlet yönetimini doğrudan merkezinde gözlemleme ve öğrenme olanağı elde ediyor, iktidara geldiklerinde de burada edindikleri tecrübeleri uygulamaya koyuyorlardı. Moğol etkisinin Rus Devletindeki taşıyıcıları sadece Moğol yönetimini gözlemleyip deneyimlemiş olan Rus yöneticileri değil, aynı zamanda, tıpkı Orhan Bey'in yanına aldığı birçok Rum danışmanın, Bizans döneminde yönettikleri toprakların Osmanlı döneminde de idaresine yardımcı olmaları gibi, doğrudan Moğol devlet yöneticileri arasında yer almış ve daha sonra Moskova'nın hizmetine girmiş olan Tatar elitleridir.[493]

Rus İmparatorluğu'nun kurucusu IV. Ivan'ın merkezileşme doğrultusundaki ilk girişimi, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mehmet'in yaptığı gibi kendisine rakip olabilecek güç odaklarını etkisiz hale getirmek ve böylece devlete otokratik niteliğini verecek olan bir süreci başlatmak olmuştur. Ivan'ın tahta çok küçük yaşta çıkmış olması, iktidara tam olarak hakim olduğu zamana kadar boyarların iktidarda söz sahibi olmak için birbirleriyle mücadele ettikleri bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Bu mücadelenin ülke içinde yarattığı karışıklığın yanı sıra kendi otoritesi üzerinde de olumsuz bir etki bırakacağını düşünen Ivan, boyarlarların iktidarda söz sahibi olmak için kendisiyle de mücadeleye girmelerinin önünü kesmek amacıyla bu mücadele içinde yer almış pek çok ünlü Rus ailesinin temsilcilerini öldürttü. Ancak Ivan'ın bunu gerçekleştirebilmesi ancak Kazan Hanlığı'nın 1552 yılındaki fethinden sonra, bu başarının kendisine sağladığı güç ve meşruiyetle mümkün oldu. Bununla birlikte henüz imparatorluğa geçiş olarak nitelendirilebilecek bu erken dönemde Rus aristokrasisiyle köprüler tamamen atılmamış ve bir denge sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun için sık kullanılan yollardan biri olan akrabalık ilişkileri kurma yoluna giden

[493] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 77

Ivan, ileride Rusya'yı yöneten hanedan olacak olan Romanov ailesinden bir evlilik gerçekleştirerek boyarlara karşı mücadelesinde bu ailenin desteğini sağlamış oldu.[494]

Merkeze alternatif odakların ortadan kaldırılması ve Rusya'da merkezin gücünün arttırılarak otokratik bir nitelik kazanması doğrultusundaki en önemli gelişme *opriçnina* sisteminin uygulamaya konmasıdır. *Oprichnina* Ivan'ın Moskova dışında kendisine yakın kişilerden oluşturduğu bir tür bürokratik ve aristokratik yapıdır. Ivan dönemiyle sınırlı olan bu sistem esas olarak Ivan'ın, iktidarının ilk yıllarındaki tecrübelerinden dolayı boyarlara duyduğu güvensizliğe ek olarak boyaların Çarın iktidarını sınırlayıcı bir güce sahip olmalarından da kaynaklanmaktadır. Rus Devletinde Boyar meclisinin onayı olmaksızın hiçbir önemli politik kararın alınması mümkün değildi.[495] Boyarların bu gücünü ortadan kaldırmak amacıyla Çar, boyarları suçlayan bir açıklamayla tahtı bıraktı. Rus kroniklerinde bu durum açık bir biçimde ifade edilmiştir:

> Çar henüz küçükken, boyarlar ve bütün memurlar onun halkına çok zarar verdiler; hazinesini boşalttılar; boyarlar ve voyvodalar çarın topraklarını kendi arkadaşları ve yakınları için gasbettiler; ve çar tarafından kendilerine bağışlanan bir çok *pomestia* (tımar toprakları), *votçina* (babadan oğla geçen topraklar) ve *kormlenya*ya (savaş sırasında karşılanması) sayesinde aristokratlar ve voyvodalar çok büyük servetler elde ettiler; ama çarı, Ortodoks Hıristiyanlığı düşmanlara, Kırım Tatarlarına, Litvanyalılara ve Almanlara, karşı korumak için kıllarını bile kıpırdatmadılar; tam tersine Hıristiyanlara zulmettiler, hizmetten kaçmaya başladılar ve Ortodoks Hıristiyanlarını korumak için Müslümanlara, Latinler'e [Katolikler'e] ve Almanlar'a karşı güçlü bir şekilde karşı koymadılar; ve çar ne zaman memurlarını, boyarlarını, prensleri ve küçük aristokratları yanlış davranışları için sorgulamak ve onları cezalandırmak istedi ise; başpiskoposlar, piskoposlar ve rahipler; boyarlar, dvoryanlar, sekreterler ve bütün memurlar, onların yanında yer aldılar ve onları çardan ve büyük *Knez*den korudular. Ve çar ve büyük *knez*, kalbi çok yaralandığı için ve onların ihanetlerinden

[494] Acar, **op. cit.**, s. 69. Boyalara karşı giriştiği mücadele Korkunç lakaplı Ivan'ın ileri de eski toprak aristokratlarına karşı küçük toprak sahiplerini koruyan "halkın çarı" veya "popüler çar" olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Kevin M. F. Platt and David Brandenberger "Terribly Romantic, Terribly Progressive, or Terribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin" **Russian Review,** Cilt 58, No. 4, Ekim 1999

[495] Boris Kagarlitsky, **op. cit.**, s. 147

> zarar görmemek için tahtını bıraktı ve Tanrı'nın uygun gördüğü bir yerde yaşamaya gitti.[496]

De Madariaga'ya göre Ivan'ın aslında tahttan feragat etmeye niyeti yoktu ve Moskova'da bıraktığı boyar aristokrasisiyle yüzleşmeye hazırlanıyordu: "ya geleneksel Rus örf ve adetlerine dayanan yasal sürecin gereklerine ve de Kilise'nin geleneksel Şefaat etme hakkına aldırmaksızın hainlik edenleri uygun gördüğü şekilde cezalandırma konusunda tam yetki sahibi olacaktı veyahut da Rusya, düşmanlarının karşısında lidersiz ve yöneticisiz kalıp belirsizliğe mahkum olacaktı. Boyarlar, ya Çar'ın arzularını sınırlamakta kullandıkları, zaman içerisinde ve gelenekler sayesinde elde ettikleri mevcut güçlerden feragat etmeliydiler ya da silahlı kuvvetler ve Moskova halkı tarafından desteklenen meşru hükümdarlarına karşı savaşmak zorundaydılar."[497] Böylece kendisinin tahttan çekilmesinin müsebbibi olarak boyarlarları gösteren Ivan, Boyar meclisini kendisinin tahttan vazgeçmesini reddetmeye ve Çara bağlılık sözü vermeye zorlayarak meclisin politik konumunu zayıflattı ve yaşamını korumak için tüm topraklarını boyar meclisinin denetiminde kalacak olan *zemschchina* ve kendi kişisel otoritesi altında kalacak olan *opriçnina* olmak üzere ikiye böldü.[498] Kagarlitsky *opriçnina* idaresini şu şekilde tanımlamaktadır:

> Bu bölgede her şey bağımsız bir prenslik gibi organize ediliyordu. İdari mekanizma Çar tarafından atanan ve soylular sınıfının üyesi olmayan görevliler tarafından yürütülüyordu. Boyar aristokrasisiyle bağı olmayan aşağı tabakadan gelen saraylılar idari görevlere atanıyordu. Yabancılara büyük talep vardı. Bu tür insanlardan oluşan *opriçnina* kuvvetleri ülke içindeki muhaliflerine karşı mücadelesinde Çar için güvenli bir silahtı.

Ivan bu silahı boyarları sindirmek, hatta çoğu durumda ortadan kaldırmak için kullandı. Çeşitli suçlamalarla pek çok boyar öldürüldü ve topraklarına el konularak bu topraklar Çara yakın kişilere dağılmaya başladı. Bu haliyle *opriçina* toprakların yeniden paylaşımını da içermeye başladı.[499] Ancak nihai amaç farklı güç

---

[496] Aktaran Kezban Acar **op. cit.**, s. 74
[497] Isabel de Madariaga, **op. cit.**, s. 209
[498] Boris Kagarlitsky, **op. cit.**, s. 147
[499] **Ibid.,** s. 147. Kagarlitky bu toprakların yeniden dağıtım sürecinin VIII. Henry tarafından İngiltere'de gerçekleştirilen reformasyon hareketiyle çarpıcı benzerlikler gösterdiğini ifade etmektedir. İngiliz aristokrasisi Güller Savaşı sırasında büyük ölçüde imha edilmiş ve çok geniş

odaklarının ortadan kaldırılarak, Çara bağlı bir güvenlik ağı inşa etmek ve böylece merkezin gücünü arttırmaktı. Nitekim bu amaca büyük ölçüde ulaşılmasıyla birlikte yaklaşık yirmi yıl süren *opriçina* sistemine son verildi.

IV. Ivan gibi II. Mehmet'in de merkezi otoriteyi güçlendirme sürecinde en çok önem verdiği konu alternatif güç odaklarının ortadan kaldırılması olmuştu. Bu doğrultuda en önemli adım devşirme sisteminin kuruluşudur. Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan devşirme sistemi bir anlamda imparatorlukta liyakate önem veren yönetim anlayışının bir parçasıdır. Çünkü bu şekilde devlet topraklarında yaşayan ve normal şartlarda gayrimüslimlere kapalı olan kapıları, bu kişiler için açık bırakmaktadır. Bunun yanı sıra yabancı bir sistem içinde yükselmelerine olanak tanınan Hıristiyanların sistemi koruma görevini de şevkle yerine getireceğine inanılıyordu.[500] Devşirmelerin sistemi koruma görevini şevkle yerine getirmelerinin temelinde, sahip oldukları konumların ötesinde hayatlarının da padişaha bağlı olması nedeniyle sistemi korumanın onlar açısından bir varlık meselesi haline dönüştürülmüş olmasıdır. Bu sınıfa kabul edilen kişiler geçimlerini devletle olan ilişkileri sayesinde sağlıyor, mevkilerini devlet sayesinde elde ediyorlar ve kendilerine ait bağımsız bir güç ya da servet kaynakları olmadığı için de itaatle hizmet ediyorlardı. Bu durumun Osmanlı imparatorluğu açısından en önemli siyasi sonucu, bağımsız siyasi odakların oluşumunun önlenmesi, bu tip eylemlere karşı devletin yanında olacağına güvenilebilecek bir sınıfın oluşturulmuş olmasıdır.

Bu sonuca ulaşabilmek için öncelikle daha önce devletin önemli idari kadrolarında uzun yıllar boyunca görev almış olan kişilerin bu görevlerden uzaklaştırılması gerekiyordu. II. Mehmet'in saltanat günlerinde karşılaştığı ilk mücadele, artık iyice güçlenmiş olan ve merkeze egemen olmak isteyen devşirmelerle, Çandarlı ailesinin başını çektiği hizmet aristokrasisi arasında cereyan etti.[501] Bu mücadelede Padişah, kendisi üzerinde söz sahibi olan ve kendisini kontrol eden Çandarlı ailesinden değil kendisine bağlı bir sınıf olarak gelişen kapıkullarından yanaydı. Ancak ağırlığını bu gruptan yana koyabilmesi ve böylece Çandarlı ailesinin

---

manastır arazileri parçalanmıştı. El konulan topraklar üzerinde oluşan yeni soylu sınıf ise tarım kapitalizminin temellerini hazırlamıştı. Bkz. Kagarlitsky, s. 148

[500] Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, s. 33

[501] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 347

tasfiyesi, ancak İstanbul'un fethinin padişaha kazandırdığı itibarla mümkün oldu. Bu tarihten itibaren başta sadaret olmak üzere Osmanlı yönetiminin önemli mevkilerine devşirme kökenli kapıkulları getirilmeye başlandı. Nitekim Balkanların Osmanlı yönetiminden çıktığı dönem olan 19. yüzyıla kadar görev yapan sadrazamlara bakıldığında çok büyük çoğunluğunun Müslüman-Türk kökenli olmadığı görülmektedir. Devlet yönetimini sadece kendisine bağımlı kapıkulları ile paylaşmaya başlamaları Osmanlı padişahlarının daha mutlak bir yönetim yapısı geliştirmelerine de olanak sağlamıştır. Bundan sonra Osmanlı padişahları, ülkeleri üzerinde daha güçlü bir iktidara sahip olmaya başlamışlardır. Böylece devletin imparatorluğa dönüşmesi sürecinde, Osmanlı yöneticileri de imparatorlara dönüşmeye başlamışlardır.

Kapıkulu sınıfının oluşturulması sürecinde padişaha yol gösteren esas olarak Türk-Müslüman kökenli ulema olmuştur. I. Murat döneminde Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa ile Konyalı Molla Rüstem, fetihlerde elde edilen ganimetin beşte birinin padişaha ait olması gerektiği yönünde tavsiyede bulunmuşlar, bu doğrultuda savaşlarda ele geçirilen kölelerin beşte birinin padişaha verilmesiyle, Yeniçeri Ocağının temelleri atılmıştır.[502] Bu nokta aynı zamanda merkezle merkezkaç güçler arasındaki rekabetin de ilk işaretlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Gaza geleneğinde gazilere, fethedilen topraklar üstünde herhangi bir mülkiyet hakkı verilmesi söz konusu olmamakla birlikte fetihlerde elde edilen mal ve kölelerden oluşan ve fetihler için önemli bir motivasyon kaynağı olan ganimetlerin, fethi gerçekleştiren gazilere ait olacağı yönünde bir uygulama vardı. Bu nedenle gaziler elde ettiklerinin bir bölümünü padişaha vermek istememişlerdir. Çünkü bu aynı zamanda, o döneme kadar kendi eşitleri olan bir gazi olarak gördükleri Osmanlı padişahının artık kendileri üzerinde iktidarını kurmaya başlaması ve merkezi bir devlet yapısına gidilmesi anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla devlet kuruluşu ve merkezileşme politikasının bu ilk aşamalarında yürütücüler Tür-Müslüman ulema tarafından önerilmekte ve uygulamaya konması konusunda desteklenmekteydi. Benzer bir biçimde Çandarlı ailesi ve bu ailenin Fatih Mehmet döneminde sadrazam olan son temsilcisi Çandarlı

[502] Belge, **op. cit.**, 2005, s. 57

Halil de merkezi devletin, merkezkaç unsurlara karşı güçlendirilmesi politikasını desteklemiştir. Dolayısıyla bu merkezkaç güçler, merkezileşme politikası çerçevesinde padişahı yönlendirdiğine inandıkları ailelerle çatışma konumuna geldi. Ancak merkezileşmenin en önemli destekçisi olan ailelerin bu süreçte elde ettikleri güç, merkezi devletin de merkezinde yer alan padişah tarafından bir rekabet ve tehdit olarak algılandığından, yerel unsuların denetim altına alınması, denetim altına alınamayanların da tasfiye edilmesinden sonra bu aileler de tasfiye edilmiş, bu tasfiye II. Mehmet'ten sonra gelen padişahlar tarafından da benimsenerek, devletin önemli mevkileri, hiçbir biçimde padişaha rakip olmayacak olan kapıkullarına teslim edilmiştir.

Yeniçeri ordusunun kuruluşu da bu bağlamda bir gelişmedir. Bunun öncesinde, Osman Bey zamanında, Osmanlı ordusunun, Müslüman ve Hıristiyan tımarlı beyler, kale muhafızları ve ücretli askerlerden oluşması, bu orduya feodal bir nitelik kazandırıyordu.[503] Feodal sistemde de ülkenin asker ihtiyacı, kendi mülkiyetindeki artı ürüne el koyma hakkını elinde bulunduran feodal beyin, bu hak karşılığında topraklarında yaşayan ve üretimi gerçekleştiren serfleri korumak, onların güvenliklerini sağlamak ve kral tarafından talep edilmesi durumun onun hizmetine vermek üzere yetiştirmek zorunda olduğu silahlı güçlerden oluşuyordu. Benzer bir yapılanma Osmanlı tımar sisteminde de söz konusuydu. Bu sistemde de tımar sahipleri merkezi ordu için asker yetiştirmenin yanı sıra kendi tımar topraklarında güvenliği sağlamaktan da sorumluydular. Bununla birlikte feodal toplumda olduğu gibi bu toprakların mülkiyet haklarına sahip olmaları söz konusu değildi. Bunun yanı sıra, tımar sahiplerinin yetiştirdikleri askerler de ülkenin tek silahlı gücünü oluşturmuyordu. Bunun böyle olamaması, yani doğrudan merkeze bağlı ve onun tarafından yetiştirilen bir ordunun varlığı devletin merkezileşme politikalarıyla ilgiliydi. Bu politikalar bağlamında geliştirilen kul sistemi, kurulan merkezi ordu olan Yeniçeri ocağının çekirdeğinin olduğu kadar merkezdeki yönetici elitin de kaynağını oluşturuyordu.

Rusya'da da Yeniçeri ordusu benzeri, sürekli görev yapacak birliklerden oluşan düzenli bir merkez ordusu olan *streltsi'*nin kuruluşu, İmparatorluğun

[503] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 333

merkezileşme politikalarının bir parçasıydı. Merkezi bir imparatorluğa dönüşme sürecinde IV. Ivan tarafından uygulamaya konan bir diğer politika merkezi hükümetin daha etkili bir şekilde çalışmasını sağlayacak bir takım bakanlıklar kurmak oldu. Acar'ın da belirttiği gibi Dışişleri Bakanlığı, savaş Bakanlığı ve aristokratların toprak kayıtlarını tutan *Pomestny*'den oluşan bu bakanlıklar alanlarındaki konularda çara yardımcı olan veya alınan kararlara etki eden bakanlıklar değil, konuları ile ilgili kayıtları tutan bürokratik kurumlardı.[504]

Fatih ve Ivan döneminde etkili olan imparatorluğa geçişin radikal uygulamaları, kendilerinden sonra tahta çıkan yöneticiler tarafından kısmen geri alınmış, kısmen de yumuşatılmıştır. Bu doğrultuda Fatih'in önemli devlet görevlilerini kapıkulları arasından ataması politikasından oğlu Bayezid döneminde kısmen bir kopuş yaşanmış ve II. Bayezid Çandarlı soyundan gelen İbrahim Paşa'yı sadrazam yapmıştır. Ancak Belge'ye göre bu durum eski düzene geri dönüş anlamı taşımamaktadır.[505] Çünkü Fatih'in sertçe kurduğu düzen bu zamana kadar iyice oturmuştu ve Bayezid'in çeşitli geri dönüşleri düzeni geri döndüremediği gibi tersine, boşalma supapları sağlayarak daha da iyi yerleşmesine yardımcı oldu. Yani bir anlamda paradoksal bir biçimde, Fatih tarafından getirilen düzenlemelerin aşırlıklarını törpüleyerek, daha iyi oturmalarını sağladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Rus İmparatorluğu'nda da Korkunç Ivan döneminin radikal politikaları kendisinden sonra tahta çıkanlar tarafından kısmen geri alınmıştır. Bu dönemde özellikle boyarlar kaybettikleri konumlarını yeniden kazanmak için harekete geçtirler. Önemli Rus ailelerinin yönetimde söz sahibi olmak için mücadele ettikleri bu dönemde, bu ailelerden bazıları tahtı ele geçirerek çar olmayı bile başarmışlardır. Ancak halk desteğinden yoksun olan ve yönetimlerini meşrulaştırmak için bir dayanakları bulunmayan bu kişilere karşı önemli halk ayaklanmaları çıkmıştır. Bu dönemde meydana gelen halk ayaklanmalarının önemli bir nedeni de Ivan döneminde devletin Baltık sınırında yürütülen başarısız savaşların ülkenin ekonomisini altüst etmesi ve halka yeni vergi yükleri getirmiş olmasıdır. Ekonomik baskı altındaki halkın hedefinde ise boyarlar

[504] Acar, **op. cit.**, s. 70
[505] Belge, **op. cit.**, s. 58 ve 68.

vardı. Boyarlar hem toprak sahibi aristokrasi olmaları hem de bu dönemde ülkenin yönetimini ele geçirmiş olmaları dolayısıyla halkın hedefinde yer alıyorlardı. Üstelik veraset sistemi ya da seçimle iktidara gelmemiş olmaları bu kişileri halkın gözünde tamamen meşruiyetten yoksun hale getiriyordu. Nitekim halk desteği açısından bu dönemde ortaya çıkan ayaklanmaların en önemlilerinden olan Sahte Dimitri ayaklanması, IV. Ivan'ın oğlu olduğunu iddia eden bir köylü tarafından çıkarıldı.

16. yüzyıl sonundan 17. yüzyıl başına kadar yaklaşık 30 yıl süren karışıklık dönemimin sonunu getiren ve halkın yatışmasını sağlayan ise, ülkenin karışıklık içinde bulunmasını fırsat bilen Polonya'nın Rusya'ya saldırması ve halkın bu saldırı karşısında bir araya gelmesi olmuştur. Polonya'nın ülkeyi işgali sırasında kullandığı şiddetin halkın tepkisini çekmesinin yanı sıra Polonya kralı Sgismund'un ülkenin başına oğlu Wladislaw'ı getirmek istemesi, Sgismund'un Papa tarafından desteklenmesinin savaşa Katolik-Ortodoks savaşı niteliği vermesi, Rus patriği Hormogen'in Polonya'ya karşı savaş çağrısında mücadelenin dini yönünü vurgulayarak bütün Ortodoksları "haçın düşmanları" olarak nitelediği Katolik Polonya ve Litvanya'ya karşı mücadele etmeye çağırması da bu durumu pekiştirmiştir.[506] Rusya'da savaşın ve bununla beraber halk isyanlarının sona ermesinden sonra, bir daha benzer bir karışıklık döneminin yaşanmaması için serfler ve köleler hariç Rusya'nın her kesiminden temsilcilerin katılımıyla toplanan bir meclis IV. Ivan'ın evlilik yoluyla akrabası olan Romanov hanedanından Michael'i çar ilan etti[507] ve böylece İmparatorluğu sonuna kadar yönetecek olan Romanov hanedanı iktidara gelmiş oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fatih döneminden sonra en önemli yapısal değişiklikler I. Selim döneminde olmuştur. Selim'in Safevi devleti ile girdiği mücadele ve Memluklarla yaptığı savaşlar sonrasında kutsal yerlerle birlikte hilafeti de Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline getirmesinin devletin dini niteliği üzerinde önemli etkileri oldu. Safevi Devletinin Şii kimliği ve bu kimlikle Osmanlı topraklarında yaşayan Türkmen topluluklar için bir alternatif olarak ortaya çıkması, Osmanlı nüfusu ve toprak bütünlüğü için bir tehditti. Osmanlı'nın bu tehdide karşı

[506] Acar, **op. cit.,** s. 87
[507] Verdansky, **op. cit.**s. 159

geliştirdiği politika kendisini Safevilerden kesin çizgilerle ayırmak ve bunun için dini açıdan daha kesin bir tavır alarak devletin Sünni niteliğini vurgulamak oldu.[508] Bunun bir parçası olarak İslam, devletin siyasi görüşlerinde ağırlık kazanmaya başlamış ve ulemanın devlet içindeki gücü ve önemi artmıştır. Kunt iki yönlü olarak nitelendirdiği bu gelişmeyi şu şekilde özetlemektedir:

> Şeriatın ve ulemanın nispeten ağırlık kazanması sivil bürokrasinin, hatta sultanın siyasal gücünü sınırlıyordu. Fakat aynı zamanda kadılar, kazaskerler, şeyhülislamlar gelmiş geçmiş İslam devletleriyle kıyaslanamayacak derecede Osmanlı devlet kurumları ile bütünleşmiş, devletin memurları haline gelmişlerdi. Yani iki yönlü bir gelişme çıkıyor karşımıza. Padişah ve bürokrasi ulemanın güçlenmesini kabul ettiği gibi, ulema da dini-ideolojik gücünü ancak devlet yapısı içinde kullanabiliyor, Osmanlı ülkesinde öteden beri gelişmiş olan düzeni bozmadan bu düzenin içinde yer alıyordu. […] Yavuz Sultan Selim çağından sonra Osmanlı devletinin gittikçe "İslamlaşması" ile ulemanın "Osmanlılaşması" yani bürokratlaşması birlikte yürüyen gelişmeler[di].[509]

Rusya'da karışıklık döneminin sona ermesi ve İmparatorluğun sonuna kadar iktidarda kalacak olan Romanov hanedanının iktidara gelmesiyle bir siyasi istikrar dönemine girilmiş ve İmparatorluk yöneticileri bu ortamı devleti güçlendirmek ve merkezileştirmek için kullanmıştır. Bu konuda öne çıkan ilk dönem I. Petro dönemidir. Küçük yaşta tahta çıkan Petro, kendi isteği ve iradesi dışında kardeşleri ve özellikle de kardeşlerini destekleyen ailelerle mücadele etmek ve iktidarını paylaşmak zorunda kalmış, bu durum Petro'yu ilerleyen yıllarda merkeziyetçi reformlara ve Rusya yönetiminde o tarihe kadar etkili olmuş olan aristokrat aileler arası siyasete son vermeye itmiştir.[510]

İktidarı 1696 yılından itibaren tamamen ele geçiren Petro, Rus aristokrasisin gücünü azaltıp, Çarın gücünü arttırmaya yönelmiştir. Böylece Petro dönemini karakterize eden iki olgudan biri olan otokratikleşme süreci de başlamıştır. Rus aristokrasinin gücünü kırmak için Petro tarafından geliştirilen iki uygulama aristokrasinin bir ayrıcalık olmaktan çıkarılarak ticaret, üretim gibi belli alanlarda başarı gösterenlerin de Rus aristokrasisine dahil olmalarının önünün açılması, yani

[508] Kunt, **op. cit.**, s. 117
[509] **Ibid.,** s. 119
[510] Acar, **op. cit.**, s. 123

liyakate göre yükselme prensibinin getirilmesi ve aristokrasisin etkin olarak denetlenmesidir. Zamanla Petro tarafından hizmet karşılığında aristokrasiye dahil edilenlerin sayısı soyluluğa dayalı aristokrasiyi aşmış ve genellikle askerlerden oluşan ve görevlerinin ülkeyi düşmanlara savunmak olduğuna inanan bu sınıf, Petro reformlarının uygulanmasında diğer sınıfların hepsinden daha önemli bir rol üstlenmiştir.[511] Bunun söz konusu sınıfın sahip olduğu konum ve ayrıcalıkları Petro'ya borçlu olması ve bunları korumak için Petro'yu izlemesi ve desteklemesinin zorunlu olmasından kaynaklandığını söylemek mümkün.

Aristokrasinin devlet hizmeti bu sınıf için eskiden beri bir zorunluluktu ancak Petro döneminde bu konudaki yükümlülükleri sürekli arttırılmıştı. Aristokrasinin ayrıcalıklarını koruyabilmeleri devlet tarafından belirlenen hizmet ve eğitime bağlanmıştır. Devlet ayrıca aristokrasinin nerede ikamet edeceğini de belirliyordu. Bu doğrultuda pek çok aile zorunlu olarak yeni kurulan St. Petersburg'a yerleşmiştir. Moğol egemenliği döneminde Rus prenslerinin yılın belli bir dönemini Moğol başkentinde geçirmeleri ve buraya yapmak zorunda oldukları ziyaretleri andıran bu uygulama aristokrasinin başkentte daha etkin bir biçimde kontrol edilebileceği düşüncesine dayanıyordu. Üstelik bu sınıfın yerine getirmek zorunda olduğu uzun süreli askerlik hizmeti düşünüldüğünde bir anlamda ailelerini başkentte bırakmaları anlamına gelen bu uygulama yine Rus prenslerinin çocuklarını Moğol sarayına bırakmalarıyla benzerlik gösteriyordu

Petro tarafından aristokrasiyi denetim altında tutmak için geliştirilen politikalar kendisinden sonra tahta çıkanlar tarafından esnetilmiştir. Aristokrasinin ayrıcalıkları genişletilirken serfler için tam tersi bir süreç işliyordu. II. Petro döneminde serflerin orduya katılmaları ve böylece serflikten kurtulma hakları ellerinden alınmış; Anna döneminde emlak ya da değirmen almaları, fabrika kurmaları ve hükümet sözleşmelerine ya da kontratlarına taraf olmaları yasaklanarak başka bir yerde geçici olarak çalışabilmeleri efendilerinin iznine bağlanmış; Elizabeth döneminde ise mali yükümlülük üstlenmeden önce efendilerinin iznini alma zorunluluğu getirilmiş ve böylece toprak sahiplerinin serfler üzerinde giderek artan bir mali kontrole sahip olmaları sağlanmış, toprak sahiplerine, serfleri bir

[511] Vasili Klyuchevsky, **Peter the Great,** Boston: Beacon Press, 1957, s. 86-87

mülkten diğerine sevk etme ve görevini yerine getirmeyen serfleri Sibirya'ya sürme hakkı verilmiş ve serfler aristokrasinin "malları" arasında sıralanmaya başlanmıştır.[512] Genişleyen devletin harcamalarının karşılanması için serfliğin alanının ve yükümlülükleri ile üzerlerindeki vergi yükü sürekli arttırılıyordu.

Bu gelişmeler halkın önemi bir bölümünü oluşturan köylüler arasında aristokrasi ve onun koruyucusu olarak gördükleri devlete karşı bir tepkinin oluşmasına neden oluyordu. Petro döneminden itibaren sık sık ortaya çıkan yerel ayaklanmaların yanı sıra bazen yıllarca süren ve farklı bölgelerden farklı halkların katılımıyla gerçekleşen ayaklanmalara da rastlanıyordu. Bu tepki herhangi bir etnik ya da dini temel dayanmıyordu. 1706 yılında Astarahan'da başlayan ayaklanmadan on sekiz ay sonra Don Kosakları ayaklanmış, Urallarda ise Başkırlar 1705'ten 1711'e kadar isyanlarını sürdürmüşlerdi. Farklı etnik ve dini topluluklardan gelen bu gruplar her ne kadar ayrı ayrı hareket ediyor olsa da hepsinin ortak noktası ağır yükümlülükler ve zorla dönüşüme karşı çıkmalarıydı. Bu anlamda yönetici elitle aynı etnik kökenden gelen Ruslarla diğer halklar arasında herhangi bir ayrım söz konusu değildi. Hatta bazı durumlarda Rusların durumu diğer halklardan çok daha kötüydü. Rus halkının büyük çoğunluğunu serfler oluştururken, Müslüman köylüler serfleştirilmiyor, Baltık bölgesindeki serflere ise daha esnek koşullar sunulabiliyordu.

19. yüzyıl öncesinde serflikle ilgili tek olumlu gelişme II. Katerina'nın oğlu I. Paul'ün, 1797 yılında serflerin haftanın üç günü efendilerine, üç günü kendilerine çalışacaklarını ve Pazar gününü dinlenmeye ayıracaklarını ilan etmesi oldu. Böyşece Paul serflerin efendilerine olan yükümlülüklerini düzenlemeye ve sınırlamaya çalışan ilk Rus Çarı oldu.[513] Her ne kadar Paul'ün bu girişimi kendisinin aristokrasiye yönelik güvensizliği nedeniyle bu sınıfın ayrıcalıklarını sınırlandırmak istemesinden kaynaklansa da, Riasanovsky ve Steinberg'in de belirttiği gibi söz konusu girişim Rus devletinin serfliğe yönelik tutumunda bir dönüm noktasıydı ve bu tarihten itibaren serfliğin sınırlandırılması, hatta tamamen kaldırılması devlet politikasında tartışılan bir konu haline geldi.

[512] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s.261
[513] **Ibid.**, s. 284

Petro dönemini belirleyen ve kendisinden sonra tahta çıkan çar ve çariçeler tarafından da büyük ölçüde sürdürülen ikinci olgu ise Batılılaşmadır. Avrupa'ya gerçekleştirdiği iki seyahatten oldukça etkilenen Petro ülkesine Summner'ın ifadesiyle, "zenginlik, ticaret, imalat ve bilginin bir ülkenin gücü ve refahı için ne anlama geldiğine dair silinmez izlerle dönmüştü."[514] Rusya'nın bu ülkelerle karşılaştırıldığında geri kalmış olduğunu görmüş ve bunun Rusya'nın zayıflığı olduğuna inanmıştı. Üstelik Rusya bu devletler arasındaki ilişkilerde o güne kadar kendisine yer bulamamıştı ve bu da Rusya'yı Avrupalı devletler karşısında kırılgan hale getiriyordu. İlk Avrupa ziyaretinde bütün çabalarına rağmen Osmanlı karşıtı bir ittifak oluşturmamayı başaramaması Petro'yu Rusya'nın siyasi açıdan güçsüz olduğu sonucuna ulaştırıyordu. Rusya'yı güçlendirmenin yolu ise Rusya'nın bu devletlere benzemesinden geçiyordu. Ancak bunu yapabilecek iradeyi bir tek devletin kendisi gösterebilirdi ve bunun için de güçlü bir merkez gerekiyordu. Büyük Petro Akıl Çağı denen dönemde Avrupa'da öğütlenen ve bir dereceye kadar da uygulanan aydınlanmış despotizme inanıyordu.[515] Riasanovsky ve Steinberg'e göre Petro otokrasi ve hükümdar ile tebaası arasındaki ilişki tanımını Moskova geleneklerinden almıyordu ve Korkunç İvan'ın aksine kanuna büyük saygısı vardı ve kendisini devletin hizmetkârı olarak görüyordu. Nitekim merkezin ve bürokrasinin gücünü güvence altına almak amacıyla 1720'de ilan ettiği "Genel Düzenleme"yle kendisi de dahil herkesin Senato'ya sözlü yasa yapma ve emir verme hakkını yasaklayan Petro, 1722 yılında ise devletin işleyişini kişiye bağlılıktan ziyade hukuksal temellere dayandırmak amacıyla yayınladığı bir kanunla temel hukuka ve yasalara aykırı herhangi bir kararın alınamayacağını ve uygulanamayacağını ilan etti. [516]

Böylece Petro bir yandan merkezin gücünü arttırıp alternatif güç odaklarını ortadan kaldırırken bir yandan da Batılı kurum ve uygulamaların Rusya'da yerleştirmeye çalıştı.[517] Petro reformları sonucunda yeni sistem görüntüde

[514] Sumner, **op. cit.**, s. 41
[515] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 239
[516] Acar, **op. cit.**, s. 134-135
[517] 19. Petro'nun bu doğrultudaki ilk adımı Prut Savaşı öncesinde, önemli Rus ailelerinden oluşan bir danışma meclisi olan *boyar duma*nın faaliyetlerini sonlandırıp bunun yerine başlarda sadece hükümdarın yokluğunda adli, mali ve idari işleyişi denetleyecek en üst devlet kurumu olarak kurulan, daha sonra ise kalıcı bir organ haline getirilen Senato'nun kurulması oldu. Buna ek olarak "bütün gereksiz yönetim aktivitelerinin tespit edilip sonlandırılmasını" istediği bir bildiri yayınlayan Petro,

reformların model alındığı esas ülkeler olan İsveç'e ya da Alman devletlerine eski çarların ülkesine taşıdığı benzerlikten daha büyük bir benzerlik taşıyordu; yeni kurumların ve onlarla bağlantılı teknik terimler bile Batı etkisine ve Moskova'dan kopuşa işaret ediyordu ancak gerçeklik bundan oldukça farklıydı ve reformların yaşadığı yerlerde bile değişim Çar'ın planladığı ve istediği kadar büyük değildi ve Petro'nun Rusya'yı dönüştürme vizyon ve güdüsüyle çok yakından bağlı olan reformların kendileri Rusya'nın kişisel hakimiyet geleneğini ölümsüzleştiriyordu.[518] Nitekim 1722 yılında ise Çar adına Senato'yu ve devletin hukuksal sisteminde görev yapan diğer yetkili savcıları izlemekten sorumlu bir "başsavcı" tayin ederek böylece devletin hukuksal yapısını kendi gözetimine alması; normal idari kanalları atlayarak özel görevler için sıklıkla yeni kurulan muhafızlardan subay ve astsubayları, kanuna karşı gelen bir vali ya da üst düzey bir görevliye karşı zor kullanmak, hafif bir kuvvetle donatılmış olarak vergilerin toplanmasını hızlandırmak ya da askere adam almak, adli teşkilatın işlemesini iyileştirmek ya da idari çürüme ve suiistimalleri araştırmak için görevlendirmesi gibi uygulamalar hiçbir şeyin Çarın kişisel hakimiyetinin önüne geçemeyeceğini gösteriyordu.[519]

Rus Kilisesi de dönemin merkezileşme politikalarının hedefi haline gelmiş, kilisenin devletle beraber ikinci bir siyasi güç odağı haline gelmesinin önüne geçilerek, kilise devlet kontrolü altına alınmıştır. Kilisenin devlet üzerindeki etkisini kırmanın yanı sıra Petro'nun Kilise reformundan beklentisi, Kilisenin yabancılara ve onların dini inançlarına karşı yükselen karşıtlığı ve eleştirileriyle, batılılaşma karşıtı eğilimlerini engellemekti.[520] Bunun için 1700'de ölen patriğin yerine yeni bir patrik atanmak yerine on iki ruhbandan oluşan bir kurul olan Kutsal *Sinod* oluşturularak

---

böylece devleti ve onu temsil eden bürokrasiyi güçlendirmenin yanı sıra yerel ve merkez dışı güçlerin faaliyetlerini engellemeyi ve güçlerini kırmayı da hedefliyordu. Bir sonraki adım günümüz bakanlıklarına benzetilebilecek olan ve I. Aleksandr döneminde yerlerini bakanlıklara bırakana kadar varlığını sürdüren kurulların kurulması oldu. Dış ilişkiler, devlet gelirleri, devlet harcamaları, mali teftiş ve kontrol, adliye, ordu, donanma, ticaret ve üretim, madencilik, mülkler ve şehir örgütlenmeleri gibi konularla ilgilenen kurullar aracılığıyla idarenin görüş açısında daha fazla çeşitlilik ve karşılıklı etkileşim temin edildiği öne sürüldü, çünkü kararlar bireyin iradesine değil oy çokluğuna bağlıydı ve bu devlet işlerinin tamamen yasal ve uygun şekilde işlemesine katkıda bulunuyordu; ancak Petro açıkça yürütmenin farklı dallarının başına geçireceği yeteri sayıda güvenilir yardımcısı olmadığı için birbirlerini kontrol edecek kişilerden oluşan gruplara güvenmek zorunda olduğunu belirtmiştir. Bknz. Acar, **op. cit.**, s. 131 ve Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 240

[518] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 242

[519] Kezban Acar, **op. cit.**, s. 131 ve Riasanovsky, **op. cit.**, s. 238

[520] Acar, **op. cit.**, s. 135

*sinod*un görevlerini yasaya uygun bir biçimde yerine getirip getirmediğini denetlemek üzere de sivil bir görevli atanmıştır. Böylece devlet, kilisenin politikaları üzerinde etkin bir denetime sahip olmuştur. Riasanovsky ve Steinberg bu durumu, "Moskova iki yüce lidere yani çara ve patriğe sahipken St. Petersburg döneminde sadece çar kaldı" sözleriyle özetlemektedir.

Osmanlı'nın İstanbul'un fethiyle birilikte devletin başkentini buraya taşıması ve İstanbul'u yeniden yapılandırmasına benzer bir gelişme Rusya'nın, I. Petro döneminde St. Petersburg'u inşasıdır. Osmanlı İstanbul'u fethettiğinde bu şehir zaten bir imparatorluk başkentiydi. Oysa St. Petersburg baştan kurulan bir şehirdi. Petro, herhangi bir yerleşimin olmadığı ve büyük bataklıkların bulunduğu bir coğrafyada İmparatorluğu için yeni bir başkent inşa etmeye girişmişti. Çünkü Avrupalılaştırmaya çalıştığı İmparatorluğun başkentinin Avrupa'ya daha yakın olmasını istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu da başkenti İstanbul'a taşıdığında hedefinin Batı yönünde bir ilerleyiş olduğunu ortaya koymuştu. Bundan 150 yıl sonra bu defa Rusya aynı hedefi aynı biçimde ortaya koyuyordu. Acar'ın da belirttiği gibi Petersburg, "yeni" ve Batıya dönük" bir Rus toplumu ve devletinin veya en azından imajının simgesiydi. [521] Bununla birlikte savaş zamanında, teknik olarak başka bir devlete, henüz mağlup edilmemiş güçlü bir düşmana, ait olan topraklarda yeni bir şehir ve yeni bir başkent inşa etmek hiç kolay olmayacaktı.[522] Ama Petro bu konuda ısrarcıydı. Messie'nin de belirttiği gibi Petersburg Petro'nun Baltık bölgesinde ayak bastığı ilk topraklardı ve bu nedenle belki de Riga daha önce alınmış olsaydı Petersburg inşa edilmeyecekti ama Petro bunu beklemedi. Büyük insan gücü ve maddi kaynak kullanarak şehri inşa ettikten sonra bu defa şehre yerleşimi sağlamak için de güç kullandı.[523]

Petro'nun Rusya'yı Avrupalı bir devlet yapma girişimi sadece siyasi alanla sınırlı kalmamıştır. Başta devlet görevlileri ve aristokrasi olmak üzere Avrupa tarzı giyim zorunluluğu getirilmesi, kullanılan jülyen takvimi yerine gregoryen takvimi kullanılmaya başlanması dönüşümün görünen yüzünü oluştururken, Rus alfabesi matbaada kullanılabilecek hale getirilip yapılan reformlar hakkında halkı

[521] **Ibid.**, s. 128
[522] Massie, **op. cit.**, s. 355
[523] Bknz. Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, İstanbul,İletişim Yayınları, 2009

bilgilendirmek ve ilgili kanunları halka duyurmak için ilk Rusça haber gazetesi olan *Sankt-Peterburgskie Vedomosti* yayınlanmaya başlanmış, Batı tarzında donanma ordu ve bürokrasi yaratmak amacıyla yeni okullar açılmış, yurtdışına öğrenciler gönderilmiş,[524] böylece Batılılaşmanın kalıcı ve sürekli olması için reformlar hem halk arasında hem de yönetici elitler arasında yerleştirilmeye, reformların taşıyıcısı olacak nesiller yetiştirilmeye çalışılmıştır.

Petro reformları, aristokrasi ve devlet hizmetindeki sivil ve askeri görevliler arasında halk arasında olduğundan daha fazla kabul görmüştü. Bunda bu sınıfların mevcut konumlarını koruyabilmek için dönüşüme ayak uydurmak zorunda olmalarının etkisi büyüktü. Ancak her ne şekilde olursa olsun bu süreç, söz konusu sınıfları büyük ölçüde batılılaşmasına neden olmuştu. Özellikle eğitim ve kültür alanındaki reformlar Riasanovsky ve Steinberg'in de belirttiği gibi en kalıcı reformlar olmuşlar ve Rusya'yı geri dönülmez bir şekilde Batıya doğru itmişlerdi.[525] Ancak bu durum Rusya açısından bir başka sonuç daha doğurmuştu; toplumun batılılaşmış seçkinlerden oluşan küçük bir azınlık ile reformların etkilerinin ulaşmadığı ya da direnişle karşılandığı geleneksel çoğunluk olarak ikiye bölünmesi.

Petro döneminde İmparatorluğun siyasi gücünde görülen artış ve Avrupalılaşma, iç politikayla sınırlı değildi. Sürecin önemli bir boyutunu da Rus İmparatorluğu'nun Avrupa devletler sistemi içinde etkili bir aktör konumuna gelmesi oluşturuyordu. Riasanovsky ve Steinberg'in de belirttiği gibi büyük bir güç olarak yeni rolüyle Rusya'nın kendisini Avrupa işlerinden ve çatışmalarından koparması mümkün değildi ve bu nedenle Rus çıkarlarıyla doğrudan bağlantılı olmayan konular üzerine kendi sınırlarından uzaklardaki savaşlarla da ilgilenmeye başlaması kaçınılmazdı.[526] Petro Rusya'sının bu konumu bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki konumuna benzemektedir.

Rusya'nın kendisini Avrupa devlet sistemine eşit bir üye olarak kabul ettirmeye çalıştığı 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı için önce ters yönde bir eşitlenme, sonra ise yavaş yavaş bu sistem içindeki etkili gücünü kaybetme dönemi olmuştur.

[524] Acar, **op. cit.**, s. 127
[525] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 246
[526] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 263

Bu anlamda bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu siyasi gücün dış boyutu açısından da güçsüzleşmeye başlamıştır. 1606 yılında Avusturya ile yapılan Zitvatorok Antlaşması, Osmanlı'nın bu zaman kadar kendisini üstün olarak gördüğü bir Avrupa devletini eşiti olarak kabul etmesi nedeniyle sembolik açıdan önem taşımaktadır. Sander bu yapıyı şu şekilde açıklamaktadır:[527]

> Zitvatorok Barışı Osmanlı ve Habsburg İmparatorluklarının arasındaki Macaristan'da tarafsız bir yerde imzalanmıştır. Bu, yeni ilişki biçiminin önemli bir özelliğini gösterir. Çünkü daha önce anlaşmalar, karşı tarafın İstanbul'a gönderdikleri elçilerle görüşülür, dünya üstünlüğü iddiasında bulunan bir devlet olarak, karşı tarafa bir "lütuf" biçiminde ve Osmanlı yöneticisin uygun bulduğu bir süre barış yapılırdı. Daha önceki antlaşmalar, sürekli şu ibareyi de içermekteydi: "Her daim muzaffer Sultan tarafından, her daim mağlup ve kafir … Kralına bahşedilmiştir. Zitvatorok'ta ise ilk kez Sultan ve İmparator'un eşitliği anlaşmaya yazılmış ve Avrupa diplomatik kurallarına uygun olarak kendisine "Kayzer" diye hitap edilmiştir. Eşitliğin bir başka göstergesi olarak, Avusturya'nın her yıl verdiği kaldırılmıştır. [Üçüncü olarak ise] daha önceki antlaşmalar çok kısa süreler için ya da Osmanlı yöneticisin üstünlüğünü açık olarak gösterir biçimde "karşı taraf ateşkesi ihlal edene kadar" yapılmışken, Zitvatorok yirmi yıllık bir süre için imzalanmıştır.

Zitvatorok Antlaşmasıyla varılan eşitlik geçiciydi; Yüzyılın sonunda imzalanan Karlofça Antlaşması artık Avrupa'nın üstün olduğunu haber veriyordu. Osmanlı İmparatorlu için bu sadece askeri bir mesele olmaktan çok uzaktı. Nitekim 1703 yılında İstanbul'da çıkan ve kapıkullarıyla ulemanın öncülük ettiği isyan bu durumun açık bir göstergesiydi. Ayaklanma sırasında padişah ve diğer yönetici elitlerin Edirne'de bulunması nedeniyle Edine Vakası olarak adlandırılan olay Padişah II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve savaşın sonlandırılması yönündeki tutumu nedeniyle Karlofça Antlaşması'nın sorumlusu olarak görülen şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin öldürülmesiyle sonuçlandı. İsyanın temelinde yatan neden her şeyden çok ekonomikti. Karofça'dan sonra devlet, halkın tepkisini azaltmak amacıyla vergi yükünü azaltırken masraflarını da kısmaya yönelmiş, bunun için savaş zamanında arttırılan kapıkulu sayısını azaltmaya yönelmiş, bu durum kendi

[527] Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme,** Ankara: İmge Kitabevi, 2008, s. 119

çıkarları gereği savaşın devamından yana olan yeniçerilerin ayaklanmasına neden olmuştu. Yeniçerinin bu kadar karşı olduğu barışın Osmanlı'nın toprak kaybıyla sonuçlanması da hoşnutsuzluğu körüklemekteydi. Sonuçta isyancıların vardıkları nokta Osmanlı hanedanın değiştirilebileceği düşüncesi olmuştu. Kunt, kapıkulu komutanlarının sülalenin tılsımı olmadığını, başka kişilerin başka ailelerin tahta getirebileceğini dile getirdiğini aktarmaktadır. [528] Bunun anlamı Osmanlı padişahlarının meşruiyetlerini kaybetmeleridir. Osmanlı'nın yönetimi, varlığını ve konumlarını padişaha borçlu olan ve bu nedenle padişaha en sadık grup olmaları beklenen kapıkulları tarafından bile sorgulanmaya başlanmıştır. Her ne kadar bu isyan sonrasında hanedanın değişimi söz konusu olmasa bile daha başka isyanların çıkışına da engel olunamamıştır. Nitekim Doğu cephesinde İran karşısında alınan yenilgiler, ekonomik sorunlar ve Lale Devri olarak adlandırılan dönemim harcamaları 1730 yılında yeni bir isyana neden oldu. Patrona Halil İsyanı olarak adlandırılan bu isyan da padişah III. Ahmet'in tahttan indirilmesine ve sadrazam İbrahim Paşa'nın öldürülmesine neden oldu.

Osmanlı'nın her iki cephede de aldığı mağlubiyetler, halkın gözünde padişahın ve ordunun otoritesini zedelerken, bu otorite boşluğunu ulema doldurmaya başladı. Böylece Hilafetin Osmanlı hanedanına geçmesi ve İran'la yürütülen savaş nedeniyle devletin Sünni niteliğinin vurgulanmasıyla güçlenmeye başlamış olan ulemanın rolü 18. yüzyıldan itibaren giderek arttı. Bu güç şeriatı en doğru bilen kişilerin ulemanın üyeleri olduğu inancına dayanıyordu. Pek çok siyasi girişime meşruluk kazandıran şeriata uygunluğuydu. Buna karar verecek olansa ulemaydı. Bu nedenle toplumun pek çok kesimi ulemanın işbirliğini arıyordu. Bu ise ulemaya zaten sahip olduğundan daha büyük bir güç sağlamaya başlamıştı. Zamanla ulemanın onayı ya da desteği olmadan hareket etmek ya da bu şekilde başarıya ulaşmak olanaksız hale gelmeye başladı. Bu durumun Osmanlı açısından en önemli sonucu, söz konusu gelişmenin, Avrupa karşısındaki geri kalmışlığının farkına varıldığı ve bunu aşmak için Avrupa kurum ve uygulamalarının benimsenmesi gerektiği sonucuna ulaşıldığı dönemde meydana gelmiş olmasıydı. Sahip olduğu güçlü konumu kaybetmek istemeyen ulema, kendisi gibi çıkarları eski düzenin devamından

[528] Kunt, **op. cit.**, s. 53

yana olan devlet adamları ve kapıkullarıyla ittifak kurarak reform hareketinin önündeki en önemli engellerden biri olmuştu.

Rusya'da ise Petro'dan sonra yarım kalan reformların sürdürücüsü 1762 tahta çıkan ve 18. yüzyıl sonlarına kadar tahtta kalan II. Katerina (Büyük) oldu. Katerina'nın bir darbe sonucu iktidara gelmesi ve III. Petro ile ikisinin bir erkek çocuklarının olması, Petro'dan sonra tahta Katerina yerine oğlu Paul'ün geçmesi gerektiği düşüncesinin dillendirilmesine neden olmuştu. Ama Katerina zamanla Rusya'nın önemli ailelerine verdiği hediye ve ayrıcalıklar ve en çok da izlediği politikaların başarısı sayesinde iktidarına meşruluk kazandırmayı başardı.

Katerina döneminin belki de en önemli icraatı, Fatih döneminde hazırlanan Kanunname'ye benzer biçimde Rus yasalarını düzenlemek ve bir araya getirmek için bir Yasama Komisyonu toplaması ve bu Komisyona yol göstermek amacıyla Yönetme Kuralları (*Nakaz)* başlıklı bir metin kaleme almasıdır. Petro gibi Aydınlama düşüncesinden etkilenen Katerina, Rusya gibi devasa bir ülkeyi bir arada tutmak ve ilerlemeyi temin etmek için uygulanabilir tek hükümet şeklinin otokrasi olduğuna ve merkezi gücün temel yasalar ve en üstün iyinin ilerlemesi temeli üzerine kurulması gerektiğine, bunun için de komisyonun çalışmalarının Rus hukukunu ve yaşantısını rasyonelleştirmek ve modernleştirmekte yararlı olacağına inanıyordu.[529] Benzer bir noktanın altını çizen Hosking de Petro gibi kanunla yönetim vizyonuna sahip olduğunu söylediği Katerina için kanunun, devletin kendi gücünü ve zenginliğini arttırmak ve halkın refahını sağlamak amacıyla toplumdaki maddi kaynakları seferber etmek için kullandığı, bunun yanında monarkın otoritesini kullandığı ve ahlaki ilkeleri uygulamaya koyduğu bir araç olduğunu; yani özerk ve rekabet halindeki kurumlar arasında aracılık eden, kişisel olmayan bir güç olmadığını dile getirmektedir.[530]

Katerina'nın kaleme aldığı Yönetme Kuralları metni Aydınlama düşüncesinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Tıpkı Petro gibi Aydınlanmış despot olarak tanımlanan Katerina, Fransız Devriminin hemen öncesinde ve Devrim fikirlerinin yoğun olarak tartışıldığı bir ortamda iktidara gelmişti ve dönemin önemli

[529]Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 268-269
[530] Hosking, **op. cit.**, s. 297

düşünürlerinin eserlerini okuyor ve Diderot, Voltaire, d'Alembert gibi isimlerle yazışıyordu. Bütün bunlar Katerina'nın yönetim anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştu. Bu bağlamda Katerina'nın kaleme aldığı Yönetme Kuralları, Riasanovsky, ve Steinberg tarafından çarpıcı derecede liberal bir belge olarak nitelendirilmektedir.[531]

Bununla birlikte yönetimin "despotik" niteliği de varlığını sürdürmüştür. Nitekim Katerina'nın Fransız düşünürlere yönelik ilgisi pek çok yazar tarafından bu dönemde Rusya'ya karşı Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu koruyan Fransa'dan intikam almak ve modern ve gelişmiş bir Rusya imajı çizerek Avrupa'da Rusya lehine bir kamuoyu yaratmak amacına yönelik olarak yorumlanmıştır.[532] Gerçekte ise Katerina geniş kapsamlı kavramları ve önemli kararları, kendisinin ve danışmanlarının herhangi bir seçilmiş meclisten daha iyi belirleyebileceğine inanıyordu.[533] Gerçekten de Katerina'nın söz konusu düşünürlerin fikirleriyle temelleri atılan Fransız Devrimi'ne yaklaşımı olumsuzdu. Devrimi "barbarca ve geçici bir halk ayaklanması" olarak nitelendiren Katerina, bu ayaklanmanın şiddet kullanarak kısa sürede bastırılabileceğine inanıyordu.[534] Bu yaklaşım Katerina'nın 1772 yılında çıkan Pugaçev isyanı karşısındaki tutumuyla benzerlik göstermektedir.

Adını kedisinin Katerina'nın kocası III. Petro olduğunu iddia eden bir Rus kossağı olan Pugaçev'den alan isyana Kosaklar, ve Eski İnananlar başta olmak üzere, köylüler, özellikle fabrika ve madenlerde zorla çalıştırılan serfler, şehirlerde yaşayan fakirler gibi toplumun farklı kesimleri katılmış, isyan ayrıca Ruslarla Rus olmayanları bir araya getirmişti. Pugaçev isyanının önemi Petro'yla birlikte başlayan Batılılaşma hareketi ve ekonomi politikaları başta olmak üzere halkın farklı kesimlerinin yönetime ve aristokrasiye duyduğu tepkinin açık bir ifadesi olmasından kaynaklanmaktadır. Bunu Pugaçev'in kendisini destekleyenlere yönelik vaatlerinden anlamak mümkündür. Kendisini III. Petro olarak tanıtan Pugaçev:

> Çarlığa ait […] bağış beratıyla daha önce köylü olan […] herkesi, tahtımızın gerçek ve sadık hizmetkarları olmaları

[531] Ayrıca belge bu niteliği nedeniyle Fransa'da yasaklanmıştır. Bknz. Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 269
[532] Acar, **op. cit.**s. 152
[533] Hosking, **op. cit.**, s. 298
[534] Acar, **op. cit.**, s. 156

> için eski haç ve dualarla, sakalla, özgürlük ve hürriyetle ve sonsuza dek Kosak olmakla ödüllendiriyor ve onlardan ne askerlik hizmeti ne kelle vergisi ne de para istiyorum. Ve onları, satış ve nakit ya da ürün olarak hiçbir vergi istemeksizin toprak, orman, çayır ve balıkçılık alanlarıyla ve tuz gölleriyle ödüllendiriyoruz ve köylüleri ve herkesi, bütün vergilerden ve omuzlarına daha önceden kötü niyetli aristokratlar ve paralı şehir hâkimlerince yüklenen sorumluluklardan muaf tutuyoruz.[535]

sözleriyle hem mevcut Çarlık yönetimini hem de aristokrasiyi hedef almaktadır. Petro dönemi Batılılaşma politikalarının sembollerinden biri olan sakalların kesilmesi zorunluluğuna yapılan gönderme halk arasında Petro döneminde de kendisini hissettiren Batılılaşma karşıtı tepkinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Bunun yanı sıra esas önemli konu ekonomik koşulların isyandaki belirleyiciliğidir. Petro'nun, Büyük Kuzey Savaşı sırasında orduyu güçlendirmek için ve daha savaş devam ederken St. Peteresburg'un inşasında kullandığı maddi kaynaklar ve zora dayalı işgücü halkın tepkisinin belki de en önemli nedeniydi. Halk için zorlu ekonomik koşullarda çalışmak ve bunun sonucunda kazandıklarını ağır vergilerle devlete vermek ve zorunlu askerlik hizmeti devlete yönelik tepkinin kaynağını oluştururken kendi topraklarına sahip olmamaları dolayısıyla toprak sahibi sınıfların topraklarında çalışmak, serfleştirilmek ve zorla maden ve fabrikalarda çalıştırılmak ise aristokrasi ve zengin şehirli sınıflara yönelik bir tepkiye neden oluyordu. Her ne kadar Pugaçev iddialarına meşruluk kazandırmak için gerçek çar olduğunu öne sürmüş olsa da isyanda, Çarlık, aristokrasi ve diğer zengin sınıflara yönelik tepki kendisini belirgin biçimde gösteriyordu. Aynı temellere dayanan karşıtlık Rus tarihinin ilerleyen yıllarında da önemli isyanlara ve hatta devrimlere neden olan süreçlerde de kendisini gösterecektir.

İki yıl içinde bastırılan isyanın Katerina dönemi ve Rus tarihi açısından önemi ise liberal politikaların terk edilerek daha muhafazakâr politikaların benimsenmesine neden olmuş olmasıdır. Bu süreçte Pugaçev isyanı kadar etkili olan bir diğer gelişme ise Katerina'nın büyük beklentilerle başlattığı Yasama Komisyonun büyük bir başarısızlığa dönüşmesiydi. Katerina'nın beklentilerinin yansıması olan Yönetim Kurallarıyla ilgili en önemli sorun Rusya gerçekleriyle örtüşmemesi ve bu

[535] Aktaran Hosking, **op. cit.**, s. 319

nedenle hayata geçirilme şansının çok düşük olmasıydı. Nitekim Acar'a göre Diderot'nun Katerina'ya mektupları da "filozofun Katerina'nın söylediklerini çok ciddiye almadığını, bunları daha çok onun hedefleri ve rüyaları olarak kabul ettiğini" göstermektedir.[536]

Gerçekçi olmayan hedefler belirlenmesinin yanı sıra Yasama Komisyonu'nun toplantılarının oldukça verimsiz geçmesi de Katerina'nın bu girişiminin sonuçsuz kalmasına neden oldu. Yasama Komisyonu'nun büyük çoğunluğunu toplumun çeşitli kesimlerinden seçimle gelen delegelerden oluşuyordu ve bu delegelerin temsil ettikleri sınıfların çıkarlarının uzlaştırılması mümkün görünmüyordu. Aristokrasi, köylüler, şehirli gruplar, tüccarlar gibi farklı ve çoğu durumda çatışan çıkarlara sahip grupların uzlaşması oldukça zordu. "Meclisleri tamamen yerel bazda daha geniş bir çerçeve olmaksızın işlediğinden bu kişilerin Rus devletinin ihtiyaçları ve genel çıkarlarını kavramlaştırması mümkün değildi" ve bu nedenle Komisyon toplantılarında her kesimin kendi çıkarlarını dikkate aldığı ve yeni yasayı bütün toplumu ve devleti dikkate alarak ele almadığı görüldü.[537] Bu şekilde komisyonun herhangi bir sonuca ulaşması olanaksızdı. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'yla girilen savaş ve Pugaçev İsyanı nedeniyle içinde bulunulan karışıklık ortamı nedeniyle Katerina Komisyonu dağıtmış ve böylece herhangi bir somut sonuca ulaşılamamıştır.

2.2.1.2.2 Çevrenin Yönetimi

Coğrafi olarak büyük topraklara yayılmış imparatorluklar için bu toprakların tamamının aynı biçimde ve merkezi olarak yönetilmesi mümkün değildir. Söz konusu olan Osmanlı ve Rus imparatorluklarının da aralarında bulunduğu, toprakları birbiriyle devamlılık arz eden imparatorluklar da olsa devletin merkezden uzak bölgeler için farklı bir yönetim yapısı geliştirmesi gerekmektedir. Çevre bölgeler için geliştirilen yönetim yapıları merkezden farklılaşmanın yanı sıra bölgeden bölgeye de farklılaşmaktadır. Çoğu durumda çevre bölgeler için oluşturulan yönetim yapısı merkezdeki yönetimden çok daha fazla enerji ve kaynak harcanmasını gerektirir. Bu bölgelerin imparatorluğun bir parçası olarak kalmalarının sağlanması bölgeden bölgeye ve bazen aynı bölgede zaman içinde değişen, esnek politikaların

[536] Acar, **op. cit.**s. 152
[537] Hosking, **op. cit.**, s. 298

üretilmesine bağlıdır. Devletin varlığını sürekli olarak hissettirdiği merkezden farklı olarak, çevre bölgelerin farklı dinamikleri vardır ve bu dinamiklerin imparatorluktan ayrılma eğilimi göstermemesi için devletin çeşitli önlemler alması gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşunun ilk dönemlerinden itibaren kentli bir karakterde olmuştur. Gitgide egemen oldukları Anadolu'da olsun, yavaş yavaş ele geçirdikleri Rumeli'de olsun, Belge'nin ifadesiyle "yüreği tarımda ve kırda atsa da", denetimin kentlerde olduğu bir düzeni sağlamlaştırarak devam ettirmişlerdir.[538] Bu açından bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun Roma'nın izinden gittiğini söylemek mümkündür. Roma'da da ekonominin temelini tarım oluşturuyordu ve tarım kır merkezli bir faaliyetti. Ancak kırda gerçekleşen tarımsal üretimin temel hedefi, kıra egemen olan kentin ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Bu durum Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Doğu Roma İmparatorluğu, yani Bizans'ta da devam etti. Bu sırada Batı Avrupa feodalleşmeyle birlikte kentlerin önemini yitirdiği ve kırla kent arasındaki mevcut dengenin bozulduğu bir sürece girerken, Doğuda kırla kent arasında, kentin egemen ve belirleyici olduğu işbölümü varlığını sürdürdü. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kurucuları Bizans'la karşılaştıklarında kentin kıra hâkim olduğu ve kırdaki üretimin büyük ölçüde kent için gerçekleştirildiği bir yapıyla karşılaştılar ve bu yapıyı benimseyerek kendi devletlerinde de sürdürdüler. Bu bağlamda İmparatorluğun en önemli kenti, aynı zamanda başkent de olan İstanbul, Osmanlı için büyük öneme sahipti. İstanbul'un muazzam nüfusunun ihtiyaç duyduğu temel yiyecek maddelerinin kesintisiz akışını sağlamak, kitlelerin özellikle buğday ve un sıkıntısına düşmesinin hükümet için ağır sonuçlar doğurması nedeniyle, imparatorluk yönetiminin başlıca sorunlarından biriydi.[539]

Kılıçbay bu yapılanma dolayısıyla Osmanlı'yı "başkent imparatorluğu" yani her şeyin başkent için olduğu imparatorluk olarak tanımlamaktadır. Çünkü İstanbul, imparatorluğun geçimlik dışı üretiminin en az yarısını - hatta sarayın, ordunun, devletin ileri gelenlerinin, sanatçı ve ilim adamlarının da burada yoğunlaştıkları düşünüldüğünde kentin talebinin eyaletlerin geçimlik dışı üretimlerinin yarısından

[538] Belge, **op. cit.**, s. 243
[539] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 227

çok daha fazlasını kendisine çekmekteydi.[540] Bu durumda diğer Osmanlı kentlerine kalan pay, hem onların çok güdük kalmalarına yol açmakta hem de İstanbul ticarete konu olabilecek fazlayı kendine çektiği için ticaret çok yerel kalmakta, böylece sermaye birikimi ve sanayileşmenin yolları kapanmaktaydı. Özkaya da İstanbul'un temel gereksinimlerinin karşılanmasına tarihin her devrinde büyük özen gösterildiğini, devlet ileri gelenlerinin İstanbul'un gereksinimlerinin sağlanması için her zaman büyük çaba harcadığını, çünkü, İstanbul'da kıtlık olmasının "büyük felaketler doğuracağı" ve "İstanbul'un başka şehirlere benzemeyeceği"ne inandıklarını belirtmektedir.[541] Osmanlı merkezi her yıl, her eyalete İstanbul'a göndermek zorunda olduğu gıda ve hammaddelerin yanı sıra buralardan alınacak vergi miktarlarını belirliyor, bunların toplanması konusunda ise yerel düzenlemelere müdahale etmiyordu. Bu nedenle Aydın, özellikle imparatorluğun nüfuz alanı İstanbul'dan uzaklaştıkça uzlaşma arayışlarının arttığını, yerel güçlerin düzenin koşullarının Osmanlı düzenine devşirildiğini belirtmektedir.[542]

Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'nun var oluşunu alttan alta belirleyen dinamiklerden önemli bir tanesi, hatta Belge'ye göre belki de birincisi, merkeziyet/âdemimerkeziyet arasındaki gerilim ve çekişmedir.[543] İmparatorluk merkezlerinin çevreyle olan ilişkilerinde esas, bu bölgelerin denetim altında tutularak kaynaklarının büyük ölçüde devlete aktarılmasının sağlanmasıydı. Osmanlı İmparatorluğunda, bunu gerçekleştirmek için kurulan sistem, başlangıçta atanmış görevlilerin doğrudan denetimine dayalı daha merkezileşmiş bir örüntüye sahipken, denetimin merkez ile çevre arasında paylaşıldığı bir ara dönem geçirdikten sonra, dolaylı denetimin yerel ayanlar üzerinden sürdürülmesine dayanmaya başlamıştır.[544]

Rusların İmparatorluk topraklarına kattıkları çevre bölgelerin yönetiminde standart bir uygulamaya gittiğini söylemek mümkün değildir Barkey'i izleyerek, özellikle erken dönem İmparatorluk yöneticilerinin farklı bölgelere yönelik temel olarak üç farklı yönetim biçimi geliştirdiklerini söylemek mümkün. Buna göre

[540] Mehmet Ali Kılıçbay, "İştahlı Başkent İstanbul, **Sabah Gazetesi,** 14 Ağustos 2005
[541] Yücel Özkaya, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu,** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 319
[542] Suavi Aydın, "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerine Düşünceler", **Toplum ve Bilim,** Sayı: 105, 2006, s. 82.
[543] Belge, **op. cit.**, s. 58
[544] Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** s. 2.

Ukraynalı elitlere en kayırılan lord statüsü verilerek emperyal elitin bir parçası haline getirilmişler, Müslüman halkların elitleri Rusya'nın merkezi ile kendi cemaatleri arasında aracı olabilecekleri kadar sömürgecileştirilmiş, Baltık devletleri ise Alman aristokrat elitleri tarafından dolaylı olarak yönetilmiştir.[545] Bunun sonucu olarak Ukraynalı elitler İmparatorluk elitinin bir parçası olmak için merkezdeki kültüre uyum sağlamak durumunda kalırken, Baltık devletlerinde süreç bunun tersine işlemiş ve Rusların çevrenin kültürüne uyum sağladıkları bir süreç söz konusu olmuştur. Bu yapı çerçevesinde çevre bölgelerin yönetiminde benimsenen yaklaşım çevre bölgelerin imparatorlukla olan ilişkisini olduğu kadar, imparatorluktan sonra bölgenin alacağı biçimi de belirlemektedir.

Klasik Çağ olarak tabir edilen ve beylikten imparatorluğa geçen Osmanlı'yı nitelendiren dönemde, merkezileşmeye yönelik ilk adımlar Orhan Bey tarafından atılmıştır. Henüz devletin yeterince güç kazanmamış olduğu bu dönemde merkez, merkez-kaç güçler karşısında dayanıksızdı ve bu nedenle bu güçlere mülkiyete çok yakın koşullarda tımar verilebiliyordu.[546] Bununla birlikte zaman içinde tımarların bu anlayışla verilmesine son verilerek, Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısındaki feodal düzeni andıran unsurlar ortadan kaldırılacaktır. Bunun yerini ise merkez tarafından atanan memurların görevlendirildikleri bölgede toplanan vergiyi merkeze aktarmaları ya da bunun yerine merkeze askeri ya da sivil bir takım hizmetler sunmaları alacaktı. Sahip oldukları konumu miras yoluyla ya da mahalli nüfuza dayanarak değil de merkezi otorite tarafından atanmış olmaları dolayısıyla elde etmiş olmaları bu ayrıcalıkların aynı biçimde kolayca geri alınarak bu kişilerin reaya statüsüne indirilebilecekleri anlamına gelmekteydi.[547] Böylece tımarlarla ilgili düzenlemeler tamamen devlet tarafından yapıldığı ve istendiğinde bu düzenlemelerde değişiklikler yapıldığı gibi, tımar sahiplerinin kaderleri de tamamen devlete bağlandı.

Dolayısıyla Osmanlı tarafından çevre bölgelerin yönetiminde izlenen politika, merkezdeki yönetimin bir benzeriydi. Kul sisteminde olduğu gibi, çevre bölgelerdeki yöneticilerin de konumları ve kazanımları tamamen padişaha bağlıydı. Bu yapılanma

[545] **Ibid.**, s. 117
[546] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, s. 333
[547] Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** s. 21

söz konusu yöneticileri merkezin iktidarına muhalefet etmek ya da ona rakip olmaktansa, onun bir parçası olmaya sevk ediyordu. Bu yapının işleyebilmesi için yerel elitlerin, kaderlerinin merkezdeki yöneticiye bağlı olduğunun bilincinde olması gerekir. Nitekim bunun bilincinde olan tımar sahiplerinin çıkarları, onları devletle birlikte hareket etmeye ve ona bağlı olmaya sevk ettiğinden kendi aralarında bir dayanışma söz konusu olmadığı gibi, devlete karşı birlikte hareket de edemiyorlardı. Aslında bunu tercih de etmiyorlardı. Çünkü bağlılıkları ve başarıları karşılığında devlet tarafından kendilerine ödül olarak verilen daha büyük tımarlar elde etme olasılığı tımar sahiplerini devletle olan ilişkilerini iyi tutmaya ittiği gibi, savaşlarda da daha büyük başarılar elde etme doğrultusunda motive ediyordu. Savaşlarda gösterilen başarıların tımar sistemi üzerindeki etkisi dolayısıyla imparatorluğun savaşlarla genişlediği, dolayısıyla tımar sahipleri için daha büyük tımarlar vaat ettiği dönemlerde sistem daha düzenli işlerken, bu durumun sona erdiği 17. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin işleyişi de değişmeye başlamıştır.

Tımar sistemine ağ teorisinin açıklamalarından yararlanarak bakıldığında, devletin güç kazanmasıyla birlikte daha önceki yatay ilişkilerin hiyerarşik bir nitelik kazandığını, daha önce devlet kurucularının müttefiki konumunda bulunanların, uydulara ve vassallara dönüştürüldüğünü söylemek mümkündür. Sipahiler savaştaki kahramanlıkları için ödüllendirildiği gibi, görevden azledilebiliyor, başka görevlere atanabiliyor ve hatta sistem dışına itilebiliyordu.[548] Bunun anlamı, tımar verilmesinin temel nedeninin, askeri başarıların da ötesinde, padişaha sadakat olmasıdır. Zaten bu nedenle tımar sadece Müslümanlara değil, padişaha bağlı Hıristiyanlara da verilmiştir. Hatta Kılıçbay'ın belirttiği gibi, Osmanlı'nın Anadolu'yu kendisine sadık Hıristiyanlara dayanarak fethetmesi de bu bağlamda açıklayıcıdır.[549] Bu yapı aynı zamanda Osmanlı'nın kurduğu ilişkiler ağı açısından da açıklayıcıdır.

Bu bölgelerin devletle olan bütünlüğünü sağlamak ve sürdürmek için II. Mehmet, daha önceki Osmanlı padişahlarının uzlaşma politikalarına son vermiş, bağımlı beylikler yerine doğrudan ilhak sistemini uygulayarak feodalleşmenin en büyük engellerinden biri olan tımar sistemini, ülke topraklarının bütünü üzerine

[548] Barkey, **op. cit.**, s. 38
[549] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** s. 341

yaydığı gibi, irsi mülk haline dönüşmüş olan tüm malikane, vakıf ve toprakları devlete ait olan miri toprak rejimi içine almıştır.[550] Bunun yanı sıra merkezileşmeyi ve Fatih'in bu yöndeki politikalarını desteleyen devşirmelerin bir soy asaletine dönüşmelerini engellemek için, onlara ait olan mülk ve vakıflar da miri topraklara katılmıştır. Osmanlı tarafından kurulmak istenen bu yeni yapı yerel halk tarafından tepkiyle karşılandı. Osmanlıların Anadolu'da genişledikçe yönetimleri altına giren bölgelerde bu bölgelerin eski yöneticilerine göre çok daha merkezi ve kısıtlayıcı bir yapı yerleştirmeleri, uç boyu yerine iç bölge haline gelen bu topraklarda eski gevşek, esnek yönetim yerine devlet gücünü sürekli hissettiren yerleşik bir düzen kurmaları bu tepkinin en önemli nedeniydi.[551] Burada söz konusu olan daha önce de belirtildiği gibi, merkeze alternatif güç odaklarının ortaya çıkışının engellenmesi, Osmanlı yönetiminin kabul ettirilmesidir. Bu tepki zaman zaman çeşitli halk ayaklanmalarına dönüşüyordu. Bu ayaklanmaların en önemlisi II. Bayezid döneminin son yıllarında ortaya çıkan Şahkulu ayaklanmasıydı. Bu ayaklanmanın Osmanlı açısından önemi daha önce belirtildiği gibi Osmanlı-Safevi rekabetinin giderek yoğunlaştığı bir dönemde Osmanlı tebaasının bir bölümünün Safevi devletine sempati duyması ve kendisini izleyenlerle birlikte bu devlete katılmak istemesiydi. Her ne kadar dini yakınlık bu durumun görünürdeki nedeni olsa da, esas neden Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek merkezileşmesi ve bunun halk üzerinde başta vergi olmak üzere yeni ve ağır yükümlükler getirmesiydi. Dolayısıyla henüz bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde merkezkaç unsurlar varlıklarını hissettirmeye başlamışlardı. Ama Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvelerinde olduğu bu dönemde bu yöndeki eğilimlerin başarı ya da varlık şansı yoktu.

Fatih dönemi merkezileşme politikalarının bazıları ondan sonra tahta çıkan II. Bayezid tarafından çeşitli değişikliklere uğratılmıştır. Bayezid tahta çıkışı sırasında kardeşi Cem'le büyük bir mücadeleye girmiş, bu mücadelede merkezden yana olan güçler Bayezid'in yanında yer alırken, merkez-kaç güçler Cem Sultan'ı desteklemiştir. Kardeşiyle girdiği mücadeleden galip çıkarak tahta oturan Bayezid, kendisini iktidara getiren unsurların, Fatih Mehmet döneminde miriye mal edilmiş

[550] **Ibid.,**, s. 348-352
[551] Kunt, **op. cit.**, s. 108

olan topraklarını bu kişilere iade etmiştir.[552] Ancak, Kılıçbay'ın da belirttiği gibi, Bayezid'in bu davranışını merkezileşme politikasından bir kopuş olarak değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü bu topraklar söz konusu kişilere mülk olarak değil, görev süreleriyle sınırlı olan tımarlar olarak verilmiştir. Bunun anlamı bu toprakların devlet mülkiyetinde kalması ve tımar sahiplerinin toprakların getirisi karşılığında asker beslemek zorunda olmalarıdır. Devşirmelerden de tımarları karşılığında asker toplanmaya başlanmıştır. Bunun devlet için getirdiği avantaj, tımarlı sipahilere olan bağımlılığın kırılmasının yanı sıra, devşirmelerin aile bağlarının olamaması nedeniyle tımarların babadan oğla geçmemesi, ve kul sistemi bağlamında devşirmelerle padişah arasında bulunan ilişki dolayısıyla devşirmelerin padişaha olan bağlılık ve bağımlılıkları nedeniyle daha güvenilir ve denetlenebilir olmasıdır. Bu avantajların bir sonucu olarak tımarlar giderek artan bir biçimde devşirmelere verilmeye başlanmıştır.

Rusya'da Novgorod ve ardından da Kazan ve Astrahan'ın fethinin Rus devletini dönüştürücü etkisi kendisini çevre bölgelerin yönetimiyle ilgili düzenlemelerde de göstermektedir. III. Ivan, Osmanlı Devletindeki tımar sistemine benzer bir sistemi Rusya'da uygulamaya koymuştur. *Pomeste* sistemi olarak adlandırılan bu sistemde merkezi devlete hizmet eden ve gösterdikleri askeri başarılarla devletin topraklarını genişletmesine katkıda bulunan askerlere bunun karşılığında yeni ele geçirilen topraklardan pay verilmeye ve böylece bir toprak aristokrasisi oluşturulmaya başlandı. Ancak bunu yaparken verilen toprakların tek bir yerde, hatta tek bir bölgede bile yoğunlaşmamasına ve imparatorluğun farklı bölgelerine dağılmasına özen gösterilmiş, böylece soylular arasında yerel ve bölgesel dayanışmanın gelişmesinin önüne geçilmiştir.[553] Söz konusu topraklar devlet mülkü olmaya devam etti ve kendilerine verilen toprakları yönetme hakkına karşılık bu aristokratların ordu için asker yetiştirmesi koşulu getirildi. Böylece bir yandan varlığını ve konumunu devlete borçlu olması dolayısıyla ona bağlı olan bir toprak aristokrasisi oluşturulurken bir yandan da Rus ordusu için sürekli asker sağlayacak bir sistemin temelleri atılmış oldu.

---

[552] Kılıçbay, s. 353

[553] Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi,** s. 173

Osmanlı Devletindeki tımar sistemine benzeyen ve başka birçok Türk-İslam devletinde de benzerlerine rastlanan bu sistem Ostrowski'ye gore Rus yöneticilerin Moğol hakimiyeti döneminde görüp benimsedikleri bir uygulamadır. Buna göre toprağın prensin mülkü olması, Moğollarda toprağın kağanın mülkü olması uygulamasının Moskova Prensliği tarafından benimsenmesinin bir sonucu olduğu gibi bu toprakların prense hizmet edenlere dağıtılması ve bu hizmetin Batı Avrupa feodalizminde olduğu gibi karşılıklılık içeren bir anlaşmaya dayanmaması, yani prense hizmetin bir zorunluluk olması ama bunun karşılığında prensin bir yükümlülüğünün olmaması da yine Moğol yönetimi tecrübesinin yansımalarıdır. Bu durum aynı zamanda Kiev Rusya'sından da bir kopuşa işaret etmektedir. Kiev döneminde prensin hizmetinde bulunan bir toprak sahibi, başka bir prensin hizmetine geçtiğinde sahip olduğu toprakları da beraberinde götürürken Moskova prensliğinde böyle bir uygulama söz konusu değildi ve toprak beyi başka bir prensin hizmetine geçse bile bunu yaparken sahip olduğu topraklardan vazgeçmek zorundaydı. [554] Çünkü toprak yöneticinin kendi mülküydü ve hiçbir şekilde devredilmesi söz konusu değildi.

Rusya'da III. Ivan'ın toprak aristokrasisine karşı *pomeste* sistemiyle başlattığı yapılanmayı, IV. Ivan *oprichnina* sistemiyle sürdürmüştür. *Oprichnina* uygulamasıyla babadan oğla geçen arazi sahipliği sistemi daraltılmış, birçok arazi kamulaştırılarak *pomeste* sistemine dahil edilmiş, böylece devlete hizmet ederek arazi sahibi olma, arazi sahibi olmanın hakim biçimi haline gelmiştir.[555] Bu süreçte bağımsız soyluların ve prenslerin toprakları müsadere edilerek yeni hizmet soyluları sınıfına resmi kariyerlerinin bir ödülü olarak verildi.[556] Bu sistem çerçevesinde fethedilen bölgelerdeki yerel aristokratlara da toprak verilmiş, bunun karşılığında bu kişilerden gerek fetihler gerekse de fetih sonrası bölgelerinin İmparatorluğa eklemlenmesi konusunda devlete destek olmaları ve sistemin gereği olarak kendilerine verilen topraklarda ordu için asker yetiştirmeleri beklenmiştir. Bunu kabul edenler Rus aristokrasisine, bu sınıfın eşitleri olarak kabul edilmişlerdir.[557] Bu

[554] Ostrowski, **op. cit.**, s. 537
[555] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 112
[556] Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi,** s. 173
[557] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 23

uygulama Rusya tarafından Çarlığın sonuna kadar büyük ölçüde sürdürülen yerel elitlerle işbirliği politikasının da başlangıcını işaret etmektedir.

Gerek *pomoste* sistemi gerekse de *oprichnina* uygulaması askeri hizmet verenlerle devletin çıkarlarının, boyarlara, manastırlara ve başka özel arazi sahiplerine karşı birleşmesinin yansımalarıdır.[558] Rus toprak sahibi soyluluğuna ilişkin düzenlemeler Petro döneminde, Skocpol'un ifadesiyle, mantıksal uç noktasına taşınmıştır. Bu dönemde tüm yetişkin erkek soylular için yaşam boyu zorunlu askerlik ya da sivil kariyerler düzenlenmiş, sürekli hizmete zorlanan ve merkezin emirleriyle farklı görevlere ve bölgelere atanan soylular toplu olarak tamamen devlete bağımlı hale gelmiş ve sonuçta bölgeleriyle ve memleketlerindeki topraklarıyla dayanışma bağları zayıflatıldığı gibi hizmet, bireysel ve toplumsal ilişkileri için temel normatif çerçeve haline gelmiş ve hizmet yoluyla elde ettikleri rütbeleri soyluluk statüsünün tek tanınan biçimi olmuştur.[559] Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda da Rus İmparatorluğu'nda da fetih ve emperyal merkezileşme, devletin kontrol ettiği, askeri hizmet verenlere arazi dağıtılmasına dayalı askeri örgütlenme yoluyla kolaylaştırılmıştı.[560]

Osmanlı İmparatorluğu emperyal yayılma sürecinde yönetimi altına aldığı bölgelerle kurduğu ilişkide, esas olarak bu bölgeleri Rus İmparatorluğu'nda olduğu gibi yerel elitlerle işbirliği ve mevcut toplumsal yapı ve uygulamalarla birlikte İmparatorluğa bütünleştirme yoluna gitmiştir. Barkey'e göre İmparatorluğun toplumsal grupları feda etmeyerek, bu grupları kendisiyle bütünleştirmesi ya da meşrulaştırması ve kendine bağlaması devletin gücünü arttıran bir uygulama olmuştur.[561] Çünkü öncelikle devletin böyle bir yapılanmaya gitmesi bir anlamda oldukça geniş topraklara yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu için bir zorunluluktu.

---

[558] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 112

[559] Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi,** s. 173

[560] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 110

[561] Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** s. 1. Barkley, Osmanlı İmparatorluğunun bu özelliğiyle Avrupa devletlerinin kuruluşuna ilişkin modelde yaşandığı varsayılan rekabet ve mücadeleden kaçındığını dile getirmektedir. Söz konusu modele göre devletler, genelde denetimleri altındaki toprağı genişletip sahiplenme kaygısındaki güç odakları arasındaki savaşlar bağlamında ortaya çıkmıştır ve bu süreçte, devleti kuranlar, ordularını oluşturmak için ahaliden yararlanmak zorunda olduğundan, ağır yükümlülükler ve idari özerkliğin yok oluşu, pek çık durumda şiddetli muhalefete yol açarak devleti, zora daha fazla başvurmak ve daha yoğun bir denetim uygulamak zorunda bırakmıştır.

"İmparatorluk genişledikçe Osmanlılar, karşılaştıkları yeni toplumsal kurumlarla, yerel törelere yasallık tanıyarak ve etnik, dinsel ve bölgesel özerkliklere yönelik ve merkezi olmayan bir uzlaşma sistemini pekiştirerek baş ettiler ve gevşek bağların işe yaradığını gördüklerinde, daha kapsamlı bir bütünleşmeye girişmediler."[562] Büyük toprakları kontrol ediyor olmak ve dolayısıyla bu toprakların merkeze uzak bölgelerini doğrudan yönetemeyerek, dolaylı yönetimi sağlayacak bir yönetim yapısı geliştirmek, elbette sadece Osmanlı değil, bütün imparatorluklar için geçerliydi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığı gibi merkez ile çevre arasında farklı devletler tarafından yönetilen toprakların bulunmadığı, yani toprakları birbiriyle süreklilik arz eden imparatorlukların genellikle yerel yöneticilerle rekabete girerek onları tamamen ortadan kaldırmak yerine işbirliğine gittikleri esnek bir idari yapılanma oluşturdukları görülmektedir. Ancak Barkey'in de belirttiği gibi bu durum, söz konusu imparatorların güçsüzlükleri nedeniyle yerel yöneticilerle işbirliğine gitmek zorunda kalmalarından kaynaklanmamaktadır.[563] İşbirliğinin temelinde, coğrafi olarak aşırı genişlemiş olan bu imparatorlukların elde ettikleri toprakları sadece askeri güçlerine dayanarak koruyamayacaklarının bilincinde olmaları vardır. Bu nedenle söz konusu imparatorluklar farklı durumlara göre değişebilen esnek politikalar izlemeyi tercih etmişlerdir, çevre bölgelerde bu bölgelerin sahip oldukları niteliklere göre değişiklik gösteren politikalar benimsemişlerdir. Bu noktanın öneminin altını çizen Suavi Aydın'ın Osmanlı İmparatorluğu için yaptığı, "imparatorluğun, hükümranlık sahası olarak belirlediği alanın devasa genişliği ve onun üzerinde yaşayan nüfusun çeşitliliği karşısında, bu hükümranlığın temini ve sürdürülmesi için son derece incelikli bir politika geliştirmiş olduğunu, kanunname ve uygulama çeşitliliğiyle aslında yerelle uzlaşma aradığı ve bu uzlaşmalarla ayakta kalabildiği"[564] tespitini Rus İmparatorluğunu da içine alacak biçimde genişletmek yanlış olmayacaktır. Bu durumun bir diğer sonucu da Mardin'in altını çizdiği, çevrenin, resmi düzenin okumuş ve yetişmiş üyelerinin yararlandığı eğitim kurumlarının yalnız birinden, yani dinsel öğretim kurumlarından

[562] Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 40
[563] Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**
[564] Aydın, **op. cit.**, s. 82

yararlanabiliyor olması dolayısıyla, çevrenin, büyük çeşitlilik gösteren kendi karşıt kültürünü yaratmış olmasıdır.[565]

Osmanlı yönetiminin fethedilen bölgelerdeki mevcut düzenlemeleri büyük ölçüde koruyarak kendi yönetim mekanizmasına dahil etmesi söz konusu bölgelerin imparatorluğa uyum sağlamasını da kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda örneğin Memluklarla girilen mücadele sonucu İmparatorluk topraklarına bağlanan ülkelerde eskiden beri yer etmiş siyasal geleneklere uyularak bir geçiş dönemi uygulanmış, bu amaçla Mısır ve Şam valilikleri sonradan Osmanlı'ya katılan eski Memluk komutanlarına verilmiş, bu şekilde bu iki ülkenin büyük bir kopukluk yaşamadan Osmanlı yönetimine alınması planlanmıştır.[566] Bu ve benzeri uygulamalarla Osmanlı'nın işleyen mevcut ekonomik düzen bozulmadan bu bölgelerde ortaya çıkan artı ürüne vergi olarak el koyması mümkün oluyordu. Nitekim Osmanlı yönetimi için de esas olan bu bölgelerden elde edilen vergi gelirlerinin düzenli olarak merkeze aktarılmasıydı. Bu amaca uygun biçimde kanunnameler tek, bütünlük arz eden düzenlemeler olmak yerine, imparatorluğun farklı bölgelerinde yürürlükte olan farklı düzenlemeleri içerecek biçimde eyaletten eyalete, sancaktan sancağa değişiklik göstermekteydi.[567]

Rus Çarlığı da Barkey tarafından yapılan tanımlamaya göre, Osmanlı İmparatorluğu gibi, merkezileşmenin, çevre bölgelerin rekabetten ziyade pazarlıklar sonucunda merkezle bütünleştirilmesi yoluyla sağlandığı imparatorluklar arasındadır.[568] Ancak Barkey Rus İmparatorluğu söz konusu olduğunda merkezileşme ile merkezle bütünleşmenin iki farklı bağlamda ele alınması gerektiğini savunmaktadır; Avrupa toprakları askeri ve diplomatik araçlar kullanılarak İmparatorlukla bütünleştirilirken, Doğu'daki topraklar etkileme ve cezp etme sonucu imparatorlukla bütünleştirilmiştir. Bu bağlamda Barkey'e göre Rus İmparatorluğunun en önemli özelliği, yarı bağımsız büyük toprak sahibi bireylerden merkeze hizmet eden soylular sınıfı yaratması, böylelikle de adem-i merkeziyetçi bir imparatorluğa doğru gitmekte olan bir yapıyı – Batı'da rastlanan güçlü ve bağımsız

[565] Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 44
[566] Kunt, **op. cit.**, s. 116
[567] Aydın, **op. cit.**s. 81
[568] Barkey'in bu tip imparatorluklara gösterdiği bir diğer örnek ise Çin İmparatorluğudur. Karen Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** s. 16.

derebeylerin ve ara kurumların olmadığı – koruma ve sadakate dayalı hakimiyet tarzına benzeyen, güçlü merkezi bir yapıya dönüştürmesi ve yeni üyelere nispeten açık olan hizmetkar soylular sınıfının, devletin daha sonra pazarlıkta koz olarak kullanacağı, devlet elitiyle bütünleştirme geleneğini yerleştirmesidir.[569]

Dolayısıyla Rusya'da çevre bölgelerin yönetilmesi konusunda yerel yöneticilerden faydalanılmıştır. Yerel yöneticiler, mevcut konumlarını korumanın yanı sıra Rus soyluları sınıfına da alınmıştır. Bunu yaparken Rus olamayan elitlerin sosyal pozisyonlarının Rus aristokrasisindeki bir pozisyona denk gelmesi durumunda Rus olmayan elitler Rus elitlerle aynı derecede kabul edilmiş, böyle denk bir pozisyonun olmaması durumunda ise bu elitlerle işbirliğine gidilmiş ama söz konusu elitler imparatorluk aristokrasisine eklemlenmemiştir.[570] Bu politikanın temel amacı yerel elitlerin de yardımıyla yeni fethedilen bölgelerin imparatorluğa eklemlenmesinin sağlanmasıdır. Her ne kadar Rusya'da soyluluk pek çok farklı gruba açık olsa ve Rus Devleti soyluluk dağıtımı konusunda eli bol davransa da sivil ve askeri hiyerarşinin üst basamakları sadece belli gruplara açıktı. Moskova prensliği döneminden itibaren geçerli olan bu uygulamaya göre sadece hanedan üyelerinin prens olarak ülkeyi yönetmesi mümkündü. Ostrowski'ye göre bu uygulama da Rusların Moğollardan aldıkları bir uygulamaydı.[571] Ostrowski bu görüşünü, söz konusu uygulamanın Kiev Rusya'sı ve Bizans İmparatorluğundaki uygulamalardan farklı olmasıyla açıklamaktadır. Buna göre Rusya'yı etkileyen, her biri kendi topraklarına sahip prenslerin Kiev Büyük Prensi olmak için mücadele ettikleri ve içlerinden galip gelen herhangi birisinin büyük prens olabildiği Kiev Rusya'sı ve her ne kadar uygulamada çoğunlukla imparatorluk hanedan içinde babadan oğla geçse de teoride herkesin senato veya ordu tarafından seçilerek imparator olabileceği Bizans değil Moğol İmparatorluğu olmuştur.

Rusya'da da, yerel uygulamalar ve mevcut düzenlemeler de büyük ölçüde korunmuştur. Örneğin Kazan Hanlığının fethinden sonra mevcut vergi sistemine dokunulmamıştır. Mevcut vergilerin dışında köylülere yeni yükümlülükler de

---

[569] Karen Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 15
[570] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 30
[571] Ostrowski, **op. cit.** s. 538

getirilmemiş, Rus toprak sahiplerinin, işgücü kıtlığına rağmen, Rus olmayanları serfleştirmesi yasaklanmıştır.[572] Böylece işleyen bir yapının imparatorluğa entegre edilmesi kolaylaştırılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı uygulamasıyla Rus uygulaması arasında önemli bir paralellik görülmektedir. Bununla birlikte Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı'dan daha ileri bir merkezileşme düzeyine sahip olduğunu söylemek mümkün. Bunun en önemli nedeni özellikle ilerleyen yıllarda artan bir biçimde çevre bölgelere kolon ihraç edilmesidir.

Çevre bölgelerin merkeze bağlanması amacıyla IV. Ivan döneminde çıkarılan kanunlar ile boyarların, majordomaların, hazine memurlarının, sekreterlerin, kasabalarda ve eyaletlerde yönetimden sorumlu kişilerin ve bütün hakimlerin, adaleti nasıl sağlayacağı, mahkemelerin nasıl işleyeceği ayrıntılı bir biçimde belirlenmiş ve böylece yolsuzluğun önlenmesinin yanı sıra eyaletlerde merkezi otoritenin arttırılması hedeflenmiştir.[573] Bunun yanı sıra eyaletlerde eşkıyalığı önlemek için uç bölgelerinde *starotsy* adı verilen ve yerli halk temsilcilerinden oluşan bir sistemin geliştirilmesi ve yerel halkın ileri gelenlerinden vergi toplamakla görevli memurların seçilmesi, eyaletlerdeki *namestnili* adı verilen valilerin önemini kaybetmesine neden olarak merkezin gücünü arttırmasına katkıda bulunmuştur.[574]

Rus aristokrasisini merkeze bağlı kılmak ve kontrol etmek için geliştirilen bir diğer sistem *mestniçestvo* sistemiydi. Buna göre unvanları ne olursa olsun aristokrasisinin tamamı askeri hizmet yapmak zorundaydı. Böylece bu kişiler devletin hizmetinde ve kontrolünde tutulmuş oluyor ve bağımsız hareket etmeleri engelleniyordu.

Ivan döneminden sonra yerel yönetimlere yönelik ilk kapsamlı reform I. Petro döneminde gerçekleştirilmiştir. Ancak Riasanovsky ve Steinberg'in de belirttiği gibi bu reform Petro'nun boşa giden belki de en olağanüstü reform çabası olmuştur.[575] Bu dönemde yerel yönetimlerle ilgili ilk düzenleme, ilerleyen yıllarda benimsenen ve Petro döneminin genel karakterini belirleyen merkezileşme politikasının istisnalarından birini oluşturan "Belediyelerin Özerk Yönetimi" kanunudur. Merkezi

[572] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 30
[573] Acar, **op. cit.**, s. 70
[574] **Ibid.**, s. 71
[575] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 240

idareyi bölgede temsil eden küçük memurların neden olduğu rüşvet ve görevi kötüye kullanmanın önüne geçmeyi ve şehirleri daha sağlıklı idare edilir hale getirmeyi hedefleyen kanun, isteyen şehirlere ve o şehirlerin ileri gelenlerine ve ekonomik hayatındaki etkin ticaret ve meslek erbabına kendi şehirlerini, Rusya merkez idaresi veya şehir idarecilerine bağlı olmaksızın kendi oluşturacakları şehir konsülleri aracılığıyla yönetme hakkı tanımakta, bunun karşılığında özerlik kazanan şehirlerin, iki kat vergi ödenmesini öngörmekteydi.[576] Ancak ödenecek vergi miktarının çok yüksek olması, pek çok şehrin uygulamaya itibar etmemesine neden olmuştu. Zaten Petro iktidarının ilerleyen yıllarında da yerel özerkliğe yönelik uygulamalar terk edilerek yerel yönetimlerin merkez tarafından daha etkili biçimde kontrol edilmesini sağlayacak uygulamalar benimsenmiştir. Bu amaçla 1721 ve 1724 yıllarında yeni yerel yönetim kanunları ilan edilirken, yerel yönetimlerin kontrolünü ve işleyişini düzenlemek amacıyla merkezi devletin içinde faaliyet gösterecek olan ve gerekli yerlerde yerel belediyelerin kurulması, bu belediyelerde hukuki ve güvenlik ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli düzenlemelerin yapılması, şehirlerin ticaret ve ekonomik hayatlarının düzenlenmesi ve şehirlerin idaresinden sorumlu yönetim organları oluşturulması için gerekli düzenlemelerin yapılmasıyla görevli"Yüksek Belediye İdaresi" kuruldu.[577]

Petro'nun izinden giden Katerina da çevrenin yönetimi sorunuyla ilgilendi. Özellikle Pugaçev İsyanı sırasında yerel otorite ortaya çıkan boşluk ve çözülme Katerina'nın bu meseleyle ilgilenmesinde önemi rol oynadı. 1775 yılında yapılan reformla ülkenin idari coğrafyası tarihi ve bölgesel özellikleri göz önünde bulundurulmaksızın yeniden yapılandırılmış, eyaletlerin yönetimi atanmış bir vali ile yasama, yürütme ve yargı yetkilerine bölünen kurum ve yetkililere verilmiş ve yerel elitlerin aktif katılımı teşvik edilmiştir.[578]

Sonuç olarak bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda merkeze uzak bölgelerin, özerk bir yapılanma içinde mi olduğu yoksa bu bölgelerdeki özerk örgütlenme olanaklarının devlet tarafından tamamen engellenmiş mi olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Barkey'e göre özellikle 14. yüzyıldan

[576] Acar, **op. cit.**, s. 126
[577] **Ibid.**, s. 126
[578] V. Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 272-273

16. yüzyıla kadar süren dönüşümü boyunca Osmanlı, çeşitli iç güçleri bazen pazarlık ederek, bazen zorla göç ettirerek, bazen de kaba kuvvete başvurarak, kendi istediği gibi şekillendirdi ve sonuçta kullanılan yöntem ne olursa olsun, bölgesel bir elit kurma potansiyeli taşıyan tüm gruplar ile birleşme potansiyeline sahip tüm unsurlar, tamamen devlete bağlanarak, özerk bir örgütlenme yoluna gitmeleri tamamen engellenmiştir. [579] Bununla birlikte ilerleyen yıllarda, topraklarının daha da büyümesine bağlı olarak, İmparatorluğun merkezi olarak nitelendirilebilecek olan ve benzer idari düzenlemeler tabi olan Anadolu ve Rumeli'dekinden farklı olarak çevre bölgelerde dolaylı bir yönetim olduğunu Barkey de teslim etmektedir. Osmanlı açısından bu özerkliğin hem göstergesi hem de nedenlerinden biri olarak kabul edilebilecek olan Osmanlı'nın ele geçirdiği bölgelerdeki uygulamaları sonlandırmaması, hatta kendisinin getirdiği yeni düzenlemelerden çok mevcut yapının, özellikle bu yapı işleyen ve verimli bir yapı ise, sürdürülmesi yönündeki uygulamasıdır. İmparatorluk merkeziyle rekabet içine girmedikleri ve devlete sadık olup devletin kendilerinden beklediği asker, vergi ve ürünleri karşıladıkları sürece merkezle çevre bölgeler arasında çatışma söz konusu değildi. Bu nedenle Aydın'a göre imparatorlukta bir merkez-çevre ilişkisi ve çatışmasından ziyade çok sayıda merkezin hükümran güçle temasta olduğu politik ve hukuki zeminlerden söz edilebilir ve çeşitli idari formlarda örgütlenmiş bu çok sayıda merkez, aslında kendi ekonomik havzalarında "imparator adına" imparatorluğun idamesini sağlayacak biçimde "yönetmektedir."[580]

Buna karşın Rusya örneğinde yerel yöneticilerin merkez tarafından kontrol edilme derecesi Osmanlı İmparatorluğundakinden çok daha ileri bir seviyededir ve bu durum çevre bölgelerin İmparatorlukla olan bağlarının daha sıkı olması sonucunu doğurmuştur. Barkey'in de belirttiği gibi Rusya'da merkez, yerel elitlerle kurulan bu ittifakları itaat anlaşmaları olarak yorumlayarak, Osmanlılara nazaran fethettikleri bölgelerde daha sıkı bir denetim kurmuşlardır.[581] Aynı noktanın altını çizen Kappeler de özellikle bozkır halklarının geçici bir boyun eğme ya da ittifaklar olarak

[579] Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** s. 27
[580] Aydın, **op. cit.**, s. 82
[581] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 54-55

gördükleri anlaşmaların Ruslar tarafından daimi bir itaat olarak algılandığını, buna bağlı olarak da ayrılmayı bir ihanet olarak algılayarak buna karşı sert önlemler aldıklarını belirtmektedir.[582] Buna göre yeni tebaanın sadakatinin sağlanması en önde gelen konuydu ve gerektiğinde askeri yöntemlerin kullanılmasını da içeriyordu. Bu politika imparatorluğun Rus olmayan nüfusa karşı uygulanan politikalarla da yakında ilişkilidir.

2.2.1.3 Ekonomik Güç:

Sanayi öncesi imparatorlukların belki de en önemli sorunu, emperyal politikaları finanse edebilecek büyüklükte bir merkezi hazine kurulmasıdır.[583] Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda imparatorluğa geçişin başlangıcı olan II. Mehmet döneminde bir imparatorluk ekonomisi kurulması ve imparatorluğun ekonomik anlamda güçlendirilmesi konusu büyük önem taşımıştır. İmparatorluk ekonomisi ve ticaretinin örgütlenmesine yaklaşımında Osmanlı rejimi, öncelikle merkezi hazinede mümkün olduğu kadar çok kıymetli maden biriktirmeyi amaçlamaktadır ve İnalcık'a göre bu, her durumda kamu gelirlerini ekonomi dışı amaçlarla azamiye çıkarma çabası olarak tanımlanan gelirciliğin (fiskalizm) Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ilkeleri arasında olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşımla, gelir üstünden vergi yoluyla pay alan Osmanlı, toplumsal geliri arttırma yöntemleriyle ise ilgilenmemiştir.[584]

Fatih Mehmet döneminde devleti dönüştürerek imparatorluk yapılanmasını kurumsallaştırma ve merkezileşme doğrultusundaki politikalar da önemli kaynak gerektirmiştir. Dolayısıyla yeni bir imparatorluk ekonomisi oluşturmayı hedefleyen düzenlemeler ve mali politikalar toplumda önemli hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Bu nedenle kendisinden sonra tahta çıkan II. Bayezid, daha ılımlı ve uzlaşmacı bir politika izlemek durumda kaldı. Bununla birlikte, Fatih döneminde izlenen politikaların meyveleri de bu dönemde alınmaya başlandı. II. Bayezid'in genellikle barışçı ve bağışlayıcı olarak nitelendirilen saltanatı, ülke içinde hatırı sayılır bir gelişmeye tanık olurken, merkezi hazine de çok büyüdü ve bu, devletin orduyu ve

[582] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 23 ve 27
[583] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 54 ve 81
[584] Belge, **op. cit.**, s. 78

donanmayı güçlendirmesini, ateşli silahlarla donatılmış yeniçeri sayısının arttırılmasını, Cenovalı mühendislerin gözetimi altında o güne dek Akdeniz'de görülmemiş büyüklükte savaş gemileri inşa etmesini olanaklı kıldı.[585]

Bayezit'ten sonra tahta çıkan oğlu Selim döneminde ise, gerçekleştirilen fetihler Osmanlı ekonomisini de etkilemiş, özellikle Mısır ve civarındaki bölgenin fethedilmesi Osmanlı için aynı zamanda önemli ekonomik büyüme ile sonuçlanmıştır. Mısır ve Arap Yarımadası'nın kuzeyinin ele geçirilmesinden sonra, karayolları üzerinde zaten Osmanlıların elinde olan Doğu-Batı ticaretinin deniz yolları da Osmanlıların kontrolü altına girmiş, böylece bu ticaretin bütün güzergâhları ve bütün kilit kavşaklar Osmanlıların eline geçmiş ve Osmanlılar için yeni gelir kaynakları sağlanmıştır.[586] Bunun yanı sıra "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan Mezopotamya ile Mısır'ın Nil kıyısını içeren tarım gelirleri yüksek bölge de Osmanlıların eline geçmiş oldu.

Osmanlı'da II. Mehmet döneminde merkezileşme politikalarının desteklenmesi için önemli kaynaklara ihtiyaç duyulmasına benzer biçimde Rusya'da da Petro dönemi uygulamaları önemli mali kaynak gerektirmiş, bunun için ekonominin yeniden yapılandırılmasına gidilmişti. Ancak aynı zamanda uzun yıllar süren savaşın da finanse edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle öncelikle devletin gelirlerini arttırmanın en kolay yolu olan vergilerin arttırılmasına gidildi. Vergiler hem çeşit hem de miktar olarak arttırıldı. Bunun yanı sıra ülkedeki değerli maden miktarının korunması ve yükseltilmesi için merkantilist politikalar izlenmeye başlandı. Blanc, bu politika bağlamında değerli madenlerin ihracının yasaklanması ve yabancı tüccarların gümrük ödemelerinde kullandıkları yabancı para birimlerinin gerçek değerinin %50 altında kabul edilmesiyle mümkün olan en yüksek değerli maden miktarının tekelleştirilmeye çalışıldığını belirtmektedir[587]. Petro her ne kadar savaşı ön plana alan bir ekonomi politikası geliştirse de bu politika sadece gelirlerin kısa vadeli olarak arttırılmasından ibaret değildi. Bunun için vergilerle elde edilen gelir Rus ekonomisini yeniden yapılandırmaya da kanalize ediliyordu. Bu doğrultuda askeri

[585] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 55
[586] Belge, **op. cit.**, s. 72
[587] Simone Blanc, "The Economic Policy of Peter the Great", William L. Blackwell (Der.), **Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin,** New York, Franklin Watts, 1974, s. 29

ihtiyaçlara bağlı olmayan sanayilerin geliştirilmesine gidildi. Artık işletme ve endüstri, ulusal etkinliğe katılan özer unsurlar olarak algılanıyor, savaş, donanma ya da maliyeyle ilişkili bir kaynak olarak düşünülmüyordu.[588] Ancak Petro'ya göre Rus sanayisinin gelişmesi için korunması gerekiyordu. Blanc'a göre Petro "inançlı bir korumacıydı": yanında kendi mallarını getiren deniz ötesi tüccarlar Rus tüccarları ve mallarını tehdit ettiği sürece, Petro onları korumak için yabancı tüccarları ve mallarını "geri püskürtüyor", yabancı tüccarlar tarafından ithal edilen mallar üzerinde yüksek vergiler uygulanmasının ötesinde, ithalat kısıtlanıyor hatta tamamen yasaklanabiliyordu.[589] Bu dönemde ayrıca sanayide özel girişimin varlığı da desteklenmiştir. Ancak söz konusu destek daha çok bir zorlama biçimini almıştı. Çünkü Petro Rusların yeniliğe karşı olduğuna, kendi isteğiyle sanayi sektörüne girmeyeceğine inanıyor ve bu nedenle zorlama olmazsa endüstride hiçbir başarıya ulaşılamayacağını düşünüyordu.[590] Bu nedenle zorlayıcı yöntemlere de başvurarak Rus endüstrisini geliştirme yoluna gitti. Kahan bu süreci "zorunlu ekonomik ya da sınai gelişme" olarak nitelendirmektedir.[591] Bunun için Petro yurt dışından yabancı imalatçı ve zanaatkârlar getirtti, Rusları da yurtdışına zanaat öğrenmek üzere gönderdi ve aynı zamanda ülkede de eğitim alınabilecek okul ve merkezler kurdu. Bunun yanı sıra yasal düzenlemeler, krediler, ödenekler ve muafiyetlerle endüstrinin gelişimini teşvik eden önlemler aldı. Böylece Rusya'da devlet, İmparatorluğun sanayileşmesi için bir öncü olmanın yanı sıra, gerek verdiği mali destek gerekse de koruyucu rolüyle önemli bir ekonomik aktör haline geldi.

---

[588] **Ibid.**, s. 35
[589] **Ibid.**, s. 29
[590] Petro bu düşüncesini şu sözlerle ifade etmektedir: "İyi ve gerekli olmasına rağmen, alışılmamış olduğu için bizim halkımız mecbur edilmedikçe bu konuda bir şey yapmayacaktır." Rus halkını çocuklara benzeten Petro, "hoca öğrencileri zorlamadıkça öğrenciler alfabeyi asla örenmeyecektir ve başlangıçta surat assalar bile öğrendiklerinde bunun için minnettar olacaklardır" sözleriyle de bu düşüncesini dile getirmiştir. Nitekim Klyuchevsky, Petro'nun 1723 yılında, 30 yıllık iktidarından sonra "Her şey zorla yapılmadı mı ve insanlar sonuçtan memnun değil mi?" dediğini aktarmakta ve Petro'nun yönetim mantığının önemli bir parçasının altını çizmektedir. Klyuchevsky, **op. cit.**, s. 134. Kahan'a göre Petro'nun yaklaşımı, Rusya'yı Batı Avrupa'yla karşılaştırmasından ve bunu yaparken, Rusya ile Avrupa arasında mülkiyet hakları, riskler ve yatırım getirisi farklarını göz ardı etmesinden; kendisini, halkının koruyucusu olarak görmesinden; Rusya'da uzlaşma ve iknanın henüz buyruk ve açıkça zorlamanın yerini almamış olmasından kaynaklanmaktadır. Arcadius Kahan, "Continuity in Economic Activity and Policy During the Post-Petrine Period in Russia", William L. Blackwell (Der.), **Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin,** New York, Franklin Watts, 1974, s. 67
[591] Kahan, **op. cit.**, s. 54

Osmanlı'da ise İmparatorluğu büyümesi, aynı zamanda ekonomisin de büyümesi anlamına gelmemiş ve mevcut ekonomik yapı bu büyükte bir imparatorluk olmanın ortaya çıkardığı ihtiyaçları karşılayamamıştır. Kanuni Süleyman döneminde Topkapı Sarayı'nın nüfusu ve masrafı durmadan ve hızla artarken, ordu da büyümüş ve merkezi yönetimin her türlü masrafı artmıştı.[592] Osmanlı ekonomisinde yaşanan gerileme hem iç hem de dış sebeplerden kaynaklanmaktadır. İç nedenler tamamen imparatorluğun toplumsal yapısından kaynaklarken dış nedenler daha çok dünya ekonomik sisteminde yaşanan dönüşümle ilgilidir. Bununla birlikte, dış nedenlerin imparatorluktan tamamen bağımsız olduğunu söylemek mümkün değildir. Neticede Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelere kendisini adapte edememesi de yine imparatorluğu ekonomik ve toplumsal yapısıyla ilişkilidir.

İmparatorluk nüfusunda yaşanan büyüme ekonomi üzerinde olumsuz sonuçlar doğuran iç gelişmelerden biridir. Nüfus ile ekonomik kaynaklar arasında artan bir uyumsuzluğun baş göstermesi sonucu ekonomik küçülme ve yoksullaşma olarak kendini hissettiren nüfus baskısı, 1580-1620 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı ekonomik kriz ve yapısal değişimin iç nedenleri arasında ele alınabilir.[593] Tarımsal üretimin artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde artış göstermemesi tahıl fiyatlarının yükselmesine neden oldu. Fiyatlarda yaşanan artış devlet memurlarının topladığı sabit parasal vergilerin düşmesine yol açınca topladıkları vergiler karşılığı askeri hizmet vermek zorunda olan memurlar, mali baskının artması sonucu görevlerini yerine getiremez hale gelerek topraklarını terk ettiler ve terk edilen bu topraklar, merkezin belirlediğinden çok daha fazla vergi talep eden askeri görevlilerin ve taşra yönetimindeki nüfuzlu kişilerin eline geçti.[594] Bu durum da köylüleri yoğun bir ekonomik baskı altında sokarak, toplumsal huzursuzluğa yol açtı.

Nüfus baskısının önüne geçmek için Osmanlı'nın yapabileceği daha fazla toprağın tarıma açılması ya da entansif tarıma geçilmesi, yani mevcut tarımsal faaliyetten daha fazla ürün alınması için girişimde bulunmak olabilirdi. Ancak Osmanlı Devleti, çok nadiren bu tür girişimlerde bulunmuştur. Buna karşılık,

[592] Belge, **op. cit.**, s. 77
[593] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 66
[594] Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** s. 23

Avrupa'da, görece küçük devletler arasındaki şiddetli rekabetin nüfus baskısı ile birleşmesi, Avrupaları entensif tarıma ve ülke içinde emeğin daha entansif kullanılmasına yöneltmiş,[595] dış ticarette de merkantilist bir politika benimseyen bu devletler, Osmanlı gibi sadece kısa vadede topladıklar vergi gelirlerinin arttırılması amacını aşarak ekonomilerini dönüştürmüş ve uzun vadede daha güçlü bir ekonomiye ve buna bağlı olarak da daha çok gelire sahip olmayı başarmışlardır.

İnalcık Osmanlı gerilemesinin, üstün Avrupa askeri teknolojisinden olduğu kadar, Batı Avrupa'nın modern ekonomik sisteminden de kaynaklandığını ifade etmektedir.[596] Buna göre Osmanlı ekonomisinin ve para sisteminin 17. yüzyılda uğradığı çöküntünün ardında, bu sırada Doğu Akdeniz'de Venediklilerin yerini alan Batı ülkelerinin saldırgan merkantilist politikaları yatıyordu.

Osmanlı yönetimi ise bu yolu izlemek yerine, vergi gelirlerini toplamaya başlayan yerel yöneticilerle işbirliğine gitmeyi tercih etti. Amacı yerel yöneticilerin gücünün artmasını önleyerek üstünlüğünü yeniden kurmaktı ancak sonuç beklendiği gibi olmadı. Vergi toplama karşılığında askeri hizmet sağlama biçimindeki klasik sistemin çökmesinden sonra vergilerin gittikçe daha büyük bir bölümü, en fazla miktarı devlete peşin olarak ödeyenin vergi toplama hakkını elde ettiği iltizam sistemi yoluyla toplanmaya başladı ve mültezimler yarı resmi bir konum elde etmiş oldular.[597] Keyder'e göre böylece, tarımsal artığın toplanmasına olanak sağlayan meşru bir konumun siyasi güce dönüştürülebileceği tehlikeli bir statü yaratılmış, Osmanlı toprakları iltizam hiyerarşisini denetiminde tutan ayanın gittikçe artan hakimiyetine girmiştir. Vergi toplamada yaşadığı sorunlar nedeniyle devlet, 18. yüzyıldan itibaren sık sık yerli ailelerin nüfuzu ve gücüne başvurmuş, bu aileler, devlete yaptıkları idari, iktisadi, mali ve askeri yardımlar dolayısıyla konumlarını kuvvetlendirerek devlet için vazgeçilmez ve her zaman başvurulan unsurlar haline gelmişlerdir.[598] Bunun en önemli nedenlerinden biri bir bölgede kısa süre valilik yapanların, bu zaman içinde zengin olmayı düşünmesinden dolayı, halktan mümkün olan en çok vergiyi almaya çalışması, bunun da halkı devletin istediği vergiyi

[595] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600**, s. 89
[596] **Ibid.**, s. 57
[597] Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** s. 25
[598] Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 304

ödeyemez hale getirmesinin[599] yanı sıra toplumsal karışıklıklara da neden olması dolayısıyla, belli bir bölgede sürekli bulunan yerli ailelerin vergi toplama konusunda daha etkin olması olduğu söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu açısından askeri güçte meydana gelen gerilemeyi, devletin ekonomik gücünden ayırmak mümkün değildir. Bu bağlamda İran'la girilen ve devleti iki cephe arasında bölen mücadele önemli bir rol oynamaktadır. 16. yüzyıl sonundan 17. yüzyıl başına kadar Avusturya ve İran'la eş zamanlı askeri mücadele yürütmek, İmparatorluğu yalnız askeri olarak değil mali açıdan da büyük yıkıma uğratmıştır. Bu süreçte ateşli silahlarla donatılmış piyade birliklerini savaş meydanına sürme ihtiyacı, yeniçerileri sayısı ile birlikte Anadolu'dan toplanan paralı asker sayısında da önemli artışa neden olmuş, geçici barış dönemlerinde hizmetlerine ihtiyaç duyulmayan ve bu nedenle maaş alamayan bu askerler Anadolu'da, başta haraç toplamak olmak üzere çeşitli karışıklıklara neden olmuşlardır.[600] Celali isyanları olarak adlandırılan bu karışıklık dönemi, İnalcık'ın da belirttiği gibi, kırsal nüfustaki azalmanın ve Anadolu tarımının yıkıma uğramasının başlıca nedenlerindendir.

Askeri harcamalar nedeniyle ekonominin dengesinde meydana gelen bozulma 17. yüzyıldan itibaren derinleşerek devam etti. Askeri gücün zenginliğin başlıca aracı olarak görülmesi, askeri emperyalizmin Osmanlı fetih anlayışının temelini oluşturmasına neden oluyordu.[601] Bu açıdan fetihler, yeni ülkeler kazanmanın hazineye katacağı ganimet ve bu ülkelerden elde edilecek yeni vergi gelirlerinin yanı sıra, tarımın en önemli ve gerekli ekonomik faaliyet olarak tanımlanması nedeniyle yeni topraklar fethetmenin bu ekonomik faaliyete yapacağı katkı dolayısıyla da önemseniyordu. Bu nedenle de fetihlerin durması, ekonomisini dönüştüremeyen devletin gelir kaynaklarını önemli ölçüde azaltıyordu. Pre-kapitalist ekonomi hala büyük ölçüde ayni ilkeler çerçevesinden yürütülürken, büyüyen devletle birlikte

---

[599] **Ibid.** s. 96

[600] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 59. Ayrıca bknz. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, William J. Griswold, **Anadolu'da Büyük İsyan (1591-1611),** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, Karen Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi.**

[601] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 81

nakit ihtiyacı da büyüyor, ancak vergilerden elde edilen nakdi gelir de verimli biçimde kullanılamıyordu.[602] Öte yandan batılı merkantilist hükümetler sanayi ve manifaktüre ağırlık tanıyarak, kapitalist bir sistem altında sürekli genişleyen sanayi ve pazar aracılığıyla gelişen bir ulusal zenginlik ekonomisi yaratmayı başarmış ve böylece fetihle toprak kazanmayı vurgulayan bir imparatorluk politikasına bağlı kalan ve manifaktür alanında lonca sistemine, toprak tasarrufu ve tarım alanında *mîrî* devlet kontrolü yöntemine önem veren Osmanlı İmparatorluğu karşısında üstün konuma geçmişlerdir.[603] Batı karşısında üstün konumunu kaybetmeye başlayan İmparatorluk bu doğrultuda yürüttüğü ve gittikçe savunmaya dayalı olmaya başlayan savaşlar için kaynak bulmakta da zorlanmaya başlamıştı.

Osmanlı ekonomisini olumsuz etkileyen bir diğer gelişme 16. yüzyıl sonundan itibaren ucuz gümüş akışı oldu. Ucuz gümüş akışının en önemli sonucu gelirlerin nominal değerlerinin aynı kalmasına karşılık gerçek değerlerinin büyük ölçüde düşmesidir. Bu duruma ek olarak paranın istikrarsızlaştırılması bir yandan yeniçeri ayaklanmalarına neden olurken diğer yandan sipahiler ve diğer tımar sahiplerinin gelirlerini arttırmak için vergi oranlarını arttırmaları ve yeni gelirler icat etmeleri dolayısıyla halkta önemli hoşnutsuzluklara yol açmıştır.[604] Osmanlı düzenin ilk başlarda getirdiği avantajlardan pek çoğunu yitiren halk, sık sık ayaklanmanın yanı sıra topraklarını terk ederek çeşitli çetelere katılmış ya da kentlere göç ederek buralarda büyük iskân, istihdam ve beslenme sorunlarının ortaya çıkmasına yol açmıştı.[605] Bunun Osmanlı için doğurduğu en önemli sonuç nüfusun imparatorluğa bağlılığını azaltması ve üzerine kurulu olduğu ideolojik iktidarın, bu iktidarın kaynaklarından olan adalet ve refah söylemlerinin çözülmeye başlamasıyla birlikte zedelenmesidir.

Böylece 17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu ekonomik olarak kendisini dönüştürememiş olması dolayısıyla bu gücünü büyük ölçüde kaybetmeye başlamıştı. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik güce dayalı bir imparatorluk olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Ancak bu dönemden

---

[602] Belge, **op. cit.**, s. 78
[603] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 82
[604] **Ibid.**, s. 60
[605] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt: 1,** İstanbul: E Yayınları, 1982, s. 242

itibaren dünya sahnesinde ortaya çıkan ve varlığını ve etkisini hissettirmeye başlayan imparatorluklar, büyük ölçüde ekonomik güce dayanan imparatorluklar olmaya başladı. İspanya ve Portekiz'le başlayan ve Britanya örneğinde doruğuna ulaşan bu imparatorlukların ortak özelliği hepsinin deniz imparatorlukları olmalarıdır. Sömürge imparatorlukları biçimini alan bu imparatorlukları harekete geçiren en önemli unsur ekonomidir. Coğrafi konumları ve Avrupa'nın güçlü devletlerden oluşan siyasi yapısı, bu devletleri ekonomik zenginliği denizaşırı topraklarda aramaya itmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise, daha önce belirtildiği gibi, deniz gücüne verdiği önemi uzun süre devam ettirememiş ve önemli bir deniz gücü olarak ortaya çıkamamıştır. Oysaki ne kadar büyük topraklara sahip olursa olunsun dönemin ekonomik zenginliği büyük ölçüde denizaşırı ülkelerden gelen altın ve gümüşe dayalı olmaya başlamıştı. Ancak bunlar da sınırlı kaynaklardı ve sürekli bir zenginlik sağlamaları mümkün değildi. Nitekim ekonomilerini büyük ölçüde yeni fethettikleri ülkelerden gelen altın ve gümüşe bağlamış olan İspanya ve Portekiz gibi devletler zamanla güçlerini kaybederken, gerek ekonomik ve gerekse de askeri gücü bir ada devleti olması dolayısıyla deniz gücüne dayanan Britanya, ele geçirdiği ülkelerin ekonomilerini dönüştürüp kendi ekonomisine bağlayarak bu zenginliği, fethettiği ülke halklarının aleyhine, sürekli kılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Ortaçağ'a özgü koşulların doğurmuş olduğu ve 16. yüzyılın sonlarına yaklaşırken hala ok-yay, kılıç ve mızrak gibi silahlarla savaşan süvariler yetiştiren tımar sistemi onarılmaz bir biçimde parçalanırken yerini, paralı tüfekçilerden oluşan bir ordu ile, gitgide nakdi vergi tahsilatına dayalı bir merkezi hazineye bırakmış, Osmanlı akçesinin yerini ise Avrupa paraları alırken ekonomi, Avrupa merkantilizminin yörüngesine girmiştir.[606]

Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisindeki gelişmelerin uzağında kalır ve bundan olumsuz bir biçimde etkilenirken Rusya ekonomik gelişmelere uyum sağlamaya çalışmış, bu bağlamda II. Katerina bazı alanlarda katı merkantilizmden, giderek popülerleşen ve yaygınlaşan serbest girişim ve ticarete kadar farklı politikaları uygulamaya koymuştur.[607] Bu politikalar çerçevesinde devlete ait işletmelerin bir kısmı satılarak özel mülkiyet haline getirilmiş, ancak buna, devletin

[606] Belge, **op. cit.**, s. 78, İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 60,
[607] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 274

özel işletmeler üzerindeki denetiminin artışı eşlik etmiş; Petro döneminin katı merkantilizminin yerini daha gevşek bir merkantilizm almıştır.[608] Petro ve Katerina dönemlerinde batıdaki fetihlerle Baltık ülkelerinin ve Polonya'nın İmparatorluğa bağlanması Rusya'ya Avrupa devletleriyle ticaret yolunu açmıştı. Ancak Osmanlı için olduğu gibi Rusya için de bu dönemde ekonomide köklü bir dönüşümden söz etmek mümkün değildir. Ekonominin temelini toprak aristokrasisine verilen ayrıcalıklar altında ezilen serflik oluşturmaya devam ediyordu. Devletin artan ihtiyaçlarını karşılamak için vergileri ya da vergilerin temel kaynağını oluşturan serfler üzerindeki yükümlülükleri arttırmak, serfliğin kaldırılışına kadar en sık başvurulan yol olmayı sürdürdü. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi tarımın eski ve geri kalmış yönetmelerle yapılıyor olmasının yanı sıra serf emeğinin kullanılıyor olması işgücünün de verimsiz olmasına neden oluyordu. Bu da tarımsal üretimin de gerçekte olabileceğinden daha düşük seviyelerde kalmasına yol açıyordu.

Bununla birlikte 18. yüzyılda Rus ekonomisinde köklü olmasa da önemli denebilecek değişimler de yaşanıyordu. Petro döneminde devlet öncülüğünde başlayan sanayileşme Petro'dan sonra da devam etti. Ancak Baykov'un da belirttiği gibi Batı Avrupa devletleriyle karşılaştırıldığında Rusya'da nüfus artışı çok daha hızlı olmasına karşılık, Rus sınai büyümesi çok daha yavaştı.[609] Üstelik nüfus artışının büyük ölçüde kırsal alanda gerçekleşmesi sanayide çalışacak işgücü ihtiyacını da doğurmuştu. Serflik kurumu nedeniyle bu dönemde fabrikalarda çalışacak serbest işgücü bulmak önemli bir sorundu. Bu soruna yönelik çözüm arayışının serfliğin kaldırılmasına yol açması beklenirken bu ancak 1861 yılında gerçekleşti. Bu tarihe kadar olan ise serfliğin sanayiye taşınması oldu. Bunun için "mülkiyetli işçilerin" çalıştığı "mülkiyetli fabrikalar" kuruldu. Bu sistemde fabrikalarda, bir kişiye değil bir fabrikaya ait olan sanayi serfleri çalışıyor, daha doğrusu toprak sahipleri ipotek karşılığı serflerinin işçiliğini kullanıyordu.[610] Böylece her ne kadar çalıştıkları mekan dışında serfliğin temel yükümlülükleri devam etse de Rusya'da sanayi işçiliği ve işçi sınıfı gelişmeye başlıyordu.

---

[608] Kahan, **op. cit.**, s. 65
[609] Alexander Baykov, "The Economic Development of Russia", William L. Blackwell (Der.), **Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin,** New York, Franklin Watts, 1974, s. 6
[610] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 289

2.2.1.4 İdeolojik Güç: Emperyal Toplum

İmparatorlukların ideolojik gücü, varlıklarını ve uyguladıkları politikaları meşrulaştırma aracı olarak kabul edilebilir. Belli bir bölgedeki iktidarlarını meşrulaştırmaları, o bölgeyi yönetme hakkına sahip olduklarını öne sürmeleri bu güçle ilgilidir. Bunun bir ayağını da meşruluğunu diğer devletlere karşı ortaya koymak oluşturmakla birlikte asıl önemli olan yönetimi altında bulunan nüfusun bu meşruiyeti ve dolayısıyla imparatorluğun yönetimini kabul etmesidir. Dolayısıyla imparatorluğun varlığını olduğu gibi bütünlüğünü de koruması diğer güç unsurlarının yanı sıra ideolojik gücüne de bağlıdır. Ancak bunun için ideolojik gücün, bu gücün önemli bir boyutunu oluşturan söylemlerle sınırlı olmaması gerekmektedir. Bunun için diğer güç unsurlarıyla ideolojik söylemin desteklenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, uygulamaya konan politikalarla ideolojik söylemin altının doldurulmaması ya da doldurulamaması, imparatorluğun ideolojik anlamda güçsüz olduğuna işaret edecektir. Dolayısıyla bu noktada devletin nasıl yönettiği büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda imparatorlukların dikkate almak zorunda oldukları ve belki de onları en çok zorlayan konu yönettikleri nüfusun karakteridir.

2.2.1.4.1 Farklılığa Dayalı Toplumsal Yapı

İmparatorlukların toplumsal yapısından söz ettiğimizde farklılıkların bir arada bulunduğu bir yapı ile karşılaşırız. Etnik, dilsel, dinsel hatta mezhepsel açıdan farklı özelliklere sahip pek çok insan grubu imparatorluk toplumunun bir parçasıdır. Bu nedenle imparatorlukların kendilerini kabul ettirmek için farklılıklar üzerine kurulu bu yapıya yönelik bir politika, ya da genelde olduğu gibi farklılaşan esnek politikalar geliştirmeleri gerekmektedir. Bu politikaların önemli bir bölümünü uygulamaya yönelik olanlar oluşturmaktadır. İmparatorluklar bireyler ve toplumlar arası siyasi eşitlik temeline üzerine kurulmamıştır; imparatorluğun etki alanı eşitsiz bir yönetime tabi olan halktır çünkü bir grubun yöneticisi diğer bir grubun siyasal hayatını kimin yöneteceğini belirlemektedir.[611] İmparatorluk yöneticileri, bu farklılıkları yönetirken hoşgörüden asimilasyona hatta ortadan kaldırmaya varan bir yelpazede farklı politikalar benimsemektedir. Benimsenen bu politika söz konusu imparatorluğun

[611] Doyle, **op. cit.**, p. 36

toplumsal yapısını belirlediği gibi, imparatorluk sona erdikten sonra bu topraklarda var olacak toplumsal yapının alacağı biçimde de önemli bir etkiye sahip olmaktadır.

Osmanlı Devleti ilk kuruluşundan itibaren özellikle Batı doğrultusundaki ilerleyişinde, nüfusunu genlikle Hıristiyanların oluşturduğu bölgeleri topraklarına katmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti daha ilk yıllarından itibaren farklı din, dil, etnik kökenlere sahip, yani farklılıklardan oluşan bir nüfus yapısına sahip olmuştur. Üstelik bu süreçte gerek devlet topraklarının genişletilmesine yönelik savaşlarda gerekse de devlet kurumlarının oluşumunda bu farklı unsurlar bir arada yer almışlardır. Daha önce belirtildiği gibi dini nitelikli olması beklenen gaza savaşlarında Müslümanlarla Hıristiyanlar yan yana savaşmış, Bizans İmparatorluğu'nda görev yapmış kişiler, bu devletin yerine ve mirasına aday olan Osmanlı Devleti'nde de kendilerine yer bulmuşlardır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nde zorla din değiştirmenin tek örneği olan devşirme sistemiyle Müslüman olmayan nüfusa devlet yönetiminde yükselme olanağı tanınmıştır. Böylece Osmanlı toplumunun yanı sıra devlet yönetiminde de, başlangıçtan itibaren farklılıklar korunarak bir arada var olmalarına olanak tanınmıştır.

Rus Devleti Moskova Prensliği döneminden itibaren farklı etnik grupları içeren bir devlet olmasına rağmen, çokuluslu bir imparatorluk haline gelmesi, Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında fethedilmesiyle gerçekleşmiştir. Kazan Hanlığı'nın fethinin önemi, ilk kez bu fetihle birlikte farklı dini inanışa sahip bağımsız bir birimin Rusların kontrolüne girmiş olmasıdır. Bundan dört yıl sonra, yine Altın Orda sonrası kurulan devletlerden biri olan Astrahan Hanlığı'nın fethiyle birlikte bu yapı pekişmiştir. Tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Rusya'da bu devletlerin İmparatorluğa katılmasıyla birlikte, bu devletlerin Müslüman-Tatar nüfusu, Rusya'nın yalnız toplumsal yapısını değiştirmekle kalmamış, yönetiminde de yer almıştır.

2.2.1.4.1.1 Farklılığın Yönetimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda fetihleri izleyen dönemde, bu bölgelerin devletle bütünleştirilmesi sürecinde, buralarda yaşayan halklar Müslümanlaştırılmaya çalışılmamıştır. Bunun sebebi yeni kültürel ve dini grupların merkezle bütünleştirilmesi, iskan edilmesi ve imparatorluğun refahına katkıda bulunmaya ikna

edilebilmeleri için farklı kimliklerin saygıyla karşılanması gerekliliğidir.[612] Bu durum Osmanlı imparatorluğunda millet sistemi olarak adlandırılan bir yapılanmanın oluşturulmasını da beraberinde getirmiştir. Bu sistem çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu Türk ve Müslüman olan egemen sınıfın bu özelliklerini paylaşmayan toplulukları, değiştirmeye, asimile etmeye ya da ortadan kaldırmaya çalışmadan, İmparatorluk bünyesinde korumayı tercih etmiştir. Osmanlı tarafından kurulan millet sistemi, Belge'nin ifadesiyle çok-uluslu ve çok-dinli bir imparatorluğu bir arada tutmak ve yönetmek için gerçekçi ve akılcı bir düzen getirmektedir.[613] Osmanlı bu yerli unsurları din değiştirmeye zorlamak yerine, vergi mükellefi üreticiler olarak muhafaza etmeyi tercih etmiş, farklılığı aynılığa çevirme girişiminde bulunmamıştır.[614] Sistem kapsamında millet olarak tanımlanan cemaatler, günlük yaşamlarında ve içişlerinde kendi bildikleri şekilde yaşamaya ve davranmaya devam ediyorlardı. Cemaatlerin devletle olan ilişkileri ise büyük ölçüde devlet tarafından atanan cemaat liderleri aracılığıyla yürütülmekteydi. Yerel cemaat liderleri, dini özerkliklerini ve cemaatlerinin varlığını müdahaleden korumak için Osmanlı yönetimiyle sistemin işlemesi konusunda işbirliğine gitmeyi tercih ediyorlardı.[615]

Rus İmparatorluğunun topraklarında yaşayan farklı halklara yönelik sistemli bir politika geliştirmesi ise ancak 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Katerina, iktidarı döneminde, kendisinden üç yüzyıl sonra Osmanlı İmparatorluğunu yönetmiş olan II. Mehmet'in yapmış olduğu gibi, İmparatorluk toplumundaki farklılığın yönetimi için, hoşgörüyü temel alan çeşitli düzenlemeler getirmiştir. Bunun öncesinde izlenen politikalar çeşitlilik göstermekle birlikte, büyük ölçüde farklı kimliklerin, özellikle dönemin baskın kimliği olan dini kimliklerin, standartlaştırılması doğrultusundaydı. Bunun anlamı zorla din değiştirme ve asimilasyonun, devletin farklı grupları da içerecek biçimde genişlediği ve bir imparatorluğa dönüştüğü dönemin belirleyici politikası olmasıdır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise daha pragmatik bir dinsel dahil etme modeline yönelerek, "hoş görülen inançlar" fikri geliştirilmiş,

[612] Barkey, **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** s. 31
[613] Belge, **op. cit.**, s. 262
[614] Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** , s. 319 ve Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 162
[615] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 155

böylece farklılığın yönetimi konusunda önemli bir değişikliğe gidilirken bu konudaki Rus politikası Osmanlı politikasına yaklaşmıştır.[616]

2.2.1.4.1.1.1 Osmanlı Millet Sistemi

Osmanlı millet sistemi temel olarak dini farklıklara dayanan bir sistemdi. Dini aidiyetin her türlü aidiyetten önce geldiği bir dönem olan 15. yüzyılda kurumsallaşan millet sisteminin dini farklılıklara göre düzenlenmiş olması olağandır. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi Osmanlı Devleti, kuruluş dönemi itibariyle Müslümanlarla, özellikle Rum Ortodoks Hıristiyanlar arası ilişkilerin oldukça geçişken, esnek ve sınırlarının belirsiz olduğu bir ortamda doğmuş, gerek yeni toprak kazanımları sağlayan fetihler gerekse devlet inşası iki dinin mensupları tarafından beraber gerçekleştirilmiş ve bunun sonucunda iki kültürün sentezinden oluşan bir devlet yapılanması ortaya çıkmıştı. Fakat devletin inşası süreci tamamlandığında bu ilişki de yeniden tanımlandı. Osmanlılar yerleşiklik kazandıkça, yeni destekçiler edindikçe, topraklar üzerindeki yönetimlerini sağlamlaştırdıkça kendi yerel ağlarına, yörelerine ve kimliklerine, hükmetme becerilerine daha fazla güvenir hale gelmiş ve böylece dini sınırlar daha görünür hale gelmiştir.[617] Bu süreç ağ teorisi bağlamında ifade edilecek olursa sonuç, ağları kuran ve dolayısıyla bu ağların merkezinde yer alan grubun – bu durumda Müslümanların – hâkimiyet kurması olmuştur. Tıpkı tımar sisteminde olduğu gibi burada da ağların merkezinde yer alan devlet kurucuları, daha önce ittifak içinde olduğu birimlerin yöneticisi haline gelmiştir. Dolayısıyla millet sistemi, devlete emperyal düzen duygusu ve örgütlenme avantajı sağlamak üzere düzenlenmiştir.[618]

Osmanlı İmparatorluğunda tanımlandığı şekliyle millet sisteminin temelinde hoşgörünün bulunduğu kabul edilir.[619] Bu kabulün temelinde İslam hukukuna göre bir ülke fethedildiğinde, burayı terk etmeyerek yeni devletin egemenliğinde yaşamayı kabul eden halka emân verilerek yapılan zimmet anlaşması gereği İslam devletinin hakimiyetini tanıdığına ve hukukuna riayet edeceğine dair söz vermesi

[616] **Ibid.**, s. 205
[617] **Ibid.**, s. 89
[618] **Ibid.**, s. 151
[619] Bknz. Kemal H. Karpat,Yetkin Yıldırım (Der), **Osmanlı Hoşgörüsü**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012

durumunda önceki hayatını devam ettirmesi, bunun karşılığında İslam devletinin de, zımmî denilen bu gayrimüslim halkın can ve mal güvenliği ile din hürriyetini teminat alması ve Osmanlı'nın bu yapıyı izlemesi yatmaktadır.[620] Bu süreçte "davranışlarda yumuşaklık, esneklik ve muhatabın rızasını arayan yaklaşımlar" anlamındaki istimâlet politikası da devreye girmektedir. Oktay bu siyaseti şu şekilde tanımlamaktadır:

> İstimâlet siyasetinin temel hedeflerinden biri, yönetilenlerin yaşamsal çıkarlarına zarar vermeden mevcut düzeni sürdürmektir. İstimâletle hareket eden iktidar demek, bu yolla halkın rızasını sağlamaya çalışan yönetim anlayışı demektir. Asıl hedef, yerleşik düzenin sorgulanmadan işlemesini sağlayacak biçimde, halkın memnuniyetini kazanmaktır.[621]

Millet sisteminde cemaatlere tanınan haklar karşılığında cemaatten beklenen merkezi devlet otoritesine mutlak siyasi itaatti ve cemaat liderleri aynı zamanda bunun sağlanmasından da sorumluydu.[622] Bu açıdan bakıldığında Ekinci'ye göre millet sistemi, ülke içindeki bir özerklikten çok, devletin, "vatandaşlar üzerinde kontrolü ve vergilerin tek elden toplanmasını temin etmek" amacının yanı sıra, gayrimüslim tebaanın dini ihtiyaçlarının karşılanması konusundaki kamu görevinin yerine getirilmesi gibi, pratik bir düşünceyle kurduğu bir sistemdi.[623] Bunun yanı sıra gayrimüslim tebaanın cizye olarak adlandırılan bir vergi ödemesi gerekiyordu. Cizye esas olarak gayrimüslimlerin askerlik hizmeti yapmamaları karşılığında alınan bir vergiydi. Gülsoy cizyenin hukuki meşruiyetinin, cizye ödemeyi kabul eden gayrimüslimlerin her türlü temel haklarının devletçe eksiksiz temin edilmesinden kaynaklandığını, tebaasının can, mal, namus ve dini özgürlüklerini koruma gücünü kaybeden bir devletin, hukuken cizye alma hakkını da kaybedeceğini belirtmektedir.[624]

---

[620] Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk",** İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008, s. 316

[621] Cemil Oktay, "Bizans Siyasi İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasi İdeolojisi'ne", s. 32

[622] Belge, **op. cit.,** s. 259. Belge bu duruma örnek olarak, 19. yüzyıl başında Yunan Bağımsızlık Savaşı patladığında II. Mahmut'un idam ettirdiği patriğin Yunan bağımsızlığını desteklemekten çok – ki böyle bir destek söz konusu değildi- cemaati gerektiği gibi zapt edememekten suçlu bulunmasını göstermektedir.

[623] Ekinci, **op. cit.**s. 322

[624] Ufuk Gülsoy, **Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri,** İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 193

Cizyenin devletin gelir kaynakları arasında önemli bir yere sahip olması nedeniyle Belge, devletin cizyeden elde ettiği bu gelirlere sahip olmasının, halkın en azından bir kısmının gayrimüslim olmasını gerektirmesinin, Osmanlı'nın gayrimüslimleri asimile etmeme doğrultusundaki politikasında etkili olduğu açıklamasının akla yakın olduğunu söylemektedir.[625] Osmanlı sultanlarının Hıristiyan ve Yahudi nüfusu Müslümanlaştırmak için planlı çabalara girişmediği konusunda hem fikir olan Faroqhi ise reaya açısından Müslüman olmanın çekici yanları olduğunu, cizye vergisi ödeme zorunluluğu, mahkemedeki tanıklıklarının Müslümanlarınkine göre daha değersiz oluşu, siyasal alanda yer edinme konusundaki dezavantajları, toplumda saygı görmeme, belli kıyafetler giyme zorunluluğu, binek hayvanı kullanımının yasaklanması, camilerin yakınında oturmalarına izin verilmemesinin yanı sıra bazı dönemlerde sultanın din değiştirenlere hazineden para veriyor olmasının bazı kimselerin din değiştirmesine yol açmış olabileceğini dile getirmektedir.[626] Bununla birlikte Ercan Osmanlı yönetiminin gayrimüslimlerin Müslümanlaşmasını ödüllendirmek suretiyle teşvik etmekle birlikte, İslam hukukunun gereklerinin yanı sıra vergi gelirlerinde azalma olmaması için de dinsel hoşgörü politikası uyguladığını belirtmektedir.[627]

Macit Kenanoğlu ise millet sisteminin altında yatan ekonomik gerekçelerle ilgili açıklamaları bir adım ileri taşıyarak aslında bu yapılanmanın bir tür dini temelli iltizam sistemi olduğunu öne sürmektedir.[628] Aynı şekilde Ekinci de, patrikliğin, zımmilerin dini ihtiyaçlarının karşılanması ve bunlardan alınan vergilerin toplanması için verilen bir nevi iltizam, patriğin de mültezim sayıldığını dile getirmektedir.[629]

Millet sistemi çerçevesinde farklı dini gruplara tanınan hoşgörü, bu gruplara müdahale edilmediği ve herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadıkları anlamına gelmemektedir. Örneğin, gayrimüslimlerin kıyafetlerine İslam hukukuna uygun olarak çeşitli kısıtlamalar getirildiği gibi, farklı cemaatlerin farklı renk ve kumaşta

---

[625] Belge, **op. cit.**, s. 262
[626] Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,** s. 28-29
[627] Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimlar: Kuruluş'tan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,** Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s. 139
[628] M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek,** İstanbul, Klasik Yayınları, 2007.
[629] Ekinci, **Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk",** s. 322

giysiler gitmeleri ve başlıklar takmaları gerekiyordu.[630] Böylece cemaatler arasındaki ayrım görünür kılınmış oluyordu. Bunun yanı sıra gayrimüslim tebaanın yapabileceği meslekler kısıtlıydı. Cizye karşılığı askerlikten muaf tutulmalarının, yani asker olamamalarının yanı sıra devlet görevleri de büyük ölçüde gayrimüslimlere kapalıydı. Dolayısıyla gayrimüslimler için ekonomik alanda çalışmak dışında bir seçenek yok gibiydi. Dolayısıyla bu gruplar daha çok ticaret, finans gibi ekonomik faaliyetlerle ilgileniyorlardı. Müslümanların özellikle imparatorluğun kuruluş ve yükselme dönemlerde bu tip işlere sıcak bakmamaları, hatta bu işleri yapanları küçümsemeleri; buna ek olarak devletin de Müslümanların var olan güçlerine ek olarak ekonomik olarak da güçlenmelerini istememesi, ekonomik alanın neredeyse tamamının gayrimüslimlerin elinde toplanmasına neden oldu. Ancak dünyada kapitalist sistemin egemen olmaya başlamasıyla ekonominin önemi giderek artıp, ekonomi her şeyi belirler hale geldiğinde bu durum Müslüman-Türk Osmanlı nüfusu için büyük bir sorun haline gelmiştir.[631]

Bunun yanı sıra her ne kadar her cemaat kendi hukukuna göre yönetiliyor ve buna bağlı olarak da İmparatorluk içinde her dine ait şerri hukuk, örfi hukukla yan yana var olsa da İslam hukukun her zaman önceliği vardı ve 14. yüzyıldan itibaren kurulan mahkeme şebekesiyle sultanın bütün tebaasının bir İslam mahkemesinin yetki alanına girmesi sağlanmıştı.[632] Çünkü bir Müslüman'la bir gayrimüslim arasındaki davalar ancak bu mahkemelere götürülebilir ve İslam hukukuna göre çözülebilirdi. Herhangi bir gayrimüslimin bir Müslüman'la yaşadığı sorunun kendi hukukuna göre ve kendi mahkemelerinde çözülmesini talep etmesi mümkün değildi.

---

630 Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),** Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları, 1989, s. 19-20. Bozkurt'un gayrimüslimlerin kıyafetleriyle ilgili düzenlemelere verdiği bazı örnekler şu şekildedir: "Çeşitli zımmi topluluklar farklı renkte elbise giyip başlık takarlardı. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi idi."; "İstanbul kadısının 1580 tarihli bir hükmünde Hıristiyanların sarık sarmalarının yasak olduğu hatırlatılarak Yahudilerin elbiselerinin keten olacağı bildirilmişti."; "1568 tarihli bir fermanda Hıristiyanların yakalı kaftan, kıymetli kumaştan, özellikle ipek elbise, ince tülbent, kürk ve sarık taşımaları yasaklanmıştı"; "Zımmiler hamamlarda farklı renk havlu alırlar, y-takunya da giyemezlerdi"; "1630 tarihli bir fermada ise İstanbul'daki zımmilerin samur kürk, kalpak, atlas elbise giymeleri, ata binmeleri, kadınların Müslüman tarz ve kıyafetinde giyinmeleri, ferace ve yaşmak takmaları yasaklanmıştı."; 1766 tarihli bir fermanda da Yahudilerin Hıristiyanlara ait renkte ve Müslümanlara ait kalitede kumaş ve kürk giyip, ata ve izinsiz kayığa binmeleri yasaklanmıştı."

631 Murat Belge, **op. cit.**, s. 264

632 Colin Imber, **Osmanlı İmparatorluğu: 1300-1650,** İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 284

Öte yandan bir Müslüman'ın da gayrimüslim bir mahkemeye başvurabilmesi söz konusu değildi; gayrimüslim mahkemeleri Müslümanlara kapalıydı. Ancak bunun tersi söz konusu değildi. Gayrimüslimler isterlerse Müslüman mahkemelerine başvurabiliyorlardı ve İslam hukukunun kendi lehlerine olduğu durumlarda sıkça bu yolu kullanıyorlardı.

Bunun yanı sıra, daha önce de belirtildiği gibi, millet sisteminin dayandığı hoşgörü gayrimüslim tebaanın toplumda hoş karşılandıkları anlamına da gelmiyordu. Hoşgörü devlet tarafından geliştirilmiş bir politikaydı ancak yerel ve bireysel düzeyde bu hoşgörünün ihlal edildiği ciddi örneklere rastlamak mümkündür.[633] Aynı noktanın altını çizen Faroqhi de, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerine hoşgörüyle yaklaşılıyor olsa bile, bu cemaatlere mensup olanlara pek de fazla saygı duyulmadığını belirtmektedir.[634]

Murat Belge Osmanlı millet sistemiyle ilgili ilginç bir noktaya dikkat çekmektedir; Osmanlı Devleti İslam dışındaki dinlere karşı gösterdiği hoşgörüyü, İslam içindeki görüş ayrılıklarına karşı göstermemektedir.[635] Belge'ye göre bu durum, "içinden vurulma" korkusundan ileri gelen bir gerginliğin sonucudur ve bir grubun, kendi içinden çıkan ve "hain" saydığı başka gruplara karşı çok daha acımasız olması, Osmanlılarla sınırlı bir özellik değildir. Bu bağlamda Osmanlılar da, sadece Müslüman gruplar içindeki farklı inanışlara değil, kozmopolit bir imparatorluğu yöneten hanedan olarak geleneksel müttefikleri olan cemaat temsilciliklerine saygı gösterme için, "yoldan sapan" herkese, Katolik olan Ermeniler veya Sabetaycı Yahudilere de sert davranmıştır. Zımmilerin mezhep değiştirmelerine yönelik münferit girişimler farklı padişahlar tarafından fermanlarla önlenmeye çalışılırken, II. Mahmut döneminde çıkarılan bir fermanla Hıristiyanların mezhep değiştirmeleri kesin olarak yasaklanmıştır.[636] Benzer bir biçimde Rus İmparatorluğu'nda da farklı dinlerin korunması kabul edildikten sonra bile bu dinler içindeki ayrımlar sert bir biçimde ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

---

[633] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar**, s. 155
[634] Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,** s. 29
[635] Belge, **op. cit.**, s. 71.
[636] Bozkurt, **op. cit.**, s. 22

Osmanlı millet sisteminin farklı dini grupları dinleri değiştirmeye zorlamadan oldukları gibi kabul etmesinin yanı sıra alışageldikleri düzenlerini korumalarına izin vererek iç işleyişlerine müdahale etmemesi bu sistemin idealize edilmesini de beraberinde getirmiş olmasına karşılık bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli noktaların da gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi millet sistemi her ne kadar bir hoşgörü sistemi olsa da özgürlük ve eşitlik üzerene kurulu değildi. Zaten hoşgörü olgusunun kendisi de esas olarak bu doğrultudadır; eşitlik değil üstünlük içermektedir. Dolayısıyla Belge'nin de dikkat çektiği gibi, millet sistemi çerçevesinde farklı inanç ve pratiklere hoşgörü ortamının gerisinde herkesin istediği inancı benimseme özgürlüğüne sahip olması veya bütün inançlar gibi bütün insanların da eşit sayılması gerektiği gibi ilkeler yoktu, çünkü Osmanlı düşünce geleneğinde özgürlük ve eşitlik gibi ilkeler olmadığı gibi, bu düşünce geleneği özünde bu tip ilklere karşıydı.[637] Seton-Watson bu durumun bütün imparatorluklar için geçeli olduğunu, yeni çağdan önce gelişmiş imparatorluklarda, "durumları ilahi hukuk kavramına göre tespit edilmiş tebaalardan, hükümdarlarına sadakatle itaat ve hizmet etmeleri" istenirken, belirli bir kitleye mensup bütün fertler de ikinci sınıf tebaalar olarak görüldüğünü dile getirmektedir.[638] Bunun anlamı imparatorlukta yaşayan insanların eşit olamaması gibi cemaatler arasında da bir eşitlik olmamasıydı. Millet-i hakime olan Müslümanlar hiyerarşinin en üst basamağında yer alırken, Rum Ortodoks cemaati de hiyerarşide diğer cemaatlerden daha üstte bulunuyordu. Bu eşitsizlik herkesin eşit Osmanlı yurttaşları olarak kabul edildikleri Tanzimat Fermanı'na kadar devam etmiştir. Belge'ye göre bu durum hoşgörü politikasının, belirli bir felsefenin, bilinçli bir düşüncenin ürünü değil, pratik durum karşısında zaman içinde oluşturulmuş pragmatik bir tutumun sonucu olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde Barkey de bu sistemin temelini oluşturan hoşgörü anlayışının hoşgörü idealleri ya da kültürüyle bir ilgisi olmadığı gibi eşitlik ya da emperyal bir ortamda "çokkültürcülüğün" bir biçimi de olmadığını belirtmektedir.[639]

[637] Belge, **op. cit.**, s. 262
[638] Hugh Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", s. 525
[639] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 150

Nitekim Osmanlı imparatorluğunda cemaatler arasında bir kaynaşma söz konusu değildi. Osmanlı millet sistemini tanımlarken cemaatlerin "kompartıman" olarak tanımlanmasının nedeni de budur. Bunun anlamı cemaatlerin yan yana ama birbirlerine karışmadan yaşamalardır. Ekinci'nin de ifade ettiği gibi, "her millet kendi kompartımanında yaşar; çalışma, yükselme faaliyetleri ve sosyal mobilite kendi kompartımanında yürür. … Kompartımanlar arası geçiş ancak o dine giriş ile olur. Farklı millet mensuplarının, birbirleriyle evlenmesi düşünülemez; aynı mahallede yaşaması nadirdir; dostluk münasebetleri sınırlıdır." [640] Nitekim Bozkurt da, millet sistemiyle "zımmilere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde müsamaha gösterilirken, bir yandan da Müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak toplumdaki dini hassasiyet"in korunduğunu[641] ifade ederken, aslında bu durumun Müslüman halk tarafından nasıl karşılandığı noktasına değinmektedir. Dolayısıyla millet sistemini bağlamında hoşgörünün anlamı ve içeriği, halkın az çok zulme maruz kalmaması ama toplumda da tam anlamıyla hoş karşılanan mensuplar ya da cemaatler olarak kabul edilmemesi, ikinci sınıf statüde olduklarını kabul ettikleri ve İslami düzende rahatsızlık yaratmadıkları ya da bu düzene karşı çıkmadıkları sürece gayrimüslimlere zulmedilmeyeceğidir.[642]

Devletin genişlediği ve gelir kaynaklarını arttırdığı dönemlerde millet sistemi sorunsuz bir biçimde işlerken, dünya genelinde koşulların değişmesiyle birlikte devlet alışık olmadığı sorunlarla karşılaşmaya ve bu sorunların sonuçları halk kitlelerine yansımaya başladığında, ilk bozulan cemaatler arası uyum olmuştur.[643] 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın içinde bulunduğu sürekli savaş ortamı ve bu savaşlarda aldığı yenilgiler, bir yandan Osmanlı'nın olağandışı zamanlarda alınan vergileri arttırması ve sıklaştırmasına neden olurken, halkın bu gelişmeye verdiği tepki, Osmanlı'nın yenilebilir olduğu algınsının da eklenmesiyle devlete karşı ayaklanmak şeklini alabiliyordu. Örneğin Kunt, II. Viyana kuşatması sonrasında Osmanlı ile Avrupa devletleri arasında gerçekleşen savaş boyunca, Venedik'in Mora'da Rum halktan, Dalmaçya kıyılarında Hırvat, Karadağlı ve Arnavut halktan

[640] Ekinci **op. cit.**, s. 316-317
[641] Bozkurt, **op. cit.** s. 10
[642] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 151-152
[643] Belge, **op. cit.**, s. 262

destek aldığını, Macaristan cephesinde ise Avusturya ordularının peşinden ayaklanan Sırp çetelerine rastlandığını belirtmekte, ancak Osmanlı reayasının düşmana destek olmasında, ya da savaş ortamından yararlanarak ayaklanmasında milliyetçilik duygularından söz etmenin mümkün olmadığının da altını çizmektedir.[644] Bununla birlikte ilerleyen dönemde tepkinin alacağı biçim tam olarak da buydu. Çünkü Belge'nin de belirttiği gibi toplumsal kriz dönemlerinde insan kendi yoksunluklarının sorumlusu olarak başkalarını görerek, bu kişilere karşı cephe alırlar ve bu da toplumsal uyumun bozulmasına neden olur. Bu şekilde, 19. yüzyılda ortaya çıkacak milliyetçilik ideolojisinin ihtiyaç duyduğu "öteki" ve "düşman" imgesi için gerekli alt yapı sağlanmıştır.[645]

Üstelik Osmanlı'nın askeri başarısızlıkları ve yönetime kaşı çıkan isyanlar ve bu isyanlarla padişahların değiştirilmeye başlanması askeri-siyasi otoritenin zayıflaması ve ulemanın rolü ve etkinliğinin artmasına yol açmıştı. Bu durum devlet ideolojisinde Sünni-İslami tutumun ağır basmasının yanı sıra dini ayrımların giderek daha belirgin hale gelmesine ve devlet kendisini İslami ideolojiye göre tanımladıkça gayrimüslimlerin dışlanıp yabancılaşmasına neden oldu.[646] Kunt'a göre bunun en önemli sonucu gayrimüslim cemaatlerin giderek kendi içlerine kapanmaları, buna bağlı olarak da cemaat içi dayanışmanın gelişerek milliyetçiliğin gelişimi için uygun bir zemin yaratmış olmasıdır.

2.2.1.4.1.1.2 Rus Milliyetler Politikası

Rus İmparatorluğu'nun Moskova Prensliğinin son dönemlerinden itibaren, Ortodoks-Slav olmayan halkların yaşadıkları bölgelere doğru genişlemesinde Ortodoks Kilisesinin de etkisi ve katılımıyla, katı bir zorla din değiştirme politikası izlenmiş, bu politika da kutsal misyon ve medeniyet götürme söylemleriyle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim Rus İmparatorluğu'nda, ilk zamanlarından itibaren, siyasi oluşum ile dini makamlar imparatorluğu yönetmek için yan yana çalışmıştır.[647]

---

[644] Kunt, **op. cit.**, s. 48
[645] Belge, **op. cit.**, s. 263
[646] Kunt, **op. cit.**, s. 67
[647] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 204

Kazan ve Astrahan Hanlıklarının fethiyle sadece farklı bir dinin egemen olduğu değil aynı zamanda Rusya'nın bu dönemde sahip olduğundan çok daha zengin bir etnik çeşitliliğe de sahip olan bir bölge Rus yönetimi altına girmişti. Kazan ve Astrahan'ın fethi bir Haçlı seferi olarak sunulmuş ve dini temellerle meşrulaştırılmaya çalışılmıştı. De Madariaga'nın da belirttiği gibi, "dini taassup Kazan'a yapılan haçlı seferlerinin doğal ilham kaynağı değildi, bilakis Kilise'nin bilinçli çabalarıyla öyle imiş gibi gösterildi.[648] Bu durum fetih sonrası burada izlenen politikayı da şekillendirmiştir. Dini bir savaş yürütülmesi, daha önce de belirtildiği gibi, dinin yayılmasını da içermektedir. Osmanlı Devleti için istisnai bir uygulama olan zorla din değiştirme Rusya'da, emperyal yayılmanın ilk dönemlerinde yaygın olarak uygulanmıştır. Bunun ilk aşaması da Hanlığın fethinden sonra Kazan'ın Rus Ortodoks Kilisesine bağlı ayrı bir idari birim haline getirilerek Hıristiyanlığın yayılması için bir sıçrama tahtası olarak kurgulanmasıdır.[649] Bu süreçte Rus Ortodoks Kilisesinin önde gelen din adamlarının da tavsiye ve kararlarıyla Kazan ve Astrahan'da yaygın ve çoğu zaman güç kullanımını da içeren bir Hıristiyanlaştırma politikası yürütülmüştür.[650] Bunun için de tıpkı İstanbul'un Osmanlı tarafından fethi sonrasında bu şehrin bir Müslüman kenti haline getirilmesi için imar çalışmalarının yürütülmesi gibi Kazan'da da şehre Hıristiyan bir nitelik kazandırmak üzere bir yandan camiler yıkılırken bir yandan da bunların yerine görkemli kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Huttenbach'a göre Rus İmparatorluğunun başka hiçbir bölgesinde devletle kilise Kazan'da olduğu kadar uyum içinde çalışmamıştır.[651] Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda devşirme sistemine bağlı istisnai bir uygulama olan din değiştirme, söz konusu dönemde Rusya'da yaygın olarak uygulanmıştır. Fakat Rusya'nın din değiştirme yönündeki faaliyeti esas olarak Ortodoks Kilisesiyle, Ortodoks Kilisesinin Rus devletiyle yakın ilişkisiyle ve en çok da Ruslaştırmayı hedefleyen temeldeki planıyla bağlantılıydı.[652]

---

[648] Isabel de Madariaga, **op. cit.,**s. 119
[649] Huttenbach, **op. cit.**, s.64
[650] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 27
[651] Huttenbach, **op. cit.,** s. 66. Huttenbach Moskova tarafından uygulanan bu politikanın, Altın Orda'nın izlediği politikanın tam tersi olduğunu, Rusları Hıristiyanlıktan uzaklaştırmamalarının sonucunda bu halkın Moğol devletine eklemlenmesinin de gerçekleştirilemediğini ifade etmektedir.
[652] Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** s. 166

Bununla birlikte henüz bu erken dönemde de Rus politikası tamamen farklılıkların ortadan kaldırılmasına yönelik olmamıştır. Bunda en belirleyici etken fethedilen bölgelerdeki halkların yabancı yönetimine ve zorla din değiştirmeye gösterdikleri tepkidir. Bu bağlamda meydana gelen ayaklanmaların sonlandırılmasında şiddet yoluyla bastırma yönteminin yanı sıra özellikle bu yöntemin çözüm getirmeyeceği ve yerel halkın sadakatini sağlayamayacağının anlaşıldığı durumlarda uzlaşma ve hoşgörü de devreye girmiştir. Böylece, Kappeler'in ifadesiyle geleneksel pragmatik devlet politikası saldırgan ve hoşgörüsüz kilise politikasına galip gelmiştir.[653]

Ancak bu hoşgörü politikasının süreklilik kazanması mümkün olmamış ve Petro döneminde yeniden Rus olmayanların imparatorluğa zorla entegre edilmesi politikasına geri dönülmüştür. Esas olarak Petro döneminin zora dayalı politikası sadece Rus olmayanların değil, Rusların da dönüştürülmesini içeriyordu. Dönemin Batılılaşma politikası çerçevesinde Rus halkının giyim tarzını değiştirerek Avrupa tarzı giyinmeleri zorunlu hale getirilirken, sakal ve bıyık yasaklandı. Rusya'yı, Batı modeline göre sistemli, düzenli ve tek tip bir mutlakıyetçi devlete dönüştürme amacı Rus olmayanların, daha önce saygı gösterilmiş hakları ve gelenekleri için bir alan içermiyordu.[654] Bu doğrultuda ilk adım Müslüman toprak sahipleriyle kurulan işbirliğinin sonlandırılması ve bu kişilere Hıristiyanlığı kabul etmeleri, aksi takdirde topraklarına el konulacağının bildirilmesiydi. Müslüman toprak sahiplerinin en zengin kesimini oluşturan küçük bir kısmı Ortodoksluğa geçmeyi kabul edip topraklarını ve Rus aristokrasisindeki konumlarını koruyup ve ilerleyen yıllarda da büyük ölçüde Ruslaşırken, büyük çoğunluk Ortodoksluğa geçmeyi reddedip bunun sonucunda topraklarını kaybederek, genellikle ticaret olmak üzere başka ekonomik faaliyetlere yönelirken, toprak sahibi olmayan köylüler içinse din değiştirmeleri için bazı ekonomik avantajlar getirilmiş, Hıristiyanlığı kabul edenlerden üç yıl boyunca vergi alınmayacağı gibi bu kişilerin ordu için asker sağlama zorunluluğu kaldırılmış, bu kişilerin yükümlülükleri ise Hıristiyanlığa geçmeyen diğerlerine devredilmiştir.[655] Ancak toprak sahipleri için olduğu gibi köylüler için de getirilen zorlayıcı

[653] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 27
[654] **Ibid.**, s. 31
[655] **Ibid.**, s. 31-32

yükümlükler Hıristiyanlaşmanın istenilen oranda gerçekleşmesini sağlayamamanın yanı sıra şiddetli direnişlere neden oldu. Dolayısıyla başarısızlığa uğramış olan bu zorla din değiştirme politikasından bir kez daha vazgeçildi.

Rus İmparatorluğu'nun batıda gerçekleştirdiği fetihler sonucu ele geçirdiği topraklar uyguladığı farklılıklar politikası ise doğu ve güney genişlemelerinde uyguladığı politikalardan önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Batıda ele geçirdiği topraklarda Rusya'nın izlediği politika temel olarak farklılıkların korunması doğrultusunda olmuştur. Buna bağlı olarak Batıdaki Rus olmayan etnik gruplar Rus yönetimine doğu ve güneydeki etnik gruplardan daha az direniş göstermişler, hatta doğu Ukrayna'da olduğu gibi Rusya'ya entegrasyon süreci bir dereceye kadar gönüllü bile olmuştur.[656] Bunun nedeni Kappeler'in de belirttiği gibi, Rus olmayanların büyük çoğunluğu için Rus idaresinin sadece bir yönetici değişikliği haline gelmesi, sosyal ve siyasal düzende değişiklik yapılmaması ve bu bölgeye büyük ölçüde özerklik tanınması nedeniyle Rus yönetiminin kabul edilmesinin kolay olmasıdır. Bunda Rus aristokrasisine eklemlenen Ukrayna aristokrasisinin de önemli katkısı olmuştur. Ancak Petro döneminde merkezin Ukrayna üzerindeki kontrolü sıkılaştırıldı. Bu durum uzun yıllar süren Büyük Kuzey Savaşı nedeniyle sınır bölgelerinin öneminin artmasının yanı sıra bu savaş sırasında Kossak atamanı Mazepa'nın İsveç tarafında geçerek Rusya'ya karşı savaşmasından kaynaklanmaktaydı. Rusya'nın buna verdiği yanıt, ilerleyen yıllarda ortaya çıkacak Ruslaştırma politikasının ilk örneklerinin Ukrayna üzerinde uygulanması oldu. Petro 1714 yılında yayınladığı bir buyrukla Ukraynalılarla Rusları karıştırma ve Ukrayna'ya Rus görevlilerin getirilmesine vurgu yapıyor, bu konuyla ilgili savları İngiltere'nin İskoçya, Galler ve İrlanda'ya yönelik başarılı politikalarına atıflarla destekliyordu.[657]

Rus İmparatorluğu'nun batıya doğru genişlemesinde topraklarına kattığı bir diğer toprak olan Baltık bölgesinde özellikle Estonya ve Letonya'nın (Livonya) fethedilmesi bu dönemdeki imparatorluk politikası açısından büyük önem taşımaktadır. I. Petro döneminde fethedilen bu bölgeler, İmparatorluğu modern ve

[656] **Ibid.**, s. 103
[657] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 241

Batılı bir imparatorluk haline getirmek isteyen Petro için batıya açılan bir pencereydi. Bu nedenle Petro ilhaktan sonra yayınladığı bildiride, bölge halkının yerel özgürlüklerinin ve Lutheran Kilisesi'nin varlığının ve çalışmalarının tanınacağını bildirmiş, şehrin batıya dönük kimliğinde önemli rol oynayacak pek çok soylu Baltık ailesinin Petersburg'a yerleşmesini teşvik etmiştir.[658]

Rus İmparatorluğu için tamamen yabancı olan bu bölgedeki aristokrasinin ve kentsel nüfusun yapısı Petro'nun bütün Rusya'ya uygulamak istediği reformcu fikirlere çok uygundu ve bu nedenle batıdaki Rus milliyetler politikası açısından, imparatorluğun bütünleştirilmesi ve sistematize edilmesine yönelik mutlakıyetçi idealler ile bu toplumların Rus Batılılaşması için bir köprü ve model işlevi görmeleri bağlamında bir ikilem ortaya çıkmakla birlikte Rusya'nın bu ikilemde tercihi, Estonya ve Livonya'nın Alman elitlerinin ekonomik, idari, askeri ve entelektüel yeteneklerini Rusya'nın modernleşmesi için kullanmak doğrultusunda oldu ve Avrupalı Rusya için prototip oluşturduğu için bu bölgedeki geleneksel yapılar değiştirilmedi.[659] Bu bağlamda Lüteryen inancının varlığının korunmasının yanı sıra Almancanın yönetimde ve mahkemelerde kullanılmasına izin verildi. Kappeler'in belirttiği gibi Rusya'nın Baltık eyaletlerinde yüksek derecede hoşgörülü bir milliyetler politikası izlemesi kendi tasarrufunda çok az uzman olması ve bu konuda Rus olmayanlara bağımlı olmasından kaynaklanmaktadır. Münkler de imparatorluğun idaresi için Rus olmayanlara başvurulmasını, emperyalizm kuramlarıyla açıklanamayan, Rusya'ya özgü bir unsur olarak nitelendirmektedir.[660] Ayrıcalıkları ve mülkiyetlerinin korunması karşılığında Rus olmayan elitlerden beklenen çevre bölgeleri ve buralardaki nüfusu kontrol etmeleri ve yönetmeleri ve imparatorluğun yönetimi, ordusu ve kültürel hayatına katkıda bulunmalarıydı.[661] Böylece bir yandan yerel elitlere verilen ayrıcalıklarla, Rusya'nın emperyal genişlemesinden yarar sağlayan ve pozisyon ve kariyerlerini Rus yönetimine borçlu olan[662] bir grup oluşturularak bu grubun işbirliği sağlanırken diğer yandan yerel gelenek ve uygulamalarda bir değişikliğe gidilmemesi dolayısıyla yerel halkın da çok

[658] Kezban Acar, **op. cit**, s. 131
[659] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 71-74
[660] Münkler, **op. cit**, s. 46
[661] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 103-104
[662] Münkler, **op. cit**, s. 47

fazla karşı koymaması sonucu bu bölgelerin İmparatorlukla nispeten sorunsuz bir ilişkisi olmuş, buna karşılık bölgenin İmparatorlukla entegrasyonu da düşük seviye de kalmıştır.

II. Katerina döneminde milliyetler politikası bağlamında zorlayıcı ve ayrılıkçı uygulamaların çoğu kaldırıldı. Böylece yerel elitlerle işbirliği doğrultusundaki geleneksel politikaya geri dönülerek Müslüman aristokratlar yeniden Rus aristokrasisine dahil edildiği gibi Tatar tüccarlara Hıristiyanların girmesinin yasak olduğu Orta Asya'da Rusya adına ticaret yapmaları için önemli ayrıcalıklar tanındı ve Müslüman din adamları bir müftü başkanlığında devlet örgütlenmesi içine alındı.[663] Georgeon Tatarların bu konumunun, Rumların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumuna benzediğini belirtmektedir. Buna göre: "Ortodoks milletinin bünyesindeki Rumlar gibi Tatarlar da Rusya Müslümanlarının bünyesinde kültürel ve ekonomik bakımdan seçkin bir kesim oluşturuyorlardı. Yine onlar gibi, Doğu-Batı ticaretindeki rollerinden dolayı yüksek bir gelişme düzeyi elde etmişlerdi. Rum burjuvazisi, papaz ve tüccarlarını Balkanlara nasıl gönderdiyse, Tatar tüccar ve din adamları da Rusya ve Türkistan'daki Müslüman toplulukların arasına öyle yayılmışlardı. Her iki burjuvazinin yapısında da yayılma ve hegemonya kurma eğilimi vardı."[664] Tatarlar açısından bu eğilim, güçlü ve gelişmiş Rus bürokrasisi ve burjuvazisinin varlığı nedeniyle başarıya ulaşamazken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar her iki alanda da kendilerine yer bulmuşlardır. Bu durumun iki grup açısından da sonuçları, 19. yüzyılla birlikte, içinde bulundukları toplumlarda milliyetçi düşüncenin öncüleri olmalarıdır.

İmparatorluğun Müslüman coğrafyasına yönelik bir hoşgörü politikası geliştiren II. Katerina, daha önceki dönemde Ukrayna'da uygulanan hoşgörü politikasını ise sona erdirdi. Çariçeye göre Ukrayna'nın sahip olduğu özerklik derecesi Rus modernleşmesine engel olduğu gibi çarlık otokrasisi için de potansiyel bir tehlikeydi.[665] Kappeler'e göre bu durum Rusya'nın bu dönemde Karadeniz'in kuzeyine yönelik genişleme hareketinin Ukrayna'yı stratejik ve ekonomik açından

[663] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History**, s. 32
[664] François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935),** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 9
[665] Andreas Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 67

daha da önemli kılmasıyla ilişkilidir. Ukrayna'nın sahip olduğu özerk yapı, bu ülkenin çok kısa bir süre içinde Rusya'ya entegre edilmesiyle ortadan kalkmıştır. Entegrasyon sürecinin kısa olması büyük ölçüde bu ülkenin Rusya'yla aynı kültür ve dil ailesini paylaşmasıyla da ilgiliydi. Rusya açısından "Küçük Rusya" olarak adlandırdıkları bu ülkenin kendi devletlerine katılması bu ülkenin tarihsel miraslarıyla da ilgiliydi. Söz konusu politikayı pekiştirmek için iki toplum arasındaki yakınlığı vurgulamanın yanı sıra farklılıkların ortadan kaldırılması da gündeme gelmiştir. Ortodoks olmakla birlikte Papalığa bağlı olan Uniat Kilisesi, Ortodoksluktan bir sapma olarak görüldüğünden yasaklanmış, başka dinlere gösterilen hoşgörü bu kilisenin mensuplarına gösterilmemiştir.

Bu yaklaşımın benzerini Osmanlı İmparatorluğu'nda da görmek mümkündür. Osmanlı millet sisteminin dayanağını oluşturduğu söylenebilecek olan farklı dinlere karşı hoşgörü, İslam içindeki ayrılıklara karşı gösterilmemiştir. Bu her şeyden önce dinin ve dini söylemin dönemin pek çok devleti için olduğu gibi Osmanlı ve Rus İmparatorlukları için de ideolojik gücün önemli bir parçası olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Devletin iktidarının, meşruiyetinin ve gücünün önemli kaynaklarından olan din içerisindeki ayrımlara izin vermesi bir anlamda meşruiyetinin de sorgulanması anlamına geleceğinden imparatorluk çağında din içindeki ayrımlara, farklı yorumlara ve alternatif odaklara izin verilmesi söz konusu değildi.

Rusya'nın Ukrayna'da örneği görülen hoşgörüden uzaklaşan uygulamalarının bir diğer odağı Belarus olmuştur. Ukraynalılar gibi Ruslarla dilsel ve dini akrabalığı olan Belaruslular da 18. yüzyıldan itibaren zorla İmparatorluğa entegre edilmeye çalışılmışlardı. Ukrayna ve Belarus'a yönelik olarak, İmparatorluğun geri kalanından daha farklı bir politika benimsenmesi bu iki ülkelerin stratejik öneminden çok, halklarının Rusya'nın ve Rusların bir parçası olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu iki topluluğa ait herhangi bir farklılığın kabul edilerek korunmasının İmparatorluğun, Çarın dini ve siyasi liderliğinde Ortodokslar ve Ruslar arasındaki bütünlüğün bozulmasına neden olacağından endişe ediliyordu. Moskova Prensliği'nden itibaren Rus devletlerinin bir araya getirilmesi ve Hıristiyanlığın yayılması devletin önde gelen hedeflerinden olduğundan, bu konuda

verilecek herhangi bir taviz devletin üzerine kurulu olduğu temellerin sorgulanmasına neden olabilirdi. Buradaki temel sorun bu iki topluluğun Rus olarak kabul edilmesi, Rus dilinin, Rus kültürünün, Rus tarihinin bir parçası olarak görülmesiydi. Ancak özellikle 19. yüzyılda daha belirginleşen bir biçimde bu halklar kendi ayrı kimliklerini savunmuşlar ve geliştirmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte Rusya'nın baskısını sürekli olarak hissetmişler, Çarlığın sona ermesinden sonra kendi devletlerine sahip olmakla birlikte, Sovyetler Birliği'nin bir parçası olarak Rus baskısını hissetmeye devam etmişlerdir.

19. yüzyıla yaklaşırken Rusya milliyetler politikasını kurumsallaştırmak üzere önemli bir adım attı. 1767 yılında oluşturulan Yeni Hukuk Düzeni Komisyonu 1798 yılında yaptığı bir çalışma çerçevesinde Rus olmayan toplulukların "farklı bir kökenden gelen" anlamında bir Rusça kelime olan *inorodtsy* olarak tanımlanması yönünde bir karar aldı. Esas olarak Sibirya ve Orta Asya'nın, çoğunlukla göçebe olan halklarını nitelemek için geliştirilen bir kavram olan ve bu haliyle Kırgızlar, Samoyedler, Kamlıklar gibi halkları içeren *inorodtsy* 1822 yılında yasal bir statü olarak kabul edildi. 1822 Düzenlemesinde benimsenen genel yaklaşıma göre *inorodtsy*, İmparatorluğun bazı temel yasalarının uygulanmasının uygun olmadığı ve bu nedenle özel bir korumaya ihtiyaç duyan halklarını tanımlayan bir kategori olarak ortaya kondu.[666] Bununla birlikte söz konusu yasal düzenlemenin esas amacı medeniyet seviyesinde geri kalmış halklar olarak tanımlanan Rus olmayan halkların, Rus medeniyet düzeyine yükseltilmesi, büyük oranda göçebe halklardan oluşan bu grupların yerleşik Rus nüfusu arasına katılmasıdır. Bu yönüyle Rus İmparatorluğu'nun medeniyet götürme ve aydınlatma misyonu söyleminin ve paternalist yaklaşımının bir devamı olan düzenleme, bunun yanı sıra Kappeler'in de belirttiği gibi Rus milliyetler politikasının bir diğer klasik uygulaması olan Rus olmayan bölgelerde statükonun korunması ve bölge elitleriyle işbirliğine gidilmesi politikasını da sürdürüyordu.[667] Her ne kadar imparatorluk aristokrasinse eklemlenmeseler de, yerel elitlere "onurlandırılmış *inorodtsy"* unvanı veriliyor ve ayrıcalıkları korunuyordu. 1822 düzenlemesi yerel elitler dışında kalan halk için de

[666] John D. Klier, "Inorodtsy", **Encyclopedia of Russian History,** J. Millar (Der.), New York, McMillan Reference, 2004, s. 664
[667] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 170

koruyucu önemler ve ayrıcalıklar içeriyordu. *Inorodtsy*'yi yerleşikler, göçebeler ve gezgin avcı, toplayıcı ve balıkçılar olmak üzere üç gruba ayıran düzenleme, yerli halkın geleneksel avlanma alanları ve otlaklarını Rus yerleşimcilerin saldırılarından korunması; polis hizmeti, örfe dayalı hukuk sistemi, vergilerin toplanması gibi alanları yerel elitler kontrolündeki yerel yönetimlere bırakılması, Buryatlar dışında kalan halkların askerlik hizmetinden muaf tutulmasını getiriyordu.[668] Bununla birlikte *inorodtsy*ye tanınan çeşitli ayrıcalıklar da, askerlik hizmetinden muafiyet başta olmak üzere, zamanla kaldırılmaya başlanmıştır. Bu durum *inorodtsy* kategorisi altında yönetilen haklar arasında Rus yönetimine karşı tepkilerin doğuşunu da beraberinde getirmiştir.

19. yüzyılda Rusya *inorodtsy* kategorisinin kapsamını genişletti ve Orta Asya halklarını da bu kategoriye dahil etti. Kappeler Orta Asya'nın yerleşik halklarının, esas olarak göçebe halkları içeren bir kategori olarak tanımlanan *inorodtsy* kapsamına alınmasındaki çelişkiye dikkat çekerek, bu durumu Rusya'nın 19. yüzyılda yalnızca yerleşik halklarından değil genel olarak tüm Asyalılardan uzaklaşmasıyla açıklamakta ve ilk defa yüksek kültürden yerleşik halkların *inorodtsy* olarak kabul edilmesinin Rus milliyetler politikasının paternalizmden pragmatizm ve sömürgeciliğe doğru değişiminin göstergesi olduğuna işaret etmektedir.[669]

2.2.1.4.1.2 İdeolojik Söylem

İmparatorlukların meşruluk iddiaları için geliştirdikleri bir diğer politika çeşitli söylemlerle halkı, imparatorluğun kendilerini yönetme hakkına sahip olduğuna ikna etmek, halkın kendilerini yöneticileri olarak kabul etmelerini sağlamaktır. Bunun için imparatorluk yönetimi tarafından olduğu gibi çeşitli entelektüeller tarafından da çeşitli söylemler geliştirilmiştir. Geliştirilen söylemlerin çeşitliliği de yine nüfusun farklı özelliklere sahip olmasından, yani farklılıklardan oluşan toplumsal yapıdan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda nüfusun farklı kesimlerine hitap edecek farklı söylemlerle imparatorluğun meşruluğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu söylemler ideolojik gücün önemli bir bölümünü oluşturmakla birlikte imparatorluğun meşruiyetini sağlamak ya da nüfusu mobilize etmek gibi konularda

[668] Klier, **op. cit.,** s. 664
[669] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 198 ve 206

uygulanan politikalar daha önemli bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte ideolojik söylem, ideolojik gücün görünen yüzüdür ve söylemle dile getirilenler uygulamaya da konduğu sürece etkilidirler.

Osmanlı Devletinin, bir imparatorluk olmadan önceki dönemleri için, kullandığı ideolojik söylemde en sık rastlanan unsur devletin kutsal bir amaca hizmet ettiğini ifade eden gaza kavramıdır. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı için gaza, İslam'ı yayma amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yürütülen savaş anlamına gelmektedir. Böylece Osmanlı'nın belli bir ülkeye saldırması ya da bu ülkeyi topraklarına katması, bunun dini bir görev olduğu söylemiyle meşrulaştırılmaktadır. İslam'ı korumak ve yaymakla görevli olan Osmanlı, böylece bu ülkeleri ve insanlarını yönetme hakkını öne sürebilmektedir. Belge'nin de belirttiği gibi gaza yalnız korunmak için yapılan bir savaşı içermez; daha çok İslamiyet'i yayma çabasını anlatır.[670] Bununla birlikte kavramı bu şekilde ele almak diğer Müslüman devletlere karşı yürütülen savaşların neden yapıldığı sorusunu cevapsız bırakmaktadır. Müslüman devletlere karşı yürütülen savaşların meşrulaştırılması için öne sürülen temel argüman İslam toplumunu korumak için bu devletlerin de kendilerinden daha güçlü bir devlet olan ve dolayısıyla İslam'ı kendilerinden daha iyi bir şekilde koruyacak olan Osmanlı Devletine katılmalarının gerektiği doğrultusundadır. Bunun yanı sıra Anadolu'ya, yani Müslüman beyliklerin bulunduğu bölgeye doğru ilerleyiş ve Akkoyunlu Devleti ve İran'a karşı yürütülen savaşlarda, bu Müslüman rakiplerin, Osmanlıların asli görevleri olan Batı Hıristiyanlığına karşı Kutsal Savaşı sürdürmelerine engel oldukları öne sürülmüş,[671] bu bağlamda örneğin I. Murat'ın, sefere çıkmadan önce ulemaya danışarak Müslüman komşularına saldırmak konusunda fetva almasında görüldüğü gibi dini otoritelerin onayına başvurulmuştur.[672]

Öte yandan gazanın sadece İslamiyet'i yaymak amacıyla yapıldığını söylemek bu dini savaşın nihai amacının Müslüman olmayanların Müslümanlaştırılması olduğu anlamına gelir ve bu durumda da İslamiyet'i kabul

[670] Belge, **op. cit.**, s. 10
[671] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 57. Osmanlılar, Şii mezhebinde olan İran'daki Safevilere karşı ayrıca, *"râfizî"*lere karşı savaş açılması için fetva veren Osmanlı ulemasının da desteğini almışlardır.
[672] Colin Imber, **op. cit.**, s. 156

etmeyenlere karşı sürekli savaşılması beklenir. Bununla birlikte Osmanlı Devletinin ilk fetihlerinden itibaren Müslüman olmayan bir nüfusa sahip olduğu, yani İslamiyet'i kabul etmemiş olanların da bu devletin topraklarında kendi dinlerine bağlı kalarak yaşamalarına izin verildiği görülmektedir. Bu nedenle gaza kavramını daha geniş bir anlam ve içerikle ele almak daha yerinde olacaktır. İnalcık, sınır beylikleri toplumunun kültürünün, dini bir ödev olan sürekli gaza ve Darülislam'ın bütün dünyayı kapsayana dek sürekli yayılmak üzerine kurulu olduğunu belirtmektedir.[673] Ancak gazanın amacı Darülharbi yıkmak değil, ona boyun eğdirmekti ve böylece Osmanlılar, 1300'lerin ikinci yarısından itibaren Müslüman Anadolu ile Hıristiyan Balkanlar'ı kendi yönetimlerinde birleştirerek imparatorluklarını kurmaya başlayacaklardı. Bu anlamda Osmanlı Devleti esas olarak bir Balkan imparatorluğu olarak ortaya çıktı ve bu durum nüfusun çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu16. yüzyıla kadar böyle devam etti.

Osmanlı İmparatorluğu için kutsallık söyleminin belki de en üst noktasına taşınması, Yavuz Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Osmanlı padişahlarının aynı zamanda halife de olmalarıdır. Esas olarak halife olmalarından önce de Osmanlı padişahları İslamiyet'i yaymak ve korumakla görevliydi ve bu bağlamda başlıca rolü Imber'in de belirttiği gibi savaşta önder olmaktı; savaşmak için var olan bir devlet anlayışı içinde, sultanın bir savaş lideri olarak rolü saltanatını meşru kılmak için tek başına yeterliydi ve böylece gaza sadece devlete değil, padişaha da dini bir meşruiyet bahşediyordu.[674] Bu dini meşruiyet padişahların halife unvanını almalarıyla birlikte daha da artacaktı.

İran'a yönelik savaşta olduğu gibi Mısır'ın fethinin de ideolojik bir amacı vardı. Bununla birlikte İran ile girilen mücadelede amaç düşman ideolojiyi bastırmakken, Mısır ve diğer Arap illerinin fethinin amacı, Ortodoks ideolojiyi güçlendirmek ve egemen kılmaktı.[675] Nitekim bu fetihler sonucunda halifeliğin Osmanlı padişahlarına geçmesiyle birlikte, özellikle de Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman kendilerini "hak dini" Sünniliğin savunucuları olarak meşrulaştırmaya

[673] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),** s. 12-13
[674] Imber, **op. cit.,** s. 153-155
[675] Belge, **op. cit.**, s. 71

başlamışlarıdır.[676] Ancak Suraiya Faroqhi'nin de belirttiği gibi Sünnilik konusundaki bu ısrar oldukça yeni bir şeydi, çünkü ilk dönem Osmanlı padişahları genellikle savaşlarda ordularının peşinden gelen heterodoks tarikat şeyhlerine yakınlık göstermişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı padişahlarının Sünni İslam'dan yana ağırlık koymalarının Şah İsmail'in kendi hanedanını Şii olarak tanımlamasıyla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

I. Selim'in 1516 yılında Mercidabık ve 1517 yılında Ridaniye savaşlarında Memlûkler'e karşı kazandığı zaferlerden sonra, Osmanlıların geliştirdiği yeni halifelik kavramı, İnalcık'a göre Osmanlılarda başından beri görülen kutsal savaşta, yani gazada, önderlik kavramının uzantısından başka bir şey değildi. Buna göre, bu sırada Yavuz Selim'e, yalnızca "Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve hizmetkârı" unvanını alması fazlasıyla yetiyordu ve daha sonra Kanuni Süleyman "yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi" sıfatını benimsediğinde de bu, İslam dünyasının koruyuculuğu rolünün vurgulanmasından öte bir anlam taşımıyordu.[677]

Dini söylem Rusya tarafından da erken dönemlerden itibaren bir meşruiyet aracı olarak kullanılmıştır. Moskova Prensliği'nin Altın Orda egemenliğine karşı çıkması sonucu 1380 yılında iki devlet arasında gerçekleşen Kulikova Savaşında ve daha sonra bu savaşın Rus tarih yazımındaki tasvirlerinde dini unsurlara sıkça yer verilmiştir. Bu savaşta Moskova Prensliği, Müslüman Altın Orda Devletine karşı Ortodoksluğun savunucusu misyonunu üstlendiğini öne sürerek savaşa kutsal bir nitelik kazandırılmaya çalışmıştır. Rus kroniklerinde bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Büyük prens, kardeşi prens Vladimir Andreeviç ve bütün Rus prenslerine 'gelin Ortodoks inancı, kutsal kiliseler ve bütün Hıristiyanlar için bu lanetlenmiş, Tanrısız, kafir ve korkak çiğ et yiyicilerine karşı duralım' dedi."[678] Kroniklerde ayrıca savaş sırasında melekler, şehitler ve azizler gibi dini figürlerin de Moskova Prensliğinin yardımına geldiği ve savaşın kazanılmasını sağladığı anlatılarak bu kutsallık söylemi pekiştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim savaşın sonunda

[676] Suraiya Faraqhi, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s. 59
[677] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 56. İnalcık'ın belirttiğine göre Abbasi soyundan gelen El Mütevekkil'in, halifelik haklarını resmi bir törenle I. Selim'e devrettiği, 18. yüzyılda uydurulduğu anlaşılan bir söylenceden ibarettir.
[678] Acar, **op. cit.**s. 50

Ortodoks Hıristiyan güçler arasında yaşanan coşku ve galibiyetin Metropolit Kiprian ve Rus Ortodoksisinin ruhani merkezi olan Kutsal Teslis Manastırı lideri tarafından kutsanması da yine elde edilen galibiyete dini bir anlam atfedilmesiyle ilgilidir.[679]

Kazan ve Astrahan Hanlıklarının fethinin Ruslar için anlamı uzun bir dönem kendilerini yönetmiş olan ancak kendilerinden etnik ve dini olarak farklı bir toplumla bu defa kendilerinin hakim konumda olduğu bir biçimde yeniden bir araya gelmiş olmaktı. Dolayısıyla bu hanlıkların fethinin meşrulaştırılması sırasında Rusların Moğol hakimiyetinde bulundukları döneme sık sık atıfta bulunulmuştur. Moskova için bu hanlıkların fethi bir anlamda bir Haçlı seferiydi. Buna göre Avrasya'da ortaya çıkacak denge önemliydi çünkü dünyanın merkezindeki bu büyük topraklarda İslam'ın mı yoksa Hıristiyanlığın mı galip geleceği bu iki evrensel kültür arasındaki güç dengesini belirleyecekti.[680] Nitekim fethin Rus kroniklerinde tasvir ediliş biçiminde de kutsallık vurgusu oldukça yoğundur: "Yüce Lordumuz İsa'nın yardımı ve Tanrının Annesinin dualarıyla, Tanrı tarafından taçlandırılan tüm Rusya'nın yöneticisi Ortodoks Çarımız ve Grandük Ivan Vasilyeviç, kafir Kazan çarı Ediger Mehmet'e karşı savaştı ve sonunda onu yenerek esir aldı"[681]

Osmanlı imparatorluğu açısından yönetimi altındaki halkların gözünde meşruluğunun temellerinden bir diğeri, devletin topraklarında yaşayan herkes için adaletin sağlayıcısı ve dağıtıcısı olduğudur; adaleti sağlamak hükümdarın en önemli görevidir ve hükümdarın otoritesinin devamlılığı bu görevi ne ölçüde yerine getirdiği ile doğru orantılıdır. Itzkowitz, Yakım Doğu'nun hükümran devletlerinin hem İslam öncesi hem de İslami dönemde ana geleneksel işlevlerinden birinin adaletin ülkede baştan başa hüküm sürdüğü güvencesini sağlamak olduğunu belirtmektedir.[682] Benzer biçimde İnalcık da çok eski gelenekler uyarınca hükümdarın, sürüsünü, yani reayayı himaye ve doğru yolda onlara rehberlik eden çoban olarak tanımlandığını, Osmanlı sultanlarının kitlelerle, her çeşit yerel zulüm ve haksızlığa karşı nihai koruyucularının sultan olduğu mesajını vermeye çalıştığını ifade etmektedir.[683]

---

[679] Huttenbach, **op. cit.**, s. 48
[680] **Ibid.**, s. 47
[681] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 21
[682] Norman Itzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek,** İstanbul, Şûle Yayınları, 2002, s. 91
[683] HİnalcIk, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600**, s.53

Osmanlı'nın adalet vurgusunun en açık ifadesi Adalet Dairesi'dir. Oktay, Adalet Dairesi'nin, adaleti düzen fikriyle ilişkilendirmesinin altını çizmekte, birbirine bağlı bu iki unsurun ancak bir arada anlamlı hale geldiği düşüncesini taşıdığını dile getirmektedir.[684] Itzkowitz'in Adalet Dairesi'yle ilgili vurgusu ise, Daire'nin, "devletin askeri ve reaya sınıfları arasındaki asli bölünme üzerinde durduğu" yönündeki önermesidir. Buna göre Adalet Dairesine hakim olan anlayış, Osmanlı toplumunda herkesin kendi yerinin bulunduğu ve herkesi kendi yerinde tutmanın padişahın işi olduğu, bunu yapan padişahın adil ve itaate layık olduğudur.[685] Bu yaklaşım esas olarak Oktay'ın da dile getirdiği mevcut düzenin korunmasının Osmanlı siyasetinin önemli bir unsuru olması görüşüyle aynı doğrultudadır.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı askeri ve ekonomik açıdan gittikçe güçsüzleşip, buna bağlı olarak siyasi otoritede zaafların ortaya çıkması ve bu zaaflardan doğan boşluğun ulema tarafından doldurulması ideolojik söylemi de etkilemişti. Hilafet ve İran savaşlarıyla birlikte din adamlarının artan rolü, padişaha karşı çıkan isyanlarla birlikte padişah otoritesinin sorgulanmasından sonra daha da artmıştı. Bu döneme kadar Osmanlı siyasi düşüncesinde adaletin uygulanmasında padişah kanunu en önemli öğe olarak tanımlanmış olmakla birlikte, "işler aksayıp düzen sarsıldıkça" şeriat ön plana çıkmaya başlamış, şeriatın adaletin temeli olması gerektiği ulema tarafından sıklıkla vurgulanmıştır.[686]

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir İslam devleti olması, "İslami bir sistemde gaye insanların refahıdır." anlayışına bağlı kalınması, yani refah söyleminin de ideolojik olarak kullanılmasını beraberinde getirmektedir. İnalcık'a göre, yalnız bir güç ve kudret devleti olma amaçlarıyla çelişkili gibi gözükse de İslam devletinde topluluğun refahı kaygısı yine de ağır basıyor ve bu, bir bolluk ekonomisine bağlılığı gerekli kılıyordu.[687] Bu bağlamda, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da temel ihtiyaç malları ile lüks mallar arasında bir ayrıma gidilmiş, temel ihtiyaç mallarının darlığını önlemek ve bir bolluk ekonomisini teminat altına almak, Osmanlı padişahlarının en önemli sorumlulukları arasında yer

[684] Cemil Oktay, "Bizans Siyasi İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasi İdeolojisi'ne", s. 33
[685] Itzkowitz, **op. cit.,** s. 134
[686] Kunt, **op. cit.**, s. 66
[687] İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** s. 83

almıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük ve lonca üretimi düzenlemeleri, fiyatlara üst sınır getirilmesi, malların kalite ve ölçülerinin pazarda denetlenmesi ve bazı zorunlu ihtiyaç maddelerinin imalat ve satışına konan kontrol ve kısıtlamalar şeklinde devlet müdahaleleri ortay çıkmıştır.[688] Burada her ne kadar, İslam'ın toplumun refahını bir amaç olarak belirlemiş olmasına bağlı kalındığı izlenimi oluşsa da, temel tüketim mallarında yaşanan kıtlıkların pek çok durumda isyanlara yol açması nedeniyle politik bir amaç da kendisini hissettirmektedir. Dolayısıyla burada ideolojik söylem iki yönlü olarak işlemektedir; bir yandan İslam'ın buyrukları yerine getirilmekte, öte yandan halkın ihtiyaçlarını karşılamalarında rol üstlenilerek halkın gözünde devletin varlığı ve önemi bir kez daha meşrulaştırılmaktadır.

Osmanlı devleti tarafından bu bağlamda bir diğer girişim, padişahların sık sık sadaka dağıtmaları, vakıflar ve yoksulların yararlanabilmesi için aşevleri kurmalardır. Osmanlı iktidarı için bu ve diğer hayır davranış ve kurumları servetin toplum içinde yeniden bölüştürülmesinde etkili olduğu gibi halkın özellikle yoksul kesimlerinde ortaya çıkabilecek hoşnutsuzlukları önleme aracı olarak da işlev görüyordu. İnalcık'ın da belirttiği gibi, bu yeniden bölüşüm bir tahsis merkezinin varlığını gerekli kıldığından, Osmanlı sultanları bu süreçte de önemli role sahipti. Hayır işlerinin ve toplumsal yeniden bölüşümün merkezinde yer alması, padişah için oldukça önemli bir meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Bunun yanı sıra hayır kavramının İslam hukukunda önemli bir yere sahip olması ve hayır işlemenin Allah'ı hoşnut kıldığı ve lütfuna mazhar olduğu inancı İslam devletlerinde ekonomik önem taşıyan pek çok temel konuda Müslümanların davranışlarını belirlediği gibi, bu alanda Osmanlıların da özel bir çaba göstermelerine yol açmıştır.[689]

Özellikle sömürge imparatorlukları tarafından kullanılan medeniyet söylemi, Rus İmparatorluğu tarafından da kullanılmıştır. Rusya'nın bu söylemi kullanması Orta Asya'da kurduğu, sömürgeciliğe oldukça yakın olan yönetim tarzıyla ilişkilidir. Ancak Rusya'nın bu söylemi ilk kullandığı bölge Güney Kafkasya olmuştur. Çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşmasına rağmen Rus devletinin bu halklara bakışı

[688] **Ibid.,** s.88
[689] **Ibid.**, s. 85

Avrupa merkezliydi. Buna göre Rusların gözünde Asyalı olan bu halklara Rusya Avrupa medeniyetini götürmeliydi. Bölgenin fethi öncesinde olduğu gibi, sonrasında da bu bölgenin uygarlaşmamış Asyalılar tarafından iskan edildiği ve Rusya'nın bu bölgelere Avrupa medeniyetini götürmekle yükümlü olduğu ve bu bağlamda 1833 yılında Devlet Konseyi'nde dile getirildiği biçimiyle Tanskafkasya'nın Rusya'yla tam bir bütün olması ve nüfusunun da Rus gibi konuşması, düşünmesi ve hissetmesi gerektiği öne sürülmüştür.[690] Rus İmparatorluğunun bu topraklardaki varlığını medeniyet söylemiyle meşrulaştırmaya çalışan bu yaklaşıma ek olarak dini söylem de kullanıldı. Buna göre Rusya'nın bu toprakları kendi yönetimine katması, Hıristiyan Gürcü ve Ermenileri, geri kalmış olarak nitelendirdiği Müslüman devletlerden özgürleştirme amacına hizmet ediyordu.[691]

Rusya Orta Asya'nın fethi sırasında yeniden medeniyet söylemine başvurdu. Buna göre Rus İmparatorluğu Kazak bozkırlarının "geri kalmış" göçebe halklarını "uygarlığın daha ileri bir aşaması" olan yerleşik hayata geçirme görevini üstlenmişti.[692] Rus Dışişleri Bakanı Gorçankov, Rusya'nın bölgeye yönelik politikasını şu sözlerle dile getirmektedir;

> Rusya'nın Orta Asya'daki durumu, sağlam sosyal teşkilatları olmayan, yarı vahşi göçebe kabilelerle bağlantı kuran bütün uygar devletlerinkine benzemektedir. Böylesi durumlarda sınır güvenliği ve ticari ilişkiler daima daha uygar bir devletin, vahşi ve asi gelenekleri yüzünden musibet gibi görünen komşuları üzerinde belli bir otoriteye sahip olmasını gerektirir. İşe önce akın ve yağmayı önlemekle başlar. Sonra bunlara son vermek için, genellikle komşu kabileleri bir dereceye kadar boyun eğen güçler haline getirmek zorundadır.[693]

Orenburg Genel Valisi Kryjanovski de;

> […] Zayıf komşularımızın geleneklerine ve dillerine hoşgörülü davranmayı bırakmanın zamanı geldi. Onları geleneklerimize uymaları ve dilimizi öğrenmeleri için zorlamalıyız. Sayemiz de uygarlık zamanla oraya da

[690] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 176
[691] **Ibid.**, s. 175
[692] **Ibid.**, s. 189
[693] A. J. Rieber, **The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii, 1857-1864,** Paris: Mouton, 1966, s72'den **a**ktaran Hosking, **op. cit.**, s. 444

> yerleşebilir ve bu zavallı insan ırkının yaşamlarını geliştirebilir.[694]

sözleriyle benzer bir yaklaşımı ifade etmektedir. Burada yaşayan halklara medeniyet götürdüğünü iddia etmek Rusların bu halklardan üstünlüğünü vurguluyordu. Bu ise Rusya'nın Avrupalı bir güç olma duygusunu güçlendiriyordu.

[694] David Mackenzie, "Expansion in Central Asia: St. Peterspurg vs. the Turkestan Generals, 1863-1866, **Canadian Slavic Studies 3,** 1969, s.303'ten aktaran Hosking, **op. cit.**, s. 444

3 OSMANLI VE RUS İMPARATORLUKLARI'NIN ÇÖZÜLME DİNAMİKLERİ

3.1 İmparatorluğa Tepkiler

İmparatorluğun çözülmesine yok açan dinamikler arasında en öne çıkanı kuşkusuz imparatorluk içinde, imparatorluk yönetimine, hatta imparatorluğun varlığına karşı ortaya çıkan tepkilerdir. Bu tepkiler farklı şekiller alabilmektedir. Bu farklılık benimsenen ideolojiden, beklenen sonuçtan ya da bu sonuca ulaşmak için kullanılan yöntemden kaynaklanabilmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde, bu tepkilerin ideolojik temelini, dönemin belirleyici ideolojileri olan milliyetçilik, sosyalizm ya da liberalizm oluşturuyordu. Bu ideolojiler etrafında bir araya gelen kitlelerin amaçları mevcut yapı içinde bölgesel ya da kültürel özerklik elde etmek, bu yapıyı demokratik hak ve özgürlükler etrafında yeniden biçimlendirmek ya da imparatorluktan ayrılarak bağımsız bir devlet olmak veya mevcut bir başka devletle birleşmek biçimini alabiliyordu. Bunun için kimi gruplar silahlı mücadele yürütme yoluna giderken kimileri demokratik yollara başvuruyordu. Bu tepkilerin amaçlarına ulaşabilmesi, elbette İmparatorlukların içinde bulundukları koşullarla yakından ilişkilidir. Daha önce de belirtildiği gibi 19. yüzyıl, çok önemli teknolojik, ekonomik, toplumsal, siyasal dönüşümlere tanıklık etmişti. Bu dönüşümlerin hepsi birbiriyle yakından ilişkiliydi ve birbirinden ayrılması ve geri döndürülmesi mümkün olmayan süreçlere yol açmışlardı. İmparatorlukların bu dönüşüme ayak uydurabilme kapasiteleri, karşı karşıya kaldıkları tepkileri karşılayabilmelerinin de sınırlarını belirlemekteydi.

François Georgeon'un ifadesiyle "ortak çizgiler taşıyan" Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının 20. yüzyılın başında yerlerini farklı çizgiler taşıyan devletlere bırakmalarında 19. yüzyılda yaşanan dönüşümünün rolü büyüktü. Georgeon, iki imparatorluk açısından bu süreci şu şekilde özetlemektedir:

> Her ikisi de çok uluslu imparatorluklardı. Milliyetçiliğin gelişmesi ve "tabi" milliyetlerin merkezkaç eğilimleri dolayısıyla, 19. yüzyıl boyunca her ikisi de büyük sarsıntılar geçirdi. Her iki imparatorluk da, yüzyılın sonunda otokrasinin güçlenmesine tanık oldu. III. Alexander ve II. Abdülhamit, imparatorluklarını despotça yönettiler ve kendilerine karşı giderek belirginleşen liberal ya da devrimci bir muhalefetin doğuşuna tanık oldular. Her iki ülkede de köklü ekonomik

> dönüşümler oldu. Yabancı sermayenin etkisiyle 1880'lerden sonra hızla gelişen kapitalizm, Rusya'da devrimci fikirlerle harekete geçen işçi sınıfının saflarını genişletti. Osmanlı Devletinde ise, yine hızlı bir ekonomik gelişme yaşanmakla birlikte, bu, daha çok yabancıların ve azınlıkların yararına bir gelime oldu: Avrupa sermayesi ve mamul maddeleri Osmanlı pazarına akın etti. 20. yüzyıl başında, Rusya büyük kapitalist güçlerin arasında yerini alırken, Osmanlı İmparatorluğu yarı sömürge bir devlet durumuna düştü.[695]

Bu süreç boyunca Osmanlı ve Rus İmparatorlukları'nın çözülüşünde etkili olan tepkiler Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşünü belirleyen milliyetçi tepkilerle Rus İmparatorluğu'nun çözülüş sürecinde etkili olan sosyalist tepkilerdir. Ancak sosyalist ve milliyetçi tepkilerin her ikisine de, hem Osmanlı hem Rus İmparatorluklarında rastlanmaktaydı. Ayrıca her iki imparatorlukta da bu iki tepkininin iç içe geçmesi de söz konusuydu.

3.1.1 Milliyetçi Tepkiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçi hareketin ilk etkileri Fransız Devriminden itibaren hissedilmeye başlanmıştır. Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi, Devrimle başlayan ve onun fikirlerinin yayılmasına yardımcı olan Napolyon Savaşları ile devam eden süreçte, eşitlik, kardeşlik, özgürlük fikirlerinin ve bununla bağlantılı olarak meşrutiyetçi ve milliyetçi hareketlerin İmparatorluğa girmesi ile gerçekleşti. Roderic Davison'ın da belirttiği gibi milliyetçilik, 18. yüzyılın bir diğer Batılı icadı olan buhar makinesi gibi yaratıcı ve birleştiriciydi, ancak milliyetçilik aynı zamanda son derece yıkıcı bir güçtü ve Osmanlı İmparatorluğu bu milliyetçilikten yarar değil zarar görmüş, milliyetçiliğin patlayıcılığı İmparatorluğun dağılmasında önemli rol oynamıştı.[696] 18. yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde milliyetçilik, kronolojik ve coğrafi olarak İmparatorluğun batısından doğusuna doğru, Balkanlar ve Batı Anadolu'da Yunanlar, Sırplar, Bulgarlar, Romanyalılar, Arnavutlardan başladı ve sınırlı ve etkisini kaybederek de olsa İmparatorluğun Müslüman halklarına kadar ulaştı. Batı ile ekonomik ve sosyal açıdan en yakın ilişki içinde olan, dolayısıyla

[695] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935**, s. 7
[696] Roderic Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response" **Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire,** Haddad, W. and W. Ochsenwald (ed.), Columbus, Ohio University Press, 1977, s. 25

Avrupa'nın değişiminden erken dönemde etkilenen Balkanlar ve bu bölgede yaşayan gayrimüslim nüfus milliyetçi düşünce ve hareketlerin kendisini ilk gösterdiği bölge oldu.

Milliyetçiliğin, İmparatorluğun Balkan bölgelerinde diğer bölgelerine kıyasla daha erken bir tarihte ortaya çıkarak yaygınlık kazanması bu bölgelerin Batı Avrupa'yla dini ve kültürel yakınlığının yanı sıra fiziksel yakınlığıyla da ilişkilidir. Bu bölgeler Aydınlanma ve Fransız Devrimi fikirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na ilk ulaştığı yerler olmaları dolayısıyla bu fikirlerin etkilerinin en erken ortaya çıktığı bölgeler olmuştur. Barbara Jelavich'e göre de 19. yüzyıl Balkan ulusal lider ve düşünürleri kökleri Batı Avrupa'da olan iki siyasi doktrinden derinden etkilenmişti: Kökleri 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesinde olan liberalizm ve temeli 19. yüzyıl tarihselciliği ve romantikliğinde bulunan milliyetçilik.[697]

Osmanlı'yla ticari ilişkileri yürütmek üzere İmparatorluğa gelen tüccarlar ve beraberindekiler Avrupa'yı etkisi altına alan bu düşüncelerin de taşıyıcısı olmuşlardır. Bu kişilerin özellikle İmparatorluğun dışa açılan kapıları olan liman kentlerinde yoğunlaşmaları da bu bölge haklarının Batı Avrupa'da egemen olan fikir akımlarıyla doğrudan irtibat haline olmalarını sağlıyordu. Bu süreçte, özellikle Osmanlı'nın giderek artan oranda dünya ekonomisin bir parçası haline gelmesi ve Batı Avrupa devletleriyle yürütülen ticaretin artması da önemli bir etkendir. 18. yüzyıldaki küresel ticarileşme ve parasallaşma dalgası, Avrupa büyüme alanına daha yakın olan Balkan topraklarında yerel ayanın ekonomik güç birikimine olanak tanıyıp, tüccar grupların, yeni kentlilerin ve eğitimli orta sınıfların ortaya çıkmasının ön koşullarını yaratarak, İmparatorluktan ayrılmayı hedefleyen çeşitli ulusal hareketlerin doğmasına yol açacak faktörleri ortaya çıkarmıştır.[698]

Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle eklemlenmesi sürecinde Balkanlar'ın Avrupa'ya açılan ulaşım yolları üzerinde bulunması ve bölge halkının Avrupa devletleriyle olan kültürel yakınlığı nedeniyle aracı rolü üstlenmeleri, bölgede ortaya çıkan milliyetçiliği önemli ölçüde etkilemiştir. Keyder, 18. yüzyıldan

[697] Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi Cilt 1: 18. ve 19. Yüzyıllar**, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 195

[698] Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 27

itibaren merkez karşısında belli bir bağımsızlık kazanmış çiftlik sahiplerinin Orta Avrupa'daki ticaret ağlarıyla bağlantıları sayesinde özerkliklerini güçlendirebildikleri Balkanlar'da 19. yüzyıla gelindiğinde farklılaşma ve sınıf oluşumu sürecinin ivme kazandığını, 19 yüzyıl boyunca Balkanlar daha da zenginleşip, eğitimli orta sınıflar ortaya çıkarken bölgenin Avrupa'ya yakınlığının milliyetçiliğe yönelik siyasal gelişmeyi hızlandırdığını belirtmektedir.[699] Benzer bir biçim de Issawi de bölgenin 19. yüzyılda ekonomik açıdan hızlı bir biçimde gelişmesini Avrupa'yla ticaret gibi kazançlı ekonomik faaliyetlere yönelmelerine, dış güçlerin korumasından ve imparatorluktaki reform sürecinden yararlanmalarına, imparatorluk dışındaki dindaşlarından destek almalarına ve eğitim sistemlerini geliştirmelerine dayandırmaktadır.[700]

Balkan nüfusunun Batı ile ticareti yürüten kesimlerini daha çok gayrimüslimler oluşturuyor ve bu özellikleri çeşitli Avrupa devletlerinden himaye, teşvik ve destek görmelerini sağlıyordu.[701] Yabancı tüccarların Osmanlı devleti içinde yürüttükleri ekonomik faaliyetlerde aracı olarak genellikle İmparatorluğun ticaret merkezlerinde yaşayan ya da yerel ticareti yürüten gayrimüslim nüfusu istihdam etmeleri de, nüfusun bu kesimini etkiliyordu. Üstelik bu ekonomik faaliyetin sağladığı zenginlik ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal dönüşüm gayrimüslim nüfus arasında milliyetçi düşüncenin gelişmesi için gerekli zemini oluşturuyordu. Özellikle Karlofça Antlaşmasından sonra gayrimüslimlerin bu ilişkilerde oynadığı rol de önemli bir artış oldu. Kapitülasyonların Avrupalı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen gayrimüslim tüccarlar Avrupa devletlerinin himayesine girmeye başladılar.[702] 1838 tarihinde imzalanan Baltalimanı Antlaşması ve 1881 tarihinde kurulan Düyun-u Umumiyle Osmanlı ekonomisini giderek artan ölçüde kendisine bağımlı kılmış olan devletler açısından İmparatorlukta yaşayan gayrimüslimler, Osmanlı toplumu ile

[699] **Ibid.,** s. 29
[700] Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century" Braude, Benjamin Braude, Bernard Lewis (Ed.),, **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society,** New York: Holmes&Meier Publishers, Inc. 1982, s. 270-277
[701] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 29
[702] Şevket Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi, İstanbul**: İletişim Yayınları, 2003, s. 166

aralarında bir tür aracı kurumdu. Birçok gayrimüslim bunun sağlayacağı avantajlardan yararlanmak için yabancı devlet vatandaşlığına geçiyordu.

Bu gelişmelerin ulusçu hareketlerle bir diğer bağlantısı bu süreçte zenginleşen aracıların varlıklarının bir kısmını bağımsızlık hareketlerine kaydırmalarıdır.[703] Reşat Kasaba buna örnek olarak Sırp isyanının önde gelen isimlerinden Kara Yorgi'nin varlıklı bir domuz tüccarı olmasını, Yunan isyanının hem ideolojik hem de örgütsel yönden odak noktası olan Filiki Eterya Örgütünün Odesa'daki Yunan tüccarları tarafından kurulmuş olmasını ve ateşli silahlarla donatılan Yunan ticaret filosunun 1829'da Mora ayaklanmasında Osmanlı donanmasına ağır kayıplar verdirmiş olmasını göstermekte. Milliyetçi harekete verilen desteğin dolaylı bir örneği Rusya'da imparatorluğunun sunduğu geniş pazarın Polonyalı işadamlarına büyük karlar getirmiş olmasına rağmen hiçbir zaman Polonya milliyetçiliğinin imparatorluğun varlığı ile uzlaşmasını sağlayamamış olması, aynı şekilde büyük İngiliz pazarı ve İngiltere'nin ekonomik politikalarının da İrlanda milliyetçiliğini yok etmeyi başaramamısıdır.[704] Ancak Kasaba bu tür örneklere karşın ticari çıkarlarla ulusçu akımlar arasında birebir ilişki kurmanın doğru olmadığını, çünkü tüccar gruplar arasında da çelişkiler olduğu ve bu çelişkilerin konjonktür el verdiği sürece birbirini tamamlayıcı şekilde hareket etmeye çalışan tüccarların arasındaki bağların zaman zaman kopmasına neden olduğunu belirtmekte.[705] Benzer bir biçim de Keyder de yeni ortaya çıkan ve mevcut koşullar altında gelişen gayrimüslim burjuvazi için, ayrılıkçı bir milliyetçiliğin çok da cazip olmadığını belirterek[706] ekonomik çıkarlarla milliyetçi akımlar arasında her zaman doğrudan bir ilişki kurulamayacağına değinmektedir.

Balkanlarda çıkan ilk isyan 1804 yılındaki Sırp isyanıdır. Başlangıçta bağımsızlık talebi içermemekle birlikte zamanla bu noktaya gelen isyan, Akşin'in de belirttiği gibi Sırp burjuvazisinin doğmasına yol açan toplumsal–iktisadi gelişmeler, Osmanlı yönetiminin uygulamaları ve başta Rusya olmak üzere, yabancı devletlerin

[703] Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s. 31
[704] Lieven, "Dilemmas of Empire", s. 173
[705] Kasaba, **op. cit.**, s. 31
[706] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 31

müdahale ve destekleri sonucu gerçekleşmişti.[707] Dolayısıyla Sırp isyanı Balkanlarda ortaya çıkan milliyetçi meydan okumaların genel çizgisini takip etmiştir. Nitekim Sırbistan'ın bağımsızlığı yönünde önemli bir adım olan özerklik, Rusya'nın galip geldiği 1828-1829 savaşından sonra imzalanan Edirne Antlaşmasına konan bir hükümle gerçekleşmişti. Aynı antlaşma Yunan bağımsızlığını da içermiş, Osmanlı bu bağımsızlığı 1830 yılında tanımıştı.

Yunan milliyetçiliğin Hroch'un sınıflandırması bağlamında B aşamasına ulaşarak siyasallaşması, Zürcher'in de belirttiği gibi "Bizans İmparatorluğunun yeniden kurulmasını amaçlayan gizli bir topluluk olan Filiki Eterya'nun 1814'te Odessa'da Rum tüccarlar tarafından kuruluşuna kadar götürülebilir." Yunan milliyetçiliği 1821 yılında isyana dönüşürken Zürcher'e göre bu isyanın önemi; Rum cemaatinin İmparatorluğun dışarıyla olan gerek ekonomik gerek diplomatik ilişkilerinde çok önemli bir rol oynaması; isyanın birçok önderinin en başından itibaren bağımsızlığı hedefliyor olması ve isyanın ardından çıkan bunalıma bütün önemli Avrupa güçlerinin dahil olmasından kaynaklanmaktadır.[708] Bu devletlerden Rusya'nın Yunan bağımsızlığı için ısrarcı tavrı yeni bir Osmanlı-Rus savaşına yol açmış, bu savaşın sonunda Osmanlı'nın aldığı yenilgi de belirtildiği gibi Rusya'nın istediği biçimde Yunan bağımsızlığıyla sonuçlanmıştır. Ancak 1830 tarihinde ortaya çıkan Yunan devleti Yunan milliyetçiliğin hedeflerine oldukça uzaktı. Bunun nedeni bağımsız bir Yunan devletinin Rusya'nın kontrolüne girmesinden endişe eden Avusturya, Fransa, İngiltere gibi Avrupalı devletlerin, bölgede zayıf Osmanlı egemenliğini tercih etmeleriydi.

1829 tarihli Edirne Antlaşması, çeşitli Balkan halklarına özgürlük ve özerklik getirmesine rağmen Bulgarlar bu antlaşmanın kapsamı dışında kalmıştı. Bu durumun yarattığı rahatsızlık Bulgarları 1835 yılında bir isyana yöneltmişti. Ancak gerek Rusya'dan bekledikleri dış desteği alamamaları gerekse de ortak hareket etmek konusunda başarılı olamamaları isyanın Osmanlı tarafından kolayca bastırılmasına neden oldu. Bu durum Bulgar ulusçuluğunun liderlerine Bulgar milliyetçiliğinin henüz kitlesel destek aşamasına ulaşmadığını gösterdi ve bu sorunu aşmak için

[707] Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), Sina Akşin (Der.), **Türkiye Tarihi Cilt 3: Osmanlı Devleti 1600-1908,** İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 101
[708] Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 53

harekete geçtiler. Ortaylı "Balkan tarihinde orijinal bir ulusalcı program" olarak nitelendirdiği bu süreçte Bulgarların modern bir eğitim sistemi kurduklarını, kısa zamanda yaygınlaşan bu okullarda daha çok orta ve fakir kesimlerin eğitim almayı tercih ettiğini, zamanla bu okullara kız öğrencilerin de alınmasıyla ulusçu hareketin daha da genişlediğini, bu eğitim sonucunda Bulgarcanın yaygınlaşmasının Bulgar basının doğuşunu sağladığını belirtmektedir.[709] Böylece Bulgar milliyetçiliği C aşamasına ulaşmasını sağlayacak toplumsal kesimlerin ortaya çıkmasını da sağladı. Ancak bu aşamaya ulaştıktan sonra Bulgar ulusçuluğunun önündeki tek engel hakimiyeti altında bulunduğu Osmanlı yönetimi değildi. Bulgarcanın yaygınlaşması ve bununla birlikte kendi dillerinde ibadet etme isteğinin ortaya konmasına yönelik ilk tepki Bulgar halkının bağlı bulunduğu Rum Ortodoks cemaati liderliğinden geldi. Ancak Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla tanınan haklar Patrikhanenin sürece müdahale edebilmesine engel oldu ve Bulgar okulları ve Bulgar milliyetçiliği gelişebileceği ortama kavuşmuş oldu.

Bu ortamda gelişen Bulgar ulusçuluğu 1876 yılında yeni bir isyana dönüştü. Rusya'dan 1835 yılında gelmeyen destek bu defa geldi ve Rusya Bulgarların yaşadığı bölgelerde reform yapılmaması ve bu bölgelere özerklik verilmemesi durumunda Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan edeceğini duyurdu. Bölgedeki dengeleri altüst edecek bir savaşı önlemek isteyen İngiltere'nin girişimiyle, Balkanlardaki durumu görüşmek üzere İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyarak meşruti yönetime geçtiğinin ilan etmesine tanıklık etti. Osmanlılara göre Kanun-i Esasi'nin ilanıyla bütün tebaaya meşruti haklar verilmiş olduğundan İmparatorluğu Hıristiyan bölgelerindeki bütün ıslahat tartışmaları gereksiz hale gelmiş oluyordu ve bu nedenle büyük güçlerce yapılan bütün ek öneriler Babıali tarafından reddedildi.[710] Bunun üzerine Ruslar dedikleri gibi Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiler. Savaş Osmanlı ordularının ağır yenilgisiyle sonuçlanırken, imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Bulgar ulusçuluğu amacına fiili olarak ulaştı ve Bulgaristan bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı.

---

[709] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 85-86
[710] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 114

Berlin Antlaşmasıyla aynı zamanda Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ'a da çeşitli topraklar verildi. Böylece İmparatorluğun Batısında ortaya çıkan milliyetçi hareketler önemli kazanımlar elde etmiş oldular. Bunun önemli bir istisnası Makedonya sorunuydu. Ayastefanos Antlaşmasıyla Makedonya'nın Bulgaristan'a bağlanması öngörülmüş fakat Berlin Antlaşması sonrasında bu bölge Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmaya devam etmişti. Bununla birlikte ülkenin Ortodoks Hıristiyan Sırplar, Yunanlılar, Ulahlar, Museviler ve Müslüman Arnavut ve Türklerden oluşan nüfusuna ek olarak kendilerini bu grupları içine alan ayrı bir Makedonya ulusu olarak gören grupların varlığı, milliyetçiliği bu ülkede başka yerlerdekinden daha sorunlu kılmaktaydı.[711] Üstelik Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan gibi Balkanların yeni devletlerinin, Osmanlı topraklarında kalan "soydaşları" nedeniyle bölgeyle ilgilenmeye devam etmeleri ve Makedonya'da birbirleriyle rekabet eden ulusal örgütlerin de genellikle bu Balkan devletlerinden biriyle doğrudan bağlantı içinde olmaları sorunu daha da karmaşık hale getirmekteydi.[712] Dış güçlerin soruna dahil olması Balkan devletleriyle de sınırlı değildi. Nitekim İngiltere ve Rusya'nın Makedonya sorununu ele almak üzere 1908 yılında Reval'de bir araya gelmeleri, Makedonya'nın İmparatorluktan koparabileceğinden endişe eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni harekete geçirerek Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesine neden olan olaylar dizisini başlatacak olan isyana yol açmıştı. Bundan sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin soruna yaklaşımı, Osmanlıcılık politikası çerçevesinde Makedonya'daki tüm etnik grupları Osmanlı kimliği altında birleştirmek doğrultusundaydı.

Balkanların Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuşu 1912 yılındaki Balkan Savaşı sonrasında oldu. 1911 yılından itibaren Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ çeşitli ittifak görüşmelerine başladılar. Ancak söz konusu devletlerin Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunda anlaşmaları oldukça zordu. Nitekim bu durum harekete geçmelerini sürekli olarak erteliyordu. Ancak 1911 yılında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesi ve Osmanlı'nın bu gelişmeyle meşgul olması Balkan devletlerini harekete geçirdi. Konunun gündeme getirilmesi yine Makedonya sorunu

[711] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 125
[712] Mehmet Hacısalihoğlu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 422

üzerinden oldu. 1912 Ekiminde Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan, Babıâli'ye, Makedonya'da yabancı denetimi altında geniş çaplı ıslahat yapılması yönünde bir ültimatom gönderdiler ve Osmanlı'nın daha önce onaylamış olduğu bütün ıslahatları uygulamaya hazır olduğunu bildirmekle birlikte, ültimatomda ima edilen egemenliğinden feragat etmeyi reddetmesi üzerine sırayla Osmanlı'ya savaş ilan ettiler.[713] Osmanlı çok kısa sürede eski başkent Edirne dahil olmak üzere Balkan topraklarını kaybetti.

Berlin Antlaşması sonrasında sorulu hale gelen bir diğer konu Ermeni milliyetçiliğiydi. Berlin Antlaşmasının Doğu Anadolu topraklarında, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform yapılması konusunu ele alması, bu sırada gelişmekte olan Ermeni milliyetçiliğine yönelik olumsuz algıların oluşmasına neden oldu. Ermeni milliyetçiliğinin Hroch'un C Evresi olarak sınıflandırılan, örgütlü temele ulaşmasının bu döneme denk gelmesinde söz konusu algıların oluşmasında etkili olmuştur. her ne kadar Ermeni cemaatinin çoğunluğu, özellikle de daha zengin olanlar tarafından desteklenmemekle birlikte, 1887 yılında Cenevre'deki mülteci öğrenciler tarafından *Hınçak* adlı radikal bir örgüt kurulmuş, bunu 1890 yılında Tiflis'te daha ılımlı, sosyal demokrat bir örgüt olan *Taşnaksutyun* izlemişti.[714]

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Rus İmparatorluğu'nda da milliyetçi hareketler İmparatorluğun batı bölgelerinde doğu bölgelerinden daha önce ortaya çıkmıştır. Coğrafi yakınlık Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi burada da önemliydi. Avrupa'dan gelen fikir akımları öncelikle buraya yakın olan topraklara ulaşıyordu. Üstelik Avrupa'ya yapılan ticaretin bu bölgeden geçiyor olması hem tüccarlara birlikte fikirlerin de dolaşmasını sağlıyor hem de bölgenin ekonomik olarak gelişmesine katıda bulunduğundan milliyetçi düşünce ve hareketlerin gelişmesinin zeminini hazırlıyordu.

İmparatorluğun Batıya doğru yayılması, Altın Orda devleti topraklarını ele geçirme sürecinde yaşanandan çok daha az tepkiye neden olmuştu. Bu bölgede Rus yönetiminin daha kolay bir şekilde kabul edilmesi büyük ölçüde yerel Hıristiyan elitlerin Rus yönetimi tarafından Rus aristokrasisine eşit olarak kabul edilmesi ve

[713] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 158
[714] **Ibid.**, s. 126

toprak sahipliği ve diğer ayrıcalıklarının korunarak bu kesimlerin bağlılığının sağlanmasıyla ilgilidir.[715] Başta din olmak üzere, değerler sistemi ve yaşam biçimi arasındaki benzerlik Batıda Rusların ve Rus yönetiminin, kendileriyle hiçbir ortak özellik taşımayan doğu halklarına göre daha kolay kabul edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sürece tersten bakıldığında söz konusu bölgelerle paylaştığı toplumsal ve kültürel benzerlik Rusların da bölge elitleriyle işbirliği konusunda daha istekli olmasında etkili olmuştur. Buradaki aristokratik yapının Rusya'da bir karşılığının bulunması da yerel aristokrasisin Rus aristokrasine kolayca eklemlenebilmesini sağlamıştır. Ancak bu ılımlı geçişin Rus İmparatorluğu'nun Batı'ya doğru ilerleyişinin tümünde geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Polonya bu durumun en önemli istisnasını oluşturmaktadır. Aslında Polonya ve Polonya soyluluğu da Rusya'nın batıda ele geçirdiği topraklarda tanıdığı ayrıcalıklardan yararlanıyordu, ancak Altın Orda'nın mirasçısı olan diğer devletler gibi uzun süre kendi bağımsız devletine sahip olmuş olan ve bir dönem Rus İmparatorluğu'nun en önemli rakiplerinden biri olan bu Polonya-Litvanya Krallığını yeniden kurmak isteyen Polonya, Rus egemenliğine karşı şiddetli bir direniş sergiledi.[716] Polonya, Ruslara karşı sergilediği bu direnişi kaybedip Avusturya-Prusya-Rusya arasındaki paylaşımlarda büyük ölçüde Rus egemenliğine girmekle beraber İmparatorluğun sonuna kadar bu direnişi faklı dönemlerde çeşitli ayaklanmalarla sürdürmüş, bu direniş ve ayaklanmalar Rusya tarafından askeri güç kullanılarak bastırılmaya çalışılmıştır. Buna karşılık bu ülkeye yönelik Rus politikası sadece şiddete dayanan bir politika olmamış, yerel aristokrasi ve elitlere işbirliğini sürdürerek bu devletin bağlılığını bu şekilde de sağlamaya çalışmıştır.

Rus egemenliğine girdikten sonra kendi mevzuatı, ordusu, para birimi, okul sistemi ve idaresine sahip olan ve bütün resmi işlerin kendi dillerinde yürütüldüğü Polonya'da,[717] milliyetçiliğin düşüncenin gelişmesi için uygun bir zemin vardı. Her ne kadar Polonya soyluları eşit statüyle Rus aristokrasisine eklemlenmiş olsa da ekonomik ve sosyal açıdan Rus aristokrasisinden farklılaşmıştı ve bu da söz konusu sınıfın Polonya milliyetçiliğinin liderliğini üstlenmesi ve milliyetçi hareketin daha

[715] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 154
[716] **Ibid.,** s. 155
[717] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 344

başlangıçta siyasi bir nitelik kazanmasına neden olmaktaydı. Polonya'nın paylaşılmasına duyulan tepki milliyetçi hareketin siyasi nitelik kazanmasını hızlandırıcı bir etki yapmıştı. Polonya milliyetçi hareketinin en önemli amacı parçalanan Polonya devletinin yeniden kurulması ve böylece Polonyaların yeniden kendi devletlerine sahip olmalarıydı. Ancak bu durum Polonya milliyetçiliğinin kültürel bir nitelik taşımadığı anlamına gelmemektedir. Hroch'un modelinde yer aldığı biçimiyle B Evresi olarak tanımlanan milliyetçi hareketin siyasalaşmasının A Evresi olarak tanımlanan entelektüel ve akademik ilgi dönemini izlemesi şeklindeki sıralama Polonya milliyetçi hareketinde her iki evrenin, dolayısıyla entelektüel ve siyasi boyutun bir arada gerçekleşmesi şeklinde gelişmişti. Bununla birlikte Polonya milliyetçiliğinin C Evresine geçmesi yani milliyetçi hareketin kitleselleşmesi Polonya örneğinde sorunluydu. Hareketin liderliğini aristokrasisin üstlenmesi buna karşılık bu sınıfın toplumun küçük bir azınlığını oluşturması hareketin kitleselleşmesi için nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylülerin de hareketin içine çekilmesini gerekli kılıyordu. Ancak Rus İmparatorluğu'nun tanıdığı özerklik dolayısıyla Rus yöneticilerden çok Polonyalı soylularla gerilimli bir ilişki içinde olan Polonyalı köylülerin aristokrasisinin önderliğindeki bir mücadelenin içinde yer almaları söz konusu değildi. Nitekim 1830-31 ve 1863-64 yıllarında Polonya'da çıkan iki Rus karşıtı ayaklanma da hareketin yeterince kitleselleşememesi nedeniyle Rus askeri gücü tarafından bastırılmış ve bu ayaklanmalar Rusların bölgede sert ve baskıcı önlemler almasına neden olmuştur. Bu durum Rus karşıtı hareketin, eski çizgiyi sürdüren ve temel olarak bağımsız bir Polonya devletinin kurulmasını hedefleyen aristokrasi ve devrimci bir program benimseyen demokratlar olmak üzere ikiye bölünmesine neden oldu.

Milliyetçi hareketin liderliğini üstlenmeyi sürdüren Polonya soyluluğu, köylülerin kendileriyle birlikte hareket etmelerini sağlamak için iki grubu birleştiren en temel unsur olan din ve dili ağırlık merkezine aldı. Ancak köylülerin soylularla birlikte hareket etmelerinin önünde hala büyük bir engel vardı ve bu engel de Rus yönetiminin katkılarıyla aşıldı. Toprak sahibi soylularla bunların topraklarında çalışan köylülerin içinde bulundukları sosyo-ekonomik ilişki iki grubun birlikte hareket etmesini engelliyordu. Bu engelin aşılması için yapılması gereken toprak

reformu ise toprak sahiplerinin tercih ettiği bir çözüm değildi. Soyluluğun gücünü kırmak ve köylüleri kendi tarafında çekmek isteyen Rus yönetimi 1861 yılında serfliği Polonya sınırları içinde de kaldırmış, 1863 yılında azledilen Polonyalı serflere Rus serflerden daha iyi koşullar sunmuş, 1864 yılında ise topraksız köylülere toprak verilmesini sağlamıştı.[718] Ancak Rus İmparatorluğunun aynı sırada uygulamaya koyduğu Ruslaştırma politikası, Polonya köylülerini kazanma ve köylülerle olan ilişkisini koparark Polonya aristokrasisini güçsüz bırakma politikasının başarısız olmasına neden oldu. Daha önce de belirtildiği gibi köylülerle paylaştıkları ortak kimlik olan dil ve dini, söyleminin odağına alan aristokrasi, Ruslaştırma politikaları ve Katolik Kilisesinin baskı altına alınmasıyla birlikte Polonya halkının büyük bölümünde ortaya çıkan Rus karşıtı tepkiyi milliyetçi harekete yönlendirebileceği bir temel elde etmiş oldu. Böylece 19. yüzyıl sonunda Polonya milliyetçi hareket giderek birleşmeye ve kitleselleşmeye başladı.

Polonya milliyetçi hareketi Rus İmparatorluğunun Batı topraklarındaki diğer halkları için de bir ilham kaynağı olmuş ve bu halklar arasında ortaya çıkan milliyetçi hareketleri etkilemiştir. Ukraynalılar, Belaruslar, Letonyalılar, Litvanyalılar, Estonyalılar ve Finlerden oluşan bu hakların büyük çoğunluğunu köylüler oluşturuyordu. 19. yüzyıl boyunca bu altı köylü toplumu arasında, serfliğin kaldırılma tarihi, eğitim seviyesi, iç ve dış siyasi gelişmeler ve Rus yönetiminin baskıcı önlemleri tarafından şekillenen toplumsal koşulların da etkisiyle milliyetçi düşünce ve hareketler farklı düzeylerde gelişme göstermiş, bu düzey söz konusu toplulukların Rus İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonraki kaderini de belirlemiş, İmparatorluğun sona ermesiyle birlikte hepsi kendi devletlerini kuran bu topluluklardan siyasal nitelikli ve bağımsızlıkçı talepleri ilk dile getiren ve Hroch'un sınıflandırmasına göre 3. Evreye ilk ulaşan topluluk olan Finler Rus İmparatorluğu'ndan sonra bu devletin halefi olan Sovyetler Birliği döneminde de kendi bağımsız devletlerine sahip olurken, Estonya, Letonya ve Litvanya İkinci Dünya Savaşına giden süreçte federe cumhuriyetler olarak Sovyetler Birliği'ne

[718] Kappeler, **The Russian Empire: A Multi-Ethnic History,** s. 218

katılmış, Ukrayna bağımsız bir devlet olarak kurulduktan birkaç yıl, Belarus ise birkaç ay sonra aynı kaderi paylaşmıştır.[719]

İmparatorluğun batısında yaşayan toplulukların pek çoğu bağımsız bir devlet geleneğine sahip değildi. Bu durumun istisnaları Kosak Atamanlığı anılarını canlı tutan Ukraynalılar ve Litvanya Büyük Dukalığı anılarını canlı tutan Litvanyalılardı. Bu topluluklarla ilgili önemli nokta pek çoğunun milliyetçi ya da sosyal nitelikli karşıtları Ruslar değil, Letonya ve Estonya örneğinde bu halkların yaşadığı toprakların yöneticisi olan Baltık Almanları, Finliler içinse İsveçlilerdi. Bu karşılık Litvanyalılar, Belaruslar ve Ukraynalıların bir bölümü Rus yönetimi öncesinde uzun yıllar Polonya-Litvanya Krallığının bir paçası olduklarından Ruslar ve Polonyalılar bu halkları ayrı topluluklar olarak değil kendi uluslarının bir parçası olarak görüyordu ve bu durum söz konusu halkları Polonya-Rusya çekişmesinin içine çekerken kendilerini hem Polonya aristokrasisi hem de Rus yönetimine karşı konumlandırmak gibi zor bir göreve sürüklüyordu.[720] Özellikle Belasrulular ve Ukraynalılar Rus yönetiminin yanı sıra Rus halkının büyük bir çoğunluğu tarafından da Rus ulusunun bir parçası olarak görülüyordu.

Polonya örneğinden farklı olarak bu ülkelerde milliyetçi talepler yönetici sınıf arasında ortaya çıkmamıştır. Bu sınıf Rus yönetimi tarafından kendilerine verilen geniş özerklik ve ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı. Üstelik çoğu zaman yerel halkla aynı etnik ya da dini kimliği paylaşmıyorlardı. Örneğin Ukrayna'da yerel elitler Ukraynalılardan çok Rus ve Polonyalı toprak sahipleriyle Yahudi, Alman ve Rus kentli halktan oluşuyordu.[721] Bu nedenle söz konusu topluluklar arasında milliyetçi düşünce ilk olarak 19. yüzyılın ilk yarısında din adamları ve akademisyenler arasında ortaya çıkmıştır. Din adamları ulusal farklılıkları din üzerinden tanımlamaya giderken akademisyenler genellikle dil ve kültüre dayalı farklıklar üzerinde duruyor, bunların geliştirilmesine dayalı bir ulus modeli ve milliyetçiliği destekliyorlardı. Her ne kadar söz konusu halkların hepsi Hıristiyan da olsa farklı mezheplerden geliyorlardı ve bu farklılığa dayanan bir milliyetçi söylem geliştirebiliyorlardı. Ruslar gibi Ortodoks olan Belaruslu ve Ukraynalılar içinse bu yönde bir söylem

[719] **Ibid.** s. 229
[720] **Ibid.,** s. 224
[721] Hosking, **op. cit.**, s. 459

geliştirmek daha zordu. Bununla birlikte Ukrayna Uniate Kilisesi, Ortodoks olmakla birlikte Papalığa bağlı olması nedeniyle Rus Ortodoks Kilisesinden ayrılıyordu. Tıpkı Osmanlı imparatorluğunda olduğu aynı din içindeki sapmalar konusunda farklı dinlere karşı olduğundan daha az kabullenici olan Rus yönetiminin baskısına maruz kalan Uniate Kilisesi bu bağlamda Ukrayna kimliği için bir temel oluşturabiliyordu. Benzer bir biçimde Katolik Polonya aristokrasisiyle aralarındaki dini farklılık da bu iki halk arasında milliyetçi tepkinin gelişimine zemin hazırlıyordu.

Milliyetçi fikirlerin ilk olarak akademik ve entelektüel ilgiyle ortaya çıkmış olmasıyla bu topluklar Hroch'un yaptığı sınıflandırmaya uymakta ve A Evresine ulaşmış olmaktaydılar. Bu aşamada söz konusu halkların talepleri temel olarak kültüreldi ve ana dillerinin resmi dil olarak tanınması ve eğitim dili olarak kullanılmasına odaklanıyordu. Bu aşamada özerklik ya da bağımsızlığa yönelik siyasi talepler söz konusu değildi. Finlilerin kültürel talepleri İsveçli yöneticilerine yönelikken, Estonya ve Letonyalılar ise ana dillerini Baltık Almanlarına karşı savunmak durumundaydılar. Öte yandan Ukraynalıların durumu daha karışıktı. Kullanımda olan dini veya diplomatik bir Ukrayna dili yoktu ve birçok eğitimli Ukraynalı, halihazırda kullanılmakta olan bir dil –Rusça– varken kendi yazılı dillerini geliştirmeye gerek olup olmadığı konusunda kararsızdılar.[722] Buna karşılık entelektüellerin çabasıyla yerel dillerde yayınlanan gazete ve dergiler, Hroch'un sınıflandırmasında B Evresi olarak ifade edilen ulusal ajitasyon için önemli kaynak olurken, bu gazete ve dergilerin editörleri de milliyetçi hareketlerin lideri haline gelmişler, yerel lehçelerdeki tiyatro oyunları, korolar ve müzik festivalleri de halkın harekete geçirilmesi ve birleştirilmesinde etkili olmuştur.[723]

İmparatorluğun Batı halkları arasında siyasi talepler, ilk olarak Finliler arasında ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl başında Rus İmparatorluğu'na dahil olan Finlandiya, İsveç devletinin ayrılmaz bir bileşeni olmaktan çıkıp Rus monarşisi çerçevesinde bağımsız bir idari birim haline gelmiş[724], önemli bir özerklikten faydalanmıştır. 1863 yılından itibaren düzenli olarak toplanan ve İsveç'ten

[722] Hosking, **op. cit.**s. 459
[723] Kappeler, **The Russian Empire: A Multi-Ethnic History,** s. 222, Hosking, **op. cit.**, s. 459
[724] Miroslav Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 108

devralınan bir meclisin yanı sıra, kendi kanunları, eğitim sistemi, para birimi, kendi ordusu ve Lutheran Kilisesi cemaati olarak ibadet özgürlüğü ve okul açma hakkına sahip olmanın yanı sıra Finlandiya ekonomisi, İmparatorluğu koruması ve büyük Rus pazarı sayesinde hem endüstri hem de hammadde açısından 19. yüzyılda büyük bir gelişme kaydetmişti.[725] Cliff'in de belirttiği gibi 19. yüzyıl sonlarında, kendisine, kendi seçtiği temsilcilerle yönetilme olanağını kazandıran yasal bir statüye sahip olan yalnızca Finlandiya'ydı ve bu özelliğiyle Rus İmparatorluğu'ndan daha demokratik haklara sahip olan Finlandiya, tabii ulus olduğu halde, iradesi altında bulunduğu ulustan daha çok politik özgülüğe sahipti.[726] Bu yapı Finlandiya'da milliyetçi düşüncenin oluşumu için uygun bir ortam sağlamıştı. Yönetici sınıfın İsveççe konuştuğu Finlandiya'da, 18. yüzyılın ilk yarısında Fince konuşan halkın dili ve kültürüne yönelik ilk işaretleri görmek mümkündür.[727] Fince konuşan ruhban sınıfı, nüfusun çoğunluğunun eğitim aldığı ilk ve ortaokullar aracılığıyla bilinçli bir biçimde Fin kültürünü geliştirmeye ve propagandasını yapmaya başladılar.[728] Buna ek olarak halkın kullandığı Fincenin edebiyat dili olarak da geliştirilmesi hedefleyen eserler ortaya konmaya başlandı. Böylece halkın bilincini şekillendirip, radikal yurtsever programların yaygınlaştırılması yani Fin milliyetçiliğinin B aşamasına geçmesi ve Fin milli hareketinin kitleselleşerek bu aşamayı tamamlaması 19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmişti.[729] Rus yönetiminin bu girişimlere tepkisi, Finlandiya'nın imparatorluğa daha sıkı bir biçimde bağlanması amacıyla daha önce sahip olunan ve bu ülkeye özerk bir yapı kazandıran bağımsız kurumların kaldırılması oldu. Bu doğrultuda Finlandiya Meclisi St. Petersburg'daki Devlet Konseyi'ne tabi kılınırken, Finlandiya ordusu Rus ordusuna bağlanmış ve eğitimde Rusçanın payı arttırılmıştır. Bütün bunlar Finlandiya'da ortaya çıkan kültürel nitelikli milliyetçi düşüncenin siyasal nitelik kazanarak C Evresine ulaşmasına neden oldu.

[725] Hosking, **op. cit.**, s. 461
[726] Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** s. 300
[727] Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi,** s. 107
[728] Hosking, **op. cit.**, s. 462
[729] Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi**, s. 108

Finliler bütün Rus kurumlarını boykot ettikleri gibi Çarın atadığı Finlandiya Genel Valisi 1904 yılında düzenlenen bir suikastla öldürüldü.[730]

Baltık ülkelerinde de durum Finlandiya'ya büyük benzerlik gösteriyordu. Yönetici sınıf ve yerel elitler bölge halkından değil Alman toprak sahiplerinden oluyordu. Kendisine Batıyı örnek alan Rus modernleşmesinde bu elitler gerek model gerekse yürütücü olarak etkili rol oynamış, bunun karşılığında ise Çar tarafından verilen geniş ayrıcalıklardan yararlanmışlardı. Bu durum bölgede özerk bir yönetim kurulmasını ve İmparatorluk merkeziyle bağların zayıf olmasını da beraberinde getiriyordu. Hosking'in ifadesiyle Baltık "baronları" imparatorluğun hiçbir yerinde görülmeyen garip bir yapıyı – ayrıcalıklarını 19. yüzyıla kadar koruyan ortaçağa özgü bir yönetici sınıfı – temsil etmekteydiler.[731] Dolayısıyla Letonya ve Estonya milliyetçiliği de yönetici sınıf arasında değil halk arasında ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu bağlamda Baltık halkları için söz konusu olan Rus egemenliğinden çok Alman egemenliğiydi ve bu nedenle milliyetçi hareketlerin hedefinde de Almanlar vardı. Bununla birlikte bu daha çok siyasi bir karşıtlıktı. Çünkü Baltık Almanlarının kurduğu yönetim yapısı yerel kültürlerin yaşaması ve gelişmesine olanak sağlıyordu. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Eston topluluk arasında milli bilincin var olduğuna dair herhangi bir belirtiyle karşılaşılmamasına karşılık kimi Alman ya da Almanlaşmış edebiyatçılar arasında Eston halk kültürü ve diline yönelik bir ilgi ortaya çıkmıştır.[732] 16. yüzyılın sonunda Alman Lutheran vaizlerin, Tanrı'nın sözlerini halka kendi dillerinde getirme isteği doğrultusunda İncil Estonya ve Letonya dillerine çevrilmiş, Almanlar ayrıca bu dillerin sistemleştirilmesine ve folklor çalışmalarına destek vermişlerdi.[733] Dolayısıyla Letonya ve Estonya milliyetçiliği için kültürel temellerin varlığından söz etmek mümkün.

Buna karşılık bölge halkı serfliğin kaldırılmasından sonra bile siyasal açıdan olduğu gibi ekonomik açıdan da Alman yöneticilerine bağımlı kalmaya devam etmiş, bu anlamda özgürlüklerini kazanamamışlardı. Bölge halkını bu konuda harekete geçiren ise İmparatorluğun uygulamaya koyduğu merkezileşme politikaları oldu. III.

[730] Hosking, **op. cit.**, s. 462
[731] **Ibid.,** s. 463
[732] Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi,** s. 127
[733] Hosking, **op. cit.**, s. 464

Alexander tahta çıktığında, Büyük Petro'dan beri Baltık toprak aristokrasisine verilen ayrıcalıkları teyit etmedi; yerel hükümet kurumlarına son vermemekle birlikte, Rus tarzı mahkemeler açarak ve idari ve yasal işlemlerde Rusçanın kullanılmasında ısrar ederek, bu kurumların yetkilerini azalttı; St Petersburg'dan kontrol edilen ve sadece Rusça eğitim veren "Bakanlık okulları" açarak birçok Estonyalı ve Letonyalının, bu okullarda İmparatorluğun başka yerlerinde de iş bulmalarına yarayacak bir eğitim almalarının önünü açtı ve böylece Alman toprak sahiplerinin bölgedeki kontrolünü tam olarak zayıflatamasa da politik konumlarını sarstı ve Letonyalılara ve Estonyalılara kendi sivil statülerini geliştirme olanağı sunmuş oldu.[734] Bu noktadan itibaren siyasal nitelikli bir Baltık milliyetçi hareketi oluşmaya başladı. Böylece daha önce kültürel temellere sahip olan milliyetçi düşünce Hroch'un sınıflandırmasındaki C Evresine ulaştı. Ancak hareket, milliyetçi bir nitelik kazanmasıyla birlikte, karşıtı olarak sadece Alman yöneticileri değil Rusları da tanımladı. Böylece Alman kurumlarıyla birlikte Rus kurumları ve Almancayla birlikte Rusça da protesto edilerek dışlandı. Bu süreçte Baltık halklarının başarısını etkileyen en önemli faktörlerden biri Alman yönetiminin gücünün İmparatorluk merkezi tarafından kırılmış olmasının yanı sıra İmparatorluk merkezinin uzun yıllar boyunca tanınan özerk yönetim yapısı nedeniyle bölgeye ve halkına yeterince nüfuz edememiş olmasıdır. En az bunun kadar önemli bir diğer etken ise Alman yönetiminin yerel dil ve kültürlerin korunmasına olanak tanıyan yönetim yapısıdır. Böylece 1905 Devrimi ve sonrasındaki süreçte Baltık bölgesi İmparatorluğun milliyetçiliğin en güçlü bölgelerinden birini oluştururken, 1917 sonrasında da burada bağımsız devletler kurulmuştur.

Hem Osmanlı hem de Rus İmparatorluğu'nda, genellikle Müslümanların yaşadığı doğu bölgelerinde milliyetçi düşünce ve hareketler daha geç ortaya çıkmış hem de farklı biçimler almıştır. Bu hareketlerin ideolojik temelini başlangıçta din oluştururken zamanla buna etnik unsular da eklenmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunluğunu Arapların oluşturduğu Müslüman gruplar, Rus İmparatorluğunda ise çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Müslüman gruplar, daha çok kültürel ve bölgesel talepleri etrafında bir araya gelmişlerdir. İmparatorlukların büyük toprakları

[734] Hosking, **op. cit.**, s. 463-464

yönetiyor olmasının getirdiği merkez-çevre ayrımı, çevre bölgelerin belli bir dereceye kadar özerk olmalarına yol açmaktadır. Bu özerkliğin derecesi imparatorluktan imparatorluğa değişmektedir. İmparatorlukların kuruluş dönemlerinden itibaren benimsedikleri politikaların yanı sıra çevre bölgelerin dinamikleri ve komşu ya da diğer yabancı devletlerin müdahaleleri de bu özerkliğin derecesini belirleyebilmektedir. 19. yüzyılda imparatorlukların karşı karşıya kaldıkları taleplerin bir kısmı, tam bağımsızlıktan çok özerklik içeren taleplerdi. Bu talepler bazen uzun zamandır sahip olunan özerkliğin, imparatorluğun izlemeye başladığı merkeziyetçi politikalar tarafından tehdit edilmesinden kaynaklanırken bazen de hiçbir zaman sahip olunmayan bir özerkliği talep edebiliyordu.

Osmanlı İmparatorluğunda Arap ve Kürt eyaletlerinde merkezi yönetimin sahip olduğu nüfuz büyük ölçüde asker bulundurma ve yıllık haraç almayla sınırlıydı.[735] Bu nedenle 19. yüzyıldan itibaren daha etkili bir nüfuz kurulmaya çalışılması, sahip oldukları özerliği kaybetmek istemeyen bu eyaletlerin yoğun tepkisiyle karşılaşmıştı. Zeine'nin ide belirttiği gibi, Arap liderlere göre, farklı dil, gelenek ve görenekleriyle çeşitli ırk ve milliyetlerden müteşekkil olan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi bir hükümet sistemi altında verimli bir biçimde yönetilmesi mümkün değildi.[736] Bu bağlamda özerkliğin kaybedilmesi tehdidine karşı oluşu ve bu bölgelerin Osmanlı'dan ayrılmak gibi bir taleplerinin olmayışı bu tepkiye ademimerkeziyetçi bir nitelik katmaktadır. Bunun değişikliğe uğrayarak bağımsızlık doğrultusunda taleplerin gelmeye başlaması Osmanlı'nın aldığı askeri yenilgiler ve bu yenilgilerin İmparatorluktaki güç zafiyetlerini ortaya çıkarması ve Osmanlı İmparatorluğu'nda çevre bölgelerin merkezle olan bağlarının zedelenmesiyle birlikte gelişmiştir. Bu durum Osmanlı'nın manevi nüfuzunun sarsılmasına neden oluyordu. Böylece "âdemimerkeziyetin zaten var olan maddi koşulları, manevi unsurun da eksilmesiyle, tam anlamıyla gerçekleşmiş oluyordu."[737]

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında alınan yenilgi sonrasında merkezi iktidarın zayıflamasıyla karşı karşıya kalan Arap ileri gelenleri geleceklerini

[735] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 53
[736] Zeine N. Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu,** İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003, s. 88
[737] Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), s. 84

sorgulamaya "İmparatorluk çöker de paylaşılırsa ne olacağı, Arap vilayetlerinin başına ne geleceği" sorularına cevap aramaya başlamışlardı.[738] Bu durum özellikle tımar sisteminin uygulanmaması dolayısıyla merkezle olan maddi bağların zayıf olmasına rağmen Osmanlıya bağlı ve sadık olan Mısır, Cezayir, Trablusgarp, Tunus gibi ülkelerde daha belirgindi. Bu bölgedeki Osmanlı varlığı Lieven tarafından tanımlanan "davet edilen imparatorluk" kavramına tam olarak uymaktadır. Osmanlı bu bölgeyi zorla ele geçirmemiş, bu devletlerin güvenlik arayışı sonucu kendilerini koruması için "davet edilmiştir" ve bu nedenle Osmanlı'nın artık bunu sağlayamayacağını düşündüklerinde İmparatorluğa olan bağları zayıflamaya başlamıştır.[739] Benzer bir biçimde Kürt bölgelerinde de, ordunun sınırda olması nedeniyle oluşan iktidar boşluğu ve emniyetsizlik, "Kürtlerin zararına kurulabilecek bir Ermeni devleti tehdidini bölgenin üstüne yerleştiren Berlin Antlaşması'nın yarattığı kaygılar"la birleşerek "Bulgarların yararlandığına benzeyen bir özerklikten yararlanma" amacına yönelen isyanlara neden oldu.[740] Klein da, Kürtlerin birçoğunun "Ermenilerin bölgeyi İmparatorluktan koparmak için Ruslarla birlikte çalıştıklarını" düşündüğünü, yavaş yavaş filizlenmeye başlayarak 1890'lardan itibaren hız kazanan Ermeni milliyetçi faaliyetlerinin de iki grup arası gerginliğin artmasına neden olduğunu belirtmektedir.[741] Buna göre Avrupa devletlerinin bölgede reform yapılmasına yönelik baskıları, gelişmekte olan Ermeni milliyetçiliğiyle birleştiğinde, Ermenilerin çoğunlukta oldukları topraklarla birlikte İmparatorluktan ayrılabileceği algısı oluşmaktadır. Üstelik, "zirai kapitalizmin atılıma geçmesiyle birlikte toprağın ve toprak mülkiyetinin değerinin artmasıyla arazi kapma trendi"nin artışı, Ermenilerle Kürtleri aynı topraklar için rekabet eder hale getirmişti.[742] Buna karşılık, bu döneme kadar yüzyıllarca bir arada, yan yana yaşamış iki halk arasında işbirliği ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturmaya devam ediyordu. "1870'lerin sonlarına ve 1880'lerin başında her iki camianın da menfaatine olduğu anlaşılan ekonomik etkileşimin aşiretlerin ağırlıklı olduğu kırsal alanın yanı sıra kentlerde de

[738] François Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** İstanbul: Homer Kitabevi, 2006, s. 126
[739] Dominic Lieven ile görüşme, Londra, 17 Ekim 2011
[740] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 125-126
[741] Janet Klein, "Çatışma ve İşbirliği: Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)", Baki Tezcan, Karl K. Barbir (Der.), **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,2012, s. 184
[742] **Ibid.**, s. 186-187

eksik olmadığı"nı, "özellikle ticari konularda birbirlerine bağımlı oldukları bir sistem geliştirdikleri"ni, köylüler arasında çiftlik ve ziraat işlerinde karşılıklı yardımlaşama ve kriz dönemlerinde birbirlerine destek olduklarını, işbirliği içinde kaynaklarını bir araya getirmenin ötesinde kötü idareyi protesto etmek ve adil davranan yetkilileri desteklemek için güçlerini birleştirdiklerini dile getiren Klein, ilişkilerin bu boyutunun göz ardı edilmemesi gerektiğini dile getirmektedir.[743]

İmparatorluğun bir diğer Müslüman grubu olan Arnavutlardan gelen tepki de daha çok özerklik talebiydi. Arnavutlar arasında böyle bir tepkinin meydana gelmesi de genel olarak merkezileşme politikalarıyla ilgiliydi. Bu nedenle bu politikaların yoğun olarak uygulamaya konduğu İttihat ve Terakki dönemi, Cemiyet içinde önemli roller oynayan Arnavutların varlığına rağmen, tepkilerin de ortaya çıkışına tanıklık etmiştir. 1910-1912 yılları arasında Karadağ, ve Kosova'da gerçekleşen çeşitli ayaklanmalar, vergilendirme ve askere almaya ilişkin geleneksel direniş sebeplerinin yanı sıra, İttihat ve Terakki'nin merkezileşme politikalarına yönelik bir itirazdı.[744]

Milliyetçiliğin ivme kazandığı ve dünya siyasetinde başrollerden birini üstlendiği dönem olan 19. yüzyılın önemli bir bölümünde Rus İmparatorluğu toprak kaybetmek bir yana, yeni topraklar elde etmeye devam ediyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında Rus İmparatorluğu doğu yönünde bir ilerlemeyle Kafkasya ve Orta Asya'yı topraklarına kattı. Bu dönemde Rus çarlığının karşı karşıya kaldığı tepki, daha çok işgalci bir güce karşı gösterilen ve bağımsızlığın yanı sıra yaşam biçimlerini de korumayı hedefleyen bir tepkiydi. Dolayısıyla milliyetçi bir nitelikten bahsetmek çok zordur. Bu durum daha çok Çarlığın bu dönemde yayıldığı topraklarda yaşayan halkların niteliğinden kaynaklanmaktadır.

18. yüzyılda ortaya çıkan bu talepleri 19. yüzyılın milliyetçi taleplerinden ayıran en önemli özellik bu aşamada henüz bağımsızlık ve ayrılık içeren taleplerden çok üst sınıflar tarafından dile getirilen ayrıcalık taleplerinin olmasıdır. Bu grupları asıl ilgilendiren Rus yönetimi öncesinde sahip oldukları ayrıcalık ve zenginliklerin korunmasıdır. Bu ayrıcalık ve zenginliklere sahip olmayan halk ise üzerinde bulunan vergi ve askerlik yükümlülüklerinin ağırlığından şikâyetçiydi ve bunların azaltılması

[743] **Ibid.**, s. 185-186
[744] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 155

talebinde bulunuyordu. Söz konusu şikâyetler merkezden çok Rus olamayan yerel yöneticilere yönelikti. Bu durumda Rus karşıtı milliyetçi bir tepkiden çok kendileriyle aynı kimlikleri paylaşan yönetici sınıfa karşı gelişen sosyal bir tepkiden bahsetmek daha doğru olacaktır.

İmparatorluğun Müslüman halkları arasında etkisini gösteren kültürel nitelikli ilk milliyetçi hareket, 1880'lerde Kırımlı bir Tatar olan Gaspıralı İsmail Bey tarafından başlatılan Ceditçilikti. Ceditçilik ilk başta ulusal eğitimi teşvik ederek ve özellikle bilimde, teknolojide ve Rusçada seküler eğitimi benimseyerek Müslümanların eğitimini Avrupalılaştırmayı hedefleyen bir hareketken zamanla demokrasi, kadınlar için eşit haklar ve Türkistan halkları için yazılı ulusal bir dilin teşviki gibi sosyal ve politik reformu da içerecek biçimde genişledi.[745] Böylece İmparatorluğun Müslüman halkları arasında milli bilincin oluşturulması da hedeflendi. Ancak Rusya Müslümanlarının belki de en önemli özelliği, Osmanlı Hıristiyanlarında farklı olarak, büyük çoğunluğunun aynı etnik kimliği de paylaşıyor olmasıydı. Çarlık Rusya'sında yaşayan Müslüman halkların büyük bir kısmı aynı zamanda Türk'tü. Georgeoun'un verdiği oranlar, Rusya Müslümanlarının yaklaşık %85'inin Türkçe konuştuğu ve Rusya Türklerinin %90'ına yakının Müslüman olduğu doğrultusunda.[746] Dolayısıyla İslami ya da Türki kimlik üzerinden geliştirilen her kültürel ve politik hareket aslında birbiriyle örtüşüyordu. Bunun anlamı ortaya çıkan milliyetçi hareketlerin de İmparatorluktaki tüm Müslüman halkları içermesi hatta bu halkları birleştirmeyi hedeflemesiydi. Zamanla bu hedef İmparatorluk topraklarını da aşarak Pantürkist ve Panislamist bir nitelik de kazandı. Özellikle 1905 devrimiyle birlikte politik örgütlenme üzerindeki kısıtlamalar ortadan kaldırıldığında, Müslümanlara yönelik ayrımcılığın son bulmasını talep eden ve Rus liberallerin fikirlerini desteklemenin yanı sıra esas olarak Rus İmparatorluğunda farklı Türki halklardan ve kabilelerden oluşan ve Rus liberalleri tarafından söz verilen haklara sahip bir Türkistan milletinin yaratılmasına odaklanan Rusya Müslümanlar Ligi kuruldu.[747]

[745] Hosking, **op. cit.**, s. 447
[746] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935),** s. 8
[747] Hosking, **op. cit.**, s. 448

Pantürkizm ve panislamizmin siyasi bir harekete dönüşmesinin ilk aşaması, 1905 Devriminin sağladığı ortamda ortaya çıkan kongreler süreci oldu. 1906 yılında toplanan ilk kongrede siyasi, ekonomik ve toplumsal reformların uygulanması amacıyla Rusya Müslümanlarının birleşmesi; Müslüman e Rus halklarına eşit haklar tanınması; milletlerin nisbi temsilleri esasına göre bir anayasal monarşinin kurulması; basın ve din özgürlüğünün sağlanması; sahsi tasarrufların dokunulmazlığı için çalışılması doğrultusunda kararlar alındı.[748] Kongreye ağırlığını koyan grup, ulus bilinci Georgeoun'un ifadesiyle henüz "cenin" halinde olmakla birlikte bu konuda diğer Müslüman topluluklardan daha önde olan Tatarlardı. Bunun nedeni Tatarlar arasında ulusal bilincin İmparatorluğun diğer Müslüman topluluklarına görece daha çok gelişmiş olmasıydı. Bunun temelinde, Tatarların Rusya'daki dindaşlarından çok Ruslarla köklü bir ilişki içinde olmaları, özelikle Katerina döneminden itibaren bir tür dinsel ve sivil özgürlüğe sahip olmaları, Rusların dinsel engeller nedeniyle giremedikleri zengin Orta Asya pazarları ile Batı arasındaki ticarete aracılık etmeleri dolayısıyla zengin bir tüccar sınıfına sahip olmaları ve ticaret yolları boyunca çeşitli sanayi birimlerinin ortaya çıkması nedeniyle ekonomik ve kültürel olarak Rusya Müslümanları arasında en ileri durumda olan topluluk olmaları yatıyordu.[749]

Tatarların belli bir bölgede toplanmış bir halk olmaktansa İmparatorluk topraklarına dağılmış biçimde bulunması, Kongre'de bölgesel özerklik doğrultusunda taleplerin dile getirilmemesinin en önemli nedeniydi. Aktükün'ün de belirttiği gibi, Rusya'nın Müslüman toplulukları için topraktan bağımsız bir kültürel özerklik elde etmek, Tatar toplumunun yapısına, en uygun çözüm yoluydu.[750] Buna karşılık Müslüman grupların pek çoğu bu görüşü paylaşmıyordu. Tatarların aksine belli bölgelerde yoğunlaşmış olan bu grupların talebi, toprağa dayalı özerklikti.

Siyasal talepleriyle ilgili fikir ayrılıklarının yanı sıra sınıfsal ayrımlar da Müslüman grupların ortak hareket etmesini engelliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi toplumun geleneksel tabakaları, modern bir ideoloji

[748] Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık,** İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983, s. 37

[749] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, s. 8

[750] İlker, Aktükün, **Eski Sovyetler Birliği'nde Milliyetler Politikası Ve " Yeni Dünya Düzeni" Çerçevesinde Günümüze Yansıması,** Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul: 2002

olan milliyetçiliğin kendi meşruiyetlerini tehdit etmesi nedeniyle Müslümanlar arasında ortaya çıkan milliyetçi düşünceye karşı çıkıyorlardı. İmparatorluk Müslümanlarının birleşik bir grup olarak hareket etmesini, Müslümanların İmparatorluğun en büyük ikinci topluluğu olması nedeniyle önemli bir tehlike olarak gören Rus yetkililer de böylece bu süreçte kendilerini destekleyecek müttefikler bulmuş oldular. 1905 Devriminde sonra toplanan ikinci Duma'da otuz bir milletvekiliyle temsil edilen Rusya Müslümanlarının Duma'da temsil edilme hakları 1907 tarihli yeni seçim kanunuyla ellerinden alındığı gibi, Rus yetkililer Cedit okullarının kapatılması gazetelerinin yasaklanmasında Hive ve Buhara Hanlıklarının desteğini aldılar.[751]

İmparatorluğun Müslüman grupları arasındaki ayrılık bununla da sınırlı değildi. İzlenecek yol konusunda farklı fikirlere, farklı siyasi programlara sahip gruplar vardı. Üstelik talep edilen reformların gerçekleşme ihtimali karşısında pek çok grup karamsarlığa düşmüştü. Bu durum Müslüman grupların önemli bir kısmının Çarlık yönetiminin ortadan kaldırılması gerektiğine ikna etmiş, bunun sonucunda da bu bağlamda en güçlü siyasi hareket olan sosyalist harekete katılmayı seçmişlerdir. Sosyalizmle milliyetçilik arasındaki gelgitler bu dönemde Rus İmparatorluğundaki pek çok grubu etkiliyordu. Rusya Sosyal Demokrat Partisi tarafından da kabul edilen kendi kaderini tayin ve ayrılma hakkı ile Avusturya Marksistleri tarafından ortaya konan kültürel-ulusal özerklik doktrini İmparatorluktaki bazı halklar için cazip seçenekler sunmaktaydı. Bu nedenle her iki imparatorlukta da pek çok örnekte, milliyetçi ve sosyalist hareketler iç içe geçebiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist gruplar milliyetçi eğilimler taşırken Rus İmparatorluğu'nda milliyetçi hareketler başarı şanslarını arttırdığına inandıkları sosyalist harekete eklemleniyordu.

3.1.2 Sosyalist Tepkiler

19. yüzyılda kitleleri harekete geçiren ve devletlerin kaderini belirleyen bir diğer ideoloji sosyalizmdi ve nitekim Rus İmparatorluğu'nun sonunu getiren hareket de, milliyetçiliğin bütün etkisine rağmen, sosyalizm oldu. Bu nedenle sosyalist tepkiler en az milliyetçi tepkiler kadar önem taşımaktadır. Esasları ve hedef kitleleri itibariyle birbirine rakip olan, ya da olması beklenen bu iki ideoloji, kimi zaman bu

[751] Hosking, **op. cit.**, s. 448

rekabeti bütün şiddetiyle yaşamış, kimi zaman ise belli hedeflere ulaşmak adına işbirliğine gitmiştir. Kappeler'in de belirttiği gibi Rus İmparatorluğunda ortaya çıkan devrimci hareket, milliyetçi harekete rakip olmayı başarmış, pek çok genç entelektüel Çarlık rejimin yıkılmasına yardım etmek amacıyla devrimci Rus partilerine katılmıştır.[752] Bunun bir nedeni tek başlarına hareket etmeleri durumunda kendilerinden çok daha güçlü olan Çarlık karşısında başarı şanslarının olmamasına karşılık, kendileriyle tam olarak olmasa da belli konularda aynı hedefleri paylaşan gruplarla hareket etmenin başarı ihtimalini arttıracak olmasıydı. Bunun yanı sıra Rus İmparatorluğunda kitleleri sosyalizme iten en önemli etken İmparatorluğun toplumsal koşulları ve otokratik yapısıydı.

Nitekim, sosyalist bir hareket olamamakla birlikte Rusya'daki devrimci hareketin başlangıcı olarak kabul edilen Dekabristler ve 1825 tarihli isyanları da esas olarak Çar'ın kendisinden çok bu niteliğine karşı ortaya çıkmıştı. Meşrutiyet, serfliğin kaldırılması, eğitim ve sosyal refahın ilerletilmesi, temel sivil hakların, özellikle de konuşma, basın, din ve toplanma haklarının temin edilmesi gibi taleplerle ortaya çıkan hareket bütün bunların gerçekleştirilmesi için güçlü bir devletin gerekliliğine inanıyor, bu nedenle de I. Alexander ile işbirliğine sıcak bakıyorlardı. [753] Ancak Alexander'ın iktidarının ilk yıllarındaki liberal eğiliminin yerini zamanla muhafazakar bir yönetime bırakması bu işbirliğini olanaksız kılıyordu. I. Alaxander'ın ölümüyle İmparatorluğun bir veraset krizi içine girmesi Dekabristleri harekete geçirdi. Tahtın iki adayından gerici olarak bilinen Nikola'nın, daha liberal olan Konstantin yerine tahta geçmesi üzerine St. Petersburg'da ayaklanan Dekabrisler tarafından başlatılan isyan sayıca üstün Rus ordusu tarafından bastırıldı.

*Narodnik*ler Rusya'daki anarşist hareketin önemli bir ayağını *narodnik*ler oluşturmaktadır. 19. yüzyıl ortalarında oluşmaya başlayan *narodnik* hareket, esas olarak köylülerin ve küçük üreticilerin çıkarlarını dile getiren ve Rusya'nın kapitalist gelişme aşamasını geçirmesinin zorunlu olmayıp, bu aşamayı atlatabileceği görüşünü savunan ister reformcu ister devrimci tüm Rus demokratik ideolojileri içeriyordu.

[752] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 228
[753] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 332-333

Hans Rogger'a göre *narodnik* hareketinin gücünün ve cazibesinin kaynağı olan halka bağlılık ve inanç, aynı zamanda bu hareketin güçsüzlünün de kaynağıydı; çünkü Rusya'da halk köylülük demekti ve Rus köylüleri, devrimci akıl hocalarının, hayranlarının ve koruyucularının tahmin ettiği ve beklediği gibi hareket etmeyi defalarca reddetmişti.[754] Bu durum *narodnik* hareketin dönüşmesine neden oldu. 1876 yılında kurulan ve 1878 yılında bilinen adı *Zemlya i Volya* (Topak ve Özgürlük), ile birlikte *narodnik* hareketi, halktan entelijansiyaya, kitleleri takip etmekten onlara rehberlik etmeye, kitlesel ajitasyondan seçici doktrinasyona yönelmeye başladı.[755] Bu dönüşümün bir diğer parçası, terörün siyasi bir araç olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Ancak bu yöneliş *narodnik*lerin bölünmesine neden oldu. *Zemlya i Volya* terörü dışlarken, 1879 yılında bu gruptan ayrılan *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi) terör, suikast gibi siyasal şiddet eylemlerine yöneldi. II. Alexander'ın ölümüyle sonuçlanan suikastı gerçekleştiren bu grup için şiddet, anayasa taleplerinin gerçekleştirilmesi için tali değil ana araç haline geldi.

Esas olarak bir *narodnik* olan fakat bu grup tarafından benimsenen terörist yöntemleri dışlayan Plehanov, "Emeğin Kurtuluşu Grubu" adlı ilk Rus Marksist oluşumunu 1883 yılında İsviçre'de kurdu. Böylece Rus Marksizmi *narodnik* hareketten bağımsız bir hareket olarak ortaya çıkarken *narodnik* hareket de gücünü kaybetmeye başladı. Rusya'da kurulan ilk Marksist grup olan "İşçi Sınıfının Özgürlüğü İçin Mücadele Birliği" bu grubu izledi. Bu iki oluşum 1898 yılında Minsk'te kurulan Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin de temellerini oluşturuyordu. Çarlığın bu gelişmeler karşısındaki ilk tepkisi, henüz zayıf olarak gördüğü bu hareketin *Narodnizmi* zayıflatabileceği beklentisi nedeniyle yumuşaktı. Ayrıca Marksist hareket içinde de fikir ayrılıkları yaşanmaya başlanmıştı. Bu ayrılık üç kanat tarafından temsil ediliyordu; Legal Marksizm, Ekonomizm ve Devrimci Marksizm.

---

[754] Hans Rogger, **Russia in the Age of Modernisation and Revolution: 1881-1917,** New York: Longman, 1983, s. 135. Rogger bu duruma örnek olarak 1874 yılında çoğu üniversite öğrencisi 2500-3000 gencin, okullarını ve evlerini terk ederek "halka gitme" çabalarını göstermektedir. Bu kişilerin amacı köylülerin isyancı güdülerini harekete geçirmek ve sosyalist ilkeleri öğretip, kimlerin onları sömürdüğü ve düşmanları olduğunun farkına varmalarını sağlayarak onları yaklaşmakta olan devrime hazırlamaktı. Bunun için ajitasyon ve propagandaya yönelik eylemlerine ek olarak, kendilerinin ve atalarının yüzyıllarca biriktirdiği borçlarına karşılık olarak köy öğretmenliği, tıbbi yardım ya da işgücü gibi hizmetler sunan bu kişiler, köylüler tarafından anlayışsızlık ve düşmanlıkla karşılanmıştı.

[755] **Ibid.**, s. 136

Legal Marksistler, burjuva kapitalizminin gelişmesini, sosyalizmin nihai zaferi için gerekli ilk aşama olarak gören Marksist tezi kayıtsız şartsız kabul ediyorlar ve bu bakımdan Rusya'nın Batıyı örnek alması gerektiğine inanıyorlardı, ancak burjuva kapitalist aşamanın gerekliliği üzerinde ısrarla durmaları, kısa sürede onların bu aşamayı bir amaç olarak görmelerini ve sosyalizmin nihai zaferine devrim ile değil, reform ile ulaşılacağını kabul etmelerini de beraberinde getiriyordu.[756] Ekonomistler, işçi mücadele birliklerinin koordine edilmesine karşı çıkan ve sendikacılığı savunun bir gruptu ve ekonomi ile politika arasında kesin bir çizgi çizen bu gruba göre ekonomi işçilerin, politikaysa partilerin işiydi ve bu nedenle işçiler sadece ekonomik amaçlarla ilgilenmeli ve sendikalar içinde patronlara karşı mücadele etmeliydi.[757] Buna karşılık Devrimci Marksistler, proletaryanın mutlakıyete karşı mücadelede aktif olarak rol alması ve bunu yaparken de burjuvazi ile bir ittifak içinde olması, demokratik nitelikli bu sürecin ardından ise bu defa tek başına kapitalizme karşı sosyalist mücadeleyi yürütmesi gerektiğini savunuyorlardı.

Zamanla Marksist hareket içindeki bu bölünme farklı biçimlerde devam ederek derinleşmiş ve Parti içinde de bölünmeye yol açmıştı. Rusya Sosyal Demokrak İşçi Partisi'nin 1903 yılındaki ikinci kongresinde Parti, iki kanada ayrıldı. Ayrılığın çıkış noktası Partiye üye olma koşulları konusundaki tartışmalardı. Lenin parti üyeliğinin dar tutulması ve üye olacak herkesin parti organlarında görev almasını önerirken Martov, partiyi maddi olarak destekleyen herkesin parti üyeliğine alınmasını savunuyordu. Bu basit gibi görünen ayrım, 1912 yılında kesin ve resmi olarak gerçekleşecek olan Bolşevik-Menşevik ayrılmasının başlangıcı oldu. Başlangıçta Martov'un görüşü çoğunluk tarafından benimsenirken zaman içinde bu grup azınlığa düşmesi nedeniyle Menşevikler olarak adlandırılırken, Lenin'in grubu Bolşevikler olarak adlandırıldı. İki grup arasındaki ayrımsa zamanla parti üyeliği konusundaki tartışmaların çok ötesine geçti.

Her iki grubun ortak hareket noktası, Plehanov tarafından ortaya konan program doğrultusunda, gelecek devrimin bir burjuva devrimi olacağı, dolayısıyla

---

[756] Edward Hallett Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923,** Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 21. Carr'ın da belirttiği gibi bu grup Bernstein'ın ve Alman "revisyonistleri"nin görüşlerine öncülük etmişlerdir.

[757] **Ibid.**, s. 21

proletaryanın demokratik devrim için mücadele etmesi gerektiği, Rusya'da tarımsal ve yarı-feodal koşulların ağır basması, sanayinin ve işçi sınıfının az gelişmiş olmasından dolayı, sosyalizmin kurulmasının ancak bir sonraki evrede mümkün olabileceğiydi.[758] Menşevikler Marksist öğretinin burjuva demokratik devrim ve proleter sosyalist devrim şeklinde öngördüğü yapıyı kabul ediyorlardı. Ancak Menşeviklere göre, önce burjuva devrimi gerçekleşmeliydi; Rusya'da kapitalizm, ancak burjuva devriminden geçerek gelişmesinin doruğuna erişebilirdi; bu gelişme gerçekleşmedikçe Rus proletaryası, sosyalist devrimi yapmaya kalkışacak ve onu başarıya ulaştıracak gücü kendinde bulamazdı.[759] Dolayısıyla Meşeviklerin görüşüne göre devrimin başarıya ulaşmasıyla demokratik ve toplumsal reformları gerçekleştirecek bir burjuva rejimi kurulacak, sosyalistlerin kapitalizmin kötü yanlarının sorumluluğunu burjuvaziye bırakmaları gerektiğinden bu rejime hiçbir biçimde katılmayacaklar, ama demokratik kurumlarda sürdürülen parlamenter mücadele, sonunda sosyal demokrasinin atılım yapmasına ve işçi kitlelerinin siyasal bilincinin yükselmesine yol açacaktı.[760] Bu görüş, öncelikli olarak burjuva devrimini gerçekleştirirken proletaryanın düşmanlarının iktidara gelmesini öngördüğünden, Menşevikler proletaryayı doğrudan çeken bir yapı değildi. Zaten genel olarak bakıldığında da Menşevikler'in üyeleri proletaryanın en kalifiye ve en örgütlü kesiminden oluşuyordu. Ancak bu kesimler burjuva demokratik sistem içinde, göreceli olarak iyi durumda olduğundan ya da durumlarını iyileştirme ümidi taşıdıklarından devrime en az yatkın olan kesimlerdi.[761] Bu, Menşevikler'i, devrimle iktidara gelmekten uzaklaştıran en temel etken oldu. Carr'a göre bu, Menşevikler'in Rusya şartlarına yabancı olmalarının bir sonucuydu.

Öte yandan Bolşevikler ise ağır sanayide çalışan nispeten "vasıfsız" işçilere hitap ediyordu. Carr'ın ifadesiyle "Batı sanayi proletaryasının en alt kesimlerinden bile her bakımdan daha alt seviyede bulunan" vasıfsız Rus fabrika işçileri kitlesinin "zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yoktu" ve bu işçiler, Bolşeviklerin, ekonomik durumu düzeltecek tek çare siyasi bir devrimdir çağrısına katılamaya en

[758] Oskar Anweiler, **Rusya'da Sovyetler (1905-1921),** İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 1990, s. 105
[759] Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923,** s. 47
[760] Anweiler, **op. cit.**, s. 106
[761] Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923,** s. 49

hazırlıklı olanlardı.[762] Buna karşılık Carr'a göre, Bolşeviklerin teorilerinde de bir takım çelişkiler var gibi görünmekteydi. Söz konusu çelişki Bolşevik teoride de devrimin burjuva niteliğini koruyor olmasından kaynaklanmaktadır. İşgücünün sekiz saate indirilmesi, toprağın köylülere dağıtılması, devletle kilisenin birbirinden ayrılması gibi parti programında yer alan bir takım uygulamalar burjuva kapitalizminin birer parçasıydı. Ancak çelişki gibi görünen bu durum aslında farklı dönemlerin farklı koşullarının gerekli kıldığı bir uygulamaydı. Burjuvazi, ortaçağın ve feodalizmin kalıntılarına karşı saldırıya geçen devrimci bir güç olduğu sürece, burjuva özgürlüğü gerçek ve ilerici bir özgürlüktü; iktidarını sağlamlaştıran burjuvazi, sosyalizmin ve proletaryanın yükselen güçleri karşısında kendini savunmaya geçtiği andan itibaren, "burjuva özgürlüğü" gerici ve sahte bir özgürlük haline geliyordu.[763] Bolşevik teori de bu düşüncenin benzer biçimde Rusya'ya uygulanmasını ön görüyordu; Çarlığı devirene kadar burjuvazi ile işbirliği yapmak ancak bundan burjuva iktidarını desteklemek değil, ona karşı sosyalist devrimi gerçekleştirmek.

Rus sosyalistleri arasında bölünmelere neden olan bir diğer tartışma konusu "ulusal sorun"du. Daha önce de belirtildiği gibi bu konu, Marxistler arasında önemli tartışmalara neden olmaktaydı. Bu tartışmalardan ikisi; ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve kültürel-ulusal özerklik doktrini, Rusya'daki kimi sosyalist gruplar tarafından benimsenmekteydi. Ulusların kendi kaderini tayin ve ayrılma hakkı, 1919 yılına kadar Parti Programında yer almış ve Lenin tarafından da desteklenmiştir. Polonya Sosyalist Partisi tarafından talep edilen kendi kaderini tayin hakkı, daha önce de belirtildiği gibi, aynı zamanda Polonya Marksistlerinin kendi aralarında da bölünmelerine yol açmaktaydı.

Kısaca Bund olarak bilinen Litvanya, Polonya, Rusya Yahudi İşçileri Birliği ise, 1901'deki Kongresinde, "Ulus kavramı Yahudi halkı için de geçerlidir. Rusya,… gelecekte, her ulusa – üzerinde yerleştiği toprağın neresi olduğuna bakılmaksızın – tam bir ulusal özerklik tanınmış bir uluslar federasyonuna dönüştürülmelidir." şeklindeki bildirisiyle Avusturya Sosyal Demokrat Partisi tarafından ortaya konmuş

[762] **Ibid.**, s. 49
[763] **Ibid.**, s. 51

olan kültürel-ulusal özerkliğin Rusya'da uygulanması talebinde bulundu.[764] Ancak bu doktrini benimsemesi Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'le bağlarının kopmasına yol açtı. Rusya'daki Yahudi proletaryasının temsilcisi olmayı ve Parti içinde kendisine federal seksiyon statüsü verilmesini talep eden Bund'un bu isteği Parti tarafından reddedilince Bund, Parti'den ayrıldı. Bund'un söz konusu talepleri parti içinde önemli eleştirilere de neden oldu. Daha önce de belirtildiği gibi kültürel-ulusal özerklik doktrinine şiddetle karşı çıkan Lenin, bu doktrini benimseyen Bund Partisini de aynı şekilde eleştirdi. Lenin'e göre Bund'un Avusturya Marksistleri tarafından ortaya konan bir fikri benimsemesi çelişkilidir. Çünkü "kültürde ulusal özerklik" düşüncesinin ortaya atıldığı ülkede, Avusturya'da, bu düşüncenin babası Otto Bauer, böyle bir programın Yahudiler için önermenin olanaksız olduğunu ortaya koymuştur.[765] Böylece Lenin Avusturya Marksistleri ve onların fikirleri doğrultusunda Parti'den ayrılan Bund üzerinden kültürel özerklik doktrinini eleştirmektedir.

Teorik düzeydeki tartışmalar ve bunun neden olduğu bölünmeler devam ederken Rus İmparatorluğu, grevler ve gösterilerle kendisini hissettiren devrimci sürece girmişti bile. II. Nikola'nın baskıcı politikaları, ekonomik koşulların olumsuzluğu ve Japonya'ya karşı savaşın ve bu savaşta alınan yenilginin yükü, 1905 Ocağında papaz Georgi Gapon önderliğinde büyük bir grubun Kışlık Saray'a doğru yürüyüşe geçmesine yol açtı. Gapon, 1904 yılında kurulan Rus Fabrika İşçileri Birliği'nin kurucusuydu. Riasanovsky ve Steinberg'in de belirttiği gibi bu Birlik, "ironik bir şekilde", işçileri sosyalizmden uzak tutmak, birleştirici konuşmalar ve günlük ihtiyaçlarıyla ilgilenerek otokrasiye olan bağlılıklarını geliştirmek için kurulmuş, ancak bunun yerine sosyal eleştirilerin dile getirildiği bir platform işlevi görmüş ve işçileri korumak ve onlara yardımcı olmak için çalışmaya başlamıştı.[766] Ancak yürüyüşün sonucu Birlik ve diğer katılımcılar için bir facia oldu. Saray'a ulaşan göstericiler muhafızların ateşiyle karşılaştı ve pek çoğu hayatını kaybetti. Kanlı Pazar olarak anılan bu olay, Kurat'a göre, "Çarın, işçilerin durumunu ıslah

[764] Tony Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** İstanbul: Z Yayınları, 1994, s. 65
[765] V. I. Lenin, "Ulusal Kültür Özerkliği", V. I. Lenin, **Ulusların Kaderini Tayin Hakkı,** Ankara, Sol Yayınları, 1976, s. 37
[766] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 422

yolunda hiçbir şey yapmak istemediği ve halk tarafından yapılacak herhangi bir teşebbüsü kana boğarak yatıştırmak azminde olduğunu" açıkça gösteriyordu.[767] Ancak sonuç, Çar karşıtı tepkinin daha da artması oldu. Bu olay, toplumun görece küçük bir kesiminin reform taleplerini dile getirdikleri barışçıl bir kampanyanın, pek çok köylü, işçi ve azınlık tarafından desteklenen, eski rejime karşı ulusal bir saldırıya dönüşmesine neden olurken[768], Çar'la daha gönce kendisine bağlı olan kesimler arasındaki bu bağın da kopmasına neden oldu. Gösteriler, grevler, protestolar, ayaklanmalar giderek artıyordu. Service'in ifade ettiği gibi köylüler de otoritelere karşı harekete geçmekte işçilerden geri kalmamıştı; toprak sahiplerinin arazilerinde "yasadışı" biçimde kereste kesiyor, hayvan otlatıyorlardı ve bu nedenle Avrupa Rusya'sındaki pek çok kırsal bölge 1905 yazında "kanunsuz" olarak nitelendirilmişti.[769] Ülke içinde yaşanan bu karışıklar karşısında Çar, Ağustos ayında Duma'nın toplantıya çağırılması için bir bildirge yayınladı. Ancak Dumanın, sadece bir danışma meclisi özelliği taşıması ve kanun çıkarma yetkisinin olmaması öngörülmüştü. Ayrıca Duma'da büyük çoğunluğu büyük toprak sahipleri ve kapitalistler oluşturacak, kır ve kent halkından çok az sayıda temsilci olacak ve işçiler temsil edilmeyecekti. Halkın beklentilerini karşılamayan bu öneri, Çarlığa karşı memnuniyetsizliği daha da arttırdı.

Eylül ayından başlayarak ülke genelinde grevlerde büyük artış yaşandı. Ekim ayına gelindiğinde ise grev bütün ülkedeki fabrika ve işletmelere yayıldı. Bunun üzerine Nikola Ekim ayında bir bildirge yayınlayarak, ülkede söz, toplantı, dernek kurma özgürlüğünün, kişi dokunulmazlığının sağlanacağını, seçim hakkının genişletileceğini ve kanun yetkisi yapma olan bir Duma'nın açılacağını açıkladı. Bildirge halk tarafından memnuniyetle karşılandı. Bununla birlikte devrimci hareketler sona ermedi. Aralık ayında Moskova'da dokuz gün süren silahlı bir ayaklanma başladı. Ancak Çarlık kuvvetleri ayaklanmayı bastırdı. Gerek bunun gerekse Çar'ın Duma'nın açılması konusunda attığı adımlar halkın devrim yönündeki heyecanını büyük ölçüde yatıştırdı ve 1906'ya gelindiğinde devrimci hareket

[767]Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 381
[768] Abraham Ascher, **Russia: A Short History,** Oxford: Oneworld Publications, 2002, s. 138
[769] Robert Service, **A History of Modern Russia From Nicholas II to Putin,** Londra: Penguin Books, 2003, s. 15

gerilemeye başladı. Bunun bir nedeni de muhalefet içindeki görüş ayrılıklarıydı. Kadetler hükümetin tavizlerini olumlu ancak yetersiz buluyor; Ekimciler olarak adlandırılan yeni bir parti, tavizlerin yeterli olduğunu, daha fazla değişimin şiddet olaylarına neden olacağını ve tüm sosyal düzene tehdit oluşturacağını düşünüyor; sosyalistler ise kitle hareketini teşvik etmeye devam ederek reformları, Rus politikası ve toplumunun gerçek demokratik dönüşümü için bir fırsat olarak görüyordu.[770] Muhalefetin bu şekilde bölünmesi, gücünü de büyük ölçüde kaybetmesine neden olmuştu.

Devrimci hareketin yatışması ve Çarlığın ülkede tekrar egemenliğini sağlaması 1905 Devriminin başarısızlıkla sonuçlandığı izlenimini yaratmakla birlikte aslında kendinden sonraki birçok gelişmeyi belirleyecek olan bir dönüm noktasıdır. 1904-1906'daki savaş ve devrim, Rus İmparatorluğu'nun yayılmasının sınırlarını belirledi, Çarlık devletinin savunmasızlığını açığa çıkardı, devlet karşıtı halk eyleminde etkili bir araç olarak genel grevin yaygınlaşmasını sağladı, Bolşevikler'i, Menşevikler'i ve Sosyalist Devrimciler'i mevcut iktidara karşı tehdit oluşturan inandırıcı bir güç olarak tanımladı, ancak arada bir Zemski Sabor'un toplandığı ülkede bir tür ulusal meclis ortaya çıkardı[771] ve böylece Rus İmparatorluğu meşrutiyete dönüştü.

Ancak bu gelgitleri olan bir süreçti. Verdiği tavizlerden rahatsız olan Çar, bunları zaman içinde kısıtlamaya ve ortadan kaldırmaya yönelmişti. İşçilerin ekonomik koşullarında bir iyileşme olmadığı gibi, İmparatorluğun Dünya Savaşına girişiyle birlikte İmparatorluk ekonomisi daha da bozulmuş ve bu, şartları da daha da zorlaştırmıştı. Aslında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birçok ülkede olduğu gibi Rusya'da da ilk tepki milliyetçi duyguların yükselişi oldu. Bu yükseliş ve milliyetçilik içinde savaşa karşı bir araya gelme, savaşın ilk yıllılarında bütün toplumsal çelişkilerin üstünün örtülmesine neden oldu:

> Savaşın ilk aylarında işçi sınıfı arasında savaştan yana bir yurtseverlik dalgasının yayıldığı gözlendi. Kentlerdeki yurtseverlik eğiliminin yüksekliğine karşın köylüler arasında askere yazılmaya karşı daha ihtiyatlı bir tavır olmakla

[770] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 423
[771] Charles Tilly, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, İstanbul: Yeni Binyıl Yayınları, s. 298

> birlikte, askerden kaçanların sayısı eski savaşlara göre çok azdı. Sosyalistlerin Duma'da savaşın desteklenmesine karşı çıkışları, onları genel yurtseverlik histerisiyle karşı karşıya getirdi. Kentlerdeki yurtseverlik gösterileri, işçilerin savaşın ilk aylarında savaş karşıtı protestoyu hoşnutsuzlukla karşılamaları, Alman sosyalistlerinin Reichstag'da "barbar Rusya"ya karşı savaşı desteklemek üzere oy kullanmış olmaları ve sürgündeki Rus sosyal demokratlarının ve önde gelen Enternasyonal önderlerinin savaştan yana tavır almaları, savaşın uluslararası bir genel grevle önlenebilmesi umutlarını suya düşürdü. [772]

Buna karşın savaş şartlarının ülkenin ekonomisinde yarattığı çöküş, başlangıçta savaşa ve Çar'a verilen siyasal desteğin de sonunu getirdi. Bu durum gösteri ve grevlerin yeniden başlamasına neden oldu. Devrimci hareket, 1917 yılında kendisini bir kez daha hissettiriyordu. Üstelik bu sefere askerler de bu harekete katılmıştı. Savaş devrimci düşüncenin askerlere ulaşması ve burada hızla yayılması için uygun ortamı sağlamıştı. Bu nedenle 25 Şubat tarihinde, ekmek, savaşın bitirilmesi ve otokrasinin kaldırılması talepleriyle toplanmış olan kabalığı dağıtmak üzere gönderilen müfrezeler halkla kaynaştı.[773] Bundan sonra işçilerle askerler arasında da bir ilişki kuruldu; işçiler askerlere sorunlarını anlatarak onları da kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Önlem olarak şehirde tutulan ve Çar'a hep sağdık olmuş olan kossak birliklerin de işçilerin saflarına katılmaya başlamalarıyla devrim geri dönülmez bir dönemece girdi. Çar Nikola, kendisi ve oğlu Aleksis adına tahttan feragat ederek tahtı kardeşi Mihail'e bıraktı. Ancak Mihail de bir süre sonra tahttan feragat etti. Yönetimi, Menşevik grupların ağırlıkta olduğu Geçici Hükümet devraldı. Halkın Geçici Hükümet'ten talebi doğal olarak Devrim öncesi koşulların düzeltilmesi yönündeydi.

> Kent yoksullarının temel talebi ekmek, aralarındaki işçilerin talebi ise daha iyi ücret ve daha iyi çalışma saatleriydi. Tarımla geçinen Rusların %80'inin temel talebi, her zaman olduğu gibi, topraktı. Orduyu oluşturan köylü askerler kitlesi ilk planda savaşa değil katı disipline ve rütbelilerin kötü muamelesine karşı olsalar da her iki kesimde, bir an önce savaşın sona ermesini istiyordu.[774]

---

[772] "Ekim Devrimi", **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi Cilt 2**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988, s. 543

[773] Riasanovsky, Steinberg**, op. cit.**, s. 488

[774] Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı,** Ankara: Sarmal Yayıncılık, s. 83

Ancak Geçici Hükümet bu taleplerin hiç birine karşılık veremedi. Hobsbawm'a göre Hükümet, ülkeyi yasalar ve kararnamelerle yönetemeyeceğini anlayamadı, işadamları ve yöneticilerin iş disiplinini yeniden kurmaya çalışmaları ise işçilerin radikalleşmesine yol açtı. Ayrıca Hükümet toplumun hemen hemen bütün kesimlerinden gelen savaşın sona erdirilmesi yönündeki taleplere rağmen yeni bir askeri saldırı başlatma kararı aldı ve bunu uygulamaya koydu. Hükümeti bu yönde bir karar almaya iten, "Fransız Devrimi'nde olduğu gibi özgürlüklerini kazana Rusların savaşa daha da sıkı sarılacaklarını" düşünmeleri ve "otoriter Almanya'ya karşı demokratik müttefikler Fransa ve İngiltere'nin terk edilmesinin politik prensiplerine ve yeni bir demokrasi olarak Rusya'nın çıkarlarına ters olduğuna" inanmalarıydı. Ancak beklentilerinin tersine bu kararları ülkede devrimci hareketi yeniden tetikledi. Bu dönemde hızla gelişmeye başlayan sovyetlerin de etkinlik kazanmasıyla ülkede ikili bir iktidar ortaya çıktı. Anweiler'e göre bu "ikili iktidar" çarlık rejiminin ve onun hükümet ve yönetim aygıtının neredeyse silah kullanmadan birden çöküvermesinden kaynaklanıyordu ve aynı zamanda devrim sırasındaki toplumsal-siyasal güçler ilişkisini de yansıtıyordu; geçici hükümet hanedanın düşmesinden sonra, sağdaki bütün unsurların peşine takıldıkları burjuvazinin ve liberal soyluların desteğinden yararlanırken, Sovyetler, kent proletaryasını sol küçük burjuva aydınların yönettiği askerleri temsil ediyor, halk kitlesini oluşturan köylüler ise henüz siyasal eylem içinde yer almıyordu.[775] Sovyetlerin halk kitlelerinin harekete geçirilmesinde etkili ve başarılı olması, hatta yıkılışlarından sonra bile etkilerini yitirmeyişleri, Lenin'in 1905'te Sovyetler'e karşı takındığı oldukça kayıtsız tutumun değişmesine yol açmıştı.[776] Lenin'e göre Geçici Hükümet burjuvazinin hükümetiydi, Sovyetler ise işçi ve köylüler tarafından kurulmuştu. Ülkede bu şekilde bir birinden ayrı iki iktidar odağı vardı; ancak Lenin'e göre, "bir ülkede iki iktidar bir arada var olamazdı."[777] Burjuva demokratik devrimi, gerekli tüm reformlar gerçekleştirilememiş olsa da tamamlanmıştı, bundan sora gelecek olan aşama ise açıkça belirtilmemiş olsa da sosyalizmdi.

---

[775] Anweiler, **op. cit.**, s. 181
[776] Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923,** Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 87
[777] Lenin, **Soçineniya, c. XX'**den aktaran Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923,** s. 85

Lenin'in bu düşüncesi 1917 Tüm Rusya Parti Konferansı'nda ifadesini bulmuştur. O dönemde Nisan Konferansı olarak anılan Tüm Rusya Parti Konferansı, 1917'nin Nisan ayında toplandı. Bu toplantıda alınan kararla Geçici Hükümetin, burjuvazi ve büyük toprak sahipleriyle karşı devrim doğrultusunda işbirliği yapması kınandı ve Geçici Hükümet'in iktidarı Sovyetlere devretmesi için kırdaki ve kentteki proleterler hazırlık yapmaya çağırıldı.[778] Böylece "tüm iktidar Sovyetler'e" sloganı da ilk kez dile getirilmiş oldu. Nisan Konferansı'ndan sonra Bolşevikler, devrimin ilk günlerinin aksine güçlenmeye ve öne çıkmaya başladılar. Bunun en temel nedeni Bolşevikler'in Menşevikler, Sosyalist Devrimciler ve diğer bir takım bağımsız sosyalistlerin aksine Geçici Hükümet içinde yer alarak yıpranmamış ve bu şekilde aynı zamanda Geçici Hükümet'in sürekli olarak ertelediği barıştan yana kararlı ve tutarlı bir politika izleyebilmiş olmasıdır. Bu şekilde Bolşevikler işçilerin ve askerlerin güvenini kazanmaya başlamışlardır. Özellikle sanayi bölgelerinde ve merkezlerinde fabrika işçileri arasında etkilerini ve güçlerini arttırıyorlardı.

Bununla birlikte Nisan Konferansı, Lenin'le Parti üyeleri arasında önemli bir tartışmaya da sahne olmuştu. Ekim Devrimi yaklaşırken, "ulusal sorun" bir kez daha gündeme gelmiş ve Konferans'ta ele alınan konular arasında girmişti. Nisan Konferansı'nda Lenin'in tutumu daha önce olduğu gibi kendi kaderini tayin ve ayrılma hakkını savunmak doğrultusunda oldu;

> Rusya'nın bir paçasını teşkil eden tüm ulusların özgürce ayrılma ve bağımsız devletlerini kurma hakkının tanınması gerekir. Onların bu hakkını reddetmek, ya da bunun pratik olarak gerçekleştirilmesini garantileyen tedbirlerin alınmasındaki başarısız kalmak, bir gasp ya da ilhak politikasını desteklemekle aynı anlama gelir. Çeşitli ulusların işçileri arasında tam bir dayanışmanın gerçekleşmesi, ulusların birbirine yaklaşarak gerçekten demokratik hatlarda bir araya gelmelerine yardımcı olunması, ancak ulusların ayrılma hakkının proletarya tarafından tanınmasıyla sağlanabilir.[779]

Lenin tarafından ortaya konan bu görü çeşitli itirazlara rağmen kabul edildi. Bu hakkı kullanma – yani bağımsız politik birimler olma talebinde bulunanlar yalnızca milliyetçi tepkilerin de en yoğun olduğu bölgeler olan Polonya ve

[778] Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923,** s. 87
[779] Aktaran Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** s. 311

Finlandiya oldu. Şubat Devrimi'nden sonra Fin Sosyal Demokrat Partisi de Finlandiya'ya kendi kaderini tayin hakkının eksiksiz olarak tanınması – yani Finlandiya'nın bağımsızlığının tanınması – talebinde bulundu.[780] Geçici Hükümet'in bu talebe verdiği tepki Finlandiya parlamentosunu kapatmak oldu. Buna karşılık Finlandiya'da çeşitli protestolar düzenlenerek genel grev ilan edildi. Yine de sorun, Ekim devrimine kadar çözümsüz kaldı. Ekim Devrimi'nden sonra ise, Rusya'nın siyasi ve ekonomik bütünlüğünün dağılmasını istemeyen ancak, imparatorluğun sınır bölgelerinde yoğunlaşmış ulusal grupların ayrılmasının önüne geçilemeyeceğinin farkında olan Sovyet hükümeti, Finlandiya ve Polonya'nın bağımsızlığını tanıdı.[781] Buna karşılık Davis'in de belirttiği gibi, Lenin bu öğretiyi hiçbir zaman Sovyetler Birliği'ni devlet çıkarlarını zedeleyecek biçimde uygulamadı ve güç ve diplomasinin bir arada kullanımıyla çeşitli bölgelerin Birliğe bağlılığı garanti altına alındı.[782]

Ulusal talepleri olan bütün sosyalistler, kendi kaderini tayin ya da ayrılma yanlısı değildi. Mosely'nin de belirttiği gibi, 1917'deki iki devrim arasında Rus olmayan grupların önderleri, ulusal taleplerinin federal bir devlet çerçevesinde kendilerine kültürel ve idari özerklik verilmesiyle karşılanmasından yanaydı.[783] İki devrim arası dönemde Ukrayna'daki sosyalistlerin talepleri bu doğrultudaydı. Ukrayna Devrimci Sosyalist Partisi, "Ukrayna'nın ulusal ve coğrafi özerkliğinin ulusal azınlıklara verilen hakların garantisiyle birlikte …hayata geçirilmesi" şeklideki talebiyle esas olarak Rusya'ya bağlı kalmaktan yana olduğunu, ancak bunu belli bir özerklik çerçevesinde gerçekleşmesini istediğini dile getiriyordu.[784]

İmparatorluğun Müslüman toplulukları da esas olarak özerklik talep ediyorlardı ancak daha önce de belirtildiği gibi, özellikle belli bir bölgede yoğunlaşmamış olan Tartalar bu özerkliği kültürel özerklik olarak tanımlarken diğerleri için özerkliğin anlamı bölgeseldi. Daha çok milliyetçi nitelikteki bu taleplerin sosyalist hareketle eklemlenmesi ise oldukça güçtü. Bunu Bakü hariç,

---

[780] **Ibid.** s.301
[781] Philip E. Mosely, "Aspects of Russian Expansion", **American Slavic and Eastern European Review,** Cilt 7, Sayı 3, Ekim 1948, s. 206
[782] Horace B. Davis, "Sovyetler Birliği'nde Ulusal Sorun", **Sosyalizm ve Ulusallık,** Horace B. Davis, İstanbul, Belge Yayınları, 1991, s. 119
[783] Mosely, **op. cit.**, s. 207
[784] Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** s. 304

Rusya'nın Müslüman ülkelerinde sosyalist devrimin ana unsuru olan proletaryanın henüz çok zayıf, dağınık ve teşkilatsız olmasına ve bu nedenle siyasallaşamamasına bağlayan Bennigsen ve Quelquejay'e göre Rusya Müslümanları arasında sosyalizmin ortaya çıkması üç şarta bağlıydı:[785]

> 1. Müslüman aydınları ile ihtilalci fikirler taşıyan Rus aydınları arasındaki münasebetler uzun zamandan beri sıkı sıkıya devam ediyordu. […] Yüzyılın başında fikirler henüz havada uçuşuyor, her yana yayılıyordu. Müslümanlar bunları istedikleri gibi yakalayarak faydalanabilirlerdi.
>
> 2. Lakin sosyalist fikirler ancak milli hareketin nefes darlığı çekmeye başladığı yerlerde gelişebilirdi. Milli hareketin elemanları bir bir sahneden çekilirken, en aktif isimler yavaş yavaş unutulurken, isteklerin imkânsız olduğu anlaşılırken sosyalizm ortaya çıkıyordu. […] Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da milli hareket 1917'ye kadar bütün gücünü korumuştu. Aydınlar üzerindeki tesiri, bu ülkede gerçek sosyalist bir sol kanat gelişmesini önlemekteydi.
>
> 3. Fakat sosyalizmin İslam toprağında gerçekten hayat bulması, iyi yetişmiş gerçek Marksist grupların teşekkülü, Rus sosyalist gruplarının gönüllü ve bilinçli şekilde yardımlarına bağlıydı.

Bu koşulların tam olarak gerçekleşmesi oldukça güçtü. Ancak buna rağmen gerek İmparatorluğun içinde bulunduğu devrimci koşullar, gerek Müslüman grupların Çarlık yönetiminden duyduğu rahatsızlık, geçici olarak da olsa engellerin aşılmasını sağladı. Bolşevikler için Müslüman gruplar arasındaki Çarlık karşıtlığı önemli bir dinamikti. Bu nedenle, Çarlık rejiminden "kurtulmak" için Müslüman ulusal hareketleriyle birlikte çalışma arzusunu gösteriyorlardı.[786] Müslüman gruplar da, daha önce belirtildiği gibi benzer bir biçimde, taleplerinin gerçekleştirilmesinin Çarlık rejimi altında mümkün olmadığını, bu rejime karlı başarı şansı elde edebilmek içinse en güçlü siyasi hareket olan sosyalistlere katılmanın gerekli olduğunu düşünüyorlardı. Ancak bu, Müslümanlar arasında sosyalist fikir ve hareketlerin gelişmediği ve sadece ulusal amaçlarına ulaşmak için sosyalist harekete eklemlendikleri anlamına gelmemektedir. Pantürkist ve panislamist politikaların öncülüğünü üstlenen Tatarlar arasında bile sosyalist düşüncenin izlerine rastlamak

[785] A. Bennigsen, C. Lemercier Quelquejay, **Srep'de Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi altındaki İslam'ın 400 Yılı,** Ankara: Selçuk Yayınları, 1981, s. 57-61
[786] Davis, "Sovyetler Birliği'nde Ulusal Sorun", s. 119

mümkündü. 1907 yılında, Hüseyin Yamaşev önderliğinde kurulan Uralcılar grubu, "Tatar burjuvazisi, Müslümanlar arasında sömürücü sınıfların – toprak sahiplerinin, kapitalistlerin – olmadığını ve Müslümanların homojen bir varlığı temsil ettiğini ispatlamaya çalışıyor. Bu tamamen demagojiktir. Ortak dinlerine rağmen, tüm Müslümanlar aynı partiye, sözde Müslüman Birliği'ne giremez, çünkü ekonomik çıkarları hiçbir surette aynı değildir."[787] sözleriyle sınıf ayrımına dayalı sosyalist söylemi benimsemiştir. Bu grubun kısa süre içinde polis tarafından dağıtılması, başarı şansını ortadan kaldırmıştı. Bununla birlikte bu tarihten itibaren Ekim devrimine kadar pek çok Müslüman grup arasında sosyalist oluşumlar ortaya çıkmış, bunların pek çoğu Rus sosyalist hareketine sempati duyarak ona eklemlenmişlerdi.[788] Bunlar içinde en etkilisi Sultan Galiyev önderliğindeki milli komünizmdir. Her ne kadar Galiyev devrim sürecinde Bolşeviklere katılsa da, devrim sonrası süreçte Bolşevik partiyle yolları kesin biçimde ayrılmıştır.

1917 Ağustosuna gelindiğinde Bolşevikler artık güçlenmiş ve kitleselleşmişlerdi. Bu dönemde terhis edilen askerlerin ülkede toprak ihtiyacını arttırması, köylü isyanları, toprak yağmalamaları gibi savaşın olumuz etkilerinden kaynaklanan olaylarda da artış yaşanmaya başlanmıştı.[789] Bu koşullar Bolşeviklerde, devrimin ikinci aşamasına geçilmesinin vaktinin geldiği düşüncesini uyandırmıştı. Bu doğrultuda Lenin yazdığı makale ve mektuplarda Bolşeviklerin iktidarı silahla ele geçirmesi gerektiğini ve bunun da zamanının gelmiş olduğunu vurgulamaya başladı. Eylül ve Ekim ayları boyunca parti içinde iktidarın silahlı güç ile ele geçirilmesi konusunda tartışmalar ve ayrılıklar yaşandı. Sonuçta İkinci Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'nin 25 Ekimdeki toplantısından önce harekete geçilmesine karar verildi.[790] Kararlaştırılan tarihte Bolşevik kuvvetleri harekete geçerek kentin önemli yerlerini işgal ettiler ve Geçici Hükümet üyelerinin, kaçamayanlarını tutukladılar. Aynı gün Lenin işçi ve köylü devrimin zaferini ilan ederken İkinci Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi de, sloganda ifade edildiği gibi, tüm iktidarın İşçi Köylü Asker Temsilcileri

[787] Azade-Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 222
[788] Bknz. Bennigsen, Quelquejay, **op. cit.**, s. 61-70
[789] Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923,** s. 95
[790] **Ibid.,** s. 100

Sovyetlerine devredildiğini ilan etti. Böylece Rusya'da sosyalist tepki İmparatorluğu sonlandırıp, onun yerini alan bir siyasi hareket oldu.

Osmanlı İmparatorluğunda etkili, aydın çevrelerinin dışına çıkarak halk kitlelerine yayılan bir sosyalist hareketten söz etmek mümkün değildir. Nitekim ne İmparatorluğu çözülme sürecinde ne de sonrasında İmparatorluktan ayrılarak kurulan devletlerde sosyalizm belirleyici olmamıştır. Tunçay'ın da belirttiği gibi ekonomik amaçlı işçi hareketlerine 19. yüzyıldan çok öncesinde bile rastlanmaktadır. [791] Hatta Quataert, genellikle devletin baskısı altında olmakla birlikte, Osmanlı işçi sınıfının belli dönemlerde toplum hayatında belirleyici roller oynadığını ve böylece taleplerine ulaşma konusunda başarılı olabildiğini ifade etmektedir.[792] Buna göre, devletin lojistik destek için loncalara ihtiyacı olması nedeniyle savaşlar sırasında işçilerin pazarlık gücü artmakta, benzer biçimde merkezi otoritenin zayıfladığı zamanlarda loncalar siyasal hayatın ve toplumsal istikrarın sağlanması ve düzenlenmesinde önemli bir role sahip olmakta, bu da işçilere serbestlik sağlamaktaydı. Modern anlamda ilk işçi hareketleriyse, işçilerin, kendilerini işlerinden edeceğini düşündükleri için ülkeye yeni giren Batı teknolojisi ve makinelerini tahrip etmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.[793] Nitekim Avrupa'da da "üretim maliyetlerini düşürmek açısından hızlanan makineleşme sürecinin yedek bir işçi kitlesi yaratmaya başlaması dolayısıyla, işçilerin ilk tepkileri makinelere yönel"miştir.[794] Karakışla tarafından verilen bilgiye göre 1839, 1851, 1861, 1873 ve 1907 yıllarında işçiler tarafından makine, fabrika ve demiryollarının tahrip edildiği çeşitli şiddet olayları gerçekleştirilmiştir. İşçi hareketlerinin bir diğer boyutunu grevler oluşturmaktadır. 1863'ten 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra başlayan büyük grev dalgasına kadar, demiryolu işçileri, maden işçileri, tersane işçileri, postane işçileri, gemi işçileri,

---

[791] Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar.(1908–1925),** Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978, s. 21. Tunçay, eski tarihli ekonomik amaçlı işçi hareketlerine örnek olarak gümüş akçelerin tağşiş edilerek enflasyona gidildiği zamanlarda, yevmiyelerinin satın alma gücü düşen işçilerin topluca işlerini bırakarak köylerine dönmeleri şeklinde ortaya çıkan grevleri göstermektedir.

[792] Donald Quataert, "Ottoman Workers and the State:1826-1914", Zachary Lockman (Der.), **Workers and Working Classes in the Middle East,** New York: State University of New York Press, 1994, s. 21

[793] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu, 1839-1923",Donald Quataert, Erik Jan Zürcher (Der.), **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler: 1839-1950,** İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 29

[794] Bekmen, **op. cit.**, s. 170

duvar işçileri, terziler ve ayakkabı tamircileri gibi pek çok grup, ücretlerin arttırılması ya da ödenmeyen birikmiş ücretlerinin ödenmesi talebiyle greve gittiler.

Bununla birlikte işçilerin yalnızca ekonomik olan amaçları politik boyutlara ulaşamamıştır, ki Tunçay'a göre bu, 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ilk işçi teşkilatları için de geçerlidir.[795] Quataert de hayatlarını emekleriyle kazanmaları, dışarıdakiler tarafından ayrı bir grup olarak tanımlanmaları ve kendi ayrı çıkarlarına sahip olmaları ve bunları dışarıya karşı savunmaları dolayısıyla tartışmasız olarak "işçi sınıfı" olan işçilerin, ortak bir grup bilincini paylaşmadığını ifade etmektedir.[796] Bu nedenle hareketin siyasi bir içerik kazanması ve sosyalist düşüncenin yayılması için uygun bir ortam da söz konusu değildi. Üstelik sosyalist düşünceye sadece işçi sınıfı arasında değil Osmanlı aydınları arasında da rastlanmıyordu. Ahmad, "Osmanlı'da tek bir sosyalist kuramcının bile çıkmayışı"nın kaydedilmeye değer olduğunu dile getirmektedir.[797] Tunçay bunun neden böyle olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

> Osmanlı-Türk aydınları […] Avrupa'da gerçekleşen solcu fikirleri tanımamış ve benimsememişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'na Batıdan zorlanan "Tanzimat" ve "Islahat" çabaları daha çok gayrimüslim uyrukların güvenliği sağlamak amacına yönelmiş olup, geniş ölçüde devletin dış politikasıyla ilgiliydiler. Yeni Osmanlı ve Genç Türk akımlarında anlatımını bulan zihniyet ise, bundan ancak bir adım ileridir. Bu aydın akımlarının da temel sorunu, "devletin bekasını temin"; buldukları çare ise "teceddüt"tü. Burada yenileşme denildiği zaman, mutlakıyetten kurtulup meşrutiyete ulaşmak kastediliyordu. Bu demokratik anlayışın, biçimsel bir "siyasal demokrasi" olarak düşünüldüğü; solculuğa yol açacak bir "ekonomik demokrasi" anlayışına erimediği meydandadır. Yenileşme modelini Batıda arayan Osmanlı-Türk aydınları, bu ülkelerdeki solcu hareketleri görememişlerdir; çünkü […] sol onların "ilişki çerçevesi"ne girmemiştir; sola bakmamışlardır ki sol görülsün.[798]

[795] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar.(1908–1925)**, s. 21
[796] Quataert, "Ottoman Workers and the State:1826-1914", s. 22
[797] Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", Mete Tunçay, Erik Jan Zürher (Der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923),** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 24
[798] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar.(1908–1925),** s. 22–23

Tunçay'ın "sola bakmamak" olarak ifade ettiği olguyu Rustow, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarını karşılaştırarak ele almaktadır. Buna göre Ruslar, Hegel, Feuerbach, Blanqui ve Marx'ı izleyerek Bakunin, Herzen, Kropotkin, ve Lenin gibi kendi devrimci ve anarşist düşünürlerine sahip olurken, Osmanlılar, Mazini, Comte, Hugo, Renan ve Durkheim gibi düşünürlerin etkisinde kalarak, Mithat Paşa, Namık Kemal, Ahmet Rıza, Ziya Gökalp gibi milliyetçilik ve siyasi ve dini reform konularıyla ilgilenmişlerdir.[799] Rustow bu durumun en görünür nedenlerinin Osmanlıların yalnızca Fransızca bilmesine karşılık Rusların aynı zamanda Almanca da biliyor olmaları ve Rusların Avrupa'ya "devrim çağı"nda, Fransız Devrimi'yle 1848 devrimleri arasındaki dönemde gitmelerine karşılık Osmanların, daha sonraki dönemde, görece daha durağan olan III. Napolyon, Disraeli ve Bismark Avrupa'sına gitmiş olmaları olduğunu belirtmekle beraber, Rus radikalizmi ve Osmanlı ılımlılığına yol açan daha derin nedenler olduğunun altını çizmektedir.[800] Batılılaşma sürecine Büyük Petro döneminde giren Rus İmparatorluğu, Avrupa'nın büyük devletlerinden biri haline gelmiş, İmparatorlukta otokrasi sağlam bir biçimde yerleşmiş ve İmparatorluğun milli karakteri Rusluk olarak tanımlanmış, yani Rus milliyetçiliği hem yönetim hem de aydınlar tarafından benimsenmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise modernleşme ancak 19. yüzyılda başlayabilmiş, bu durum Osmanlı'nın güçsüz kalmasına neden olmuştu. Bu durum Osmanlı ve Rus aydınların tepkilerini de belirledi. Devletin çok güçlü olduğunu düşünen Ruslara göre Çarlığın ortadan kaldırılmasından başka bir çözüm yoktu. Oysa Osmanlılar devletin reformla iyileştirilebileceğine inanıyorlardı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu daha güçsüz olmasına karşılık, sürgündeki aydınların devlete olan bağlılığı çok daha kuvvetliydi ve Çarlığın "yeminli düşmanları" haline gelmiş olan Ruslardan farklı olarak kendilerini devletle özdeşleştiriyor ve onun kurtarılması sorununu düşünce ve eylemlerinin merkezine alıyorlardı. Bolşevikler ise kendi programlarını Çarlığın şiddete dayanan bir devrimle yıkılması hedefine dayandırmışlardı.[801]

[799] Dankwart A. Rustow, "The Appeal of Communism to Islamic Peoples", J. Harris Proctor (Der.), **Islam and International Relations,** New York: Frederick A. Praeger, 1965, s. 43
[800] **Ibid.**, s. 43-44
[801] Cliff, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** s. 66

Osmanlı İmparatorluğundaki sosyalist düşünce ve hareketler ilk olarak İmparatorluğun gayrimüslim nüfusu arasında bu nüfusun yoğun olarak yaşadığı Batı bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Ahmad Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sosyalist hareketlerin doğuş ve gelişmesini incelerken, etnik ve dinsel azınlıkların vurgulanmasının açık bir zorunluluk olduğunu, çünkü, bir burjuvazi ve çağdaş terimlerle düşünebilen bir entelijansiya yaratmış olan ve bu nedenle milliyet ve sosyalizm gibi İmparatorluğa Avrupa'dan sızan fikirlere daha açık olan kesimin Avrupa'yla daha yakın ilişkileri olan bu kesimler olduğunu dile getirmektedir.[802] Tunçay bu durumu İmparatorluğun gayrimüslim ve gayri-Türk uyruklarının kendilerini Osmanlı devletiyle özdeşleştirmemeleri ve din-dil yakınlıkları sebebiyle Batıyı daha iyi öğrenebilmiş olmaları sayesinde, solculuğu daha kolay tanımalarıyla açıklamaktadır.[803] Bu hareketlerin önemli bir sorunu milliyetçilikle olan ilişkileriydi. Nitekim milliyetçi düşüncede söz konusu olduğu gibi sosyalist düşünce de ilk önce ve en yoğun olarak Balkanlar'da ortaya çıkmış, milliyetçilikten çok bağımsız olamayan sosyalist hareketin etkisi sınırlı kalmıştır. Nitekim İmparatorluğun çözülüş sürecinde belirleyici ve amaçları itibariyle başarılı olan da bu bölgedeki milliyetçi hareketler olmuştur.

Buna karşın, 20. yüzyıl başından itibaren sosyalist düşünce ve hareketlere Osmanlı İmparatorluğu'nda da rastlanmaktaydı. 1908 yılında meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesini izleyen dönemde, bu tarihe kadar İttihat ve Tearkki'yi desteklemiş olan işçiler, yeni rejimin de talepleri karşılamaması üzerine ardı ardına greve gitmeye başladılar. Sadece 1908 yılında, esas olarak daha yüksek ücret talep eden ve bir kısmı rejimi ürküten toplam 104 grev olmuştu.[804] Grevlerin sosyalist bir içeriği olmamakla birlikte bu durum, işçilerin de 1909 yılında 31 Mart Vakası'nın ardından iktidardaki etkinliğini arttıran İttihat ve Terakki'nin hedefine girmesine neden oldu. Grevler başlangıçta zor kullanılarak bastırılmaya çalışılırken 1909 yılında çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu'yla tamamen yasaklanmıştır. Kanunun çıkmasıyla birlikte grevlerin

[802] Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", s. 13
[803] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar.(1908–1925)**, s. 23
[804] Quataert, "Ottoman Workers and the State:1826-1914", , s. 27

hızı kesilmiş, 1909-1912 yılları arasında sadece 33 grev olmuştur.[805] Bu, 1910 yılında Hüseyin Hilmi önderliğindeki *İştirak* gazetesi etrafında Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluşuna yol açan en önemli gelişmeydi. Ancak Zürcher'in de belirttiği gibi bu, ismine karşın gerçek bir sosyalist parti olmaktan çok, "ilerici, liberal bir partiydi" ve mecliste temsilcisi bulunmayan ufak bir topluluktan olmaktan öteye gidemeyen Partinin en önemli faaliyeti, İttihatçıların 31 Mart ayaklanması sonrasında çıkardıkları yasalarla sendika ve grevi yasaklamasına yönelik karşı çıkışlarıydı. [806] Tunçay'a göre de bu parti çevresi türdeşlikten uzak, oturmamış, sosyalizm ve solculuğu kavramamış, programındaki isteklerin çoğunun siyasal özgürlüklerle ilgili olması dolayısıyla sosyalist olmaktan çok liberal bir örgüttü ve programında işçilerin çalışma şartları ve örgütlenme olanaklarının düzeltilmesine yönelik maddeler bulunmakla birlikte işçi sınıfıyla ilişkisi haber aktarmanın ötesine geçmemiş, bu malzeme de bilinçli bir kuram çerçevesinde yorumlanmamıştır.[807]

Rus İmparatorluğunda tek başlarına sahip oldukları güçle başarılı olamayacakları sonucuna varan milliyetçi hareketler sosyalist harekete eklemlenirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda süreç tersine işlemiş ve sosyalist hareketler, dışarıdan gördükleri desteğin de etkisiyle güçlerini arttıran milliyetçi hareketlerin yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğunda sosyalist hareketin yeterince gelişememesi ekonomik yapının buna yeterince uygun olmamasının yanı sıra, Osmanlı aydınlarının odağındaki sorunun İmparatorluğu kurtarmak ya da mutlakıyeti sonlandırmak olması dolayısıyla daha liberal ideolojilere yönelmeleri ve özellikle İmparatorlukla bağları sınırlı olan gayrimüslim grupların İmparatorluktan ayrılma üzerine kurulu milliyetçi hareketlere destek vermeleriyle ilgilidir. Ahmad'ın ifadesiyle, sosyalistler, milliyetçilerin milliyetçilikleriyle yarışamamıştı.[808] Bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğu milliyetçi tepkilerin sonucunda çözülürken Rus İmparatorluğu birleşik sosyalist hareketin etkisiyle İmparatorluk topraklarının büyük bölümünü içine alan sosyalist bir devlete dönüşmüştür.

---

[805] Karakışla, **op. cit.** s. 37
[806] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 152
[807] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar.(1908–1925),** s. 43-44
[808] Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", s. 32

3.2 İmparatorluğu Bir Arada Tutma Çabaları: Güç Unsurlarının Dönüşümü

Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının karşı karşıya kaldıkları tepkilerin ve bu imparatorlukların söz konusu tepkilere karşı imparatorluğu savunmak ve bir arada tutmak için geliştirdikleri politikaların başarısı ve başarısızlığı ya da bunların dereceleri çeşitli faktörler tarafından belirlenmektedir. Esas olarak her iki İmparatorluğu da reform arayışına iten temel etmen güçsüzlük duygusuydu. Bu güçsüzlük duygusu hem diğer devletler karşısında geri kalma duygusunu hem de yönettiği topraklara ve bu topraklarda yaşayan halka yeterince hakim olamama duygusunu içeriyordu. İmparatorluğun devamlılığını sağlamak için geliştirilen politikaların başarısı temel olarak, imparatorluğun en tepeden en aşağıya kadar farklı kesimlerinin, imparatorluk tarafından alınan önlemlere karşı çıkması ya da bunları desteklemesi tarafından belirlenmektedir. Buna ek olarak diğer devletlerin, imparatorlukların karşı karşıya kaldıkları tepkileri ya da bunlara karşı geliştirilen önlemleri destekleyip desteklememesi ve imparatorlukların bunları karşılayabilecek güce sahip olup olmaması da sürecin başarısını etkilemektedir.

Gerek Osmanlı gerekse Rusya, imparatorluğu karşı karşıya bulunduğu meydan okumalara karşı korumak ve imparatorluğun gücünü arttırmak için imparatorluğun dönüştürülmesi ve yeni koşullara uyum sağlanması gerektiği sonucuna varmış, buna yönelik kapsamlı reform programlarına yönelmişlerdi. Bununla birlikte reformlar çoğu zaman imparatorlukların üzerinde kurulu olduğu temellerle çelişmesi dolayısıyla imparatorluğun sona doğru ilerleyişini hızlandırıcı bir etkide bulunabilmektedir. İmparatorluklar, hangi biçimi almış olurlarsa olsunlar farklılıklar üzerine kuruludurlar. Bu farklılar kabul edilip korunsa da, zorla ortadan kaldırılmaya çalışılsa da farklılık esastır. Fakat Keyder'in de belirttiği gibi "imparatorluklar kendilerini modern dünyaya uydurmaya çalıştıklarında farklılığı kabul etmeleri gittikçe zorlaşır. Farklılığı kabul etmek yerine, herhangi bir ulusal ideolojisi olmasa dahi, ulus-devlet benzeri bir türdeşleşmeyi proje edinmeye mecbur kalır. Buna zorlayan devletin, altyapısal gücünü attırma isteğidir, yani topluma nüfuz edebilme, elinde politikalarını uygulayabilme araçlarını bulundurma isteği. Bu yönde yapılan şeylerin başında hukuk sistemini rasyonalize etmek, yani herkes için geçerli

tek bir hukuk sistemi oluşturmak ve modern anlamda bir vatandaşlık oluşturmak gelir."[809]

Keyder'in imparatorluklarda farklılığı ortadan kaldıran reformlara ilişkin açıklamasının esas olarak iki boyutu vardır. Bunlardan ilki nüfusu vatandaşlık bağı ile devlete bağama ikincisi ise devletin altyapısal gücünü ve topluma nüfuz edebilme yeteneğini arttırma arayışının bir sonucu olan merkezileşme politikalarıdır. Bu bağlamda devlet bir yandan topraklarından yaşayan ve devletten önce kendi yerel, dini ve artık artan bir biçimde oluşmaya başlayan milli kimliklerine aidiyet duyan insanların aidiyetlerinin devlete yönelmesini sağlamaya çalışırken bir yandan da merkezden çevreye doğru azalan etkisini arttırmaya, çevre bölgeleri de doğrudan merkez tarafından yönetilir duruma getirmeye çalışmaktadır. Her iki durumda da söz konusu olan bir türdeşleştirmedir. Sahip olunan kimliğe göre değişiklik gösteren düzenlemelerin yerine tüm halk için tanımlanan hak ve görevlerle bir türdeşlik yaratılma çalışılırken bir yandan da bölgeden bölgeye değişen yerel düzenleme ve uygulamalar yerine merkez tarafından belirlenen standartlaştırılmış düzenlemeler yerleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi bu tip bir türdeşlik modern toplumların işleyişini sağlayan rasyonalite ve verimlilik için gereklidir. Ancak Keyder'in de belirttiği gibi, modernleşme eğer türdeşleşme olarak görülürse, henüz toplumsal birliktelik yaşamamış bir nüfusun geleneksel koruma mekanizmalarını elinden almak anlamına gelir ve cemaatlerin iç hukuku, bu hukukun cemaat birlikteliğini koruma yönünde kullanılması ve çeşitli yerel ölçeklerde gündeme gelebilecek karşılıklılık ve yardımlaşma ağlarının devletin modernleşme sürecindeki eylemleriyle ortadan kaldırılması[810] çeşitli düzeylerde toplumsal tepkiye neden olur. Bu da reformun başarılı olmasının önünde önemli bir engel teşkil eder.

Osmanlı ve Rus İmparatorluklarında gerçekleştirilen reform hareketleri imparatorluğun bütünlüğünü, hatta varlığını tehdit eden toplumsal tepkilere karşı geliştirilmiş olmakla birlikte, aynı zamanda başarılarını ya da başarısızlıklarını belirleyen önemli toplumsal tepkileri de beraberinde getirmişti. Gerek Osmanlı gerekse Rus İmparatorluğu geleneksel imparatorluklardı ve görece geç başladıkları

[809] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 14
[810] **Ibid.**, s. 14-15

bu süreçte toplumsal tepkilerle karşılaşmaları da olağandı. Siyasi ve ekonomik dönüşümle birlikte imparatorluk toplumları, akrabalığı, toplumsal sınıfları, devlet hizmetini ve geleneksel köy kültürünü temel alan, dini kurumların rol oynadığı yapıdan uzaklaşılmaya ve çekirdek aileyi, hareketli sosyal sınıfları, ekonomik işlerliği ve şehirleşmiş ticaret kültürünü temel alan, dini kurumların rolünün azaldığı bir modele dönüşmeye başladı.[811] Dolayısıyla bu imparatorlukların dönüşümüne yönelik en büyük tepki de geleneksel toplumsal kesimlerden gelmiştir. Geleneksel toplumdan modern topluma geçiş bu süreci yaşayan bütün toplumlarda sancılı bir süreçtir. Bunun temel nedeni bu süreçte geleneksel yapıların yıkılarak yerlerini yenilerinin alması, yıkılan toplumsal yapılarla birlikte mevcut konum ve yerleşik çıkarların da ortadan kalkarak yenilerinin tanımlanmasıdır. Bu nedenle geleneksel toplumların elitleri, bu konumlarını kaybetmeleriyle sonuçlanacak olan bir dönüşüme şiddetle karşı çıkmakta, süreci sonlandırmak ve tersine çevirmek istemekte, bu da sürecin zor, kesintili ve geri dönüşleri olan bir biçimde ilerlemesine neden olmaktadır.

Sürece Osmanlı ve Rus İmparatorlukları açısından bakıldığında reform hareketinin başarısızlığının esas olarak Osmanlı İmparatorluğu örneğinde daha belirgin olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumun en önde gelen nedenlerinden biri Rus İmparatorluğu'nda dönüşümün Osmanlı İmparatorluğu'na göre erken bir tarihte başlamış olmasıdır. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğunu dönüştürme girişimleri, özellikle bu dönüşüm sonucu oluşturulacak yeni düzende yerleşik çıkarlarını kaybetme tehlikesiyle kaşı karşıya gelecek olan kesimlerin tepkisi ve direnişiyle karşılaştı. Bu tepki ve direniş Osmanlı'nın reformlara başlayabilme tarihini sürekli olarak geciktirmenin yanı sıra, bu gecikmenin de etkisiyle reformların başarı şansını da önemli ölçüde düşürdü. Osmanlı İmparatorluğu'nun reform hareketini Rus İmparatorluğuna göre daha geç başlatmasının önemli nedenleri vardır. Her şeyden önce her ne kadar iki imparatorluğun da imparatorluklarını reforme etme ihtiyacı duymalarının temelinde kendilerini diğer devletler karşısında güçsüz ve geri kalmış olarak görmeleri yatsa da bunu aşmak için başvurdukları yöntemler farklılaşmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu için bir zamanlar üstün olduğu devletlerin

[811] Hosking, **op. cit.**, s. 496

artık kendisini tehdit eder hale gelmesi, bu devletler karşısında artık daha güçsüz olduğunu kabul etmesi güçtü.

Batının üstünlüğünü kabul ettikten sonra Batı karşısında geri kalmışlığı aşmak, devleti eskiden olduğu gibi rakiplerinden daha güçlü kılmak için yapılması gerekenler arasında ilk akla gelen devleti eski günlerine geri döndürmek, yani reform için model olarak yine Osmanlı İmparatorluğu geçmişini almaktı. Bu yaklaşıma göre Osmanlı İmparatorluğu klasik döneminden uzaklaştığı için gücünü kaybetmeye ve gerilemeye başlamıştır. Bu bağlamda Oktay'ın ifadesiyle, "tüm adaletname ve siyasetnameler, yorulmaksızın, yüzyıllar boyunca mitik bir çağ olarak algılanan altın çağ modeli üzerinden günceli yargıla"mışlardır.[812] Bu nedenle de bunu aşmak için eskiye dönmeye ihtiyacı vardır. Oktay'ın da belirttiği gibi, yeniyi yaratmak Osmanlı bürokratının kaygıları arasında yer almaz, onlar için önemli olan "mirası vasiyetiyle birlikte korumak ve geleneklerin kutsanmış kurallarıyla sınırlı kalmayı sürdürmektir."[813] Bu doğrultuda 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı reformcuları, Osmanlı düzeninin "kafirlerin" geliştirebilecekleri herhangi bir düzenden üstün olduğu ilkesinden hareket etmişlerdir.[814] Shaw ve Shaw'un da dile getirdiği gibi, bu yaklaşım, Osmanlı çöküşünün, Osmanlı gücünün en doruğunda, özellikle Kanuni döneminde başarılı olmuş örgüt biçim ve tekniklerinin uygulanamamasından kaynaklandığı düşüncesine dayanıyordu. Bu aynı zamanda, gerek yönetim katında, gerekse halk arasında destek görme olasılığı daha yüksek olan bir yaklaşımdı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun geçmişteki gücü, reformların önüne bir engel olarak çıkması nedeniyle, imparatorluğun güçsüzlüğüne dönüşmekteydi.

Buna karşılık Rus İmparatorluğunun kendi geçmişinde böyle bir örnek bulması söz konusu değildi.[815] 18. yüzyılda Rus İmparatorluğu büyümeye ve yükselmeye yeni başlamış bir devletti, ancak buna rağmen Avrupa devletler sistemi içinde yer alan güçlü bir devlet değildi. Bu devlerle karşılaştırıldığında ekonomik ve askeri olarak güçsüzdü. Üstelik siyasi olarak da bu devletler sisteminin bir parçası değildi. Ancak bunların hepsini gerçekleştirmek istiyordu ve bunun için de önünde

[812] Oktay, "Liberal Siyasi Düzenler Hakkında Notlar", s. 230
[813] Oktay, "Bizans Siyasi İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasi İdeolojisi'ne", s. 34
[814] Shaw, Shaw, **op. cit.**, s. 243
[815] Şevket Pamuk ile görüşme, Londra, 18 Ekim 2011.

tek örnek olarak Avrupa vardı. Üstelik her ne kadar siyasal olarak Avrupa'nın bir parçası olmasa da dini ortaklık ve kültürel yakınlık Rusya'yı Avrupa'ya yaklaştırıyordu. Osmanlı İmparatorluğu içinse Avrupa, öteki ve karşı konumdaydı. Özellikle Halifelik makamının Osmanlı sultanlarına geçmesi ve İslamiyet'in kutsal mekanlarıyla birlikte bu bölgelerden Osmanlı merkezine gelen İslam bilginlerinin Osmanlı ulemasına hakim olmasıyla birlikte İmparatorlukta İslam giderek Ortodokslaşmıştı. Buna bağlı olarak Osmanlı'nın kendisine Hıristiyan Batıyı örnek alması hem ulema hem de halk nezdinde kolay kabul görebilecek bir durum değildi. Nitekim Osmanlı, geçmişe dönüş arayışının bir sonuç vermediğini ve İmparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Batının üstünlüğünü kabul edip onun izinden gitmek olduğunu kabul ettiğinde önemli toplumsal tepkilerle karşılaştı. Mardin'e göre Batılı yaşayış tarzını bir üst kesimin imtiyazı ve aynı zamanda mahalli kültürün kösteklenmesi olarak algılayan İstanbul'un alt ve orta sınıfları, devletin bu sırada ortaya çıkan zaafı karşısında yeniçerilerle birleşerek ayaklanmışlar ve bu, "Batı'yla kurulan ilişkileri halkın yararlarının unutulması olarak değerlendiren, Osmanlı toplumunun içinden kaynaklanan bu itiş Cumhuriyet devrine kadar sürecek olan Batılılaşma ile birlikte gelen bir etki-tepki mekanizmasının ilk örneğini" teşkil etmiştir.[816] Batı ayrıca, Hıristiyan âlemini, Hıristiyan âlemi de Balkanlardaki ayaklamaları çağrıştırdığı için tepkilere neden olurken, Müslüman olmayanlara İmparatorluk merkezinde yönetime katılma yolunun açılması doğrultusundaki siyaset tamamen anlaşılmaz bulunuyordu.[817]

Dolayısıyla tepkilerin dile getirilen dini bir boyutu da vardı. Batılılaşmanın Osmanlı gelenekleri ve dine aykırı olduğunu öne sürmek, daha geniş kitleleri de reforma karşı dirençli hale getirmekte, bu da reformların başarılı olma şansını azaltmaktaydı. Bunu aşmak için, Yeni Osmanlılar tarafından geliştirilen çözüm önerisi reformların İslami çerçevede ele alınmasıydı. Çünkü onlara göre reformların yürütücüleri olan Tanzimat devlet adamları, dini kriteri yönetim pratiğinden ayırmış, bu tavır, siyasette iyinin ve kötünün ölçüsü olarak başvurulan Şeriatın yerine hiçbir şey getirilmemesi nedeniyle ideolojik bir boşlukla sonuçlanmış, bu ideolojik boşluk

[816] Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s.10
[817] Cemil Oktay, " 'Hum' Zamiri'nin Serencamı: Kanun-u Esasi İlanına Muhalefet Üzerine Bir Deneme", Cemil Oktay, **"Hum" Zamiri'nin Serencamı,** İstanbul, Bağlam Yayınları, 1991, s. 47

da karışıklıklara neden olmuştu.[818] Buna karşılık Genç Osmanlılar, anayasanın ve meşruti rejimin İslam geleneklerine uygun olduğunu, "gerçek" ve "ilk" İslamın meşrutiyetçi olduğunu öne sürmüşler, Osmanlı siyasal geleneğinde hemen her zaman görülen, herhangi bir siyasal yeniliğin İslam geleneğine göre meşrulaştırılması yaklaşımını sürdürmüşler ve günün ihtiyaçlarını yanıtlamak için oluşturulan siyasetlerin, meşruiyetlerini güncel olana değil, hep yoruma açık ideal bir çerçeveye atıf yaparak açıklamışlardır.[819] Ancak Genç Osmanlıların yaptığı gibi, Avrupa'nın siyasi kurumlarının alınıp İslami bir temel üzerine yerleştirilmeye çalışılması, bir taraftan Avrupa'nın soyut "ilerlemesi"ni ve maddi gelişmesini överken, diğer taraftan hayali, ideal bir İslam devletinin uyumluluğunun özlenmesi gibi girişimler ise, Mardin'in ifadesiyle "imkansızlığı" nedeniyle Genç Osmanlıların çelişkili tavırlar sergilemeleriyle sonuçlanacaktı. [820]

Rus İmparatorluğunda da gerçekleştirilen reformlar, çıkarları zedelenen çıkar gruplarının yanı sıra İmparatorluğun gelenekçi ve muhafazakâr kesimlerinin de tepkisine neden olmuştur. Bununla birlikte Rusya'ya direnç Osmanlı'daki kadar birleşik ve güçlü değildi. Bu durumun en önde gelen nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus Çarlığı'na göre daha eski bir imparatorluk olmasıdır. Daha eski ve köklü bir imparatorluk olmak kurumların ve konumların yerleşikliğini de beraberinde getirmektedir. Toplumu oluşturan çeşitli sınıflar devletin kurulduğu 14. yüzyıldan ve özellikle de bir imparatorluk haline gelip kurumsallaştığı 15. yüzyıldan itibaren kurdukları çeşitli ilişkiler ve ağlarla konumlarını ve çıkarlarını tanımlamışlardı. Bu yönde tepkilere Rus İmparatorluğu'nda da rastlanmakla birlikte, Osmanlı'nın Rusya'dan daha eski bir imparatorluk olması hem tepkilerin kaynaklandığı kesimlerin daha çeşitli olmasına hem de çıkarların daha yerleşik hale gelmiş olması dolayısıyla daha da şiddetlenmesine neden olmaktaydı.

Buna karşılık daha yeni bir imparatorluk olan Rusya, hem kuruluşundan itibaren geçen zamanın daha kısa olması hem de bu süreçte merkeziyetçi yapının yerleştirilmesiyle farklı çıkar odaklarının giderek ortadan kaldırılmasının etkisiyle

[818] Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 134-135
[819] Oktay, " 'Hum' Zamiri'nin Serencamı: Kanun-u Esasi İlanına Muhalefet Üzerine Bir Deneme", s. 42
[820] Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,** s. 442 ve 448

yerleşik çıkarların ve bunların kaldırılmasından kaynaklanan tepkinin daha az olduğu bir örnekti. Rus İmparatorluğunun bir imparatorluk olmanın başlangıç noktası olarak, IV. Ivan dönemi kabul edildiğinde 16. yüzyılda kurulan İmparatorluk I. Petro döneminde, yani 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Batılılaşma hamlesini gerçekleştirmeye başlamıştır. Bunun anlamı Rus İmparatorluğu'nda toplumsal sınıflar ve çıkarların Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla, daha az yerleşik olmasıdır. Bu nedenle modernleşmeye karşı toplumsal direnç de daha az olmuş, ve Rusya'nın Ivan döneminden uyguladığı zora dayalı politikaların da etkisiyle bu direnç kısa sürede kırılmıştır. Üstelik Rusya'nın kültürel olarak Batıya daha yakın olması, bu doğrultuda bir karşıt tepkiyi azaltırken, reformlardan olumlu sonuç alınması, yani reformların başarılı olması da toplumsal destek sağlayan bir unsurdu.[821]

Bu noktada, Keyder'in sorduğu bu reformlar daha erken tarihlerde yapılmış ve kararlı bir şekilde uygulanmış olsaydı, milliyetçiliğin yol açtığı dağılma süreci farklı bir seyir izleyebilir miydi sorusu önem kazanmaktadır.[822] Keyder'in bu soruya verdiği cevap müspettir. Buna göre eğer siyasal ve hukuki değişim daha erken gerçekleştirilmiş olsaydı İmparatorluğun bütün uyruklarının eşit statüye sahip vatandaşlar olarak tanınmasına yönelik siyasal reform, hem milliyetçi ayrılıkçılığı zayıflatabilir, hem de İmparatorluğun gelişen dünya kapitalizmiyle bütünleşmesini cazip bir seçenek haline getirecek şekilde Avrupa ekonomisi tarzındaki birikim kalıbıyla uyumlu ekonomik etkinliklere imkân tanınabilirdi.[823] Nitekim değişimden en iyi şekilde yararlanarak gelişen gayrimüslim burjuvazisi için de ayrılıkçı milliyetçilik her zaman cazip bir seçenek değildir. Benzer bir biçimde İmparatorluğun geleneksel kesimlerinden olan cemaat liderleri de konumlarını kaybetmeleriyle sonuçlanacak modernleşme hareketinden rahatsızdı. Özellikle İstanbul'da yaşayan gayrimüslim elitler ekonomik ve siyasi açıdan etkili olabildikleri Osmanlı İmparatorluğunun varlığının devamından yanaydı. Ancak yükselen milliyetçi hareketlerin dile dayalı seküler yapısı, dine dayalı eski cemaat yapısının

[821] Dominic Lieven ile görüşme, 17 Ekim 2011
[822] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 29
[823] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 29. Keyder'e göre bu şekilde, örneğin Balkan kökenli bir ticaret burjuvazisinin, İmparatorluk genelinde sınıf hakimiyeti sağlama perspektifiyle böyle bir projeyi desteklemesi bu ortamda mümkün olabilecek, sonra da bu durum, milliyetçi ayrılıkçılığa neden olan politik ve ekonomik faktörlerin bir bölümünü ortadan kaldırabilecekti.

geleneksel liderliğinin yerini almaya başladıkça bu elitlerin cemaat içinde söz sahibi olma konumları da zedelendi.[824] Bu nedenle ne cemaat yapısının ne de İmparatorluğun sürdürülmesi mümkün değildi. Halktan gelen talepler İmparatorluğun devamını bir seçenek olarak görmüyordu. Devletin yukarıdan yaptığı reformlar ise tamamen devletin bütünlüğünü korumaya odaklanmıştı ve Davison'ın da belirttiği gibi Osmanlı Devlet adamlarının gözünde "heterojen yapıya sahip bir imparatorluğun var olma hakkı" tartışma götürmezdi ve bu nedenle Osmanlı devlet adamları, İmparatorluğu başarıyla işleyen idari bir aygıt ve toprak birliği olarak bir arada tutmaya gayret ediyorlar, merkezi bir iktidar ya da örgütlenme biçimi kurmanın yollarını arıyorlar, gerek isyanlar yoluyla gerekse Avrupa'nın büyük devletlerinin diplomatik ve askeri eylemleriyle İmparatorluktan yeni eyaletlerin koparılmasını önlemeye çalışıyorlardı.[825] Ancak söz konusu reformlar askeri, yönetsel, yasal ve kurumsal alanlarla sınırlıydı ve Parla'ya göre sosyal ve ekonomik alanlarda bunlara eşlik eden bir modernleşmenin olmaması, Avrupa sermayesine ve siyasetine giderek artan bir ekonomik ve siyasal bağımlılaşma ve en sonunda da mali iflasa neden olmuştu.[826]

3.2.1 Askeri Dönüşüm

Osmanlı İmparatorluğu'nun yürütülen reformlar, öncelikle imparatorluğun askeri gücünü arttırmaya yönelmiştir. Bunun en temel nedeni İmparatorluğun geçmişte tartışmasız bir biçimde üstün olduğu bir devletler sisteminde geri kalmışlığının askeri yenilgilerden kaynaklandığına inanmasıdır. Avrupalılar karşısındaki gerileyiş ve toprak kayıpları, Osmanlıları, Parla tarafından "savunmacı modernleşme" olarak adlandırılan bir sürece girmeye zorlamış, bir dizi reformlar dönemini başlatmıştır.[827] Benzer bir biçimde reform hareketinin başlangıcını askeri reformla yapan Rus İmparatorluğu açısından ise söz konusu olan o döneme kadar bir parçası olmadığı Avrupa devletler sistemine güçlü bir devlet olarak girebilmekti. Nitekim Petro döneminde İmparatorluğun en önemli rakibi olan İsveç karşısında

[824] Dominic Lieven, "Dilemmas of Empire", s. 194
[825] Roderic Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876,** İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005, s. 4
[826] Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 22
[827] **Ibid.**, s. 19

alınan yenilgi ve Rus ordusunun çekirdeğini oluşturan *streltsi*nin Petro'nun iktidarına karşı ortaya çıkan siyasi gelişmelerin içinde yer alması bu ordunun sonunu getirmişti. Bundan sonra, halkın hem maddi hem de insan gücü anlamında üzerine ağır yükler bindirilerek oluşturulan yeni Rus ordusu, halk arasında Petro ve onun dönemini sembolize eden her şeye yönelik tepkilere neden olmuş olsa da Rusya'nın 18. ve 19. yüzyıllarda en önemli rakipleri karşısında üstün konuma gelmesini ve topraklarını genişletmeye devam etmesini mümkün kılacak kadar güçlenmişti. Kappeler'in de belirttiği gibi 19. yüzyılda İmparatorluğun Asya topraklarını ele geçirme sürecinde ve daha sonra yeni ele geçirilen bölgelerin yönetiminde Rus ordusu, gerek merkezde, gerek hırslı generaller aracılığıyla periferide önemli bir rol oynamıştı.[828]

Dolayısıyla Rusya 19. yüzyılda özellikle askeri açından güçlü bir devletti. Bu Özellikle 19. yüzyıl başında Napoleon ordularını durdurmayı başarması ve bu başarısıyla Viyana Kongre Siteminin kurucuları arasında yer alması Rusya'ya aynı zamanda siyasi bir güç de sağlıyordu. Bunun ardından Rusya yine ekonomik ve siyasi politikalarla desteklenmekle birlikte temelde askeri güce dayanan fetihlerine 19. yüzyıl boyunca da devam etmiş ve bu süreçte, Kafkasya ve Orta Asya'yı da topraklarına katmıştı. Ancak bu güç Rus İmparatorluğunun yenilmez olduğu anlamına gelmiyordu. 20. yüzyıl başında Japonya karşısında, Rus donanmasını neredeyse yok eden ağır bir yenilgi aldı. Bununla birlikte, özellikle kara ordusu bağlamında Osmanlı karşısında üstün durumdaydı ve bu üstünlüğünü de büyük ölçüde modernleşme sürecini Osmanlı'dan daha önce ve bunun da etkisiyle daha başarılı bir biçimde gerçekleştirmiş olmasına borçluydu.

Osmanlı İmparatorluğunda reform hareketlerinin başlangıcı olan askeri reform, pek çok kez ele alınmakla birlikte, Yeniçeri Ordusu'nun tepkileri nedeniyle bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Dolayısıyla Osmanlı askeri başarısızlığının da nedeni olarak görülen Yeniçeri Ordusunun varlığına son verilmesi, reform hareketinin başlatılabilmesi için gerekli görülüyordu. Yeniçerilerin kaldırılması için ilk girişim 17. yüzyılda, II. Osman tarafından gerçekleştirilmiş, ancak genç padişah bu girişimin bedelini hayatıyla ödemişti. Aynı girişimde bulunarak bunun

[828] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 205

karşılığında yine hayatını kaybeden bir diğer padişah olan III. Selim bu girişimde bulunduğunda artık 19. yüzyıla gelinmişti.

Her ne kadar III. Selim'in girişimi hayatına mâl olmuş olsa da bu durum bir başarısızlık olmaktan çok bir başlatıcı olmuştu denebilir. Nitekim kendisinden sonra tahta çıkan II. Mahmut saltanatının ilk yılından itibaren, tahta çıkışında önemli rol oynayan Alemdar Mustafa Paşayla birlikte yeni bir Osmanlı ordusunun kurulması çalışmalarına başlamıştı. Bu amaçla III. Selim tarafından kurulması planlanan Nizam- Cedid ordusu model alınarak Sekban-ı Cedid isimli bir ordu kuruldu. Bu yeni orduya asker sağlamak üzere İstanbul'da asker toplanmaya başlandı. Ancak ayrıcalıklarını kaybetmek istemedikleri için Sekban-ı Cedid Ordusuna katılmayı reddeden yeniçeriler, yeni düzenlemeyle birlikte önemli bir gelir kaynağından yoksun kalacak olan, ellerinde esame bulunan tüccar, memur ve yeniçeri ulufelerinden yararlanan diğer kesimlerin de desteğiyle İstanbul'da büyük bir isyan çıkardı.[829] İsyan Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesiyle sonuçlanırken yeniçeri ordusunun da varlığını bir süre daha korumasına neden oldu. Yeniçerilerin sonunu getiren ise Yunan isyanı sırasındaki başarısızlıkları ve bu nedenle isyanın bastırılması için Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın askeri desteğine ihtiyaç duyulmasıydı. Osmanlı merkezi ordusunun bastıramadığı isyan, Osmanlı'nın bir valisinin yerel ordusu tarafından bastırılmıştı. Üstelik Mehmet Ali Paşa'nın desteğine karşılık kendisine Mora ve Girit valiliklerinin vaat edilmesi, ancak Yunanistan'ın bağımsızlığıyla söz konusu toprakların bu yeni devlete verilmesi Osmanlı valisinin İmparatorluğa karşı isyan etmesine yol açmıştı. Sonuçta 1826 yılında yerel güçlerle olan koalisyonu ve yeniçerilerden gittikçe rahatsız olmaya başlayan İstanbul halkının desteğiyle yeniçeri ocağı kaldırıldı. Heinzelmann'ın verdiği bilgiye göre "Vak'anüvis Mehmed Esad, *Üss-i Zafer* (Zaferin Temeli) adlı risalesinde, yeniçeri ocağının lağvedilmesini ve bu olayı izleyen askeri reformları meşrulaştırmak amacıyla, reformları dini tarih bağlamında ele alıp II. Mahmut'u "Allah'ın gönderdiği müceddit (yenilikçi) olarak nitelendirmişti."[830]

---

[829] Aksan, **op. cit.**, s. 172

[830] Tobias Heinzelmann, **Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009, s. 262

Yeniçeri ocağının kaldırılması Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir sorunun ortadan kalkması gibi görünüyordu ancak temel sorun varlığını sürdürüyordu. Osmanlı'nın güçlü bir orduya ihtiyacı vardı ve mevcut ordu da kaldırıldığına göre yeni bir ordu kurulması gerekiyordu. Fakat bu süreçte de önemli sorunlarla karşılaşılıyordu. Karşılaşılan ilk sorun uygun subayların ve bu subayları eğitecek eğitmenlerin bulunmasıydı ve Fransız, İngiliz, Rus subaylara göre Prusyalı subaylara siyasal açıdan daha az kuşku besleyen II Mahmut, İmparatorluğa Prusyalı subaylar çağırmış, böylece Osmanlı ordusunda Alman nüfuzu geleneğini başlatmıştır.[831]

Bir diğer sorun bir asker toplama sistemi aracılığıyla orduya yeterince asker sağlanmasıyla ilgiliydi.[832] Aksan bu aşamada Osmanlıların karşılaştıkları iki temel sorun tanımlamaktadır. Bunlardan ilki Osmanlıların önceki yüzyılda kendileri tarafından desteklenen gönüllülük ve çıkar (para) temelli askeri kültürün direnciydi. Bir diğer sorun ise gerek başkent gerek şahsı üzerindeki iç ve dış baskıların II. Mahmut'u yeni ordusuna katılımları Müslüman doğanlar ve Türklerle sınırlamaya yöneltmesiydi. Ancak bu da sorununun çözümüne bir fayda sağlamıyordu. Aksan bunun nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır:

> Türk-Müslüman halklar geniş Osmanlı topraklarında azınlıkta kalmaktaydı ve […] halkın bir kesimi üzerine gereğinden sık ve derinlemesine çöktüğü gözler önüne serildi. Araplar, Kürtler, Arnavutlar ve hatta uzun zamandır imparatorluğa sadık olan Bosnalılar daha mecburi askeriliğe direndiler. Arapların karşı çıkışının sebebi, kısmen 1830'larda Mehmet Ali Paşa ve Mısır'ın yörüngesine girmeleriydi. Arnavutlar, Kürtler ve Boşnaklar ise yeni düzenin ayrıcalıklı bağımsızlıklarını ve savaşçı geleneklerini tehdit ettiğini anladıkları için karşı çıkıyorlardı. Bazılar eski etnik rekabetler sebebiyle – bu örnekte Kafkas elitleri karşısında Balkan elitleri – Arnavutların yeni ordunun subayları tarafından horlandığını ileri sürmüşlerdi. Daha ikna edici bir argüman, mahalli yönetimin ve askeri katkıların temellerinin köklü bir şekilde yeniden düzenlenmesinin mahalli ekonomiler ve geleneksel ilişkiler üzerinde derin bir etkisi olduğu yönündedir. [Hıristiyanlar ise] öncelikle ordu

[831] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 66. Bu konuda ayrıca bknz. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006
[832] Aksan, **op. cit.**, s. 176

> için ek vergi ödemeye mecbur edilmişlerdi. Yüzyılın ortasında bu vergi, […] askerlikten muafiyet vergisine dönüştürüldü. İkincisi; II. Mahmut'un ordusunun ismine soğuk bakıyorlardı. Dahası, 1828'de II. Mahmut daha fazla asker toplamak için[…] Rusya'ya karşı cihat ilan etmiş ve herkesi silâhaltına çağırmıştı.[…] [Böylece] II. Mahmut döneminde etnik ve dinsel disiplinin tamamen yürürlüğe konduğu söylenebilir. 1826 öncesinde yeniçeriler, ocaklarına mensubiyeti, kurumun katı koşulları ve baskıcı işleyişine boyun eğen herkesi kabul edecek şekilde genişletmişlerdi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığını ilan eden resmi belge ocağın kafirlerle kirlenmiş olduğunun ve yeni askeri gücün bu hain unsurlardan arındırılacağının altını çizmektedir. Padişahın ordusuna katılım koşulları artık eskisine göre daha sınırlayıcı ve daha az hoşgörülü olacaktı.[833]

II. Mahmut'un bütün çabalarına rağmen orduya asker toplamada karşılaşılan sorunları çözmek için bir diğer girişim 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ya da Tanzimat Fermanı'nda da bu konuda hükümlere yer verilmesidir. Bu dönemde gayrimüslimlere kaldırılan cizye vergisi yerine *bedel-i askeriyle* adlı farklı bir vergi ödeyerek askerlik hizmeti yapmama seçeneği tanınmış, pek çok gayrimüslimin bu yolu tercih etmesiyle eski uygulama esas olarak devam etmişti. Müslümanlara da bu haktan yararlanma seçeneği sunulmakla birlikte, vergi çoğu kişinin ödeyemeyeceği kadar yüksekti. Bu nedenle bu vergiyi ödeyerek askerlik hizmetinden muaf olanlar genellikle gayrimüslimler oluyordu.

1875 yılında muafiyet vergisinde değişiklik yapılarak mükellef sayısının azaltılması buna karşılık mükellef olmaya devam edenlere düşen payın artması üzerinde Bulgar topluluğu vergiden tamamen muaf tutulma ve Osmanlı ordusunda Müslümanlar gibi hizmet etmelerine izin verilmesi talebinde bulunurken, Ermeni Patrikhanesi de "Sultana olan sadakatlerini ve fedakarlıklarını kanıtlamak üzere ordu saflarına katılmak Ermeniler için bir şereftir" sözleriyle aynı talebi ifade etmiş olmasına rağmen 1877 yılında Rusya ile girilen savaşta, sultan tarafından da onaylanan, tüm gayrimüslimlerin silah altına alınması kararı, cemaat temsilcilerinin protestoları nedeniyle uygulanamadı.[834] Gayrimüslimlerin Osmanlı ordusuna katılmaları 1909 yılında muafiyet vergisinin kaldırılması sonrasında oldu. Bu

[833] **Ibid.**, s. 177-178
[834] Odile Moreau, **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914,** İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 27-29

aşamada da gayrimüslim cemaatlerinden itirazlar gelmekle birlikte, cemaat liderleri, kendi dindaşları için geçerli olacak ve dini yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlayacak bir takım düzenlemelerin yapılmasını talep ederek tepkileri azaltmaya çalıştı.

Osmanlı ordusunun modernleşmesinde en önemli gelişme, Tanzimat döneminde başlayan ve Abdülhamit döneminde devam ederek mezunlar veren askeri okulların açılması oldu. Bu okulların asıl önemi ise, buralarda yetişen subayların, Abdülhamit dönemini sona erdiren meşrutiyet hareketinde olduğu kadar bunun sonrasında da, İmparatorluğun önemli askeri ve idari kadrolarına gelmiş olmalardır. Askeri yüksek okullarda yetişenlerin liberal eğilimlerinden haberdar olan II. Abdülhamit, alaydan yetişmiş ve modern askerlik bilimine dair en ufak bir bilgisi olmayan subaylara güvenmeye ve onları terfi ettirmeye yönelmiş, bu da ordu içinde "alaylı-mektepli" ayrımının oluşmasına neden olurken bu iki grup arasındaki gerginlik, Osmanlı ordusunun başarısızlığında önemli rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu güçsüzlüğünün askeri nedenlerini ortadan kaldırmaya çalışırken, bunu gerçekleştirebileceği ekonomik kaynaklardan da yoksun olduğunu fark etmişti. Dolayısıyla Osmanlı'nın ekonomik güçsüzlüğü aynı zamanda devletin askeri güçsüzlüğünün de önemli nedenlerinden birini oluşturuyordu; Osmanlı İmparatorluğu kendi savunmasını sağlayacak büyüklükte ve teknikte bir orduyu finanse edebilecek ekonomik kaynaklardan yoksundu. Tımar sisteminin işlerliğini yitirmesi, ancak bu sistem sayesinde beslenen orduların yerini alabilecek merkezi bir ordunun oluşturulması için gerekli kaynağı sağlayacak olan ekonomik kaynakların, çevre bölgelerde toplanan vergilerin merkeze ulaşmaması dolayısıyla sağlanamaması önemli bir engel teşkil ediyordu. Eyalet yöneticilerinin bölge güvenliğini sağlamak için beslemek zorunda oldukları askerler ise, bu kişilerin kişisel silahlı gücünü oluşturmakta, kimi zaman halk üzerinde baskı oluşturarak reayanın devlete olan güvenini zedelemekte, kimi zaman ise doğrudan merkeze karşı başkaldırıların silahlı ayağını oluşturuyorlardı. Nitekim Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordusu Osmanlı ordusunun bastıramadığı Yunan isyanında bu ordudan daha başarılı olurken, bu yardımına karşılık talep ettiği toprakları alamayan Paşa, Osmanlı merkezine yürüdüğünde de Osmanlı ordusu bu orduya yenilmişti. Bu durum Osmanlı

merkezinin kendi valisine karşı yabancı devletlerin desteğini aramasına neden olmuştu. Bölgede başka bir devletin etkili olmasından endişe eden İngiltere, Fransa'nın desteklediği Mehmet Ali Paşa kontrolündeki Suriye'yi tekrar Osmanlı'ya kazandırırken, bunun karşılığında artık sadece kağıt üzerinde Osmanlı toprağı olan Mısır'da kendi egemenliğini kurmuştu. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu için esas olarak bir iç mesele olan Mısır sorunu, Osmanlı'nın askeri güçsüzlüğü nedeniyle, ancak yabancı devletlerin müdahalesi ve onlara verilen ödünler sayesinde çözülebilmişti. Ancak bu çözüm Osmanlı için yeni sorunları da beraberinde getirmekteydi. Üstelik ordusunu dönemin teknik gelişmelerine uyarlamak için gerekli reformları yapma konusunda Rusya'ya kıyasla geç harekete geçmiş olmasının yanı sıra bu süreçte karşılaştığı direnç nedeniyle de önemli bir vakit kaybı yaşamış, nihayet reform yönünde adımlar atmaya başladığında ise bu reformları gerçekleştirecek ve sürdürecek kaynak bulma konusunda sorunlarla karşılaşmıştır.

3.2.2 Ekonomik Dönüşüm

Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının her ikisi için de geri kalmışlığın önemli bir boyutu ekonomik geri kalmışlıktı ve bu nedenle dönüşümün de önemli bir parçasını ekonomik reformlar oluşturuyordu. Ekonomisi hala büyük ölçüde tarıma dayanan Rusya'da sanayileşme ve kapitalistleşme sadece belli bölgelerle sınırlıydı ve bu nedenle de bu süreci daha erken bir tarihte ve daha yaygın olarak yaşamış olan devletlerle karşılaştırdığında ekonomik güçsüzlüğü daha görünür bir hal alıyordu. Nitekim Rus yönetimi de bu durumun farkındaydı. Kafkasya Genel Valisi Prens Baryatinski "İngiltere gücünü altınla gösterir. Altın açısından fakir Rusya ise askeri gücü ile rekabet etmek zorundadır" sözleriyle, sanayileşme ve kapitalizmin öncüsü olan ve 19. yüzyılda Rusya'nın Orta Asya'da büyük bir rekabet içinde olduğu İngiltere karşısında duyduğu güçsüzlüğü ifade etmektedir. 1850'lerde İmparatorluğun ihtiyaçları, Rus ekonomisini, insan ve doğal kaynaklardan yararlanma konusunda başarısızlığın, devletin askeri gücüne ve dolayısıyla büyük güç statüsüne zarar verdiği bir noktaya sürüklüyordu ve bu nedenle kaynakların daha iyi harekete geçirilmesi, nüfusun refah gücünün arttırılması, sanayi yatırımları için

kaynak yaratılması ve devlet maliyesinin sağlam bir yapıya oturtulması gerekiyordu.[835]

Böylece İmparatorluk için çok önemli ve acilen çözülmesi gerek bir sorun olan ekonomik geri kalmışlığa son verilmesi ve ekonominin yeniden yapılandırılarak modernize edilmesi ve canlandırılması hedefleniyordu. Bunun için ilk adım, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, demiryollarının inşa edilmesi oldu. Hosking'in ifadesine göre sahiplerinin ve idarecilerinin çok yetersiz ve yozlaşmış olmalarına rağmen, demiryolları, birçok ağır sanayi ürününün daha kolay taşınmasını ve ray, lokomotif, işaretlendirme, ekipman ve arazi kütükleri gibi maden ve imal ürünleri için pazar oluşmasını sağlamasıyla, 1880'lerde ve 1890'larda ve 1907-1914 arasındaki endüstriyel üretim patlamasında belirleyici rol oynadı.[836] Bunun yanı sıra ithal ekipmanın yoğun artışıyla makine kullanımı canlanırken, Rusya bir yandan da kendi makinelerini yapmaya başladı.[837]

Bu üretim patlaması Rusya'da endüstrileşmenin birçok Avrupa ülkesine göre çok daha ani olmasından, bu ise Rusya'nın endüstrileşmeye daha geç başlamış olması dolayısıyla yeni gelişmeleri ve son teknolojiyi kullanabilme avantajına sahip olmasından kaynaklanmaktaydı.[838] Başta St. Petersburg olmak üzere, Moskova, Polonya, Ukrayna, Baltık bölgesi ve Kafkasya hızla sanayileşti. Böylece Rusya bir tarafta sanayileşmekte olan Batı bölgeleriyle diğer tarafta daha çok bu sanayi için hammadde üreticisi işlevi gören bölgeler olarak ayrılmış oldu.

Rusya hızla sanayileşirken Osmanlı İmparatorluğunda böyle bir atılım söz konusu değildi. Osmanlı İmparatorluğu da gerek yabancı sermaye gerekse de kendi finanse ettiği demiryolu inşaatlarına başlamıştı ancak bu demir yolları daha çok yeni gelişmekte olan ticarete ve merkezileşme politikasına hizmet ediyordu. Üstelik söz konusu ticaret, ekonomisi büyük oranda tarıma dayanan Osmanlı'dan bu tarımsal ürünlerin hammadde olarak ihraç edilmesine dayanıyordu. Yani bu üretimin İmparatorluk sanayisinin gelişimi için kullanılması söz konusu değildi. Merkezileşme politikasının bir parçası olarak yapılan demiryolları, özellikle de Arap

[835] Hosking, **op. cit.**, , s. 485
[836] **Ibid.**, s. 487
[837] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s 358
[838] Hosking, **op. cit.**, s. 487

bölgesini İmparatorluğa daha sıkı bir biçimde bağlamayı hedefleyen Hicaz Demiryolu ise özerkliklerinin tehdit edildiğini düşünen yerel halkın tepkisine neden oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin gelişimi esas olarak devlet eliyle yürütülen bir süreçti. Bu süreçte fabrikalar devlet tarafından kuruluyor, finanse ediliyor ve işletiliyordu. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Sanayi Devriminin teknolojisini kullanarak yatırım yapmaya hazırlanan bir sermayedarlar sınıfından söz etmek mümkün değildir.[839] Fabrikalar toplumun değil, ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti ve Osmanlı ekonomisi yapısı itibariyle emeğini satarak geçinen işçinin doğmasına imkan tanımadığından, fabrikaların ilk işçilerini askerler oluşturuyordu.[840] Bu fabrikaların ürettiği mallar devlet tarafından satın alındığı ve böylece ithal mallarının rekabetinden korunduğu halde büyük bir bölümü işletilemedi ve üretim kısa bir süre sonra durduruldu.[841]

Osmanlı için İmparatorluk ekonomisindeki sorunların en önemli kaynaklarından birini kapitülasyonlar oluşturuyordu. Kapitülasyonları kaldırmak ya da kendi lehine olacak biçimde değiştirmekse, Osmanlı'nın Batılı devletler karşındaki konumu dolayısıyla mümkün değildi. Osmanlı her şeyden önce ekonomik olarak bu devletlere ihtiyaç duyuyordu. Ancak bu ihtiyaç nedeniyle verilen ödünler, söz konusu ihtiyacın daha da büyümesine neden oluyordu. Bunun yanı sıra askeri güçsüzlüğünü diplomatik ilişkilerle telafi etmek isteyen İmparatorluğun, siyasi desteğe ihtiyacı vardı ve bu destek çoğu durumda ekonomik ayrıcalıklar karşılığında veriliyordu. Bu nedenle ekonomik değişimin seyri Osmanlı İmparatorluğunda Rusya'dakinden çok farklı oldu.

Buna ek olarak Osmanlı İmparatorluğu kapitalizmin gelişmesi için uygun bir ortam değildi. Özel kişilerin servet birikiminin olumlu karşılanmaması, bütün toprakların padişaha ait olduğu yönündeki hukuki çerçeveyle birleştiğinde toprak mülkiyeti ya da ticaret yoluyla sağlanan servet birikimi, bu servete hükümdar tarafından kolayca el koyulabilme ihtimali nedeniyle, bir güvence oluşturmuyordu.[842]

---

[839] Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi,** s. 202
[840] Karakışla, **op. cit.,** s. 28
[841] Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi,** s. 202
[842] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, s. 27

Buna karşın İmparatorluğun bu ekonomik yapıyı sürdürmesi de artık mümkün değildi. Her şeyden önce artık bu prekapitalist yapıyı dayatabileceği güçten yoksundu. Bu yapıyı sürdürmek için gösterdiği bütün direnişe rağmen İmparatorluğun Batı bölgeleri kapitalist sisteme entegre olmaya başlamıştı. Bunda en önemli rol elbette kapitalistleşen ekonomileri için pazara ihtiyaç duyan ve Osmanlı topraklarında bu anlamda henüz ele geçirilmemiş büyük bir potansiyel bulan Batı Avrupa devletleriydi. Nitekim Keyder'in de belirttiği gibi göre Osmanlı modernleşmesi esas olarak Avrupa kapitalist mantığına Osmanlı İmparatorluğu'nun dahil olmasını amaçlıyordu.[843] Özellikle 1838 yılında İmparatorluğun serbest ticarete açılmasından itibaren ticaret, dünya ekonomisinin genişlemesine paralel olarak dönüşümün ve metalaşmanın motoru olarak işlev görmüş, İmparatorluğun kırsal kesimlerinde süregelen düşük düzey üretim dengeleri yerini teknolojik değişim ve büyümeye bırakmış ve kırsal alanda geçimlik ekonominin ötesine geçilerek ihracata başlanmıştır.[844]

Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik güçsüzlüğünün en önemli nedenlerinden biri de ekonomik gelirlerin merkeze ulaşmasında yaşadığı sorunlardı. Rus devleti vergi toplanması ve toplanan vergilerin hazineye ulaştırılması konusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha öndeydi. Lieven'ın verdiği rakamlara göre 19. Rusya'da vergi gelirlerinin %75'i devlet hazinesine giderken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu oran %18 seviyesindeydi.[845] Bu durum temel olarak Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğundan daha merkezileşmiş bir devlet olmasından, yani çevre bölgeleri daha etkin bir şekilde kontrol edebilmesinden kaynaklanmaktadır. Dominc Lieven bu durumu Çar'ın Sultan'dan çok daha etkili bir sömürücü olmasıyla açıklamaktadır.[846] Rusya çevre bölgelerde ortaya çıkan toplumsal artıyı merkeze aktarabilme konusunda Osmanlı'dan daha başarılı olabilmişti. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu açısından daha belirgin olmakla birlikte, bu dönemde iki imparatorluk için reformun içeriğinde çevre bölgeler de vardı.

[843] **Ibid.**, s. 27
[844] **Ibid.**, s. 30
[845] Lieven, **Empire: Russian Empire and Its Rivals,** 2000
[846] Dominic Lieven ile görüşme, 17 Ekim 2011, Londra

Bu bağlamda imparatorlukların, özellikle de Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının da arasında bulunduğu klasik imparatorlukların çözülüşünü ele alan ekonomik ve toplumsal temelli bir diğer açıklama partimonyal kriz modelidir. Bu modele göre temelde tarımsal bir yapı olan ve ülkenin çevre bölgelerinde vergi toplayan görevlileri kullanan güçlü bir merkez tarafından yönetilen klasik imparatorluklarda, imparatorluğun çevre bölgeleri idare şekli merkezkaç potansiyeller taşımaktadır.[847] Keyder bu süreci şu şekilde özetlemektedir:

> Taşradaki görevliler vergilerin bir kısmına kendileri için el koyabilir, bunu yaparken yerel eşrafla işbirliği yapabilirler. Şayet yerel eşrafla bu görevliler arasında bir uzlaşma olursa, bu, pekâlâ başarılı bir ittifaka dönüşebilir, böylece imparatorluk merkezi, bir eyaletin (ve tabi buradan toplanan gelirin) kontrolünü kaybedebilir. İmparatorluk merkezinin gelir toplama potansiyeli, yoğun değil yaygın bir niteliğe sahip olduğu için, bu kayıplar imparatorluğun topraklarını koruma yeteneğinin azalması anlamı taşır. Yeniden merkezileşme olasılığı her zaman vardır. […] Merkeze karşı gelip özerk bir tavır sergileyen eyalet valisi, zamanla yeni, güçlenmiş bir merkez hanedanın ilk hükümdarı olarak tahta çıkabilir.

Bu sürecin önüne geçmek için imparatorluklar daha merkeziyetçi bir yönetim yapısına doğru yönelmişlerdir. Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının her ikisi de merkezi imparatorluklar olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte iki imparatorluğun merkezileşme düzeyleri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır Rus İmparatorluğu, Özellikle IV. Ivan döneminden itibaren daha merkeziyetçi bir yapıda işlemiş, yerel elitlerle işbirliğine gidilmiş, fakat yerel özerkliğe izin verilmemiştir. Nitekim Lieven'a göre merkezle yerel güçler arasındaki işbirliği Rus İmparatorluğu'nun gücünün en önemli kaynaklarından biridir. [848]

Osmanlı İmparatorluğunda ise, başlangıçta sahip olunan daha merkeziyetçi yapı zaman içinde gevşemiş, yerel düzenleme ve uygulamalara müdahale edilmeyerek İmparatorluğa bağlılık ve sadakat devam edip, vergiler düzenli bir şekilde ödendiği sürece yerel özerkliğe olanak tanınmıştı. Tımar sistemi geçerli olduğu sürece bu yapı sorunsuz bir biçimde işliyordu. Bu sistemde merkez,

[847] Keyder, s. 23
[848] Dominic Lieven ile görüşme, Londra, 17 Ekim 2011

ekonomik faaliyetlerin sürmesi ve bunlardan elde edilen ürün ve gelirlerin merkeze aktarılmasını olduğu gibi ordu için önemli bir asker kaynağı elde etmeyi de garantiliyordu. Ancak dünya ekonomisinde meydana gelen dönüşümle birlikte para ekonomisinin yaygınlaşması, bu tip ekonominin çok sınırlı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda enflasyona yol açmış, elindeki para miktarını arttırma arayışına giren hazine çözümü iltizam sisteminde bulmuştu.[849] Bu sistem merkezin çevre bölgeler üzerindeki kontrolünün giderek zayıflamasını da beraberinde getirmişti. Buna ek olarak çevre bölgelerde ortaya çıkan ayrılıkçı eğilimler ve Keyder'in özetlediği sonuçlara yol açabilecek bir sürecin başlaması Osmanlı Devletini, daha merkeziyetçi politikalar izlemeye, çevre bölgelerle olan bağlarını güçlendirip buralarda daha etkili bir nüfuz kurmaya yöneltmişti.

Bu açıdan II. Mahmut dönemi "yeniden merkezileşme" dönemidir. II. Mahmut için devleti güçlendirmenin yolu modern bir ordunun kurulmasıydı. Bu nedenle bütün reformları bu amaca yönelmişti; "yeni bir ordunun kurulması para isterdi, para daha etkin bir vergilendirmeyle sağlanmak zorundaydı ve etkin vergilendirme de ancak modern ve etkin bir merkez ve taşra bürokrasisi sayesinde başarılabilirdi." ve bu nedenle İmparatorluğun çevre bölgelerindeki reform girişimleri ve taşra yönetimindeki suiistimallerle mücadele edilmesine ilişkin girişimler, daha fazla vergi ihtiyacıyla yakından ilgiliydi. [850] II. Mahmut'un hedefinde İmparatorluğun güçlü merkezkaç unsurları olan ayanlar vardı. Bu dönemde doğrudan İstanbul'dan denetlenen memurların, özellikle vergi tahsildarları ve komutanların atanması yoluyla, ayanın askeri ve mali gücünün zapt edilmesi, taşradaki nüfuzun güçlendirilmesi için posta örgütü ve yol yapımının başlatılarak haberleşmenin düzeltilmesi, yine bu amaçla ilk Osmanlı gazetesi olan Takvim-i Vakayi'nin çıkarılmasının yanı sıra, ayanlar arasındaki ayrıklardan yararlanılmış, ölen ayanların yerine akrabaları dışındaki kişiler atanıp, akrabaları da başka bölgelere atanarak dağıtılmış, bazı ayanlar öldürülmüş, bazılarıysa sürülmüş, böylece ülkenin siyasal bütünlüğünü doğrudan etkileyen ayanların gücü kırılmış, ancak ayanlık tamamen ortadan kaldırılmayarak yerel bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak

[849] Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), s. 83
[850] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 64 ve 69

devam etmiştir.[851] Yerel unsurların gücünün kırılması merkezileşme sürecinin sadece bir kısmıydı. Bunun yanı sıra merkezin de güçlendirilmesi gerekiyordu. Ancak Osmanlı merkezinin güçsüz oluşu, etkileri kırılan ayanların yerine etkin merkezi denetimin geçirilememesi yerel unsurların güçlerini korumaya devam etmelerine neden olmuştu.

Merkezileşme politikaları, gerek Balkanlar ve Anadolu gibi İstanbul'a yakın bölgelerde ayanının ciddi biçimde zarar görmesi nedeniyle gerekse de Osmanlı merkezinin güçlenmesini sınırlı bir düzeyde tutmaya çalışan ve devletin çevre vilayetlerden talepleri sınırlı bir egemenliğe tekabül ettiği sürece Osmanlı İmparatorluğu'nun çatısı altında yaşamayı kabul eden Arap vilayetleri gibi merkeze daha uzak olan bölgelerde tepkilere neden olmuştu.[852] Keyder'e göre, imparatorluğun prekapitalist dünyası ve genişleyen bir kapitalist ekonomi arasındaki ilişkileri ön plana çıkaran milliyetçi ayrılma modeline göre, genişlemekte olan kapitalist ekonominin bir parçası haline gelen Balkanlar'da Osmanlı'nın kontrolü yeniden ele geçirmesi mümkün değildi. Öte yandan milliyetçiliğin büyük ölçüde kültürel boyutla sınırlı olduğu ve İmparatorluktan ayrılmak gibi siyasi hedefler içermediği Arap vilayetlerinde, sahip olunan özerkliğin tehdit altında görülmesi, İmparatorluktan uzaklaşmanın önemli sebeplerinden biriydi.[853] Dolayısıyla İmparatorluğun gerek gayrimüslim tebaası, gerekse de başta Araplar olmak üzere Türk olmayan Müslüman tebaası uygulanmaya konan politikalardan memnun değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun çevre bölgelere yönelik merkezileşme politikası, başta Arap bölgeleri olmak üzere İmparatorluktan ayrılmak gibi bir niyeti olmayan bölgelerin bile İmparatorluktan uzaklaşmasına neden olmuştu. Öte yandan İmparatorluğu merkeziyetçi ve üniter bir yapıya kavuşturma politikası fikir birliğinin sağlanamadığı

[851] Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), s. 101, Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 69
[852] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 26
[853] Arap vilayetleri Keyder tarafından ifade edilen süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'nun hanedanı değiştirmeyi hedefleyen bir girişimle karşılaştığı tek örnektir. Bu bölgede Mısır, klasik Osmanlı toprak sisteminde tımar sisteminin uygulanmamasıyla, en başından itibaren İmparatorluğun diğer bölgelerinden ayrılmaktaydı. Güçlü bir ayan olan Mehmet Ali Paşa, kısa sürede, eski iltizam yapısını ortadan kaldırarak bağımsız bir idare ve kendi idaresi etrafında çıkar ilişkileri ağına dayalı güçlü bir yapı yaratarak nispeten özerk bir devlet kurmuş, böylece Mısır yeniden merkezileşme hamlesinden de bütünüyle kurtularak merkezden fiilen kopabilen bir eyalet olmasıyla merkezkaç bir dinamik olarak ortaya çıkarken, Mehmet Ali Paşa da zayıflamış bir merkez karşısında bağımsızlığını kazanan yerel bir idarecinin tipik hareket çizgisine uygun olarak İstanbul'u ele geçirmeye, yani hanedanı değiştirmeye çalışmıştı. Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 25

değil, karşıt tepkilerin en yoğun olarak ortaya çıktığı politika olmuştu. Hourani'nin de belirttiği gibi Müslüman ve Türk olmayan Osmanlı tebaasının büyük çoğunluğu için özgürlük ve eşitlikten cemaatlerin özgürlüğü ve cemaatler arası eşitliği anlıyor ve çıkarlarının merkezi yönetimin güçlendirilmesi ve müdahalesinin arttırılmasında değil, cemaatlerin haklarının sağlanması ve eyaletlerin yönetsel özerkliğinin arttırılmasında olduğunu düşünüyordu.[854]

Merkezileşme politikalarıyla çevre bölgeler üzerinde daha etkin bir denetim kurarak vergi gelirlerini arttırma arayışı, Osmanlı İmparatorluğu için beklenen sonuçları doğurmadığı gibi askeri yenilgilerle birlikte bu bölgeleri kaybetmeye başlamıştı. Üstelik Kırım Savaşı sırasında ilk defa borç almak zorunda kalmıştı. Bu borçlar nedeniyle bazı bölgeler fiili olarak İmparatorluğun elinden çıkmıştı. Mısır ve Tunus'un gelirleri, yayınlanan Muharrem Kararnameleriyle birlikte Osmanlı borçlarına karşılık teminat olarak gösterildi. Ancak bunlar Osmanlı borçlarının karşılanması için yeterli değildi ve bu nedenle 1881 yılında yeni bir Muharrem Kararnamesiyle kurulmasına karar verilen Duyun-u Umumiye'le devlet gelirlerinin yönetimi, "devlet tahvillerinin Avrupa'daki hamillerini temsil eden kişilerden oluşan bir idare meclisi"ne bırakıldı. Zürcher, Duyunu Umumiye'nin vergi tahsilinde hükümetten daha etkin olduğunu, devlet gelirlerinin yaklaşık üçte birini denetleyen bu idare vasıtasıyla Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine doğrudan müdahale etmesi ve Osmanlı ekonomisine yavaş yavaş işlerlik kazandırmasının, Rum ve Ermeni aracıların Tanzimat döneminde ekonomide geliştirmiş oldukları güçlü konumlarının etkisini bir ölçüde azalttığını belirtmektedir.[855]

II. Alexander döneminde kurulana ve *zevmstvo* adı verilen yerel meclisler, Rusya'da merkezileşme politikalarından bir sapma gibi görünmekle birlikte, esas olarak bu sürecin bir parçası olarak düşünülmüştü. Söz konusu meclisler, *zevmstvo*ya ait mülkiyeti ve parayı idare etmek, *zevmstvo*ya ait binaların, yolların ve diğer araçların bakımını yerine getirmek, *zevmstvo*nun evsizlere bakan, fakirlikle mücadele eden ve kiliselerin bakımını yapan kurumlarını organize etmek, yerel sınırlar içerisinde ticaret ve endüstrinin gelişmesine katkıda bulunmak, kanunlarla

[854] Albert Hourani, **Arabic Thought in the Liberal Age (1798-1939)**, Cambridge, University Press, 1998, s. 281
[855] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 128

belirtilen sınırlar içerisinde ekonomik aktivitelerle uğraşmak, halkın eğitimine, kamu sağlığına ve hapishanelerin bakımına katkıda bulunmak, hayvan ve tarımsal ürün hastalıklarıyla mücadelede hükümet görevlileriyle işbirliği yapmak, askeri ve sivil idareler tarafından talep edilen istekleri yerine getirmek ve kendi faaliyetleri için yapılan harcamalar için belirli bir ücret belirlemekle görevlendirilmişti.[856] Bu haliyle *zevmstvo,* çevre bölgelerin ekonomik açıdan kalkındırılmasının yanı sıra burada yapılacak harcamaların da yerel idarenin sorumluluğuna verilmesi anlamına geliyordu. Kendi bölgelerinde sanayi ve ticaretin geliştirilmesinden sorumlu olan yerel yönetimler bu şekilde devletin kalkınmasına da katkıda bulunacaklardı. Üstelik bu ve toplumsal işleyiş ve düzenin sağlanması için gerekli olan harcamalardan da yine kendileri sorumluydular. Ancak bu hiçbir şekilde *zevmstvo*nun özerkliğe sahip olduğu anlamına da gelmiyordu. Merkez tarafından atanan valiler *zevmstvo*nun işlerine müdahale etme hakkına sahip olmasına rağmen *zevmstvo*nun valiliğin yetki alanına dahil olması söz konusu değildi, *v*ergi toplama hakkına sahip olmasına rağmen, vergiler merkezi yönetimin gelir kaynakları olduğundan bu hak çok sınırlı ve yetersizdi, ve bu açıdan yerel kurumlar esas olarak merkezi yönetimin küçük ortağı olmaktan öteye gidemiyordu.[857] Bununla birlikte III. Alexander ve II. Nikola'nın döneminin merkezi devleti güçlendirmeye yönelik politikalarıyla birlikte *zevmstvo*nun zaten kısıtlı olan yetki alanı daha da daraltıldı.

Bu dönemde topraklarını çevreye doğru genişletmeye devam eden Rus İmparatorluğu'nun çevre bölgelerde yaptığı en önemli yönetim değişikliği, daha önce de belirtildiği gibi, dönemim Batılılaşma havasına uygun olarak yeni ele geçirdiği Orta Asya'da sömürgeci bir yönetim benimsemiş olmasıdır. Ancak Rusya'nın Asya'daki çıkarları Orta Asya'yla sınırlı değildi. Özellikle Mançurya Demiryolu'nun inşasıyla birlikte Mançurya ve Kore'yi kendi etki alanı olarak görmeye başlamıştı. Batıda rekabet edemediğinden işlenmiş ürünlerini ancak Doğuya satabilen Rus İmparatorluğu'nun Doğudaki emperyalizmi bu tarihe kadar barışçıl fetihlere dayanırken, 20. yüzyılın başından itibaren giderek da saldırgan olmaya başlamıştı.[858] Ancak Rusya'nın bu bölgedeki planları Japonya'nın çıkarlarıyla çatışıyordu. Nitekim

[856] Kezban **op. cit.,** s. 208
[857] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**s. 389
[858] **Ibid.**, s. 417

Boxer Ayaklanmasını bastırmak için Çin'e giden Rus askeri gücünün, demiryolunu korumak üzere burada kalması ve ayaklanmanın üzerinden iki yıl geçmesine rağmen bölgeyi terk etmemesi Japonya'da büyük rahatsızlık yaratıyordu. Rusya'ya bölgenin iki devlet arasında paylaşılması doğrultusunda bir teklif götüren Japonya, görüşmelerin bir sonuç vermemesi üzerine 1904 yılında Arthur Limanı'ndaki Rus filosuna saldırdı ve Rus filosunun tamamen yok etti. Bu savaşın halk üzerinde, özellikle ekonomik açıdan yarattığı baskı ise 1905 devriminin önde gelen sebeplerinden biriydi.

Rusya'da bir diğer önemli gelişme serfliğin 1861 yılında kaldırılmış olmasıdır. I. Paul'ün serflerin yükümlülüklerinin düzenlenmesi ve sınırlanmasını gündeme almasından sonra bu konu tartışılmaya başlanmıştı. Özellikle serf emeğinin verimsizliği, ekonomik geri kalmışlığının farkında olan ve bunu değiştirmek için çaba gösteren Rusya'da serfliğin kaldırılması için önemli bir etkendi. Bu nedenle özgür işgücünün arttırılması için girişimlerde bulunuluyordu. Paul'den sonra tahta geçen oğlu I. Alexander 1803 yılında çıkardığı bir yasayla serflerin efendileri tarafından gönüllü olarak serbest bırakılmasını temin etmiş, serbest bırakılmış köylülere toprak verilmesini sağlamış ve bütün koşulların yerine getirilmesini güven altına almak için mahkemeler kurmuştur.[859] Her ne kadar çok az toprak sahibi serflerini serbest bıraksa da serflikle ilgili düzenlemeler ve hatta serfliğin kaldırılması Çarlığın gündeminde kalmaya devam ediyordu. İktidarı Dekabrist İsyanıyla başlayan ve bu nedenle kendi iktidarını sorgulayacak, sınırlayacak, hatta sonlandıracak devrimci bir hareketi önleme çabası bütün iktidarını şekillendiren I. Nikola da, serfliğin kaldırılması gerektiğini, aksi takdirde serfliğin koşullarının Pugaçev isyanı gibi yeni bir isyana yol açabileceğini düşünüyordu. Buna karşılık serfliği kaldırmanın kendisini toprak sahipleriyle karşı karşıya getirmesinden ve bu sınıfın onu anayasal bir monarşiye zorlamasından endişe ediyordu. Ancak serf ayaklanmaları da göz ardı edilemeyecek bir tehlike olarak varlığını koruyordu.

Serflik 1861 yılında nihayet sonlandırıldığında, özgürlüklerine kavuşan için sorunlar devam etti. Çünkü her ne kadar artık özgür olsalar da özellikle Moskova'nın güney ve güneydoğu bölgesinde ve oradan Volga Irmağına doğru uzanan bölgede

[859] **Ibid.**, s. 317

büyük şehir pazarlarının ve limanlarının yokluğu ve sahip oldukları toprakların az olması nedeniyle üretimin yetersiz olması, yatırımsızlık ve ağır vergiler, tarımsal üretkenliğin arttırılmasını engellediği gibi, söz konusu köylüler için başka geçim kaynakları da mevcut değildi.[860] Üstelik serflerin kendilerine verilen toprak için yapmaları gereken ödemenin içinde gizli olarak emek kaybı için tazminat da bulunmaktaydı ve bu, köylülerin aslında özgürlükleri için para ödüyor olmaları anlamına geliyordu.[861] Bu durum köylülerin olduğu kadar reformu yetersiz bulan Rus radikallerinin de tepkisine neden oldu. Dolayısıyla serflikle birlikte sona ereceği umulan toplumsal tepki varlığını sürdürdü.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köylüler için önemli sorunların başında vergiler geliyordu. 20. yüzyılın başlarında mültezimler hala etkinliklerini koruyordu ve onlar tarafından belirlenen vergiler ve ödeme koşulları köylülerin üzerindeki yükü daha da arttırıyordu. Hem toprak ağalarına hem de mültezimlere ağır bir biçimde borçlanmış olan köylülerin elde ettiği ürünler geçimlerine değil borçlarına gidiyor, bu nedenle toprağı ekme konusunda kararsızlığa düşen köylüler, köylerini terk ederek şehir ve kasabalara göç ediyordu.[862] Ancak köylülerin içinde bulundukları koşullara yönelik tek tepkileri bu değildi. 1906 yılından itibaren İmparatorluğun farklı bölgelerinde vergi ayaklanmaları olarak bilinen olayların meydana gelmeye başlamıştı. Kansu'ya göre bu ayaklanmalar "devrim" olarak nitelendirdiği 1908 anayasa hareketinin toplumsal tabanını oluşturan en önemli gelişmedir. 1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu ilk defa meşruti yönetime geçtiğinde halktan gelen herhangi bir talep olmamasına karşılık, bundan sonra gelen süreçte halkın yönetime karşı tepkisi ve bunu söz konusu ayaklanmalar aracılığıyla açıkça ortaya koyması, anayasa ve meclise yönelik aşağıdan gelen bir talebe işaret etmektedir. Kansu süreci şu şekilde özetlemektedir:

> 1908 yılının ilk aylarına gelindiğinde, kurulu düzene karşı duyulan memnuniyetsizlik o kadar büyük boyutlara ulaşmıştı ki,[…] İmparatorluğun en ücra köşelerinde bile, her şehir ve kasabada çeşitli sivil itaatsizlik olayları meydana gelmekteydi. Devlet otoritesinin temsilcilerine karşı girişilen

[860] Hosking, **op. cit.**, s. 490
[861] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 387
[862] Aykut Kansu, **1908 Devrimi,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 38

> sürekli devrimci kışkırtma ve gösteriler sonucu idari otorite ciddi bir şekilde sarsılmıştı. […] 1906 yılı başlarında adil olmayan vergilendirmenin kaldırılması veya istismarcı memurların azledilmesi isteklerinden yola çıkan halk gösterileri ve ayaklanmalar, kurulu düzene karşı duyulan genel hoşnutsuzluğun dışavurumu haline geldiler. İlk önce genel isteklerle ortaya çıkan gösteri ve ayaklanmalarda, 1907 yılı sonları ile 1908 yılı başlarına doğru, seçimler yoluyla anayasal bir düzenin kurulması yolunda istekler ileri sürülmeye başlandı. [863]

Rusya'da Petro döneminden itibaren gelişmeye başlayan sanayileşmenin yoğun olduğu bölgelerde yaşayan köylüler genellikle şehirlere göç ediyordu. Ancak sayıları gittikçe artan ve büyüyen fabrikalar her ne kadar bu kişilere iş olanağı sunuyor olsa da, şehirlerde de gerek iş gerek yaşam koşulları çok kötüydü. İşçiler kendilerini organize etmek için hiçbir yasal araca sahip olmadıklarından, aralarındaki yaş, eğitim, yetenek, işlev ve etnik veya dini bağlılık farkları, çokuluslu bir imparatorlukta olması beklenenden çok daha az önemliydi ve bu nedenle sorunları ortak olan Ruslar, Ukraynalılar, Letonyalılar ve diğerleri bu sorunları ifade etmek için bir araya gelebiliyor, bu da sorunların, normalde büyük endüstriyel birimlerdeki statü gruplarını ayıran geçilmez kalıpları aşarak çok daha hızlı yayılmalarını beraberinde getiriyordu.[864] Benzer biçimde fikirler de çok hızlı yayılmaya başlamştı. Böylece bu işçiler arasında sosyalist düşünce, sahip oldukları dini, etnik ve artık oluşmakta olan milli kimliği aşarak birleştirici olabilmiştir. Dolayısıyla serfliğin kaldırılmasıyla birlikte kırsal nüfusun bir kısmının kentlere göç etmesi sosyalist düşünce ve ortaya çıkan devrimlere yönelik desteğin kitleselleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Rus İmparatorluğu'nun en önemli sorunlarından biri olan toprak reformu ise ancak 1910 yılında gerçekleştirilebildi. İmparatorluğun artık bir meşrutiyet olduğu, ancak Çar'ın rahatsız olduğu ilk iki Duma'nın kapatılmasından sonra yapılan düzenlemelerle meclisin büyük ölçüde hükümetin kontrolüne girdiği bu dönemde gerçekleştirilen reform, köylülerin ortak arazileri olan komünlerden çıkarak kendi hisselerini ayrı birer küçük çiftlik haline getirmelerine olanak tanıyordu fakat uygulamada beklenenin aksine olumsuz sonuçlara yol açarak birçok köylünün

[863] **Ibid.**, s. 93
[864] Hosking, **op. cit.**s. 499

öncekinden daha kötü koşullarda yaşamaya başlamasına neden oldu. Bu dönemde ayrıca Sibirya'da üretimin arttırılması için yeni araziler üretim ve yerleşime açılmış, bu bölgeye yerleşimler teşvik edilmiştir. Böylece Rusya, özellikle nüfusun seyrek olduğu bölgelere kolon yerleştirme ve böylece üretimi arttırırken aynı zamanda merkezin gücünü de pekiştirme doğrultusundaki politikasına İmparatorluğun son dönemlerine kadar devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik dönüşümün en son aşaması kısa süreli fakat köklü bir dönüşüm olan ve II. Meşrutiyet döneminde, özellikle İttihat ve Terakki'nin yönetime tam olarak hakim olmasıyla birlikte başlatılan "milli iktisat" dönemidir. Meşrutiyet'in ilanını izleyen ilk yıllar esas olarak, devletin mali nedenlerle, yani gelirlerini arttırma kaygısıyla iktisadi yaşama müdahale etmesinin uzun dönemde ülke ekonomisi için sakıncalar doğurduğu, öşri vergilerin üreticiyi caydırdığı, sonuçta ülkenin giderek yoksullaştığı, buna karşılık çağdaş devletin ulusal nitelik taşıdığı, hükümetlerin, devlet kasası ötesinde tüm ulusun çıkarını gözetmesi gerektiği görüşünden yola çıkarak liberal bir ekonomik düzen kurulmasının hedeflendiği ve bu doğrultuda girişimciliğin özendirilmesi, yabancı sermayeye geniş olanaklar tanınması gibi önemli adımların atıldığı bir dönemdi.[865] Serbest ticaret ve açık ekonomiden yana olan kesimlerin daha güçlü olmasına karşın, korumacı gümrük politikalarını savunan sanayileşmeden yana görüşlere de rastlanmakta, seçici bir gümrük politikası izlenmesi gerektiği, ılımlı bir korumacılıkla tarımın yanı sıra tarıma dayalı sanayileşmenin de başlatılabileceği savunulmakta, korumacılıktan yana olanlar Amerika Birleşik Devletleri'nin yanı sıra Almanya ve İtalya gibi Avrupa ülkelerinin de ancak bu sayede güçlenebildiğini, Osmanlı ekonomisi üzerindeki Avrupa denetiminin ancak bu sayede aşılabileceğini öne sürmekteydi.[866]

Bu noktadan milli iktisat politikasına geçiş, İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılık politikasından uzaklaşarak milliyetçi ve Türkçü çizgiye geçişiyle ilgilidir. Bir anlamda her ikisi de koşulların zorlamasının bir sonucu olmanın yanı sıra, birbirini gerekli kılmış ve tetiklemiştir. Osmanlıcılık politikasının, toplumsal karşılığının olmaması Türk milliyetçiliğinin gerek kültürel düzeyde gelişmesi gerek

[865] Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918),** Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 18-19
[866] Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi,** s. 226

siyasal iktidar tarafından benimsenmesine yol açıyordu. Buna koşut olarak liberal ekonomik ortam, eşit koşullarda rekabet gücünden yoksun Müslüman-Türk esnafın çöküşünü hızlandırmış, iktisadi yaşamda yabancı sermayenin ve gayrimüslim unsurların etkinliğini arttırmıştı.[867] Müslüman ve Türklerin ekonomideki etkinliğinin arttırılması, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışının bir sonucu olduğu kadar gelişebilmesinin koşuluydu da. Nitekim Türkçülüğün önemli teorisyenlerinden Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi isimlerin konuyla ilgilenmelerinin nedeni de buydu. Ziya Gökalp'e göre, her ulusun bir iktisadi gerçeği vardı ve bu ulusa özgü bir dizi kurumda belirirdi. İşte bu nedenle iktisadi gerçeği klasik iktisat öğretisi ışığında bulmak olanaksızdı. Soyut kavramlarla çözüm arayan klasik iktisat ülkenin somut gerçeklerine uyarlanamazdı. Milli iktisadı oluşturmak için ülke gerçekleri gözlenmeli, somut gelişmeler izlenmeliydi."[868] Türklerin yükselmesi için milliyetten başka bir ilke düşünülemeyeceğini kaydeden Tekin Alp'e göre de, "Türkler bir an önce milli bir iktisat oluşturmalı, milli iktisatçılar yetiştirmeliydi."[869]

Milli iktisat politikasının uygulanmaya konabilmesi ancak Dünya Savaşı koşullarında mümkün olabilmişti. Siyasi açıdan olduğu kadar ekonomik açıdan da Avrupa devletlerine bağlı ve bağımlı olan Osmanlı İmparatorluğunun bu devletlerin ve vatandaşlarının ekonomik çıkarlarını zedeleyecek adımlar atması mümkün değildi. Her ne kadar bu dönemde, İngiltere ve Fransa gibi ülkeler Osmanlı'yı destekleme politikasını bırakmış ve Osmanlı İmparatorluğu kendisi için olduğu kadar kendisinin de tek seçenek olduğu Almanya ile yakınlaşmış olsa da, uzun yıllar içinde bu devletlerle kurulmuş köklü ilişkiler ve bağlar Osmanlı'nın hareket alanını daraltmıştı. Buna karşılık, Dünya Savaşı Osmanlı'yı bu devletlerle farklı cephelerde savaşan düşmanlar haline getirdiğinde bu hareket alanının genişlediğini söylemek mümkün. Böylece dış iktisadi ve siyasi ilişkilerin kesintiye uğraması sayesinde korumacı politikalara geçiş olanaklı hale gelmiş, Savaşın başlamasından sonra, Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin itirazlarına karşın, kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırılmış, 1916 yılından itibaren de seçici tarifelerle belli dallarda yerli

[867] Toprak, **op. cit.,** s. 348
[868] **Ibid.,** s. 29
[869] **Ibid.,** s. 28

üretimi korumayı amaçlayan yeni gümrük rejimi uygulanmaya başlanmıştır.[870] Bunun yanı sıra Savaş sırasında, gayrimüslim ve yabancı tüccarların elinde bulunan iç ticaret Müslüman-Türk ticaret erbabının denetimine verilmiş, yani "millileştirilmiş" ve böylece "milli iktisad"ın gündeme getirdiği milli tüccar doğmuş, milli ticaret gerçekleşmiştir.[871]

3.2.3 İdeolojik Dönüşüm

Daha önce de belirtildiği gibi, imparatorluklar kendilerini modern dünyaya uydurmaya çalıştıklarında farklılığı kabul etmeleri gittikçe zorlaşmakta ve bunun yeni yerine türdeşleşme ve türdeşleştirmeye yönelmektedirler. Dönem aynı zamanda milliyetçilik çağıydı ve farklı etnik gruplardan oluşan devletler toprak bütünlüklerini korumak için milliyetçi hareketlere karşı önlem almak zorundaydılar. Artık hanedana sadakatin devletin meşruiyeti için temel sağlayamadığı bir dönemde, en güçlü ulusların liderleri hangi din, dil ya da kültürden olursa olsun nüfusun geri kalan kısmına kendi milliyetlerini empoze etme yoluna gidiyordu. Seton-Watson bu politikayı "resmi milliyetçilik" olarak tanımlamaktadır.[872] Bu bağlamda Osmanlı ve Rus İmparatorluklarında benimsenen resmi milliyetçilik ve bunun uygulamasını içeren politikalar, kimi durumda karşılaşılan grubun özelliklerine göre kimi durumda ise zaman içinde önemli değişiklikler göstermektedir.

3.2.3.1 Ruslaştırma-Etnikleştirme İkileminde Rus İmparatorluğu

Rus İmparatorluğu, topraklarında gelişen ve pek çoğu İmparatorluktan ayrı bir siyasi birim olmayı, ya da en azından özerk olmayı talep eden milliyetçi hareketler karşısında temel olarak iki politika benimsedi; Ruslaştırma ve etnikleştirme. Her ne kadar etnikleştirmenin, Ruslaştırmanın politikasının bir aracı olarak düşünülmüş olması nedeniyle esas olarak ortaya konan tek bir politika var gibi görünse de, Çarlığın bu aşamaya gelme fırsatının olmaması, iki farklı politikanın var olması sonucunu doğurmuştur. Ancak bu dönemde Rusya'da farklılıklara yönelik başka bir politikanın da izlerine rastlanmaktadır. Yahudilere karşı ne Ruslaştırma ne de ne de etnikleştirme bağlamında ele alınabilecek düşmanca bir tutum

[870] Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi,** s. 227
[871] Toprak, **op. cit.,** s. 348
[872] Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** s. 148

geliştirilmiştir. Polonya'nın paylaşımları sonucunda bu ülkede yaşayan büyük bir Yahudi topluluğu Rus İmparatorluğu sınırlarına dahil olmuştu. Başlangıçta Yahudilerin İmparatorluğa entegrasyonunu sağlamak amacıyla, Yahudilere yönelik politika oldukça olumluydu. Bu bağlamda Yahudilerin hakim ve avukat olmalarına ve devlet okullarında Yahudilikle ilgili derslerin okutulmasına izin verilmiş, Yahudi avukatlara, sağlık personeline ve ileri gelen tüccarlara Rusya'da istedikleri yerde yaşama ve çalışma hakkı tanınmış, serfliğin kaldırılmasından sonra ise, toprak sahibiyle serf arasındaki senet ve borç işleri bitmişse, toprak satın alma hakkı verilmiş ve zorunlu askerlik Yahudiler için de eşit koşullar ve süreler için geçerli kılınmıştı.[873] Ancak 19. yüzyıl boyunca Yahudilere yönelik bu olumlu gelişmeler yerini olumsuz düzenlemelere ve hatta şiddet olaylarına bıraktı.

Ekonomide özellikle ticaret ve finans alanında faaliyet gösteren Yahudilerin ekonomik durumlarındaki gelişme, bu dönemde sanayileşmeyle birlikte güçlerini kaybeden toprak sahipleri başta olmak üzere Rusya'da ekonomik olarak zor koşullar altında çalışan ve yaşayan grupların tepkisine neden oluyordu. Bu grupların tepkisi bir yandan sosyalist düşünce etrafında devrimci harekete yönelmelerine neden olurken bir grup, özellikle de Rus milliyetçiliğinin radikal temsilcileri, kendi durumlarının sorumlusu olarak gördükleri Yahudileri hedeflerine almışlardı. Yahudilere yönelik tepki devlet tarafından da yasal düzenlemelerle desteklendi. Kendilerine tahsis edilen alanlarda yaşamak zorunda bırakılan Yahudilerin yaşam alanları III. Alexander döneminde daha da sınırlandı ve köylerin ve kasabaların dışına yerleşmeleri zorunluluğu getirilirken, daha önce yerleşme izni aldıkları yerleşim yerleri bile yasak kapsamına alındı ve bu kapsamda yaklaşık 17000 Yahudi Moskova'dan sınır dışı edildi.[874] 1871 yılında Yahudilerin eğitim durumunu görüşmek üzere kurulan "Özel Yahudi Komitesi"'nin önerisiyle 1873 yılında bütün Yahudi okulları kapatıldı; Yahudilerin ve diğer gayri-Hıristiyan unsurların yerel meclislere katılım oranı 1/3 olarak belirlendi ve Yahudilerin meclis başkanı olması yasaklandı; 1876 yılında kabul edilen bir kanunla ailevi nedenlerle askerlikten muafiyet talep eden Yahudilerin isteklerinin polis kanıtlarıyla desteklenmesi ve muafiyeti kabul edilen Yahudilerin bile gerektiğinde askerlik yapmasına karar

[873] Acar, **op. cit.,** s. 204-205
[874] Verdansky, **op. cit.**s. 290

verildi; 1877 yılında ise jüri hizmeti için uygun bulunan Yahudi sayısı azaltıldı.[875] Bunlara ek olarak Yahudilerin Ortodoks kilisesi yakınına sinagog inşa etmeleri, Hıristiyan hizmetkârlar çalıştırmaları ve resmi belgelerde İbranice kullanmaları da yasaklandı.[876]

Ancak Yahudilerin karşı karşıya kaldıkları düşmanca muamele toplumsal tepki ve yasal düzenlemelerle sınırlı değildi. *Pogrom* adı verilen kitlesel saldırılar ve katliamlar nedeniyle Yahudilerin sadece özgülükleri ve hakları değil, hayatları da tehdit ediliyordu. Bu durum Yahudilerin giderek artan biçimde Çarlık karşıtı hareketler içinde yer almalarına neden oldu. Ancak bu milliyetçi bir tepkiden çok devrimci harekete eklemlenmek şeklinde gerçekleşti. Bu tepkiyi azaltmak için 1908 ve 1909 yıllarında çıkarılan kanunlarla Yahudilerin orta ve yüksek öğretim kurumlarına giriş hakkı yeniden düzenlendi ve Yahudilerin bu kurumlara girişte herhangi bir sınırlama veya kısıtlamayla karşılaşmayacağı belirtildi.[877] Bununla birlikte söz konusu uygulamalar, Yahudilerin İmparatorlukla olan bağlarının kopuşuna engel olamadı.

3.2.3.1.1 Ruslaştırma ve Rus Milliyetçiliği

Rus İmparatorluğu'nda Andreas Kappeler'in belirttiği gibi Rus Çarlığı'nın Rus olmayanlara yönelik politikasının, uzun bir süre boyunca pragmatik, esnek ve toleranslı olmasının yanı sıra bu durum Ruslarla Rus olmayanların yönetimde, orduda, iş ve ticaretteki işbirliği için de geçerliydi.[878] Buna karşılık Rus olmayanların gözünde, özellikle elitler dışında kalan geniş halk kitleleri için Rus İmparatorluğu kendileri üzerinde hâkimiyet kuran ve onları sömüren yabancı bir güçtü. Bu nedenle Rus yönetimine karşı çeşitli dönemlerde önemli ayaklanmalar yaşanmıştır. Ancak bu ayaklanmalar, Kappeler'in de belirttiği gibi sadece şiddete dayanan ayaklanmalar değildi ve vergi ya da diğer ödemelerin yapılmasının reddedilmesi, ordudan kaçma ve henüz Rus kontrolü altına girmemiş bölgelere göç etme şeklini alan direnişleri de içeriyordu.[879] Dolayısıyla milliyetçilik çağı öncesi ortaya çıkan bu direnişte farklı

[875] Acar, **op. cit.** s. 205
[876] J. N. Westwood, **Endurance and Endeavour: Russian History 1812-1971,** Londra: Oxford University Press, 1973, s. 128
[877] Acar, **op. cit.,** s.278-279
[878] Andreas Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 153
[879] **Ibid.,** s. 155

sosyal dinamikler de önemli rol oynuyordu. Bunun en önemli kanıtı zaman zaman Rus olmayanlarla birlikte Rusların da aynı direniş içinde yer almalarıydı.

Ancak zamanla milliyetçi düşünce ve hareketlerin imparatorluğa ulaşıp Rus olmayanları etkisi altına almasıyla birlikte, buna karşı geliştirilen bir kimliğin de tanımlanması ihtiyacı kendisini hissettirmeye başladı. Böylece Benedict Anderson'ın belirttiği gibi Romanovlar Büyük Rus olduklarını keşfettiler.[880] Eğitim Bakanı Kont Sergei Uvarov 1832 yılında yazdığı bir raporda Rusya'nın "Otokrasi, Ortodoksluk ve Milliyet" olmak üzere üç ilkeye dayanması yönünde bir doktrin ortaya koydu.[881] Uvarov'un üçlemesinin zamanlaması önemliydi. Rapor Rusya'nın Napolyon karşısında aldığı zaferden yirimi yıl, I. Nicola döneminin başlangıcında gerçekleşen Dekabrist ayaklanmasından yedi yıl ve Polonya'daki 1830 ayaklanmasından ise sadece iki yıl sonra yazılmıştı. Son iki olay Miller'ın da belirttiği gibi Çar'ın kendi meşruiyetini ve batı bölgelerindeki bütün bir imparatorluk sistemini sorgulamasına yol açmış,[882] 1812 zaferi ise Rus milliyetçiliğinin yükselişinde önemli rol oynamıştı. Uvarov tarafından ortaya konan ilkelerden ikisi, otokrasi ve Ortodoksluk, kuruluşundan itibaren devlete hakim olan ilkelerdi. Fakat milliyet ilkesi yeni bir ilkeydi ve nüfusunun yarısından çoğu serf olan ve Rusça dışında bir dil konuşan insanlardan çar ve kilise dışında Rus milletine de sadakati gerektirmesi bağlamında çelişkiliydi de. İmparatorluğu "yamalı yorgan"a benzeten Service bu yapıyı şu şekilde özetlemektedir:

> Ruslar İmparatorlun nüfusunun sadece %44'ünü oluşturuyordu. […] Ruslar eğitim ve mesleki açısından pek çok ulustan daha aşağıdaydı. […] Alman, Yahudi ve Polonyalı tebaa Ruslara göre çok daha yüksek bir okuryazarlık seviyesine sahipti; ve Baltık bölgesindeki Almanlar silahlı kuvvetler ve bürokraside orantısız bir biçimde yüksek mevkilere sahipti. Dahası, Polonyalılar, Finlandiyalılar, Ermeniler, Gürcüler Ruslara göre daha açık bir milliyet duygusuna sahipti: emperyal müdahaleye karşı öfkeleri güçlüydü.[883]

[880] Benedict Anderson, **Russian Empire: A Multiethnic History**, s. 101
[881] Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** s. 84
[882] Alexie Miller, **The Romanov Empire and Nationalism,** Budapeşte, Central Europen Press, 2008, s. 140
[883] Service, **op. cit.,** s. 12

Bu dönemde Rus milliyetçiliği Rusya'nın büyüklüğü ve Rusların üstünlüğü üzerine kurulmuştu. Rusya'nın diğer devletler karşısındaki üstünlüğü, daha önce İmparatorluğun kuruluş devrinde olduğu gibi Roma'ya kıyaslanarak, ancak bu sefer Rusya'nın Roma'dan daha üstün olduğu savıyla öne sürülmüştür. Karamzin'in "Rus monarşisinin büyüklüğü ele alındığı zaman, onun dünyada bir tane olduğu ifade edildiğinde bir şaşkınlık hissi duyulur. Roma böyle bir büyüklüğe ermemiştir" sözleri bu görüşün açık bir ifadesidir.[884] Ruslar arasında bu üstünlük duygusu özellikle 1812 yılında Napolyon karşısında alınan galibiyetle birlikte daha da pekişmişti. Bu galibiyet Rusya'nın Avrupa devletler sistemine önemli bir unsur olarak girmesini sağlamanın yanı sıra Rusların kendilerini Avrupa'nın kurtarıcıları olarak görmelerine de yol açmıştı. Avrupa devletlerinin hiçbirinin yapamadığını Rus İmparatorluğu yaparak Napolyon'u yenilgiye uğrattığı gibi, böylece Avrupa devletlerini de kurtarmıştı. Puşkin, "Rusya'nın fedakârlıkları sayesinde Napolyon'un mağlup edildiğini ve bundan sonra Avrupa'nın tekrar hürriyet, şeref ve sulh buluğunu" söylüyordu.[885] Bunun bir ileri aşaması, Rusya'nın yüceltilmesi için Avrupa'nın kötülenmesi, hatta aşağılanması oldu. Bunu, Rus milliyetçilerinin Batılılaşmaya yönelik eleştirileri izledi. Onlara göre Avrupalı düşünürler bile kendi ülkelerini eleştirirken Rusya'nın "mükemmel olmaktan iyice uzaklaşmış bu medeniyeti" kabul etmesi anlamsızdı.[886] Üstelik bu dönemde Avrupa devletlerinin 1831 yılındaki Polonya ayaklanması nedeniyle Rusya'yı eleştirmeleri Avrupa karşıtlığını daha da pekiştiriyordu. Bunun bazı Rus milliyetçilerini götürdüğü nokta Panslavizm oldu.

Çoğunlunu Rusların oluşturmadığı bir İmparatorlukta Rus milliyetçiliğinin geliştirilmeye çalışılmasının önündeki çelişki ve engellerin aşılabilmesi için öngörülen politika resmi milliyetçiliğin Rusya'daki yansıması olan Ruslaştırma olarak ortaya çıkıyordu. Ruslaştırma, Rus milliyetçiliğinin dayanaklarından olan Rusların üstünlüğü görüşü üzerine kurulmuştu. Rus milliyetçiliğinin "dış"a bakarak tanımlanmasında Rus devletinin üstünlüğü vurgulanırken bu tanımlama "iç"e bakarak yapıldığında Rusların İmparatorluğu meydana getiren halklar içinde en

[884] Aktaran, Hans Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, İstanbul, İlgi, Kültür, Sanat Yayıncılık, 2007, s. 138
[885] **Ibid.**, s. 138
[886] **Ibid.**, s. 141

üstünü olduğu vurgulanıyordu. Zaten bu nedenle diğer bütün halkların Ruslaştırılarak, Rusların bulunduğu "üstün","ileri" seviyeye getirilmesi gerekiyordu. Bu, Westwood'un da belirttiği gibi, İmparatorlukta ideolojik bir değişime işaret ediyordu; bu zamana kadar Rus olmayanların Çar'a sadık olmaları yeterli görülürken, artık sadık yurttaşların "Büyük Ruslar"ın öncü rolünü kabul etmesi gerekiyordu.[887] Ruslaştırma politikasının uygulanabilmesi için her şeyden önce Rus kimliğinin tanımlanması gerekiyordu. Ancak henüz bir Rus milliyetçiliğinden söz etmek mümkün değildi. Ulusal bilinç Ruslar arasında baskın duygu olmadığı gibi, 19. yüzyılın önde gelen entelektüelleri de "Rusluk"tan ne anladıkları konusunda anlaşamıyorlardı ve bu nedenle bu süreçte aralarında Rus Ortodoks Kilisesi piskoposlarının da bulunduğu aşırı sağcı siyasi figürler öne çıkmış, bu da Rusların çıkarlarının, İmparatorluğun Rus olmayan diğer halklarının çıkarları pahasına tanımlanmasına yol açmıştı.[888]

Uvarov tarafından ortaya konan ilkeler, İmparatorluk için birleştirici olmaktan çok uzaktı. Riasanovsky ve Steinberg'in özetlediği gibi; Ortodoksluk çok uluslu imparatorlukta çok farklı inançları olan insanları birleştiremeyeceği gibi, resmi olarak Ortodoks olan ancak kimlik ve hayatlarında dine önem vermeyen, kişisel inanç ve değerler edinmiş insanları da kapsayamazdı; otokrasi 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte daha da çağdışı kalmıştı ve ilerlemeye engeldi; milliyetçilik ise çar ve halkı arasında "mistik bir sevgi ve adanmışlık ideali"ne dayanırken, Rusların politik ve sosyal arzularını yerine getirmekten uzaktı ve bu nedenle Ruslaştırma politikası çok uluslu imparatorluğu sadece daha da çok bölebilirdi.[889]

Ruslaştırma Rus dil ve kültürünü imparatorluğun Rus olmayan halkları arasında yayma amacı taşıyan bir politikaydı. Genel olarak merkezileşmeyle birlikte yürüyen Ruslaştırma, iktidar tarafından yerel dillerin kullanımının kısıtlanması ve hatta bazen yasaklanması, yerel isimlerin Rusça isimlerle değiştirilmesi, yerel kiliselerinnin Rus Ortodoks kilisesiyle birleştirilerek ortadan kaldırılması, Rus olmayanların devlet bürolarında çalışmalarının yasaklanması gibi politikaların yanı sıra bazı kişi ve grupların kültürel asimilasyon süreci sonucunda Rus dilini ve Rus

[887] Westwood, **op. cit.**, s. 123
[888] Service, **op. cit.**, s. 11
[889] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 404

Ortodoks dinini benimsemesini de içeren bir politikaydı. Bu politika çerçevesinde Rus olmayan ülke ve halklar, önce idari bütünleşmeyle, sonra da her birinin içine Rus dilini, kültürünü ve dinini mümkün olduğunca yerleştirerek ve kendi geleneklerini aktif sosyal güçlerden ziyade renkli etno-kültürel kalıntı, bir ek miras olarak korumalarına izin vererek imparatorluğa bağlanmaya çalışıldı.[890] Rus olmayanlara karşı izlenen bu politikanın meşrulaştırma şekli ise klasik bir imparatorluk söylemiydi; Ruslar, "İmparatorlukta sayıları en çok milli toplum, kültür bakımından en ileri bir zümre ve siyasi bakımdan da en çok güvenilir kitle"ydi.[891]

19. yüzyıl öncesinde Rus kimliği, dünyanın geri kalanında olduğu gibi din ve dini karşıtlıklar üzerinden tanımlanıyordu. İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethinden sonra Ortodoks Kilisesinin son kalesi olarak kalan Rusya'da Ruslarla Müslümanlar, Katolikler ve animistler arasındaki farklılıklar Rus kimliğinin tanımlanmasına katkıda bulunuyordu.[892] Bununla birlikte imparatorlukların belli bir din ya da etnik kimliği benimsemelerinin bu din veya etnik kimlikten olmayan ve Osmanlı İmparatorluğunda olduğu kadar Rus İmparatorluğunda da nüfusun önemli bir kısmını oluşturan grupları dışlaması söz konusuydu. Ancak Ruslaştırmayla birlikte önerilen bu farklılıkların dışlanması değil, dönüştürülmesiydi. Bu nedenle Hosking, Ruslaştırmanın başlıca savunucusu ve fikir babalarından Mihail Katkov'un imparatorluk rejiminin elitleri es geçip halkların himayesini doğrudan kendi üstüne alması önerisi ve imparatorluğun bütünleşmesini çok daha iyi sağlayabileceğini, imparatorluğa çok daha büyük bir homojenlik kazandıracağını ve uzun dönemde politik bir Rus sadakatini teşvik edeceğini düşündüğü etnik bir stratejinin kabul edilmesi yönündeki çağrısını radikal bir yenilik olarak nitelendirmektedir.[893] Çünkü bunun öncesinde önceliği Rus gücünün istikrarlı hale getirilmesi ve Rus olmayanların yöneticiye ve hanedana olan bağlılığının sağlanmasına veren Rus İmparatorluğunda, Rus etnik kimliği ve Ortodoks inancı imparatorluğun asli unsurlarını oluşturmuyordu.[894] Bunun yerine, farklı etnik elitler arasında bir denge

[890] Hosking, **op. cit.**, s. 457
[891] Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", s. 533
[892] Andreas Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 158
[893] Hosking, **op. cit.**, s. 456-457
[894] Andreas Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 158

sağlamayı ve onların zenginliği, ünü ve himaye ağları aracılığıyla farklı halkları kontrol etmeyi amaçlıyordu.[895]

Ruslaştırma politikasının hedefinde daha çok imparatorluğun batı topraklarında yer alan topluluklar olan Polonya, Ukrayna, Belarus, Baltık bölgesi, Ermenistan ve Finlandiya bulunuyordu. Ruslaştırmanın ilk hedefi Polonya oldu. 1830 Kasımında Polonya askerleri Varşova'da bir ayaklanma çıkarınca daha iktidara çıkarken Dekabrist ayaklanmasıyla karşılaşmış I. Nikola Polonya'nın Ruslaştırılmasını kendi politikasının amacı ilan etti. Bu amaçla 1815 Polonya Anayasasının yerini, Polonya'yı Rus İmparatorluğu'nun "ayrılmaz bir parçası" yapan 1832 anayasası aldı, ancak ülke Petersburg tarafından atanan vali tarafından otoriter bir tutumla idare edilirken, sivil özgürlükler, ayrı hukuk ve yerel yönetim sistemleri, Polonya dilinin yaygın kullanımı gibi sözler içeren anayasa uygulanmadı.[896] Bunun yerine 1839 yılında Polonya'daki okullar St. Petersburg otoritelerinin denetimine verildi ve Rusya'nın diğer bölgelerinden ülkenin dilini bilmeyen öğretmenler gelerek bu okullarda eğitim vermeye başladılar. Böylece eğitim dili Rusça oldu. Eğitimin yanı sıra mahkemelerde de Rusçanın dışında bir dil konuşulması yasaklandı. Polonyalıların hükümet organlarında çalışmaları yasaklandığı gibi Rus olmayanların toprak alma hakkı da ortadan kaldırıldı, Polonya aristokrasinin topraklarına da el konuldu. Benzer biçimde Katolik Kilisesinin toprakları da devletleştirildi ve Katolik din adamları maaşa bağlandı.

II. Alexander döneminin liberal havası etkisini Polonya'ya yönelik politikada da gösterdi. Bu bağlamda Alaxander Polonya'ya başta kültürel özerklik olmak üzere çeşitli özgürlükler verirken, bundan çok daha fazlasını bekleyen Polonyalılar, 1863 yılında tekrar ayaklandılar. 1864 yılına kadar süren ve İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın diplomatik girişimleriyle destek olamaya çalıştıkları isyana Rusya'nın tepkisi sert oldu; Polonya'ya yakın zamanda verilmiş olan sınırlı özerklik kaldırıldı, serflik kaldırılıp, köylülere İmparatorluğun diğer bölgelerine göre çok daha fazla toprak dağıtılarak Polonya aristokrasisinin gücü kırılmaya çalışıldı, polis kontrolü arttırıldı, Polonya okullarında Rusça zorunlu hale getirildi, Lehçenin kullanımı

[895] Hosking, **op. cit.**, s. 457
[896] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 345

yasaklandı, Polonyalıların gayrimenkullerine ek vergiler getirildi ve Katoliklere yönelik zorla Ortodokslaştırma politikası izlendi.[897] Polonya'da izlenen bu politikalar Alexander döneminin özgürlükçü havasının sona erişinin izlerini taşımaktadır. Bununla birlikte bu girişimler İmparatorluğun istediği sonucu vermedi. Aksine Polonya köylüleri arasında da Rus karşıtlığını arttırarak, milliyetçi hareketin daha da güçlenmesine neden oldu.

Kafkasların Hıristiyan halkları da Ruslaştırmanın politikasının hedefleri arasındaydı. Gürcü Kilisesi 1811 gibi erken bir tarihte zorla Rus Ortodoks Kilisesine bağlanmış, bağımsızlığı ve ayrıcalıkları 1836 çıkarılan bir yasayla güvence altına alınmakla birlikte Ermeni Kilisesi de Rus kontrolüne geçmişti.[898] Ayrıca Çarlık 1884 yılında Ermeni kilise okullarının Rus eğitim bakanlığına bağlanmasını ve giderlerinin de Ermeni kilisesinin gelirleriyle karşılanmasını, yani Ruslaştırılmasını emretti. Bu emrin yerine getirilmemesi üzerine kilisenin bütün malvarlığına el konuldu. Ayrıca Ermenilerin kamu hizmetinde çalışması da yasaklandı. Ancak Kafkaslardaki Ruslaştırma politikası, İmparatorluk için hedeflenenin tam aksi bir sonuç doğurdu ve bu halklar İmparatorlukla daha çok bütünleşmektense farklılıklarını öne çıkaran milliyetçi hareketlere yöneldiler. Hosking'in de belirttiği gibi Gürcü aristokratlar ve Ermeni tüccarlar, İmparatorluğun eğitim sistemi içine çekildikçe, aralarında ulus-devletin de yer aldığı bazı Avrupa kavramlarını özümsediler ve kendilerini, ulusal dili ve kültürü, kendi diyalektlerinde konuşmakta olan köylülere getirmekle yükümlü potansiyel elitler olarak görmeye başladılar.[899]

Baltık eyaletlerine yönelik Ruslaştırma politikaları da yine III. Alexander döneminde uygulamaya kondu. Bu aşamada Ruslaştırma politikasının hedefinde esas olarak yönetici sınıf olan Baltık Almanları bulunuyordu. Geleneksel olarak yerel yöneticilerle işbirliği politikası izleyen Rus İmparatorluğu'nda Batılılaşma politikasına modellik ve öncülük etmiş olan ve bu nedenle yüksek dereceli bir özerklikten faydalanan Baltık Almanlarına karşı böyle bir politikanın başlatılmış olması merkezileşme politikalarıyla açıklanabilir. Bu bağlamda II. Alexander tahta çıktığında, Büyük Petro'dan beri her çarın yaptığının aksine aristokrat korporasyonu

[897] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 393
[898] Andreas Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 178
[899] Hosking, **op. cit.**, s. 465

Ritterschaften'in ayrıcalıklarını teyit etmemek gibi sembolik olarak büyük öneme sahip bir karar alması[900] bu bağlamda değerlendirilebilir. Böylece yerel kurumların ayrıcalıklarıyla birlikte özerklikleri ve güçleri de kırılmaya başlandı. Ruslaştırma uygulamaları da sürece eşlik etti. Rusçanın eğitim dili olması bütün devlet okullarında başlangıç sınıflarından sonraki sınıflar için zorunlu hale getirildi ve 1893 yılında imparatorluk sınırları içindeki en seçkin üniversitelerden biri olan Dorpat Üniversitesi, eğitim dilinin Almanca olması nedeniyle kapatılarak yerine Rusça eğitim veren Yuriev Üniversitesi kuruldu.[901] Mahkemelerde Rusçanın kullanılması zorunluluğu getirildi, yerel isimler de Rusça isimlerle değiştirildi. Bunların yanı sıra Ortodoks inancını yaymak için çalışmalar yürütüldü ve Katolik kilisesinin malları Ortodoks kilisesine devredildi.

Merkezileştirme politikaları özellikle Alman yöneticilerin ayrıcalıklarını ve gücünü kırmaya yönelikken Ruslaştırma politikaları açısından böyle bir ayrıma gidilmemiş, bu politikalar yerel halkı da hedef almıştı. Seton-Watson'a göre, Rus devlet adamları, Alman yüksek tabakasına "can düşmanı" gözüyle bakan Estonyalı ve Litvanyalıların amaçlarını anlamış olsaydı, bu toplulukların desteğini kazanabilirdi.[902] Ancak uygulanan Ruslaştırma politikası Alman dili ve kültürünün etkisini yok ederken bunun yerine, Rus dili ve kültürünü koymaya çalışıyordu. Bu nedenle yönetici elitlerin siyasi gücünün kırılması Baltık ülkelerinin yerel halklarına, milliyetçi talepleri ortaya koyabilecekleri siyasi ortamı sağlarken, Ruslaştırma politikaları İmparatorluk karşıtı bir tepkiye neden olmuştu. Alman yönetiminde kendi dinlerini yaşama ve kendi dillerini geliştirme olanağına sahip olan Baltık halkları için Ruslaştırma politikası bu olanağın ellerinden alınması anlamına gerekiyordu. Dolayısıyla Alman yöneticilere yönelmiş olan milliyetçi hareketler, bu noktada Rus karşıtlığını da içermeye başladı. Bu durum Rus hükümetini Alman aristokrasisiyle uzlaşmaya ve Ruslaştırma politikalarını terk etmeye zorladı.[903] Ancak Rus İmparatorluğu'nun Baltık bölgesini kendisine bağlaması için çok geçti. Böylece "Rus siyaseti sadık Alman yüksek tabakasını kendisinden soğuturken, Alman olmayan

[900] **Ibid.**, s. 463
[901] Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** s. 86
[902] Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", s. 533
[903] Hosking, **op. cit.**, s. 465

kitleleri de kendi saflarına katamadı"[904] Her ne kadar bu bölge sonuna kadar İmparatorluk topraklarının bir parçası olarak kalmış olsa da, Sovyetler Birliği Çarlık topraklarının büyük bir bölümünü korumayı başarırken, bu ülkeleri sınırlarına dahil edememiştir. Bu bölgenin Sovyetler Birliği'nin bir parçası olması ancak İkinci Dünya Savaşına giden süreçte, uluslararası koşulların etkisiyle Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki geçici niteliği daha en başından belli olan Saldırmazlık Paktının imzalanması sonucu gerçekleşti. Ancak Baltık Cumhuriyetleri Sovyetler Birliği'nden de ilk ayrılan cumhuriyetler oldular. Bunun anlamı bu ülkelerin Rusya ile bağlarının, Sovyetler Birliği döneminde bölgeye yoğun olarak Rus nüfus yerleştirmiş olmasına rağmen, hep zayıf olmuş olmasıdır. Özellikle Rus Çarlığı döneminde bölgeye tanınan özerklik sonucu bölgenin hem kendi siyasi, idari, ekonomik kurumlarına hem de kendi ayrı kimliklerini geliştirme olanağına sahip olması, bu durumun en önemli nedenidir. Dolayısıyla Rusya'nın bu bölgeye yönelik politikasının, özellikle 19. yüzyıl sonlarına kadar dönüştürücü nitelikli olmaması, bunun da farklılıkların korunmasına ve 19. yüzyıla gelindiğinde bu farklılıkların kolayca milliyetçi taleplere dönüşmesine olanak sağladığını söylemek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğunda olduğu Rus İmparatorluğunda da 19. yüzyılda uygulamaya konan merkezileşme politikaları ve ideolojik dönüşümün, İmparatorluğun devamını sağlama konusunda başarı şansı olmamıştır.

Ruslaştırma politikasının uygulandığı diğer ülkeler olan Ukrayna ve Belarus, I. Nikola hükümeti tarafından, bu dönemin merkezileştirme ve standartlaştırma eğilimiyle bağlantılı olarak Rusya ile daha yakın bir birlik haline getirilmeye çalışıldı.[905] Bu ülkelerin Ortodoks halkları çok az Rus tarafından ayrı bir grup olarak görülüyor ve konuştukları diller sadece Rusçanın bir lehçesi olarak kabul ediliyordu.[906] Bu nedenle Ukrayna'da milliyetçili düşüncenin etkinlik kazanmasıyla birlikte yerel lehçelere dayalı bir Ukrayna dilinin oluşturulması çabası, İmparatorluk merkezinde büyük tepkiyle karşılandı. Dönemin İçişleri Bakanı Valuev "Sıradan insanlar için Ukrayna diyalektinde özel bir edebiyat yaratılmasına izin vermek,

[904] Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", s. 534
[905] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s 345
[906] Theodore R. Weeks "Russification", **Encyclopedia of Russian History**, J. Millar (Der.), New York, McMillan Reference, 2004, s. 1131

Ukrayna'nın Rusya'nın geri kalanından uzaklaşması anlamına gelecektir. On üç milyon 'Küçük Rusyalının' ayrılmasına müsaade etmek, […] tam anlamıyla politik bir sorumsuzluk olacaktır" sözleriyle devletin bu konudaki yaklaşımını ortaya koymuş, Valuev'in uyarıları doğrultusunda, folklor ve edebiyat dışında Ukrayna dilinde kitapların yazılması, tiyatroda Ukrayna dilinin kullanılması ve bu dilde yazılmış kitapların yurtdışından getirilmesi de yasaklanmış,[907] eğitim dilinin Rusça olması zorunluluğu getirilmiştir. Bu süreçte ayrıca Ukrayna hukuku ve yönetimi ortadan kaldırılmış, Ortodoksluk dininin ritüellerini yerine getiren ama aynı zamanda Papa'ya da bağlı kalan bir kilise olan Uniate kilisesi kapatılarak cemaati Ortodoksluğa geçirilmiştir.[908] Ancak Lieven'a göre Çarlık tarafından alınan bu önlemler gerekli değildi. Çünkü Ukrayna elitleri imparatorluk yönetimine ve kültürüne büyük katkıda bulundukları gibi kendileri de bu katılımdan yarar görmüşlerdi.[909] Buna göre bastırılmaya çalışılan Ukrayna milliyetçiliği ayrılıkçı değil, çarlık karşıtıydı ve demokratik bir Rusya içinde otonomi talep ediyordu.

Ruslaştırmanın hedefindeki bir diğer ülke Finlandiya'ydı. 1809 yılında İsveç'ten alınan Finlandiya, özerk bir dükalık olarak Rus yönetiminde İsveç yönetimi altında bulunduğu zaman göre daha fazla hak elde etmiş, bunun karşılığında İmparatorluğa sadık kalmış, hatta Polonya isyanının bastırılmasına yardımcı olmuştu.[910] Finlandiya, sınırları imparatorluk başkentine ve Baltık donanması üslerine çok yakın olduğu için oldukça hassas bölgeydi[911] ve bu nedenle Çarlık yönetimi burada ortaya çıkan milliyetçi düşünce ve hareketleri ortadan kaldırmak için Ruslaştırma politikasına yöneldi. Uygulanan Ruslaştırma politikasının temelinde Fin endüstrisinin elverişli şartlarla Rus pazarlarına girebilmesine karşılık, Rus işadamlarının Finlandiya'da çalışmalarının engellenmesi ve güvenlikleri Rus askeri gücü tarafından sağlanan Finlandiyalıların Rus ordusuna hizmet etmemesi gibi sebepler yatıyordu.[912] Başlatılan Ruslaştırma politikasıyla Fin ordusunun bağımsız

---

[907] David Saunders, "Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863" **International History Review,** 57 (1995), s.23-50'den aktaran Hosking, **op. cit.**, s. 460
[908] Dominic Lieven, "Dilemmas of Empire", s. 185
[909] **Ibid.,** s. 186
[910] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 412
[911] Hosking, **op. cit.**, s. 461
[912] Seton-Watson, **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** s. 86

statüsüne son verilerek Finlilerin Rus askerleri olarak hizmet etmesi zorunlu kılındı.[913] Rus yetkililer ve işadamları kendilerine ülkede yer edindiler, Rusça eğitim dili haline getirilmese de birçok okula ders olarak okutulmaya başlandı, ancak Fince ve İsveççe okullarda, mahkemelerde ve diğer kamusal işlerde kullanılmaya devam etti. Söz konusu Ruslaştırma politikaları Finlandiya halkının büyük tepkisine neden olmuş ve bu döneme kadar kültürel zeminde ilerleyen Fin milliyetçiliğinin siyasal bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Hosking'e göre Finlandiyalılar, imparatorluğa sadık ve barışçı bir halk iken Ruslaştırma politikaları yüzünden soğuyan ve potansiyel olarak isyancı bir ruh kazanan bir halka iyi bir örnek teşkil etmektedir.[914]

Daha önce de belirtildiği gibi, Rus milliyetçiliğinin İmparatorluk içindeki tezahürü olan Ruslaştırmanın yanı sıra, İmparatorluk sınırlarını aşan bir biçimi daha vardı; Panslavizm. Rus İmparatorluğu için Panslavizm, tüm Slav halklarının kendi hakimiyeti altında bir araya gelmesini hedefleyen bir politikadır. Bu şekliyle daha çok siyasi bir hareket olarak görünen Panslavizm esas olarak 19. yüzyılın ilk yarısında kültürel bir düşünce akımı olarak ortaya çıkmıştır. Kohn'un ifadesiyle "dini, tarihi, siyasi ayrılıklara rağmen bazı hakların arasında yakınlıklar bulunduğu ve bunun da dil irtibatı olduğu iddiası"ndan yola çıkan bir düşünce olan Panslavizm, Fransız Devrimi ve Napolyon savaşlarının ortaya çıkardığı siyasi problemlerin etkisiyle milliyetçi unsurların emperyalist ve milletler üstü temayüllerle karışmasıyla meydana gelen bir harekete dönüşmüştür. [915] Halklar arasındaki birliğin temeli olarak dili görmeleri, Panslavistlerin kültürü tanımlayan unsur olarak dili gören Herder'in[916] düşüncesinden etkilendiklerini ortaya koymaktadır.

Panslavist düşünce, Rusya'dan önce Avusturya egemenliğindeki Doğu Avrupa halkları arasında ortaya çıkmış ve Rus İmparatorluğu bu düşünceyle ilgilenmeye başlamadan önce, Rusya'nın dünya Slavlarını koruması ve bütün Slavları içine alacak bir devletin oluşumuna önderlik etmesi gerektiği görüşü dile getirilmiştir. 19. yüzyıl başlarında Rusya'da da etkili olmaya başlayan Panslavizm ve buna Rusya'nın önderlik etmesi gerektiği görüşü, öncellikle entelektüel alanda

[913] Hosking, **op. cit.**, s. 462
[914] **Ibid.**, s. 463
[915] Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, s. 23
[916] Kerestecioğlu, "**op. cit.**, s. 332

kendisini hissettirmiştir. Ünlü şair Puşkin, Rusya ve Ruslar için "Ruslar Slavların annesidir, yahut daha mükemmel bir ifade ile bütün Slav nehirlerinin döküldüğü okyanustur"[917] tanımlamasını yaparken bu görüşü vurguluyordu.

Kohn'a göre Slavcıların Panslavizm'i Panrusçuluktan başka bir şey değildi.[918] Başta Rus hükümeti tarafından desteklenmeyen bu hareket II. Alexander döneminde gittikçe kuvvetlenerek Rus siyasetinde etkili olmaya başladı.[919] Bunda en önemli etken Rusların Kırım Savaşı'nda aldıkları yenilgidir. Rusya'nın aldığı yenilginin Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almalarından kaynaklanması Rusya'da Avrupa karşıtı düşüncenin uyanmasına neden oldu. Bu, başından beri Avrupa karşıtlığını içeren Panslavizm'in kendisine yer bulacağı uygun bir ortam sağladı. Üstelik bu sırada koşullar yalnız İmparatorluk içinde değil tüm Avrupa'da bu ideolojinin gelişimine uygun zemin sunuyordu. Kırım Savaşı'ndaki katkıları Piyemonte'nin, Panitalyanizm doğrultusunda İtalyan birliğini kurmasını sağlamıştı. Aynı başarıyı bundan 10 yıl sonra Prusya'nın önderliğinde Pancermenizm gösterecekti. Pan hareketleri yalnızca yaygınlaşmıyor ayrıca başarılı da oluyordu. Bu durum Rusya ve Rusları, tüm Slavları tek bir devlet altında toplamak doğrultusundaki benzer bir girişimlerinin başarılı olabileceğine inandırdı. Bundan sonra Rus devletinin stratejileri arasına giren Panslavizm, Rusya'nın daha büyük ve güçlü bir İmparatorluk olmasının anahtarı olarak ortaya çıktı. Çünkü böylece Rusya sadece yeni topraklar üzerinde hakimiyet kurmakla kalmayacak, aynı zamanda hareketin hedefindeki halkların yaşadığı Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu gibi iki önemli rakibini de zayıflatmış olacaktı. Rusya'nın özellikle Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerine verdiği destek bu bağlamda ele alınmalıdır. Hem Osmanlı hem Habsburg İmparatorluğu ile ilişkilerinde olumsuz etkilere sahip olan bu politika, Dünya Savaşında Rusya'yı her iki İmparatorlukla da karşıt cepheye yerleştirecektir.

3.2.3.1.2 Etnikleştirme

İmparatorluğun bu süreçte karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan biri Müslüman topluluklarını Ruslaştırılmasıydı. Çünkü İmparatorluğun Müslüman halkı

---

[917] Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, s. 138
[918] **Ibid.**, s. 142
[919] Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919),** Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970, s. 75

söz konusu olduğunda Ruslaştırmanın odağına tek bir seferde kolayca asimile edemeyeceği kadar büyük bir nüfus girmiş oluyordu. Daha önce de belirtildiği gibi Rusya Müslümanlarının belki de en önemli özelliği, Osmanlı Hıristiyanlarında farklı olarak, büyük çoğunluğunun aynı etnik kimliği de paylaşıyor olması yani Müslüman nüfusun büyük çoğunluğunun Türk kökenli olmasıydı Müslümanların İmparatorluğun en kalabalık ikinci grubu olduğu düşünüldüğünde bu durumun Çarlık tarafından önemli bir tehlike olarak algılanması söz konusuydu. Üstelik İmparatorluktaki - büyük oranda aynı nüfusu içeren – tüm Müslümanların ya da tüm Türk halkların birleşmesini hedefleyen hareketler vardı ve bunlar zaman zaman İmparatorluk sınırlarını aşma eğilimi de gösteriyordu. 19. yüzyılın ortalarından sonra, Rus İmparatorluğu'nda iletişim ağının gelişmesi, demiryolu yapımının ilerlemesi, deniz taşımacılığının artması ve Karadeniz'de deniz ulaşım hatlarının açılması Rusya Türklerini hem birbirilerine hem de Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaştırmış; 1860-1870 yıllarında Rusların Orta Asya'ya yönelik baskıları, Türkistan emirlerinin, gerçekte pek gücü olmayan Osmanlı Sultanı'ndan İslami dayanışma talebinde bulunmalarına yol açmış; 19. yüzyılda Türkoloji yeni bir bilim dalı olarak Avrupa'da doğmuş ve hızla Rusya'ya girmiş ve yüzyılın son çeyreğinde otokrasi ve Ruslaştırma politikalarından kaçan pek çok Türk aydını Osmanlı topraklarına yerleşmişti.[920] Bütün bunlar Rus İmparatorluğu'nda ciddi endişelere yol açarken, söz konusu girişimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda karşılık bulması endişeleri daha da arttırmıştı.

Rusya sınırlarının hemen ötesinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu, Padişahı aynı zamanda Halife, yani Dünya Müslümanlarının lideri olan ve bu liderliği çoğu zaman iç politikada kullanmakla birlikte dış politikada da tehdit unsuru olarak kullanan, bunun yanı sıra yöneticileri Türklerden oluşan ve özellikle İttihat ve Terakki yönetimiyle birlikte Türkçü politikalar izlemeye başlamış olan bir devletti. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu, son yüzyıllarda kendisini en büyük kayıplara uğratmış, Osmanlı'nın çöküşüyle aynı zamanda ve bunun da etkisiyle yükselişe geçmiş olan Rus İmparatorluğuna karşı zaman zaman Pantürkizm ve Panislamizm politikalarını kullanmaktan da çekinmemekteydi. Bu dönemde Osmanlı

[920] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, s. 11

İmparatorluğunun en önemli müttefiki olan Almanya da rakipleri olan Rusya ve Britanya'ya karşı bu devletlerin Müslüman nüfusunu, yöneticilerine karşı ayaklandırarak devletlerin gücünü ve kendisiyle rekabet etme olanaklarını kırmayı amaçlıyordu. Bunun yanı sıra Rusya'daki baskıcı ortamdan kaçarak düşüncelerinin destekleneceği ve uygulamaya konabileceğine inandıkları Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen Pantürkist teorisyenler de Çarlığı endişelendiriyordu. Bütün bunlar bir araya geldiğinde Rusya açısından tehdit algılaması daha da büyüyordu. Bu nedenle İmparatorluk bu tehdidi bertaraf edecek bir milliyetler politikası geliştirme ihtiyacı hissetti ve bunun bir sonucu olarak Müslüman-Türk nüfusun bu üst kimliklerde birleşmelerinin önüne geçmek amacıyla etnik ve kültürel farklılıkların geliştirilmesinin desteklenmesi biçiminde ortaya çıkan "etnikleştirme" politikası geliştirildi.

Etnikleştirme politikasının mimarı Kazan Üniversitesinden Türki Diller profesörü olan Nikolay Ilminsky idi. Ilmıinsky, bir yandan kitlelerin Ortodoksluğa döndürülmesini savunurken, öte yandan bunun ulusal dil ve kültürlere dayanılarak gerçekleştirilmesini destekliyordu.[921] Bu politikayla hedeflenen dilsel ve etnik farklılıkların geliştirilerek Müslüman grupların kimliklerinin bir parçası haline getirilmesiydi. Böylece Müslüman gruplar arasındaki farklılıklar birbiriyle çatışacak şekilde güçlendirilecek ve Müslüman nüfus ulusal gruplara ayrılacaktı. Bu şekilde söz konusu grupların Müslüman ya da Türki kimlilerinin yerini etnik kimlikleri alacak ve bu kimlikler birbirine rakip olacağından üst bir kimlikte birleşmelerinin önüne geçilecekti. Bu şekilde Ruslaştırılması ve Ortodokslaştırılması daha kolay hale gelecek olan farklı etnik ve kültürel kimliklere sahip küçük gruplar ortaya çıkacaktı. Bunun yanı sıra etnikleştirmeyle, Tatarların imparatorluktaki Türk-Müslüman grupları üzerindeki etkisinin de kırılması hedefleniyordu.[922]

Bu amaçla Türki ve Müslüman gruplar arasında azınlıkta olan modern anlamıyla milliyetçi kesimler, yani, kimliğin temeli olarak dil ve toprağı gören kesimler Çarlık tarafından desteklenmiştir.[923] Bu milliyetçi kesimler de Çarlığın etnikleştirme politikasını kendi hedefleri açısından faydalı gördüklerinden bu

[921] Olivier Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi,** İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 92
[922] Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", s. 534
[923] Roy, **op. cit.**, s. 75

politikaya destek vermişlerdir. Bu gruplar ayrıca Müslüman nüfus içindeki Tatar hegemonyasına karşı da etnikleştirme politikası tarafında yer alıyorlardı. Müslüman gruplar arasında bu politikaya en şiddetli karşı çıkış ise Tatarlardan geliyordu. Topraktan bağımsız kültürel özerklikten yana olan Tatarlar, etnikleştirme politikasını Rus olmayanları Ruslaştırması ve diğer Müslüman gruplar arasındaki üstün konumlarını zedelemesi bağlamında tehlikeli buluyorlardı.

Ruslarla Tatarlar arasında Müslüman toplulukların İmparatorluğa eklemlenmesi sürecinde başlangıçta bir işbirliği söz konusuydu. Kazak bozkırlarının Rus hakimiyetine girmesi sürecinde, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Rus yönetimi, bölgedeki varlıklarını meşrulaştırmak amacıyla kullandıkları medeniyet söylemine uygun olarak, kültürel ve ekonomik alanda Kazakların "medenileştirilmesi" amacıyla Kazan Tatarlarından faydalandılar.[924] Burada Ruslar için medenileştirmenin anlamı Kazakların, daha "ileri bir aşama" olarak görülen yerleşik hayata geçirilmesiydi. Bunun Rus İmparatorluğu için önemi Kazakların bölgedeki ekonomik üretime daha etkin olarak katılmaları ve böylece düzenli vergi ödeyebilmelerini sağlamanın yanı sıra artık İmparatorluğun bir parçası olan topraklarda daha sabit ve kolay yönetilebilir bir yapı kurmaktı. Kazaklarla aynı din ve etnik kökeni paylaşmaları nedeniyle Tatarların bu konuda daha etkili olacağı düşünülüyordu. Bu süreçte bir yandan Tatarlar tüccarlar bölgede ticaretin gelişmesi ve Kazak toplulukların Rus sanayi ürünlerinin müşterileri haline gelmelerini sağlarken, diğer yandan Tatar mollalar zaten Müslüman olmakla birlikte hala büyük ölçüde animizmin etkisi altında olan Kazaklar arasında İslam'ın güçlendirilmesi için çalışıyordu.[925] Ancak Kazak halkının yerleşik hayata geçmesi adına Tatarların bölgedeki faaliyetlerini destekleyen Rus yönetimi, bu faaliyetlerin İslami ve ön-milli hareketlere yol açtığını fark ederek süreci sonlandırma kararı aldı. Bunun yerine etnikleştirme politikası bu bölgede de uygulanmaya başlandı.

Etnikleştirme politikası hedeflerine ulaşma açısından sadece kısmen başarılı oldu. Ilminsky sistemi temelde İslam'a karşı savunmacı bir önlemdi[926] ve bu

[924] Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 189
[925] **Ibid.,** s. 189
[926] Andreas Kappeler, "Nationalities Policies, Tsarist", **Encyclopedia of Russian History**, J. Millar (Der.), New York, McMillan Reference, 2004, s. 1022

anlamda Müslüman grupları daha küçük etnik gruplara bölme konusunda başarılı oldu. Ancak bundan sonraki aşama olan bu grupların Rus Ortodoksisine dahil edilmesi konusunda başarı sağlanamadı. Böylece varılan nokta özellikle Orta Asya'nın etnik topluluklara bölünmesi oldu. Bunun önemi bu bölünmenin Rus Çarlığından sonra gelen Sovyetler Birliği yönetimince de sürdürülerek Orta Asya'nın etnik temele dayalı federe cumhuriyetlere bölünmesi, bu bölünmenin Sovyetler Birliği sonrasında da geçerliliğini koruyarak bugüne kadar devam etmiş olmasıdır. Dolayısıyla etnikleştirme politikası hedeflenin aksine farklı etnik ve dini grupların İmparatorluğa entegrasyonundan çok, milliyetçi düşünce ve hareketlerin yükselişine neden oldu.[927]

3.2.3.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda "Üç Tarz-ı Siyaset"

Rus İmparatorluğu'nda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da milliyetçi hareketlere karşı İmparatorluğun varlığını ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla geliştirilen politikalar tek çeşit değildi. Zaten birbirinden çok farklı özelliklere sahip dini ve etnik grubu barındırmaları dolayısıyla böyle bir durum iki imparatorluk için de söz konusu olmazdı. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda benimsenen politikalar Rusya'dan farklı olarak bölgeden bölgeye değil, daha çok zaman içinde farklılık göstermiştir. Bunun temelinde ise benimsenen bir politikanın beklenen sonuçları vermemesi, başarısızlıkla sonuçlanması ya da uygulanmasının artık mümkün olmaması nedeniyle, mevcut koşullara daha uygun bir politika benimsenmesi gereği yatmaktadır. Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'nda, çeşitli gelgitler ve kesişmeler var olmakla birlikte temel olarak birbirini izleyen üç politika izlenmiştir; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük.

3.2.3.2.1 Osmanlıcılık

Resmi milliyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansıması Rusya İmparatorluğu'nda olduğundan farklı bir biçim almıştır. Rusya'da iktidarda bulunan hanedanın belli bir etnik grupla özdeşleştirilmesi söz konusuyken Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi milliyetçiliğin aldığı ilk biçim olan Osmanlıcılık politikası, herhangi bir etnik içerik taşımamakla beraber doğrudan devlet ve devlete adını veren

[927] Andreas Kappeler, **Russian Empire: A Multiethnic History,** s. 189

hanedanla ilişkilidir. İmparatorluk merkezinde gerçekleştirilen reformlarla nüfusu hak ve sorumluluklar açısından eşitlemeyi hedefleyen Osmanlıcık politikası bu şekilde ayrılıkçı eğilimlerin ortadan kalkacağı düşüncesi ve inancına dayanmaktaydı. Osmanlıcılık, Müslüman ve gayrimüslim tüm nüfusa kanun karşısında ve parlamenter temsil sisteminde, tam eşitlik verildiği takdirde imparatorluktaki çeşitli etnik ve dini grupların tek bir Osmanlı vatandaşlığı kimliği altında birleşebileceği ve Osmanlı hanedanına sadık kalabileceği düşüncesiydi.[928] Bu şekliyle Osmanlıcılık düşüncesinin temelleri Yeni Osmanlılar grubu, özellikle de Namık Kemal tarafından ifade edilmiştir. Mardin'in belirttiği gibi esas olarak, "ne Osmanlı Devleti'nin korunması fikri ve ne de etnik açıdan farklılık arz eden bir imparatorluk fikri tamamen yanidir: ilk fikir, geleneksel Osmanlı ideali idi; ikincisi ise, bizzat Namık Kemal'in savunduğu gibi, imparatorluğun üzerine inşa edildiği temelin ta kendisiydi."[929] Bu konuda Namık Kemal'in katkısı, Mardin'e göre, halkın uyum içinde, milliyet hissinden uzak, fakat yine de dini bakımdan birbirinden ayrı, yan yana yaşaması şeklindeki eski görüşün yerine, halkın tamamının birliği fikrinin geçmesi, "eşit fakat ayrı" statü kavramından, tamamıyla bütünleşmiş bir vatandaşlık kavramına geçiştir. Bunun gerçekleştirilebilmesinin yolu ise temsili meclis ve Osmanlıyı oluşturan bütün insanların siyasi haklarının eşit olarak teminat altına alınmasının yanı sıra eğitim sisteminin herkese açık hale getirilmesiydi; "Kemal'e göre, aynı sıralarda yan yana oturma, böyle bir birliği geliştirmenin en iyi yolu idi."[930]

Tanzimat döneminden itibaren oluşmaya başlayan ve Kanuni Esasi'de açık ifadesini bulan Osmanlıcılık politikasıyla amaçlanan, bireylerin cemaatlerine ya da yeni oluşmaya başlayan ulusal kimliklerine değil Osmanlı Devletine aidiyet hissetmeleriydi. Bu anlamda Osmanlıcılık, bir Osmanlı kimliği oluşturmaya çalışıyordu. Kanuni Esasi'nin ilanına vesile olan Tersane Konferansı sırasında İngiliz temsilcisi Salisbury'nin, "inançları ve ırkları mümkün olduğunca kendi içlerinde bir araya toparlama" önerisi karşısında Osmanlı temsilcisi Edhem Paşa'nın tepkisi, bu

[928] Erik Zan Zürcher, "Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikalar, 1908-1938, Kemal Karpat (Der.), **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 264
[929] Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,** s. 365
[930] **Ibid.**, s. 366

durumun Kanuni Esasi'yle uyuşmadığı ve "hükümetin tam tersine farklı ırkları kaynaştırmak istediği" doğrultusunda olmuştu.[931] Bunun için de oluşturulan politikada özellikle eşitlik ve adalet vurgusu vardı.

Ancak bu politika istenilen sonucu veremedi. Ürer'in belirttiği gibi toplum yapısını Osmanlıcılık ideolojisi içinde kapsayıcı bir kimlikle ifade ederken, daha çok dışlayıcı olması karşısında yeni arayışlar kaçınılmaz olmuştur.[932] Keyder de Osmanlıcılık politikasının başarısızlığını en etkili olduğu dönemde dahi, elite has bir düşünce olarak kalmasına bağlamaktadır. Burada söz konusu olan nüfusun etnik ve dini çeşitliliğini yansıtan, eğitim ve kariyer alanındaki hayat tecrübelerini ve Osmanlılık olarak bilinen ortak bir perspektifi paylaşan bir imparatorluk elitiydi.[933] Ancak bu perspektifin nüfusun geri kalan büyük çoğunluğu tarafından paylaşılması söz konusu değildi. Bu nedenle milliyetçilik gibi cemaatleştirici bir yan güç olmadan tek başına hukuki ve idari modernleşme, birleştirici değil tam tersine toplumsal ve ekonomik ayrışmayı, kutuplaşmayı keskinleştiren bir dinamiğe yol açmış, cemaatçilikleri ve milliyetçilikleri kamçılamıştır.[934]

Bu politikaya en çok tepki gösterenler ise gayrimüslimlerin giderek zenginleşmelerine duydukları rahatsızlığın yanında İmparatorluk yönetiminin geliştirdikleri Osmanlıcılık politikasının gayrimüslimleri kendilerine eşitlemesiyle İmparatorluktaki hakim millet konumlarını kaybeden Müslüman nüfustu. Hatta Padişahın gayrimüslim tebaaya eşit haklar tanımasından rahatsızlık duyan bir grup Müslüman aydın, 1859 yılında, İstanbul'da, Fedailer Cemiyeti adlı bir dernek kurmuşlardı.[935] Aynı gerekçelerle 1876 yılında ilan edilen Kanuni Esasi de, başkentte ulema önderliğindeki grupların gösterilerinde ifadesini bulan tepkilerle karşılandı.

Osmanlıcılık politikasının başarısızlığının en çarpıcı gelişmelerinden biri gayrimüslimlerin askere alınması sürecinde yaşanmıştır. II. Mahmut döneminden beri üzerinde çalışılan gayrimüslimlerin askere alınması esas olarak ordunun asker

---

[931] "Protocoles de la cobférence de Constantinopole" Noradounghian, *Recueil des actes internationaux de l'Empire otoman* içinde, III, s. 430'dan aktaran Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 74

[932] Levent Ürer, **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları,** İstanbul, Derin Yayınları, 2003, s. 114

[933] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 33

[934] **Ibid.**, s. 13

[935] Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller,** Ankara: İmge Kitabevi, 2008, s. 107

ihtiyacının karşılanmasıyla ilgiliydi. Ancak İttihat ve Terakki tarafından bu süreç Osmanlıcılık politikasının bir parçası haline getirilmişti. Buna göre Osmanlı uyruklarının tamamı askerlik çatısı altında bir araya getirilerek ulusal birliğin oluşturulması konusunda ileriye doğru bir adım atılmış olacak, "kışla arkadaşlığına geçiş bu bakımdan belirleyici bir rol oynayacaktı"[936] Ancak gayrimüslim cemaatlerin yanı sıra Müslüman askerlerin de tepkisi, Osmanlıcılık politikasını başarısızlığını bir kere daha gözler önüne serdi. Gayrimüslimler Osmanlı ordusunun bir parçası olmak doğrultusunda bir irade sergilemeyerek Osmanlıcılığın kendileri için bir anlam ifade etmediğini bir kere daha gösterirken, gayrimüslimlerin orduya alınmaya başlanmasının hemen ardından 1910 yılında 2. topçu birliği komutanı Mehmet Ali Paşa'nın cenaze alayına askeri bando eşliğinde her sınıftan askeri birliğin müfrezesinin eşlik etmesi, bunun bir Hıristiyan töreni olduğunu düşünen askerlerin tepkisine neden olmuş, bu tepki askerlerin İslam kanunlarına aykırı olan her şeyi ve özellikle de gayrimüslimlerin orduya alınmasını protesto ettikleri bir gösteriye dönüşmüştü.[937] Dolayısıyla ne Müslümanlar ne de gayrimüslimler bu sürece destek vermemişlerdir.

Buna karşılık Osmanlıcılık politikasının gayrimüslimler tarafından hiçbir şekilde benimsenmediğini söylemek de mümkün değildir. 93 Harbinden sonra her ne kadar Balkan topraklarıyla birlikte büyük bir gayrimüslim nüfus kaybedilmiş de olsa İmparatorluğun geri kalan topraklarında hala önemli bir gayrimüslim nüfus bulunuyordu. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı nüfusunu oluşturan farklı etnik ve dini grupların üyelerinin tümü İmparatorluktan ayrılma yanlısı değildi. Her ne kadar ayrılıkçı milliyetçilik ana eğilim olsa da, cemaat mensuplarının geleneksel çıkarlarını korumak isteyen kesimleri ile yeni ortaya çıkan koşullarda kurdukları, özellikle ekonomik, ilişkiler sayesinde yeni konum ve çıkarlara sahip olan kesimleri İmparatorluğun kendilerine sunduğu bu fırsatları kaybetmek istemiyordu. Ancak bu elbette cemaatsel olmaktan çok bireysel bir durumdu.

Bu konuda 1908 yılında İstanbul'da Konstantinopolis Cemiyeti'ni kurmuş olan Osmanlı Rumları önemli bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlıcılığı savunan

[936] Moreau, **op. cit.**, s. 30
[937] **Ibid**, s. 31

Örgüt, gayrimüslim burjuvazinin mutabakatıyla pekişecek güçlü bir Osmanlı Devleti'ne destek verme yanlısı olan İstanbul'daki Rum burjuvazisinin çıkarlarını yansıtıyordu.[938] Ancak söz konusu Rum cemaatinin durumu bağımsız bir Yunanistan'ın varlığı nedeniyle karışıktı. Çünkü Yunan Devleti aktif bir biçimde Osmanlı Rumları üzerindeki etkisini arttırmaya çalışıyordu ve bunun için de bütün Osmanlı Rumlarına vatandaşlık önermenin yanı sıra Osmanlı Rumlarına bir etnik kimlik kazandırmak amacıyla Yunan milliyetçilerini çeşitli Rum okullarında öğretmenlik yapmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na göndererek Osmanlı Rumları arasında milliyetçi bir bilincin ortaya çıkmasını sağlamakta, böylece bu grubun Osmanlı toplumunda bir beşinci kol olarak algılanmasında da neden olmaktaydı.[939]

Bununla birlikte İmparatorlukta yaşanan toplumsal dönüşüm, "bir Türk askeri eliti ve bir gayrimüslim girişimci sınıftan oluşan ikiye ayrılmış bir geç Osmanlı toplumu yaratmıştı."[940] Ve bu, her iki tarafın da beklenti ve isteklerinin aynı doğrultuda olması durumunda bile bir Osmanlı toplumu yaratılmasının önüne engeller koyuyordu. Üstelik her durumda İmparatorluktan ayrılmayı isteyen gruplar çoğunluktaydı. Bu grupların ayrılma isteklerinin diğer devletlerin çıkarlarıyla uyuştuğu durumlarda İmparatorluğun bütünlüğünü korumak büsbütün imkânsızlaşıyordu. Osmanlıcılık temelli bir birliği sağlayabilecek olan tek adım ise Davison ve Keyder gibi yazarlara göre İmparatorluğu adem-i merkeziyetçi bir yapı içinde ya da bir federasyon olarak yeniden örgütlenmesiydi. Bu konuda Keyder, imparatorlukları yok olmaktan kurtarabilecek olanın, bütün uyrukların eşit vatandaşlık haklarının bulunduğu, etnik ve bölgesel otonominin tanındığı anayasal bir düzen olabileceğini ifade ederken,[941] Davison da federalizmin, düşük bir

[938] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 43

[939] **Ibid**, s. 42. Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan ve kalmaya devam etmek isteyen Rumlar, buradaki varlıklarını meşrulaştırma ihtiyacı hissediyorlardı. Keyder bu durumu şu şekilde aktarmaktadır: "İzmirli bir Rum mebus, Osmanlı Rumlarının milli fikrinin, İmparatorluğun medenileşmesi için kendi milletlerinin "bütün maddi ve manevi sermayesini seferber etmek" olduğunu ileri sürmüştür. […] Rumlar Müslümanlarla bir arada yaşamayı ve Osmanlı anayasasının bunun için yeterli bir çerçeve sağladığını kabul etmeliydi. Yeni bir dönem başlamıştı, "en sonunda Türklerle tam bir eşitlik, hatta belki de İmparatorluğun ortak idaresi mümkün olacaktı." Rumlar bürokrasideki konumlarını korumak için yeni hukuki çerçeveden yararlanmalı ve nihai olarak imparatorluk yönetimine tam anlamıyla katılmayı hedeflemeliydi."

[940] Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü,* İstanbul: Ayraç Yayınları, 1999.'dan aktaran Aksan, **op. cit.,** 1, s. 182

[941] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, s. 22

olasılıkla da olsa, İmparatorluğu bir arada tutmada diğer önlemlerden başarılı olabileceğini belirtmektedir.[942] Nitekim başta Araplar olmak üzere daha sonra İmparatorluktan ayrılan kimi grupların talepleri de bundan ibaretti. Buna karşılık Osmanlı'nın bu dönemde sergilediği irade tam tersi yönde, merkezileşme doğrultusunda olmuştu.

3.2.3.2.2 İslamcılık

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu, bağımsızlık hareketlerinin en yoğun olduğu bölge olması dolayısıyla Osmanlıcılık politikasının da odağında olan Balkanları ve dolayısıyla gayrimüslim nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmişti. Bölgede yaşayan Müslüman halkların önemli bir bölümü, artık Osmanlı İmparatorluğunun bir paçası olmayan topraklarından ayrılarak, İmparatorluk topraklarına göç etmişti. Bunun yanı sıra Rus İmparatorluğu'nun Karadeniz kıyıları ve Kafkasya'daki yayılması nedeniyle, bu topraklarda yaşayan birçok Müslüman topluluk Osmanlı topraklarına göç etmişti. Bütün bunlar İmparatorluğun Müslüman nüfusu merkeze alan bir politika geliştirme yoluna gitmesine neden oldu.[943] Esas olarak II. Abdülhamit dönemine ait bir politika olmakla birlikte, Mardin, Yeni Osmanlılarda "zımni bir proto-Panislamizm" olduğunu belirtmektedir.[944] Mardin'in bu düşüncesinin temelinde Yeni Osmanlıların reform meselesini İslami bir çerçevede, İslami kaynakları dikkate alınarak yapılmasını savunmalarının yanı sıra İslam ümmetinin yeniden dirilişi ve Müslümanların siyasi birliği konusuna ilgi duymaları yatmaktadır.[945] Onlara göre "bütün Müslümanlardan meydana gelen … bir birliği tesis etme(k), Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme döneminde, Osmanlı sultanlarının amaçları"ydı. Bu şekilde Yeni Osmanlılar reform meselesini yalnızca İslami kaynaklara dönüş bağlamında değil Osmanlı'nın altın çağlarına dönüş olarak de ele alıyorlardı.

İmparatorluğun elinde kalan topraklarda yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğunu Arapların oluşturması nedeniyle Arap nüfusun İmparatorluktaki ağırlığı

[942] Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", s. 49
[943] Bu dönemde Osmanlı nüfusu için bknz. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914),** İstanbul, Timaş Yayınları, 2010
[944] Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,** s. 73
[945] **Ibid.**, s. 71

ve önemi artmış, Osmanlı bu bölgeleri elde tutmak için daha büyük bir çaba göstermeye başlanmıştı. İslam, Arapları Osmanlı İmparatorluğuna bağlayan güçlü bir unsurdu. 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar her iki grup da kendilerini herhangi bir seküler milliyetçilikten çok İslam'la özdeşleştiriyorlardı. Ancak Osmanlı yönetimi Balkanlardaki gelişmelerin Arap bölgeleri için örnek oluşturmasından endişeliydi. Kemal Karpat'ın belirttiği gibi akıllardaki soru "Balkanlardaki Ortodoks uluslar dinlerini dikkate almadan etnik özelliklerini kullanarak bir devlet kurabilmişlerse Araplar veya diğer Müslüman uluslar neden aynı şeyi yapmasınlar"dı?[946] Bu nedenle Balkanların elden çıkmasını izleyen dönemde Arapların Osmanlı ile bağlılığını arttırmayı amaçlayan politikalar izlenmeye başlandı. Bu politikaların başında Abdülhamit'in Panislamizm olarak adlandırılan, fakat belki de İslamcılık olarak adlandırılması daha doğru olacak olan, politikası geliyordu.

İslamcılık politikasının ve Hilafet gücünün kullanılmasının İmparatorluk toprakları içindeki Müslümanları bir arada tutacağına inanılıyordu. İslam elde kalan bu toprakları kaybetmemek adına birleştirici bir unsur olarak görülüyordu. Karpat'ın da belirttiği gibi Osmanlı tarihinde ilk kez bir ideoloji iç politik bütünlüğü güçlendirmek ve devleti yeniden yapılandırmak için bilinçli ve kararlı biçimde kullanılmaktaydı.[947] Bunun ilginç olan yanı kullanılan ideolojinin İslam olması, yani İslamiyet'in Müslümanlığı yaymaktan ziyade iç bütünlüğü korumak gibi bir politik hedefi gerçekleştirmek üzere araç olarak kullanılmasıdır. Dolayısıyla her ne kadar Müslüman sömürgeleri olan pek çok Avrupa devleti bu politikayı endişeyle karşılasa da, Özyüksel'in de belirttiği gibi gücünün sınırlarını bilen ve bu nedenle politikasını elinde olanı korumakla sınırlandıran bir hükümdar olan Abdülhamit, tüm dünya Müslümanlarını kendi önderliğinde siyasi bir birlik altında toplama amacı taşımıyor[948] yalnızca İslam'ı İmparatorluk topraklarını bir arada tutma aracı olarak görüyordu. Nitekim 1914 yılında Mehmet Reşat cihat ilan ettiğinde Abdülhamit, "Cihadın kendisi değil, fakat ismi bizim elimizde bir silahtı." sözleriyle, böyle bir yola başvurmayı düşünmediğini, cihadı yalnızca bir tehdit unsuru olarak gördüğünü

[946] Kemal Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İstanbul, İmge Kitapevi, 2006, s. 432
[947] **Ibid.**, s. 434
[948] Murat Özyüksel, **Hicaz Demiryolu,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.53

ortaya koymuştur.[949] Benzer biçimde Zürher de Abdülhamit'in halifelik unvan ve sembollerini kullanarak İslam dayanışmasına kendisinden önceki padişahlardan daha çok başvurmasının basit bir tercih olmaktan öte, liberalizm, milliyetçilik ve meşrutiyetçilik gibi "yıkıcı ideolojilere karşı bir ağırlık bulma arzusu"nun yanı sıra 1878'deki kayıpların sonucunda toprak açısından daha Asyalılaşmış ve nüfusu açısından daha Müslümanlaşmış olan İmparatorluğun yeni durumunu yansıttığını belirtmektedir.[950]

Bununla birlikte kendi topraklarındaki gayrimüslimleri çeşitli şekillerde destekleyen ve koruyan Avrupalı devletlerin bu politikayı bir tehdit olarak algılanmasını da bilinçli olarak destekliyordu. Özdoğan'ın ifadesiyle bu, Avrupa devletlerinin farklı çıkarları karşısında Osmanlı Devleti'ni ayakta tutan siyasal bir stratejiydi: Rusya'nın pan-Slavizmi karşısında bir denge unsuru oluşturmak ve aynı zamanda İngiliz faktörünü dengelemek amacıyla Alman *Reich*'ını kazanmak üzere seçilen bir strateji.[951] Fakat İslamcılık politikası, bunu kendilerine yönelik bir tehdit olarak algılayan Avrupa devletlerinin büyük baskılarına neden olduğu gibi, İmparatorluğun Hıristiyan nüfusu arasında ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin daha da şiddetlenmesine yol açtı.[952]

İmparatorluğun Arap ise nüfusu Osmanlı yönetimi tarafından geliştirilen Osmanlıcılık ve İslamcılık politikalarına temel olarak karşı değildi. Karpat, "bağımsız tek büyük Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti"nin "Müslüman dünyanın kıyısındaki devletlerden ve hükümdarlardan gelen ve bağımsızlıklarını ve İslami yaşam tarzlarını korumalarına yardımcı olunmasını isteyen taleplerle adeta kuşatıldı"ğını belirtmektedir.[953] Bu nedenle İslamcılık politikası "kendilerini Avrupa'nın emperyalizmi ve Hıristiyanların ayrıcalıklı konumlarının tehdidi altında gören, İmparatorluk içindeki ve dışındaki Müslümanlarda coşkuya, duygudaşlık ve

[949] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 245
[950] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 120
[951] Günay Göksu Özdoğan, **"Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946),** İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 68
[952] Parla, **op. cit.**, s. 26
[953] Kemal Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010

dayanışma duygusuna yol açmış," buna karşılık Hıristiyan cemaatlerin mensupları bu politikayı "atadan kalma bağnazlığın nüksetmesi" olarak değerlendirmiştir.[954]

Ancak Osmanlı'nın Hıristiyan devletler karşısında ardı ardına aldığı ağır yenilgiler, Osmanlı'nın koruyuculuk rolünün sorgulanmasına neden oluyordu. Osmanlı'nın artık kendilerini koruyabileceğine yönelik inancın zedelenmesi ise Osmanlı'nın buradaki varlığının sorgulanmasına ve davet edilen imparatorluk olma konumunu kaybetmesine neden oluyordu. Buna ek olarak Osmanlı'nın dışarıda aldığı yenilgiler, içeride de Osmanlı'nın yenilebilir olduğu düşüncesinin oluşmasını beraberinde getiriyordu. Osmanlı Devletinde uygulanan millet sistemi içinde farklı etnik ve dini gruplardan olanlara gösterilen önemli tolerans İmparatorluk içindeki etnik ilişkilerin uzun yıllar bir çatışmaya dönüşmeden sürdürülmesinde önemli rol oynamıştı. Ancak bunu sağlayan bir diğer önemli unsur Lieven'ın belirttiği gibi Osmanlı gücünün yenilmezliğinin ve imparatorluk içinde ise Müslüman üstünlüğünün verili olarak kabul edilmiş olmasıydı.[955] Bu düşüncenin ortadan kalkmasıyla birlikte İmparatorluk içinde milliyetçi hareketlerden kaynaklanan çatışmalar da baş göstermeye başlamıştı.

Bununun yanı sıra merkezileşme politikasının bir parçası olarak, bölge yönetiminde değişikliklere gidilmek istenmesi de önemli sorunlara yol açıyordu. Bu bölgede kurulan yönetim, vergi gelirlerinin akışında bir sorun olmaması koşuluyla yerel yöneticilerin eline bırakılmıştı. Bölge merkezden bağımsız değildi, ancak oldukça önemli bir özerkliğe sahipti. Nitekim Osmanlı imparatorluğundan ayrılmak gibi bir niyetleri bulunmayan Arap eyaletlerini Osmanlı'ya karşı çeviren de, Osmanlı'nın uygulamak istediği merkezileşme politikalarının bu özerkliği tehdit ediyor oluşuydu. Buna rağmen Osmanlı'dan ayrılma doğrultusunda bir taleplerinin olmaması doğrultusunda Osmanlıcılık ve özellikle de İslamcılık Araplar arasında yaygın destek bulan politikalardı. Ancak özellikle Balkan Savaşlarından sonra dış saldırıların da etkisiyle Türk milliyetçiliği İmparatorluk yönetimine hakim olan ideoloji olunca Arap milliyetçiliği de tepkisel bir biçimde gelişmeye başlamıştır. Zeine, Arap siyasi milliyetçiliği düşünüldüğünde, "kıvılcımı çakanın", Jön Türklerin

[954] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 120
[955] Lieven, "Dilemmas of Empire**",** s. 168

ulusal ve ırksal politikalar olduğunu ve Arap ayrılıkçı hareketinin tohumlarının 1909 ve sonrasındaki "Türk ulusçuluğunun toprağında filizlenmeye başladığını" dile getirmektedir.[956]

3.2.3.2.3 Türkçülük

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte toplanan parlamentoda farklı etnik grupların nüfuslarıyla orantılı bir biçimde temsil edilmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin esas olarak Türk milliyetçisi olmadığı, Osmanlıcılık anlayışını benimsediği ancak gayrimüslim gruplar arasında ortaya çıkan milliyetçi hareketlerin Osmanlıcılık politikasıyla getirilen eşitlikten sonra da ayrılıkçı taleplerinden vazgeçmemeleri sonucunda bu politikadan vazgeçildiği, İslamcılık politikasının ise İmparatorluğun Müslüman gruplarından Arnavutlar ve Araplar arasında ayrılıkçı taleplerin ortaya çıkmasıyla birlikte terk edildiği doğrultusunda bir okumaya açıktır. Keyder'e göre de bu yorum, Cemiyet'in milliyetçi çizgiyi benimsemeden önce de merkeziyetçi olduğu ve İmparatorluğu, evrensel hukuk normlarına ve yurttaşlık haklarına dayalı, laik ve üniter bir ulus-devlete dönüştürebileceklerine yönelik inançlarını göz ardı etmektedir.[957] Benzer biçimde Hanioğlu da, Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyetinin II. Meşrutiyetten önce, 1902-1906 yılları arasında yavaş yavaş Türk milliyetçiliğini benimsediğini ve böylece, 1906'da İttihat ve Terakki Cemiyeti propagandasının milliyetçi görüşte odaklandığını ileri sürmektedir.[958]

Ancak Taner Akçam'ın belirttiği gibi İttihat ve Terakki Türk milliyetçiliğinin tek çözüm olduğuna inanmaya başladığı zaman bile, Balkan Savaşı'na kadar yönetici nitelikleri gereği bu inançlarını söylemekten kaçındılar.[959] Aynı noktayı vurgulayan Tunçay da, İttihat ve Terakki'nin gizli bir dernek olarak kurulduğu dönemde Türkçülüğe eğilim duymasına karşılık, devleti yönetme sorumluluğuna ortak olunca, kendi ulusçuluğunu bastırdığını dile getirmektedir.[960] Çok uluslu bir devlete sahip olmanın getirdiği bir evrensellik anlayışına ve buna uygun kozmopolit ideolojilere

---

[956] Zeine, **op. cit.**, s. 82 ve 84
[957] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** s. 37
[958] Aktaran Zürcher, "Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikalar, 1908–1938", s. 264
[959] Taner Akçam, "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt:4, Milliyetçilik,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 54
[960] Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923), Sina Akşin (Der.), **Türkiye Tarihi Cilt 4: Osmanlı Devleti 1600-1908,** İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 37

daha yatkın olan Osmanlı yöneticileri için ana amaç çok uluslu devlet yapısını korumak olduğundan, dağılma sürecini hızlandıracağına inandıkları ulusal kimliklerine açıkça sahip çıkmaları söz konusu değildi. Bu bağlamda İttihat ve Terakki esas olarak Tanzimat döneminde ortaya konan Osmanlıcılık politikasını benimsemekteydi. Nitekim İttihat ve Terakki, kurulduğu ilk günden başlayarak Hıristiyanlık ve yabancı aleyhtarı bir kuruluş olduğu damgasını silmeye çalışmış, yabancı devlet konsolosluklarına gönderdiği bildirilerde, "Saray hafiyelerinin, İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların birbirine olan güvenini yok etmeye uğraştığı"nı, kendilerinin ise bu davranışa karşı olduğunu ve başlıca amaçlarının 1876 Anayasası'nı geri getirmek olduğunu dile getirmekte ve Müslüman olmayanlara karşı düşmanca duygular beslemedikleri ve onların haklarını Anayasa güvencesi altına alacakları konusunda söz vermekteydiler.[961] Öte yandan Zeine, Manastır'daki İngiliz Konsolos vekilinin İstanbul büyükelçisine yazdığı bir mektupta yerdiği, İttihat ve Terakki önderlerinden Talat Bey'in 1910 yılında yaptığı bir konuşmayı alıntılayarak, İttihat ve Terakki'nin iktidara geldikten sonra da aslında eşitlik üzerine kurulu bir Osmanlıcılık politikası peşinde olmadığını dile getirmektedir. Çünkü bu konuşmada Talat Bey şu sözler sarf etmektedir.

> Anayasa maddeleriyle Müslüman ve gâvurların eşitliğinin onaylandığının farkındasınızdır ancak siz, biriniz ve hepiniz, bunun gerçekleşmez bir ideal olduğunu bilir ve hissedersiniz. Şeriat, bütün bir mazimiz ve yüz binlerce Müslüman'ın hassasiyetler ve hatta kendilerini Osmanlılaştırma yönündeki her girişime inatla direnen gâvurların kendi hassasiyetleri hakiki eşitliğin tesisi önünde aşılmaz bir engel oluşturmaktadır. Gavurları sadık Osmanlılara dönüştürmek için başarısız girişimlerde bulunduk ve tüm bu çabalar Balkan Yarımadasındaki bağımsız devletler, Makedonya sakinleri arasında ayrılıkçı fikirlerin propagandasını yapmakta olduğu sürece kaçınılmaz bir biçimde başarısızlığa mahkumdur. Şu halde, imparatorluğu Osmanlılaştırma görevimizde başarılı oluncaya kadar bir eşitlik sorunu mevzubahis olamaz.[962]

İngiliz büyükelçisinin mektuba verdiği karşılıkta, "Cemiyetin bütün Türk olmayan unsurları sempatik ve anayasal yollarla Osmanlılaştırması fikrinden

[961] Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004, s. 24
[962] Zeine, **op. cit.**, s. 80.

vazgeçtiği uzun zamandır aşikâr. Onlara göre 'Osmanlı' açıkça 'Türk' anlamına gelir ve hâlihazırdaki 'Osmanlılaştırma' politikaları Türk olmayan unsurları Türk kalıbına sokmaktır."[963] sözlerini kullanması, ittihat ve Terakki'nin izlediği Osmanlıcılık politikasının inandırıcı olmadığını ortaya koymaktadır. Tunaya'ya göre de İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılığı, devleti korumak için bir maskeydi; "Osmanlı ülkesindeki tüm milletler kendi kimliklerini, özgürlüklerini ve varlıklarını, devlet olma girişimlerini ileri sürmekte serbesttiler. … Yalnız Türkler bu girişimin dışında kalıyorlardı. Çünkü bu biçim meselesine ve hakimiyeti siyasiye doktrinine bağlı ve bağımlı kalarak ve kendilerini "millet-i hakime" ilan ederek artık yok olmaya mahkum bir çerçeveyi saklı tutmak istiyorlardı."[964]

Jön Türklerin temel hedefi İmparatorluğu kurtarmak olduğu ve bu da İmparatorluğun bir arada tutulmasını da içerdiği için, iktidara geldiklerinde Osmanlıcılık doğrultusunda bir söylem kullanmaları olağandı. Tunçay'ın ifadesiyle, "çok-uluslu bir imparatorlukta, genel yapıyı korumak/kurtarmak/sürdürmek umudu oldukça, egemen ulusun – kendisininki de dahi – her türlü ulusçuluğa karşı çıkması doğaldır"[965] Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her bir halk grubunun, Osmanlıcılık politikası çerçevesinde oluşturulacak bir birliğin gerekliliği konusunda ikna edilip edilemeyeceği ve bunun nasıl yapılacağı netlik kazanmamıştı.[966] Ayrıca bunu yaparken İmparatorluğu geleneksel yapılarının sürdürülmesi de söz konusu değildi. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunun modern bir devlet haline getirilmesini hedefliyorlardı ve bu bağlamda İmparatorluk nüfusunun da artık vatandaşlara dönüştürülmesi gerekiyordu. Bu vatandaşlık herhangi bir dini ya da etnik temele göre tanımlanmayacaktı. Bunun için merkezi devlet sistemine aykırı olan, kişilerin, nereye giderlerse gitsinler, kendi özel yasalarına göre yargılanmalarını öngören millet sistemine son verilerek ırk ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılar için eşit hak ve görevler tanımlandı.[967] Bu bağlamda, şer'i mahkemeler pek çok açıdan Adliye Nezaretinin denetimine sokularak yargı birliği sağlanmaya çalışılmış, dini okullar da

[963] **Ibid.**, s. 80
[964] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 3: İtikat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 276
[965] Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", s. 37
[966] Hacısalihoğlu, **op. cit.**, s. 423
[967] Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** s. 41

Maarif'e devredilmiştir.[968] Ancak Ahmad'ın da belirttiği gibi, "İmparatorluğa bağlı halkların arasında milliyetçilik düşüncesi öylesine yayılmıştı ki, artık, çeşitli ulus ve mezheplerden kurulu bir imparatorluğun hükümdarına ortak bir bağlılık besleyen özgür, eşit ve barış içinde birleşmiş halkların meydana getirdiği o 'Osmanlı rüyası'nın gerçekleştirilmesi için vakit çok geçti."[969]

Balkan savaşlarının ardından, Türk milliyetçiliği gerek düşünce ve toplum hayatında gerekse de devlet ideolojisinde kendini hissettirmeye başladı. Bu savaşlar sonunda Osmanlıcılık, geçerli bir politika olarak bütün itibarını yitirirken, Anadolu ve Anadolu'daki Türk çoğunluğun önemi artmış, siyasal Türkçülüğe hız veren İttihat ve Terakki liderlerinin siyasal, toplumsal ve ekonomik hayatın çeşitli alanlarında yürürlüğe koydukları merkezileşme politikalarının temelini Türkleştirme uygulamaları oluşturmaya başlamıştır.[970] Ancak bundan önce yapılması gereken Türk milliyetçiliğinin oluşturulmasıydı. Georgeon'un da belirttiği gibi Osmanlı Millet Sistemi içinde Türklerin özel bir konumu yoktu; aralarında etnik bir ayrım olmadan İmparatorluğun öteki Müslümanlarıyla birlikte hakim milleti oluşturuyorlardı ve neredeyse tümüyle, İslam kültürüne entegre olmuşlardı.[971]

Bu nedenle bir Türk milletinin ve Türk milliyetçiliğinin oluşturulması konusu entelektüeller tarafından ele alınmaya başlamıştır. Özdoğan'a göre Türkçülüğün, kültürel bir akımdan siyasal bir akıma dönüşmesi süreci, sistematik açıklaması ilk kez 1904 yılında Yusuf Akçura tarafından yapılan pan-Türkçü bir görüşün yayınlanmasıyla at başı yürümüştür.[972] Söz konusu yayın Akçura'nın Kahire'de yayımlanan *Türk* gazetesinde basılan *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli makalesidir. Akçura burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmek ve ilerlemek için başvurduğu yolları ele almaktadır. Bunlar esas olarak Osmanlı'nın farklı politikalarla desteklediği ideolojik söylemler olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüktür. Akçura söz konusu politikaları, faydaları, yani başta ortaya konan Osmanlı'nın güçlendirilmesi ve ilerlemesi hedefine ulaşma konusundaki başarı şansları ile bu politikaların uygulanma olasılıkları çerçevesinde ele almaktadır. Georgeon'un da belirttiği gibi,

[968] Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", s. 39
[969] Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** s. 86
[970] Özdoğan, **op. cit.**, s. 77
[971] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935),** s. 9
[972] Özdoğan, **op. cit.**, s. 69

Akçura güç ve birlik sorununun imparatorluk için özgürlükten daha ivedi bir sorun olduğu düşüncesinden yola çıkıyordu.[973] Nitekim Oktay'ın da belirttiği gibi Osmanlı'da Tanzimat döneminin ortalarından başlayarak, özgürlüğe odaklı değerler askıya alınmıştı.[974]

Buna göre Osmanlıcılık Osmanlı topraklarının mevcut sınırlarıyla korunması için tek yoldu; sıkı, bir blok oluşturan bir halk, sürekli kavga halinde ve ayrışmakta olan "anarşik bir devletten" daha güçlü olacaktı.[975] Ancak Akçura'ya göre birbiriyle savaş ve kavga içinde olan unsurların kaynaşması artık mümkün değildi. Nitekim bir yıl önce yayınladığı faklı bir makalede Akçura, "milliyetçilik düşüncesinin, İmparatorluk topraklarında yaşayan Müslüman olmayan halklar arasında, onları tek bir millet olarak kaynaştırmanın ciddi olarak düşünülemeyeceği kadar ileri boyutlara ulamış olduğunu" dile getirmektedir.[976] Çünkü böyle bir şey İslam dinine uygun olmadığı gibi, İmparatorluğun ne Müslüman ne de gayrimüslim nüfusu bunu istiyordu. Üstelik Rusya ve Avrupa kamuoyunun büyük çoğunluğu da Osmanlı halklarının kaynaşmasına razı olmayacaklardı. Dolayısıyla Akçura'nın ifadesiyle, "Osmanlı ülkelerindeki bütün kavimlerin hilafına, harici manilere rağmen" böyle bir şeyi gerçekleştirmek mümkün değildi ve nitekim Osmanlıcılık politikası başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[977]

İslamcılık politikası, Osmanlı yönetimindeki bütün Müslümanların ve onun bir parçası olan Türklerin daha sıkı biçimde birleşmelerinin yanı sıra, yeryüzündeki bütün Müslümanların bir araya gelmesi anlamına geldiğinden "Osmanlı milleti"ne göre daha güçlü ve sıkı topluluğun ortaya çıkmasını sağlayabilirdi. Ancak bu politika sonucunda İmparatorluğun gayrimüslim nüfusu ve onların yaşadığı topraklar kaybedileceği gibi, Türkler arasına da Müslim-gayrimüslim farkı girecek ve "soydan doğma kardeşlik din ihtilafları ile bozulacak" bütün bunlar İmparatorluğun gücünün azalmasına neden olacaktı.[978] Akçura'ya göre bu, güçlü bir İslam topluluğunun oluşturulmasıyla birlikte daha da güçlenecek olan Osmanlı için telafi edilebilecek bir

[973] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935),** s.40
[974] Oktay, "Liberal Siyasi Düzenler Hakkında Notlar", s. 241
[975] Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset,** Ankara, Lotus Yayınevi, 2005, s. 49
[976] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, s. 37
[977] Akçura, **op. cit.**, s. 53
[978] **Ibid.**, s. 55

kayıptı. Ancak söz konusu topluluğun oluşturulmasının önünde de engeller vardı. Bunların başında, Müslümanlar arasındaki ayrılıklar ve farklı devletlere bölünmüşlüğe ek olarak "garp fikirlerinin tesiriyle, … kavim ve milliyet taassubu"nun baş göstermeye başlamış olması gelmektedir. Akçura'ya göre İslam toplumu içindeki bu engel açılabilir bir engeledir, ancak dış engeller için aynı şey söz konusu değildir. Çünkü Hıristiyan devletleri, "tabiiyetlerinde bulunan Müslümanların, hatta kuvvetlice manevi bir vasıta ile olsun, hudutları haricindeki siyasi merkezlere bağlılıklarını istikbalde, mühim neticeleri çıkabilecek umumi bir fikre hizmetlerini menfaatlerine aykırı gördüklerinden ortaya çıkmasına her suretle karşı koymak isterler, ve bütün İslam devletleri üzerindeki nüfuz ve iktidarları sayesinde bu istediklerini icra da edebilirler."[979]

"Asıl büyük fayda" ise, Akçura'ya göre, dilleri, ırkları, adetleri ve büyük çoğunluğunun dinleri aynı olan ve Asya kıstasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın doğusuna yayılmış olan Türklerin birleşmesidir.[980] Bu şekilde ortaya çıkacak olan devlet diğer büyük devletler arasında varlığını sağlayabilecek güce de sahip olacaktı. "Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmişi" olan Osmanlı İmparatorluğu bu süreçte en önemli rolü oynayacaktı. Geoergeon'un da belirttiği gibi, Akçura'nın "ırk" ya da "Türk" kavramlarından ne anladığı açık değildir ve Akçura bunu kesin olarak tanımlama kaygısı da taşımamaktadır.[981] Çünkü Türklükten çok Türkçülükle ilgilenen Akçura için Türklük kavramı "her duruma uyarlanabilecek kadar geniş ve belirsiz bir kavramdı; türdeş bir yapı oluşturmaktan uzak bir halklar bütünü için savunmacı bir dayanışma ilkesi olabileceği gibi, emperyalizm için bir destek de oluşturabilirdi."

Akçura Türk birliğinin oluşturulması sırada İmparatorluğun Türk olmayan ve "Türkleştirilemeyen" Müslüman halklarının kaybedilmesinin söz konusu olabileceğini, ancak Türklerin büyük bir kısmı Müslüman olduğundan bu kaybın da telefi edilebileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla İslam, Türk milletinin kuruluşunda ve Türklüğün birleşmesinde önemli bir rol oynamalıdır. Nitekim Akçura'ya göre dinler siyasi önemlerini ve güçlerini kaybetmekte, vicdan özgürlüğü din birliğinin

[979] **Ibid.**, s. 58
[980] **Ibid.**, s. 59
[981] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935),** s. 44

yerini almaktadır ve bu nedenle "dinler ancak ırklarla birleşerek, ırklara yardımcı ve hatta hizmet edici olarak, siyasi ve içtimai ehemmiyetlerini muhafaza edebil(eceklerdir.)"[982] Bu ifadeler, her ne kadar Akçura makalesinin sonunda İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin Osmanlı için eşit derecede fayda ve sakıncalar içerdiğini ve uygulanmalarındaki zorluk ve kolaylıkların da eşit derecede olduğunu söylese de, tercihinin Türkçülükten yana olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Georgeon'a göre Akçura'nın tezinin dikkat edilmesi gereken bir diğer yönü, Pantürkizmin Osmanlılara yeni bir gelecek perspektifi sunması, "güçsüz Osmanlıcılık" ve hatları belirgin olmayan Panislamizm"in yanında gelişmeye aday bir akım olarak ortaya çıkmasıydı.[983]

Türkçülüğün bir diğer önemli teorisyeni olan Ziya Gökalp ise, Parla'nın da belirttiği gibi, ulusu sosyolojik bakımdan ele almaktadır.[984] Gökalp, ulusu tanımlamadan önce ulusun ne olmadığının altını çizerek farklı Türkçülük anlayışlarını eleştirmektedir. Bu doğrultuda Gökalp ilk olarak ulusla ırk arasında kurulan ilişkiyi reddetmektedir. Ona göre ırkın, sosyal özelliklerle ilişkisi kalmadığından, sosyal karakterlerin toplamı olan milliyetle de bir ilişkisi bulunmamaktadır.[985] Aynı biçimde Gökalp'e göre millete etnik köken açısından yaklaşmak da hatalıdır ve "kavmi Türkçüler" bu hataya düşmüşlerdir. Çünkü bu yaklaşım soyla ilgilidir ve hiçbir topluluk bu açıdan saf olmadığı gibi, insanlar dünyaya gelirken hiçbir sosyal vasıf taşımadıkları gibi dil, din, ahlak, estetik, siyaset, hukuk, iktisat sosyal duygu ve düşünceleri eğitim yoluyla alırlar.[986] Sosyal dayanışma kültür birliğine dayandığı ve kültür de eğitim yoluyla aktarıldığı için, ulusun kan bağıyla bir ilgisi yoktur.[987] Göksu'ya göre, Gökalp'in ulusal dayanışmayı kültür birliğine dayandırması, aslında onun Durkheim'ın dayanışmacı toplum anlayışından etkilendiği ve toplumun yerine ulusu koyduğunu göstermektedir.[988] Parla da, Gökalp için, "toplumsal dayanışmayı ve dolayısıyla bir toplumun yaşama

[982] Akçura, **op. cit.**, s. 60
[983] Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935),** s. 46
[984] Parla, **op. cit.**, s. 75
[985] Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları,** İstanbul, Devlet Kitapları, 1970, s. 17. Eser 1923 yılında yayınlanmış olmakla birlikte, Gökalp'in milliyetçilik konusunda *Türkçülüğün Esasları'*nda dile getirdiği görüşlerin kökenleri 1912 yılında kadar gitmektedir. Parla, **op. cit.**, s. 77
[986] Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları,** , s. 18
[987] **Ibid.**, s. 19
[988] Özdoğan, **op. cit.**, s. 75

gücünü güvenceye alan normların ya da normatif sistemlerin" başında "milliyetçilik ideali"nin geldiğini belirtmektedir.[989]

Ulusun ne olmadığını açıklamaya devam eden Gökalp, "milleti aynı ülkede oturan halklar bütünü" olarak ele alan yaklaşımı ve bu yaklaşımı benimseyen "coğrafi Türkçüleri" eleştirmektedir. Çünkü "bazen bir ülkede birçok sayıda millet olduğu gibi, bazen de bir millet birçok ülkeye dağılmış bulunur" ve "bu toplulukların dilleri ve kültürleri ortak olduğu halde bunları ayrı millet saymak" doğru olmaz.[990] Böylece Gökalp millet tanımının en önemli iki unsuru olan dil ve kültürü de vurgulamış olur. Buradan devam ederek Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan farklı kültürlere sahip milletleri tek bir millet olarak kabul eden Osmanlıcılık politikasını ve Osmanlıcıları da eleştirir. Aynı şekilde milleti bütün Müslümanların Birliği olarak tanımlayan İslam Birliği tarafları da yanılmaktadır, çünkü Gökalp'in ifadeleriyle, "aynı dinde bulunan insanların bütününe ümmet adı" verildiğinden, "Müslümanların bütünü de bir ümmettir" ve "yalnız dilde ve kültürde müşterek olan millet zümresi ise, bundan ayrı bir şeydir."[991] Gökalp son olarak milletin, kişinin kendisini ait hissettiği topluluk olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Gökalp'e göre, duygularla fikirlerden oluşan insanlar, eğitim yoluyla içinde yaşadıkları topluluğun bütün duygularını almışlardır ve "duygu bakımından bağlı olduğu cemiyetten" istediği zaman ayrılarak milletini değiştirmesi kendi elinde değildir; çünkü, "milliyet de dışarıda var olan bir gerçektir."[992]

Bütün bunları dile getirdikten sonra Gökalp'in yaptığı millet tanımı şu şekildedir: "Millet, dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir topluluktur."[993] Böylece Gökalp manevi unsurları öne çıkaran bir tanım yapmaktadır. Zaten bu tanımın ardından "insani şahsiyetimiz"in "bedenimizde değil ruhumuzda" olduğunu ve insan için manevi varlığın maddi varlıktan önce geldiğini dile getirerek bunu açıkça vurgulamaktadır. Bu tanımla Gökalp dil ve kültür birliğini öne çıkarmakta, bu birliği de alınan eğitime dayandırmaktadır. Yani millet aynı topluluk içinde, ortak bir

[989] Parla, **op. cit.**, s. 78
[990] Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları,** s. 19
[991] **Ibid.**, s. 20
[992] **Ibid.**, s. 20-21
[993] **Ibid.**, s. 22

eğitimden geçmiş, aynı dili konuşan, aynı duyguları paylaşan, insanlardan oluşmaktadır. Göksu, Gökalp'in romantik ulusçu harekete ilişkin tutumunun, etnik aidiyete ayrı bir dil ve kültüre sahip olmak anlamını veren ve bir kültür birimi olarak ulusu yaratanın dil olduğu, dilin işlevinin kültür mirasını, eğitim yoluyla gelecek kuşaklara aktarmak olduğunu kabul eden Herder'e yakın olduğunu ifade etmektedir.[994] Parla da, "Göklap'in Türkçülüğünün siyasal açılım taşımayan, kültürel bir proje" olduğunu dile getirmektedir.[995]

Gökalp'in ideolojik formülasyonu İttihat ve Terakki'yi etkilemiş olması açısından önem taşımaktadır. Gökalp'in ortaya koyduğu Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak[996] şeklindeki üç öğe arasından "Türkleşmek", Türk milliyetçiliğinin, İmparatorluk yönetimine taşınması ve devlet ideolojisi haline gelmesiyle gerçekleşmiştir. Gökalp tarafından ortaya konan Türkçülük anlayışı, ırkı dışladığı ve dil ve kültürü merkeze aldığı için esas olarak İttihat ve Terakki'nin İmparatorluğun mevcut nüfus yapısı ve topraklarının korunması doğrultusundaki hedefleriyle örtüşmekteydi. Gökalp'in şu sözleri bu doğrultudadır:

> Memleketimizde, vaktiyle dedeleri Arnavutluk'tan yahut Arabistan'dan gelmiş millettaşlarımız vardır. Bunları Türk terbiyesiyle büyümüş ve Türk mefkuresine çalışmayı itiyat emiş görürsek, diğer millettaşlarımızdan hiç ayırmamalıyız. Yalnız saadet zamanında değil, felaket zamanında da bizden ayrılmayanları nasıl milletimizin dışında sayabiliriz? Hususiyle, bunlar arasında milletimize karşı büyük fedakarlıklar yapmış, Türklüğe büyük hizmetler ifa etmiş olanlar varsa, nasıl olur da, bu fedakar insanlara "siz Türk değilsiniz" diyebiliriz. […] İnsanlarda, ırkın sosyal vasıflara hiçbir tesiri olmadığı için şecere aramak doğru değildir. Bunun aksi bir yok tutacak olursak, memleketimizdeki aydınların ve fikir savaşçılarının birçoğunu feda etmek gerekecektir." Bu hal doğru olmadığından, "Türküm" diyen her ferdi Türk tanımaktan, yalnız Türklüğe hıyaneti görülenler varsa cezalandırmaktan başka çare yoktur. [997]

Tunaya'nın da belirttiği gibi, Gökalp, teorisini "çokuluslu bir devlet içinde" doğal sonuçlarına götürememiştir; bunu yapması imparatorluk formülünü reddetmek

[994] Özdoğan, **op. cit.**, s. 74
[995] Parla, **op. cit.**, s. 77
[996] Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,** Ankara, Devlet Kitapları, 1976
[997] Gökalp, **Türkçülüğün Esasları,** s. 23

anlamına geleceğinden "bu formülü saklı tutmak için imparatorluk lehinde bazı eklemeler yapmış, bazı yerlerde susmuştur."[998]

Parla, milliyetçiliğin Gökalp için kültürel-normatif bir sistem oluşu gibi, İslam'ın da ahlaki-normatif bir sistem olduğunu ve ikisinin bir arada toplumdaki dayanışmanın temellerini oluşturduğunu ifade etmektedir.[999] "İslamlaşmak", her ne kadar Türkleşmeyle çelişkili görünse de, yine İttihat ve Terakki yönetimi tarafından kullanılmıştır. Ancak İttihat ve Terakki'nin bir "İslam siyaseti", izlemesi, Tunçay'ın da belirttiği gibi, büyük ölçüde görüntüden ibaretti ve uyanmaya başlayan Arap ulusçuluğunu frenlemeye yönelikti. İttihatçılar daha sonra da benzer bir biçimde "dış politikada ancak Türklerin yönlendirebilecekleri bir İslam kozundan" yararlanmaya çalışarak işlevsel bir İslam siyaseti izlemeye devam etmiştir.[1000] Tunaya da İttihat ve Terakki'nin Türkçü-milliyetçi yönünün yanı sıra İslamcı bir yönünde olduğunu, ancak İslamcı yönünün sadece bir politika meselesi olduğunu belirtmektedir.[1001] Çünkü 1908 öncesinde ve sonrasında, ihtilalci eylemleri meşrulaştırmak için şeriat prensiplerine başvurulmuş olması ve meşrutiyet rejiminin İslamcı esaslara yabancı olmadığı, aksine dinin meşrutiyeti emrettiğinin vurgulanmasının yanı sıra İttihat ve Terakki'nin, "bir kabuk olarak muhafaza etmek istediği, teokratik bir saltanatın ideolojik tabanı olan İslamcılıktan vazgeçemeyeceği için" de söylem ve politikalara İslamcı bir boyut katılmak zorundaydı.

Gökalp'in sunduğu üçüncü öğe olan "çağdaşlaşmak" ise, İttihat ve Terakki tarafından değil, daha Tanzimat döneminde başlatılmış olan modernleşmenin o dönemde taşıdığı anlam olan Batılılaşma-Avrupalılaşma sürecinin devam ettirilmesi olarak kendini göstermişti. Bununla birlikte burada söz konusu olan daha çok "Batının tekniğiyle yetinip kendi değerlerini saklı tutmak"tı. Mardin, daha II. Meşrutiyet dönemi açılmadan, 1905 yılında, Japonların Rusları yenilgiye uğratmalarının, geleneksel değerlerin modern bir medeniyette saklanabilirliği

[998] Tunaya, **op. cit.**, s. 388
[999] Parla, **op. cit.**, s. 79
[1000] Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", s. 38
[1001] Tunaya, **op. cit.**, s. 377

konusunu ön plana çıkardığını ve böylece 1908-1918 yılları arasında Batı'yı "taklit" etmeye kaşı koyan İslamcı bir akımın da ortaya çıktığını göstermektedir.[1002]

Dünya Savaşı, Osmanlı'nın Türkçülük politikasının farklı bir boyuta taşınmasını da beraberinde getirdi. İttihat ve Terakki'nin bir ideologu olan Tekinalp tarafından, Balkan Savaşları sırasında şekillendiren pan-Türkizm, Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından, Alman Genelkurmayı'nın da teşvikiyle, savaş sırasında ve özellikle çeşitli Türk halklarına, merkezi Rus iktidarına karşı meydan okuma olanağını sağlayan 1917 Devrimi'nden sonra uygulamaya konuldu.[1003] Nitekim Tekinalp de Büyük Türkçülük görüşlerinin gerçekleşmesine karşı tek düşmanın Ruslar olduğuna işaret ederek aslında Almanya ve Osmanlı politikalarına ideolojik zemin hazırlamış oluyordu. Almanya bu süreçte yalnızca bir müttefik değil, aynı zamanda bir modeldi de. Tekinalp, İtalya ve Almanya'nın yaptığı gibi, Türklerin de Osmanlılar önderliğinde bir araya gelerek Turanı kurmaları gerektiği görüşündeydi.[1004] Ona göre bu, Osmanlı'nın kurtuluşunun da anahtarıydı.

Türk milliyetçiliğinin öne çıkarılması, merkezileşme politikaları nedeniyle İmparatorluktan uzaklaşmaya başlayan Arap eyaletlerinin İmparatorlukla olan bağlarının kopuşunu da beraberinde getirmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi merkezileşme politikaları, bu döneme kadar geniş bir özerklikten faydalanan Araplar tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştı. Bu tepkinin siyasallaşarak, İmparatorluktan kopuşu ideolojik bir düzleme oturtması, İttihat ve Terakki'nin Türklük vurgusunun karşıtı olarak Arap milliyetçiliğinin öne çıkarılmasıyla oldu. Bu tarihe kadar esas olarak kültürel düzeyde kendini hissettirmeye başlayan Arap milliyetçi hareketi, böylece Hroch tarafından ortaya konan dönemlendirmede B Aşamasına ulaşmış oldu. Arapların Osmanlı yönetimine karşı çeşitli düzeylerdeki memnuniyetsizliği, özellikle Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte Arap topraklarında önemli stratejik çıkarlara

[1002] Mardin, **Türk Modernleşmesi,** s. 16
[1003] Özdoğan, **op. cit.**, s. 79
[1004] Jacob M. Landau, **Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961),** İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 51. Landau'nun belirttiğine göre Tekinalp, pan-Türkizmin İmparatorluğun acil sorunlarını çözebilecek ve onu giderek artan tehlikelerden koruyabilecek, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel eksiksiz bir sitem olduğunu söyleyen ilk Osmanlı yurtseveridir." Landau, onun bu görüşünü hiç terk etmediği kanaatindedir. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu yıkılıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Tekinalp, Cumhuriyet yönetimi tarafından dışlanan pan-Türkizm üzerine yazmayı bırakarak, Türk milliyetçiliğine yönelmiştir.

sahip olan İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na Arap tebaası üzerinden saldırma yoluna gitmesinde de önemli bir etkendi.[1005] Böylece uzun zamandan beri bu topraklarla yakından ilgilenen hatta buraya yerleşmiş bulunan İngiltere'nin çıkarları, İmparatorluktan ayrılma yolunu seçen Arap milliyetçiliğinin talepleriyle kesişti. Bu kesişmenin sonucu Dünya Savaşıyla birlikte bu toprakların da İmparatorluktan kopması oldu.

3.2.4 Siyasi Dönüşüm

19. yüzyılda imparatorluklar açısından hızla artan uluslararası rekabetle birlikte, içeride karşılaştıkları meydan okumalar en önemli tehditti. Bu nedenle bir yandan bu rekabete kendilerini öne geçirecek olan askeri ve ekonomik reformlar yapılırken imparatorluğun içeriden de tehdit ediyor olduğu gerçeği imparatorluğun iç siyasal yapısının da dönüştürülmesi gerektiği düşüncesine varılmasını sağlamıştı. Ancak bu dönemde imparatorlukların varlıklarını korumak için kendilerini dönüştürmeleri tek başına yeterli değildi. Çünkü karşı karşıya oldukları tehdit yalnızca imparatorluk topraklarında ortaya çıkan meydan okumlar değil, aynı zamanda devletlerarası rekabetin artışıyla birlikte karşılaştıkları dış tehditti. Bu nedenle imparatorlukların uluslararası siyasette sahip oldukları güç, varlığını koruyabilmesinin en önemli unsurlarından biriydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıldaki dönüşümü, Fransız Devrimi'nin olduğu yıl tahta gelmiş olan III. Selimle başlamıştır. 1807 yılına kadar iktidarda kalan Selim'in, reform girişimleri hayatına mal olmuştu. Ama kendisinden sonra tahta çıkan II. Mahmut döneminde bu reformların pek çoğu uygulanma şansı bulacaktı. Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın yardımıyla iktidara gelen II. Mahmut'un tahta çıkışı, bir eyalet ordusunun başkenti işgal ederek şeyhülislamı görevden alması ve şeyhülislam hükmü ve İstanbul'daki yeniçerilerin işbirliği olmadan padişahı değiştirmesiydi ve Osmanlı tarihinde daha önce eşi görülmemiş bir olaydı.[1006] Bu olayın bir diğer ilginç yanı, İmparatorlukta merkezi denetimi yeniden kurmaya çalışacak olan ilk padişahın saltanatının ayanın başkente ve iktidara

[1005] Zeine, **op. cit.**, s. 104
[1006] Aksan, **op. cit.**, s. 171

gelişiyle gerçekleşmiş olmasıdır.[1007] Bunun anlamı II. Mahmut'un saltanatını Alemdar Mustafa Paşa'ya borçlu olmasıydı ve bu borcun ilk karşılığı 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak oldu.[1008] Tanör'e göre merkezin çevre güçleriyle "anlaşma" ve "uzlaşmasını" simgeleyen Sened-i İttifak, "egemen ve yönetici güçlerin, merkez ve taşra kanatları arasındaki çelişkileri karşılıklı ödün ve güvencelerle gidermek, siyasal bunalımı atlatmak amacıyla merkez güçleri tarafından ya da bunlar adına sahneye konan bir 'geçici mutabakat' olarak görünmektedir."[1009] Buna karşılık Parla'nın da belirttiği gibi İstanbul, Sultan'ın, dolayısıyla merkezi otoritenin rakipleri olarak görülen yerel önderlerle işbirliği yapmaya istekli değildi ve bu nedenle Sened-i İttifak, ölü doğmuş bir girişimdi.[1010] Bu nedenle kısa ömürlü olmaya mahkum olan girişim İstanbul'da çıkan yeniçeri isyanıyla son buldu. Ancak Aksan'ın da belirttiği gibi bu isyanla yeni düzen geçici olarak ertelenmiş olsa da eski düzenin artık daimi olarak bozulduğu da ortaya çıkmıştır.[1011]

İmparatorluğun çevre bölgelerinde ortaya çıkan ayrılıkçı ve adem-i merkeziyetçi talepler Osmanlı'yı merkezi devleti güçlendirici önemleler almaya yöneltmişti. Bunun için etkin bir bürokrasi örgütüne ihtiyaç olduğuna inanan II. Mahmut'un İmparatorluk merkezindeki girişimlerini Zürcher üç başlıkta toplamaktadır:

> Önce kalemlerde çalışanlara şahsen ve topluca daha güvenli bir statü sağlamak için bir takım önlemler aldı. 1826'da, eskiden beri sürmekte olan, gözden düşmüş yüksek mevki sahibi devlet adamlarının servetini müsadere etmek âdetini kaldırdı. 1834'te, bütün yüksek devlet memurları için adet hükmünde ola her yıl yeniden tayin usulünü kaldırdı ve kalemlerde alışanların gelirini oluşturmakta olan ve gördükleri işlerin karşılığı olarak almakta oldukları ücretin yerine düzenli aylık uygulamasını getirdi. Ertesi yıl, modern bir hiyerarşik rütbe sistemini uygulamaya koydu ve aynı zamanda kalemlerdeki loncavari eski meslek eğitimi sistemi yerine, resmi bir eğitim sistemi getirmeye çalıştı. İkinci olarak, Babıali'nin geleneksel, oldukça az farklılaşmış yönetim sisteminin yerine, merkezi devletin yeni amaçlarıyla

[1007] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 49
[1008] Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011
[1009] Tanör, **op. cit.,** s. 51-54
[1010] Parla, **op. cit.**, s. 20
[1011] Aksan, **op. cit.**, s. 173

> bağdaşır bir işbölümü getirdi. Bu süreç içinde padişahın bütün yetkilerinin vekili addedilegelmiş olan sadrazamın çeşitli görevleri astları arasında paylaştırılmıştı. […]Üçüncü olarak, padişah, reformlar nedeniyle artan yasama yüküyle uğraşmaları için hem sarayda hem de Babıali'de danışma meclisleri oluşturmaya girişti.[1012]

Bu önlemlerin tek başına yeterli olması mümkün değildi. Çünkü askeri alanda olduğu gibi, İmparatorluk reformların uygulamaya konması için ihtiyaç duyulan bürokrasisi kadrosuna da sahip değildi ve bu kadroların yetiştirilmesi gerekiyordu. Model orduda olduğu gibi Avrupa'ydı. Nitekim "II. Mahmut'un Osmanlı hükümetinin kapsamını geleneksel sınırlarının dışına taşırıp, tüm yaşam biçimlerini düzenleme görev ve hakkını da kapsayacak şekilde genişletmesi; Osmanlı reform kavramını eski kurumları koruma ve yeniden canlandırma geleneğinden ayrılıp, bunların yerine bir bölümü Batıdan ithal edilen yenilerini getirmesi", II. Mahmut dönemi reformlarının başarısını olduğu kadar kendisinden sonraki dönem, yani Tanzimat hareketini de mümkün kılmıştır.[1013] Bunun için Avrupa'yı, Avrupa dillerini, Avrupa devletlerinin işleyişini bilen elemanlara ihtiyaç vardı. Bu nedenle atılan ilk adım başkentte Batı tipi okulların kurulması oldu. Bunun yanı sıra Petro Rusya'sında yapıldığı gibi, yurtdışına öğrenciler gönderildi. Etkileri açısından Osmanlı tarihi için bunlardan daha önemli olan adım ise, Yunan isyanı sonrasında Rumlara yönelik güvenin azalması nedeniyle, yabancı elçilerle yürütülen diplomatik ilişkilerde önemli rol oynayan Rum tercümanların görevlerine son verilmesi nedeniyle 1833 yılında kurulan Tercüme Odasıydı. Odanın önemi sonraki yıllarda Osmanlı tarihinde rol oynayacak pek çok devlet adamının burada yetişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim burada yetişen devlet adamları II. Mahmut'tan sonra başlayan Tanzimat döneminin yürütücüleri oldular. İktidarın merkezinin saraydan Babıali'ye geçtiği bu dönemde bu devlet adamları, İmparatorluğun yönetiminde padişahtan daha fazla söz sahibiydiler.

Rus İmparatorluğu'nda I. Alexander'la başlayan 19. yüzyıl liberal reformlarla otokrasi arasındaki gelgitler etrafında şekilleniyordu. I. Alexander döneminde oluşturulan Devlet Konseyi bu durumun tipik bir örneğiydi. Yasama işlerinde

[1012] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 67
[1013] Shaw, Shaw, **op. cit.**, s. 86.

hükümdara yardım edecek bir grup uzmandan oluşan Konsey, her ne kadar yasama sürecine ortak olmuş gibi görünse de bunu yaparken otokrasi prensibini engellememekle yükümlüydü.[1014] Bezer bir biçimde yine bu dönemde hazırlanan Rus İmparatorluğu'nun Anayasal Beratı da düşünce ve ifade özgürlüğü, mülkiyet hakkı, kişisel güvenlik, vicdan hürriyeti gibi haklara yer verirken aynı zamanda hükümdarın pozisyonu ve otoritesine vurgu yapmaktaydı. Nitekim liberal eğilimlerle başlayan I. Alexander devri giderek artan bir biçimde otokratik eğilimler sergilemeye ve muhafazakârlaşmaya başlayacaktı. Alexander'ın kendini Napolyon Savaşları sonrası Viyana Kongre sistemi içinde monarşilerin korunmasına adaması bu eğilimin ortaya çıkmasının en önemli nedeniydi. Bu eğilim kendisinden sonra tahta çıkan ve iktidarı Dekabristler isyanıyla başlayan I. Nikola döneminde daha da arttı.

Nikola döneminde bakanlar komitesi, devlet şurası ve senato gibi devlet kurumlarının etkinliği giderek azalırken, Çar devleti, devlet mekanizması dışında kalan özel amaçlı komiteler ve esasen hükümdarın şahsi katılımını gerektiren konularla ilgilenmek ve emirlerinin yerine getirilmesini denetlemek üzere bir büro olarak kurulan Majestelerinin Mahkemesi, özellikle de bu Mahkemenin dairelerinden biri olan ve Çar'ın devrime karşı birincil silahı ve tebaasının davranışlarını kontrol eden ve cezalandırıp ödüllendiren bir mekanizma olarak Nikola devrinin simgesi haline gelen siyasi polis aracılığıyla yönetiyordu.[1015] Devrimci hareketin kendini göstermesi Nikola'yı her şeyden ve herkesten şüphe eder hale getirmiş, bu hareketin gelişmesini önlemek için pek çok kişi ve konu hakkında Çar için yazılan raporlar ve sansür, döneme damgasını vurmuştu.

1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu Osmanlı'nın siyasi dönüşümünde önemli bir rol oynayan Tanzimat dönemini başlatırken, Osmanlıcılık politikasının da temel metinlerinden birini oluşturmaktadır.[1016] Fermanın mimarı Reşit Paşa için gayrimüslim Osmanlı tebaasına eşit haklar vaadi, bunun cemaatler arasında ortaya çıkan milliyetçilik ve ayrılıkçılığın büyümesini durduracağına ve yabancı devletlerin, özellikle de Rusların, müdahale bahanelerini bertaraf edeceği inancı, en azından

[1014] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s 319
[1015] **Ibid**, s. 338-339
[1016] Bknz. Tanör, **op. cit.**

beklentisiyle yakından ilgiliydi.[1017] Bu açıdan Tanzimat Fermanı 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'yla bir arada düşünülmelidir. Karpat'ın da belirttiği gibi bu iki fermanla, Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıkları imparatorluğa bağlama ve "bağımsızlık emellerini yatıştırma" amacı çerçevesinde yeni bir siyasal görüş şekillenmeye başladı: İmparatorluk toprakları üzerinde yaşayan herkese tek yurttaşlık sıfatı altında, eşit hak ve vazifeler tanımak olarak ortaya çıkan bu görüş millet sisteminin sona ermesi anlamına gelmekteydi.[1018]

Islahat Fermanı'nın ilan edildiği 1856 yılında Rus tahtında da reformcu bir Çar olan II. Alexander bulunmaktaydı. Serfliğin kaldırılması, yerel yönetimler konusunda ve askeri alanda da yeni düzenlemeler getirilmesi gibi reformların yanı Riasanovsky ve Steinberg, "eski, bürokratik, hantal, yozlaşmış, kanun önünde eşitlikten ziyade sınıfa dayalı, gizli prosedürler üzerine kurulu eski sistem" yerine, yargının hükümetin bağımsız bir organı haline getirildiği, yargıçların işten çıkarılması ya da tayin olmalarının sadece yargı kararıyla olabileceği, yargı prosedürlerinin kamuya açık hale getirildiği, tarafların mahkemede kendilerini ifade etmeleri ve yasal destek almalarının yolunun açıldığı, tüm Rusların kanun önünde eşit olmaları ve aynı muameleyi görmelerinin sağlandığı bir yargı sisteminin kurulmasını Alexander reformlarının en başarılısı olarak nitelendirmektedir.[1019] Bütün bu reformlar bir arada, İmparatorluğu daha özgürlükçü bir yapıya kavuştururken, ifade özgürlüğü gibi sivil haklarının uygulanması için de uygun siyasi ortam sağlamıştı. Ancak bu gelişmeler aynı zamanda İmparatorluğun karşı karşıya bulunduğu meydan okumaların da güç ve etkinlik kazanması, kendilerini daha rahat ifade edebilmeleri, daha geniş kitlelere ulaşabilmelerini sağlıyordu. Bu durum İmparatorluk yönetiminin, bu meydan okumaları ortadan kaldırmak için zaman içinde muhafazakarlaşmasını da beraberinde getirdi. Ancak Acar'ın da belirttiği gibi, Alexander'ın yaptığı reformlar sorunlu bir sistemin sıkıntılarının dile getirilmesi için uygun bir ortan hazırlarken bu ortam içerisinde giderek artan ve güçlenen muhalefetin ilk kurbanı, birkaç girişimin ardından 1881 yılında amacına ulaşan bir

[1017] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 80
[1018] Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller,** s. 106
[1019] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 390

suikastla hayatını kaybeden Alexander'ın kendisi oldu.[1020] Alexander'ın sonu kendisinden sonra gelen ve Rus İmparatorluğu'nun son iki çarı olan III. Alexander ve II. Nikola'nın, iktidarları döneminde daha da artan toplumsal huzursuzluk ve tepkiye rağmen, reformu reddetmelerine, daha önce yapılan reformların etkisini azaltmalarına ve çarın mutlak gücü elinde bulundurmasının gerekli ve kutsal olduğuna inanmalarına yol açtı, bu ise Rus Çarlığnı, V. Riasanovsky ve Steinberg'in ifadesiyle varlığının sonuna kadar sürecek olan kısmi bir olağanüstü hal yönetimi altına soktu.[1021]

1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu, siyasi dönüşümün en önemli adımlarından birini atarak meşrutiyet yönetimine geçti. Meşrutiyetin ilanı, özellikle İmparatorluğun gayrimüslim tebaasına yönelik reformlar konusunda baskı yapan, hatta müdahaleye hazır olan devletlerin bu girişimlerini önlemeye yönelik bir siyasi manevraydı. Kanun-i Esasi, hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar Osmanlı uyruğunda bulunan herkesin Osmanlı yurttaşı olacağı ve yasa önünde eşitliği ilkesiyle Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla getirilen hakları anayasal koruma altına aldı. Böylece İmparatorluk tebaasının bağlılığının sağlanması ve ayrılıkçı hareketlerin önüne geçilmesi planlanırken, aynı zamanda yabancı devletlerin talep ve müdahalelerinin de sona ereceği düşünülüyordu. Oktay'ın ifadesiyle, "Balkanlara ilişkin uluslararası ıslahat ve özerklik isteklerini etkisiz kılmanın, Osmanlı siyasal sistemi açısından biricik yolu, bütün bir imparatorluğu içine alan bir yenileşme atılımı" olmuştu ve Kanun-u Esasi, ilan tarihi itibariyle, özünde dış siyasetin, dış baskılardan korunma amacının bir vasıtasıydı.[1022]

Zürcher'in de belirttiği gibi sürece halkın ilgisi hemen hiç yoktu.[1023] Halkın ilgisinin olmamasının ötesinde sürece tepkisi söz konusuydu. Başkentte ulema çalkantı içindeydi; bir yandan yabancı güçlerin müdahalelerini protesto ederken bir yandan da gayrimüslimlere şeraite aykırı biçimde Müslümanlarla eşitlik tanıyacak bir tasarıdan rahatsızlıklarını dile getiriyorlardı.[1024] Ancak dış bunalımın olanca

[1020] Acar, **op. cit.**, s. 218
[1021] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, 2011, s. 404-405
[1022] Oktay, " 'Hum' Zamiri'nin Serencamı: Kanun-u Esasi İlanına Muhalefet Üzerine Bir Deneme", s. 45
[1023] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** 2003, s. 116
[1024] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 71

ağırlığını hissettirmesi meşrutiyetin varlığını ve devamlılığını gerekli kılıyordu.[1025] Nitekim Kanuni Esasi'nin daha çok dış politikaya yönelik bir araç olduğunun en önemli göstergesi, anayasanın ilanının, İmparatorluğun Balkanlardaki yönetim koşullarını tartışmak üzere İngiltere'nin öncülüğünde toplanan, ve İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu dışında Rusya, Prusya ve Fransa'nın katıldığı Tersane Konferansı'na denk getirilmiş olmasıdır. Bu durum Avrupalıların Osmanlı reform çabaları hakkında her zaman yaptıkları yorumu desteklemiş, ve bunları, "Avrupa'yı aldatmaya ve harekete geçmesini engellemeye yönelik göz boyama çabaları" olarak gören devletler Kanuni Esasi'yi ciddiye almamıştır.[1026] Üstelik Padişah'ın da sürece yaklaşımı çok farklı değildi. Abdülhamit, Georgeon'un belirttiği gibi meşruti monarşi sistemi fikrine sıcak bakmıyor ve muhaliflere yönelik sert tepki gösterilmesine karşı çıkıyordu, ancak Kanun-i Esasi'nin kendisine üç avantaj sağlayabileceği kanısındaydı ve bu nedenle bu aşamada süreci destekliyordu: Avrupalıların "reform" bahanesiyle İmparatorluğun içişlerine müdahalesini engellemek; "mutlakıyetçi bir çar tarafından tehdit edilen meşruti bir monark" olarak krizde Büyük Britanya'nın desteğini sağlamak ve V. Murat'ı destekleyen liberallerin düşmanlığını yumuşatmak.[1027] Böyle bir bağlamda ortaya çıkan anayasal hareket ise Kansu'ya göre, amaçları ve yapısı itibariyle liberal olmaktan çok uzaktı; anayasa, siyasal gücü monarşi ile bürokrasi arasında paylaştırmaktan ibaretken, meclisin anayasadaki yeri monarşi ve bürokrasiden de sonra gelmekteydi.[1028]

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı, Rusya'nın 1876 yılında Balkanlarda reform yapılması doğrultusundaki uyarısını, artık Balkanlara özel bir reform yapılmasına gerek kalmadığı gerekçesiyle reddetti. Bu durum, Abdülhamit'in Mithat Paşa'yı Balkanlardaki reform önerilerinin önündeki engel olarak sunarak, kendisini görevden alması ve Avrupalı devletler gözünde bu azli haklı göstermek için bir gerekçe olarak kullanmasına yol açtı. Gerçekte ise Georgeon'un belirttiği gibi, "iki adam karşılıklı yetkileri konusunda farklı anlayışlara sahiptiler"; "Mithat Paşa Avrupalı bir başvekil gibi davranmakta", Abdülhamit ise kendisinden büyük,

[1025] Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", s. 155
[1026] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 74
[1027] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 70
[1028] Kansu, **op. cit.,** s. 1-2

otoriter, üstelik kamuoyunda büyük bir popülaritesi olan bir vekilin tecrübesine ve üzerinde kurmaya çalıştığı vesayete katlanamamakta ve otoritesinin üstünlüğünü korumak ve özellikle atamalar konusundaki ayrıcalıklarını kullanmak istemekteydi.[1029] Mithat Paşa'yı görevinden alıp sürgüne gönderen Abdülhamit, buna rağmen Meclis'in toplanması konusunda kararlıydı. Ancak bu kararlığı meclise ve anayasaya olan inancından değil İngiltere'nin desteğine duyduğu ihtiyaçtandı. Bu nedenle Mithat Paşa'nın görevden alınmasından bir ay sonra ilk Osmanlı Meclisi açıldı. Mecliste Müslümanlar yetmiş bir milletvekiliyle çoğunluğu oluştururken, Hıristiyanlar kırk dört, Yahudilerse dört milletvekiliyle temsil edilmiştir. Her dini grup içinde farklı etnik gruplar da temsil şansı bulmuştur. Bu anlamda Meclis-i Mebusan Osmanlıcılık politikasının somut bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu çok kısa süreli bir deneyim olmuştu.

Tersane Konferansına katılan devletler 1877 yılında bu sefer Londra Konferansı'nda bir araya gelmişler ve Balkanlarda reform yapılması yönündeki taleplerini, azaltarak yinelemişlerdir. Ancak bu istekler Osmanlı İmparatorluğu tarafından bir kez daha reddedilmiş, bunun üzerine Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmesi, meşrutiyet yönetiminin de sonunu getirmişti. Meclisin Osmanlı'nın 1877-1878 Savaşında Rusya karşısında aldığı ağır yenilginin ve Padişah'ın eleştirildiği bir platform haline gelmesi Abdülhamit'in meclisi kapatmasına yol açtı.

Kısa süreli olmasına rağmen Meşrutiyet döneminde Osmanlıcılık politikasının uygulamalarına rastlanmaktadır. Kanuni Esasi'nin mimarı ve Meşrutiyet'in sadrazamı Mithat Paşa, Osmanlı tarihinde ilk defa Rum Ortodoks Patriği'ne ve Ermeni Patriği'ne ziyaretler gerçekleştirerek, sadece Balkanlar'daki Slavların kaderini ele alan konferanstan hayal kırıklığına uğramış olan Rumları ve Ermenileri, panslavizmin Osmanlı İmparatorluğu için olduğu kadar kendileri için de tehdit oluşturduğu ve bu nedenle kendileriyle birlikte hareket etmeleri konusunda ikna etmeye çalışmış, Hıristiyanları devlet yapısına daha çok katmaya uğraşmış, böylece bir yandan Rus tehdidi karşısında İmparatorluğun, Rumlar ve Ermeniler de dahil olmak üzere, tüm "milletlerinden" oluşan ortak bir cephe kurarken bir yandan

[1029] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 79

da Avrupa devletlerinin eleştirilerini ve müdahale zeminlerini ortadan kaldırmak amacıyla, İmparatorluğun Hıristiyan nüfusuna daha çok dayanmak, onları devletle daha çok bütünleştirmek ve onlara Müslümanlarla gerçek bir eşitlik tanıyarak "Osmanlıcı" bir politikayı hayata geçirmeye gayret göstermiştir.[1030] Mithat Paşa'nın azliyle birlikte Babıali'nin devlet yönetimindeki etkisinin arttığı Tanzimat dönemi kapanırken, Osmanlıcılık politikasının da sonuna gelindi.

Bununla birlikte Abdülhamit döneminin Tanzimat'tan bir kopuş olduğu söylenemez. Abdülhamit reform hareketini sürdürerek İmparatorluğun modernizasyonu konusunda önemli rol oynamıştır. Üstelik Padişahın hedefi de kendinden öncekilerden farklı değildi; o da merkezi devleti güçlendirmenin peşindeydi. Zürcher'in de belirttiği gibi "Tanzimat ıslahatlarının ana teması olan idari merkezileşme, ancak Abdülhamit döneminde İmparatorluktaki haberleşme araçlarındaki çarpıcı gelişme sayesinde gerçekleştirilebilmişti."[1031] Zürcher bu anlamda telgraf ve demiryollarıyla birlikte çevre bölgelerden haber alınması, buralara çeşitli emirler gönderilmesi ve kolayca ulaşılmasıyla bu bölgelerin ilk defa gerçek anlamda ve etkin bir şekilde denetlenebilmesini örnek göstermektedir. Böylece vergilerin toplanması, orduya asker alınması, kamu düzenin sağlanması gibi konularda önemli aşama alınmıştı. Merkezileşmenin yanı sıra Abdülhamit dönemi modernleşmenin de devam ettiği bir dönemdi. Bu anlamda özellikle yönetimin çeşitli kademelerinde görev alacak eleman ihtiyacını karşılamak üzere açılan modern okullar önemli rol oynamaktaydı.

Çeşitli süreklilik öğelerinin varlığına rağmen, Abdülhamit dönemi, önemli kopuşları da barındırmaktadır. Dönem bir istibdat olarak nitelendirilmesini haklı çıkaracak biçimde özgürlüklerin kısıtlanmasına tanıklık ediyordu. Her ne kadar basının gelişiminde önemli adımlar atılmış olsa da, gazetelerde yer alabilecek konular oldukça sınırlanmış, buna rağmen sansüre de oldukça yoğun biçimde başvurulmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet sona erip İmparatorluk II. Abdülhamit liderliğinde daha merkeziyetçi ve otokratik bir kimlik kazanırken Rus

[1030] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 77-78
[1031] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 117

İmparatorluğunda süreç tersine işliyordu. 1905 yılındaki devrimle birlikle, aslında otokrasiden yana olan ve bunu 1895 yılında "herkes bilsin ki tüm gücümü halkın iyiliğine adarken, otokrasinin ilkelerini, unutulmaz babam gibi, kesin ve kararlı bir şekilde koruyacağım"[1032] sözleriyle dile getiren II. Nikola, İmparatorluğu bir meşrutiyete dönüştürmek zorunda kalmıştı. Bu açıdan iki imparatorluğun meşrutiyete geçişleri birbirinden oldukça farklı süreçlerdi. Osmanlı İmparatorluğunda meşruti yönetime geçiş, halktan gelen talepler sonucu değil, İmparatorluğu bir arada tutmanın ve dış müdahaleyi önlemenin bir aracı olarak görüldüğü için yönetici elitler ve kendileri de bu elitlerin bir paçası olacak olan aydınlar tarafından gerçekleştirilmişti. Bu süreçte halkın kendiliğinden harekete geçmesi ya da mobilize edilerek harekete geçirilmesi söz konusu değildi. Oysa Rusya'da, daha önce de belirtildiği gibi, halkın toplumsal tepki ve talepleri grevler, gösteriler, ayaklanmalarla kendini açıkça göstermeye başlamıştı. Nikola'nın bunun karşısında yapabileceği tek şey bu talepleri, kısmen de olsa, karşılamaktı ve nitekim o da bunu yaptı.

1905 yılının Ekim ayında ilan edildiği için Ekim Manifestosu olarak adlandırılan belge ile Çar, kişi dokunulmazlığı, vicdan, konuşma, örgütlenme ve toplantı özgürlüğü gibi sivil özgürlükleri garanti etmiş, Duma seçimlerinin yapılacağını ancak oy kullanma hakkı olmayan tüm sınıfların seçimlere katılması ve genel bir seçim kanunu oluşturulmasının daha sonraki yasal düzenlemelere bırakılacağını açıklamış ve Duma tarafından onaylanmadıkça hiçbir kanunun uygulamaya konmayacağını ve seçilmiş temsilcilerin, Çar tarafından atanan görevlilerin eylemlerinin yasallığının denetiminde yer alacağını bildirmiştir.[1033] Manifesto'nun ilanının ardından Manifesto'yu destekleyen siyasi partiler kuruldu. Bu partilerden biri olan, hatta adını Ekim Manifestosu'nun isminden alan *Oktobristler* (Ekimciler), anayasal monarşiyi destekliyor ve genel oy hakkı, sivil özgürlüklerin desteklenmesi, köylülere toplumun diğer üyeleriyle eşit haklar verilmesi, toprağın yeniden dağıtılması, içicilere sosyal haklar sağlanması gibi düzenlemelerle, devrimci

[1032] S.S. Ol'denburg, **Tsarstvovanie imperatora Nikolaia II,** Moskova:1992, s. 45'ten aktaran Alexander Polunov, **Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform and Social Change, 1814-1914,** New York: M. E. Sharpe, 2005, s. 190

[1033] Ekim Manifestosu için bknz. **Manifesto of October 17th, 1905,** Documents in Russian History, http://academic.shu.edu/russianhistory/index.php/Manifesto_of_October_17th,_1905, Erişim tarihi 20.11.2011

akım hareketlerin sona ereceğini savunuyor ve daha çok toprak sahipleri, tüccarlar ve sanayiciler tarafından destekleniyordu.[1034] İlk Duma'da çoğunluğu ele geçirecek olan Kadetler de bu dönemde kurulmuştu ve demokratik bir cumhuriyet ve üretim araçlarının devletleştirilmesini değil, Rusya'nın birliği ve özel mülkiyetin dokunulmazlığını savunuyordu. Nikola ise, söz konusu liberal partiler tarafından desteklenen, ancak kendisinin koşulların zorlamasıyla ilan ettiği Ekim Manifestosundan rahatsızdı ve bu nedenle 1906 Mayıs'ında Duma'nın toplanmasından önce Temel Kanunlar olarak adlandırılan bir dizi yasanın çıkarılmasını sağladı.[1035]

Temel Kanunların daha ilk maddelerinde Rus İmparatorunun yüksek otokratik güce sahip olduğu ve sadece korku ve vicdanın değil Tanrı'nın da onun otoritesine itaat edilmesini emrettiği belirtiliyordu. Böylece Nikola kendisini otokrat olarak tanımlamaya devam ediyor ve 1895 yılında dile getirdiği otokrasinin ilkelerini korumaya devam ediyordu. Nitekim Kanunlar da bu doğrultuda pek çok maddeden oluşuyordu. Yasama faaliyetiyle ilgili tüm inisiyatif Çar'a aitti; Çar tarafından onaylanmayan hiçbir hukuki düzenlemenin yasalaşması mümkün değildi. Üstelik koşulların gerektirdiği durumlarda Duma toplantı halinde değilse ve toplanamıyorsa Çar'ın, daha sonra Duma oturumlarında görüşülecek yasal düzenlemeler yapması da mümkündü. Çar Bakanlar Konseyi Başkanını, bakanları, çeşitli idari bölümlerin başkanlarını atayıp, görevden alabileceği gibi, Duma Devlet Konseyi'ni toplantıya çağırma, senelik oturumların süresini, hatta oturumlar arasındaki süreyi belirleme yetkisine sahipti. I. Alexander döneminde kurulan Devlet Konseyi de Duma'yla eşit yasama yetkisine kavuşturulmuş, böylece Duma'ya karşı otokrasiyi koruyan bir denge unsuru olması planlanmıştı. Bir düzenlemenin Duma ya da Devlet Konseyi tarafından reddedilmesi yasalaşmasını engellemek için yeterliydi. Ülke içindeki düzenlemelere ek olarak Çar dış politika konusunda da tek yetkiliydi ve savaş ve barış kararı almak ve yabancı devletlerle yapılacak anlaşmalar gibi, Rus dış politikasının yönünü belirleyecek bütün kararlar onun yetkisindeydi. Acar'ın da

[1034] Acar, **op. cit.** s. 270-271

[1035] Temel Kanunlar için bknz., **The Russian Fundamental Law of 23 April 1906**, **Svod Zakonov Rossiiskoi Imperii, 3. Seri, Cilt. 1, pt. 1.** St Petersburg, 1912, s. 5-26'den çeviren Alexandra Harrington, http://www.dur.ac.uk/a.k.harrington/fundlaws.html, Erişim Tarihi 09.07.2012

belirttiği gibi, ilk başta yasama yetkisini Duma'ya ve Konsey'e verdiğinden anayasal bir rejimin ortaya çıktığı izlemini veren Temel Kanunlar, aslında önemli kararlarda Çar'ı yetkili kılarak otokrasinin bir şekilde devamını sağlamış ve Çar'a, Duma'ya ve Konsey'e verilen ortak yetkiler dolayısıyla, ilk Duma'dan başlayarak yasama sürecinde bazı sorunların çıkmasına zemin hazırlamış,[1036] bu da istikrarsızlığın en önemli nedenini oluşturmuştur.

Bu koşullar altında açılan ilk Duma'nın kısa ömürlü olması şaşırtıcı değildi. Her ne kadar seçim kanunuyla bütün erkek nüfusa seçimlere katılma hakkı tanınmış olsa da, seçimlerin dolaylı olması ve seçmenlerin sosyal temelde ayrılmasının yanı sıra Temel Kanunlarla birlikte Duma'nın yetkilerinin oldukça kısıtlanmış olması bunun en önemli nedeniydi. Polunov, Duma'nın bu kadar kısıtlı yetkilere sahip olmasının, bu meclisin gerçek bir meclis olmadığı yönündeki eleştirilere ve Rusya'nın "anayasal otokrasi" olarak nitelendirildiği şakalara yol açtığını belirtmektedir.[1037] Çar'ın parlamento konusundaki isteksizliği nedeniyle hükümet ile Duma arasında bir işbirliği olmadığı gibi Duma içindeki partiler arasında da bir uyum ve işbirliği söz konusu değildi ve bu durum hükümet karşısında ortak hareket etmelerini ve etkili olmalarını engelliyordu. Mayıs ayında Duma'nın köylülerin keyfi yönetim ve vasilikten kurtarılması, yaygın eğitimin geliştirilmesi, vergilerin eşit dağıtılması ve Rusya'nın birliği için, Rus olmayan ulusların ihtiyaçlarının ve taleplerinin karşılanması, onlara kendi gelenekleri çerçevesinde yaşama hakkının verilmesi, toprak sorunun çözümü için aristokrat, saray, kilise ve manastır topraklarının bir kısmının yeniden düzenlenmesi ve köylülere dağıtılması doğrultusunda öneri ve talepleri, hükümet tarafından, - özellikle toprak sorununun ülkenin önemli güçleri olan kilise, saray ve aristokrasi zarara uğratılmadan da çözülebileceği gerekçesiyle – reddedildi ve toprak sahiplerinin yanında duran Çar bu konudaki yetkisini kullanarak Temmuz ayında, "Duma, tarafımızdan atanan yerel otoritelerin davranışlarını sorguladı; Temel Kanunlarda hatalar olduğunu ileri sürdü – ki bu kanunlar ancak Majestelerinin, isteğiyle değiştirilebilir – ve halk adına olduğu iddiası ile bazı illegal davranışlar içine girdi. Bu davranışlardan cesaret alan köylüler

[1036] Acar, **op. cit.**, s. 272
[1037] Polunov, **op. cit.**, s.224

pek çok yerde toprakları yağmaladılar, kanunlara ve yasal otoritelere karşı çıktılar." açıklamasıyla Duma'yı kapattı[1038].

Duma'nın kapatılması bazı yerlerde bir takım ayaklanmalara neden olduysa da ülke genelinde çok büyük tepkilere yol açmadı. Bunun nedeni bir buçuk yıllık kargaşadan yorgun düşmüş ve pek çok şehirde işsizlikle karşı karşıya olan kitlelerin otoriteye başkaldırma konusunda 1905 yılında olduğundan daha isteksiz olması ve Duma'nın kapatılmasını protesto eden ve pasif direniş çağrısında bulunan Kadetlerin bunun için kapsamlı bir hazırlık ve organizasyona sahip olmamasıydı.[1039] Bunun üzerine Çar, hükümetin başına Stolypin'i getirerek, 1907 Şubatında onun idaresi altında, kendi isteklerine uygun daha yumuşak bir Duma'nın açılmasına karar verdi. Kadetlerin çoğunlukta olduğu ve seçimleri protesto eden sosyalist grupların yer almadığı ilk Duma'dan farklı olarak Sosyal Demokratlar, Menşevikler ve Bolşevikler olarak Duma'ya girdiler. Ancak Sosyal Demokratların Duma'ya girdikten sonra hükümete karşı, bir takım ayaklanmaları da içeren politikalar izlemeyi planladıkları iddiaları üzerine vatan hainliğinden tutuklanmak istenen 16 Sosyal Demokrat vekilin dokunulmazlıklarının kaldırılmak istenmesine rağmen Meclisin bu yönde bir karar almaması üzerine II. Duma da Haziran 1907'de Stolypin tarafından dağıtıldı. Duma'nın dağıtılması bazı yerlerde işçi grevlerine ve köylü hareketlerine neden oldu. Ancak bu hareketler hükümet tarafından bastırıldı. Stolypin bundan istifade ederek, Rusya'da bir daha "ihtilal kopmaması" için ekonomik ve idari alanda bir takım reformlar yapmaya başladı.[1040]

Bu bağlamda ilk yapılan yeni bir Duma oluşturulması öncesinde seçim kanunun değiştirilmesi oldu. Yapılan düzenlemeyle her seçmen 250 toprak sahibi, 1000 şehirli büyük mal sahibi, 15000 küçük mal sahibi, 60000 köylü ve 125000 işçiyi temsil edecek, böylece aristokrasi vekillerin yarısını seçerken köylülerin ve ulusal azınlıkların temsil oranı büyük ölçüde düşürülecekti.[1041] Bu seçim sistemiyle ortaya çıkan son iki Duma'nın büyük çoğunluğunu aristokrasi ve hükümeti destekleyen gruplar oluşturdu. Hükümetle Duma arasındaki uyumun en belirgin

[1038] Acar, **op. cit.,** s. 273
[1039] Abraham Ascher, **op. cit.**, s. 146
[1040] Kurat, **Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 395
[1041] John M. Thompson, **Russia and the Soviet Union: A Historical Introduction from Kievan State to the Present,** Colorado: Westview Press, 2009, s. 202

göstergesi son iki Duma'nın beş yıllık görev sürelerini tamamlamaları ve 1917'ye kadar aralıksız olarak çalışmalarıydı. Bu nedenle, Polunov'un da belirttiği gibi tarihçiler Duma'nın 1907 yılında dağıtılmasını devrimin sonu olarak nitelendirmektedir.[1042] Ascher devrimin başarısızlığının ilk bakışta şaşırtıcı göründüğünü; çünkü daha önce Avrupa'daki hiçbir devrimin, orta sınıflar, sanayi işçileri, köylüler ve ulusal azınlıklardan oluşan dört toplumsal grubun önderliğinde gerçekleştirilmediğini ve muhalefetin bu kadar güçlü olmasının devrimin neden başarılı olamadığı sorusunu daha önemli kıldığını belirtmektedir.[1043] Asher'a göre bunun en önemli nedeni, daha önce de belirtildiği gibi, muhalefetin içindeki fikir ayrılıklarının, işbirliğinin sürdürülebilir olmasını engellemesidir. Devrim sürecinde rejime karşı birlikte hareket etmeleri hükümete reform dışında bir seçenek bırakmamıştı. Ancak bundan sonra her grubun bağımsız olarak hareket etmesi hükümet üzerindeki baskıyı azaltmış, bu da hükümetin elini güçlendirmişti. Her ne kadar bu tarihten sonra Duma varlığını on yıl daha sürdürmüş, yani Rus İmparatorluğu bir meşrutiyet olmaya devam etmiş olsa da, Meclisin Çar'ın iradesi dışında ya da ona karşı hareket etmesi söz konusu olmamıştır. Ancak özelikle son Duma'nın açıldığı 1912 yılından itibaren toplumsal hoşnutsuzluklar yeniden kendini hissettirmeye başladı. Hükümetin buları ortadan kaldırmak için işçilere sağlık ve kaza sigortası sağlamak gibi düzenlemeleri, Meclisteki hükümet yanlısı grupların da güçlerini kaybetmelerine ve çözülmelerine neden oldu. Bu durum sosyalist partilere olan desteğin artışını da beraberinde getirmiş, İmparatorluğun I. Dünya Savaşına girmesi ise toplumsal tepkinin en üst seviyesine ulaşarak Rus İmparatorluğu'nun sonunu getirmişti.

Rus İmparatorluğu 1905 devriminin izlerini silmeye ve Çar otokrasiyi yeniden kurmaya çalışırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda süreç tersine işliyordu. Abdülhamit'in istibdat dönemi, kendisine son verecek dinamikleri içinde barındırmış ve bu dinamikler 1908 yılında, kimi yazarlar tarafından devrim olarak nitelendirilen II. Meşrutiyet'in ilanına yol açmıştı. Daha önce de belirtildiği gibi Abdülhamit döneminde bürokrat ve asker yetiştirmek üzere açılmış olan yeni okullar aynı zamanda, muhalefetin de yetiştiği kurumlar olmuştu. 1889 yılında anayasa ve

[1042] Polunov, **op. cit.**, s. 221
[1043] Ascher, **op. cit.**, s. 147

parlamentoyu yeniden yürürlüğe koyma hedefiyle kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ni kuranlar Mekteb-i Tıbbiye öğrencileriydi ve içlerinden bazıları bu yüzden tutuklanmış, bazılarıysa yurtdışına kaçarak, risale ve dergilerde sultanı sertçe eleştiren Mülteci Osmanlı meşrutiyetçilerine ve bunların önde gelen isimlerinden Ahmet Rıza'nın kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmıştı.[1044] Cemiyet zamanla Osmanlı topraklarında örgütlenerek taraftar bulmaya başlamıştı, fakat hareketin ağırlık merkezi Avrupa'daki mültecilerdi. Bununla birlikte bu gruplar arasında da fikir ayrılıklar mevcuttu.[1045]

Bu fikir ayrılıkları zamanla Jön Türkler arasında bir bölünmeye neden oldu. 1902 yılında Paris'te düzenlenen Osmanlı Liberalleri Kongresi'nde Prens Sabahattin önderliğindeki gruplar şiddet ve İmparatorluğa yabancı müdahalesinin Abdülhamit'i ortadan kaldıracak vasıtalar olarak kabul edilebilir olduğunu savunurken, Ahmet Rıza grubu, İmparatorluğun bağımsızlığını tehdit edeceği endişesiyle bu vasıtaları reddetmiş, bunun üzerine Prens Sabahattin grubu önce Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyetini, daha sonra ise 1906 yılında Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarak bölünmeyi resmileştirmiştir.[1046] Aynı yıl Osmanlı topraklarında, Selanik'te kurulan ve subayların ağırlıkta olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ise, Ahmet Rıza grubunu kendisine daha yakın görerek 1907 yılında bu grupla birleşmeye karar vermişti. Böylece bu grup İmparatorluktaki muhalif harekete ağırlığını koymuş oldu.

İttihat ve Terakkiyi harekete geçiren gelişme, İngiltere'nin 1908 yılında yayınladığı bir genelgeyle Makedonya'da reform yapılmasını bildirmesi oldu. Dış baskılar sonucu, elde kalan son Avrupa topraklarının da ıslahat yapılmadığı gerekçesiyle yitirileceğini düşünen subaylar, Cemiyetin izniyle, asker-sivil, Müslim-gayrimüslim karışımı çeteler kurarak saray ve Babıali üzerinde baskı yaparak, Abdülhamit'in Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymasını ve Meclis-i Mebusan'ı toplayacağını açıklamasını sağlamışlardır.[1047] 1908 yılında meşrutiyete geri dönülmesi, kimi yazarlar tarafımdan devrimci bir gelişme olarak nitelendirilirken,

[1044] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 131
[1045] Bu konuda bknz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2006
[1046] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 133
[1047] Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", s. 29-30

kimi yazarlar bu görüşe karşıdır. Ahmad'a göre Jön Türklerin çoğunluğu toplumsal bir değişiklik yapmak istemeyen tutucu bir kitleydi ve amaçları otuz iki yıl önce kabul ettirilmiş olan bir anayasayı geri getirerek bu yolla devleti kurtarmaktı ve bunun için getirdikleri çözüm, Genç Osmanlılarınkinden farklı değildi; meşruti bir hükümet kurarak Padişah'ın yetkisini kısıtlamak ve azınlıklara yasa önünde eşitlik tanıyarak, onların isteklerini yerine getirmekti.[1048] Aynı şekilde Rustow da, Rusya'daki 1905 ve 1917 devrimlerine varan kitlesel hareket düşünüldüğünde, 1908 Jön Türk "Devrimi"nin, sosyal sınıflar arası büyük bir ayaklanmadan çok, yönetici elit içindeki bir hükümet darbesi olduğunu belirtmektedir.[1049] Bununla birlikte Ahmad "daha sonra uygulanan siyasetin başarısızlığı sonucu girilen ıslahat ve bu ıslahatın yol açtığı toplusal değişikliklerin devrimci bir yönünün olduğunu teslim etmektedir.

Nitekim 1908'i bir devrim olarak nitelendiren Kansu da bu tarihi, Kanun-u Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulduğu basit bir olay olarak değil, 1909 yılı ve sonrasında yapılan değişikliklerle İmparatorluğun siyasal yapısının temelinden değiştirilmeye çalışılması olarak ele aldığı için devrim olarak tanımlamaktadır.[1050] Bu nedenle Kansu 1908'de yaşananların II. Meşrutiyet olarak adlandırılmasına da karşı çıkmaktadır. Kansu'ya göre tepeden ve dış müdahalelerin etkisiyle gerçekleşen 1876'daki meşrutiyet ilanından farklı olarak 1908 yılında halk sürece daha etkin bir biçimde dahil olmuştu ve "artık halkın istediği, yetkileri kısıtlı ve denetim altında tutulan bir meclis ve Padişah'a bağımlı bir hükümet değil, tam tersine, her türlü yetkiyle donatılmış ve Padişah'la bürokrasinin üstünde olan bir meclis tarafından yönetilmekti" ve 1908 yılında monarşist rejim son bulurken yerine kurulan meşruti monarşi liberal demokratik bir yönetim geleneğini yerleştirme çabasıydı.[1051]

Buna karşılık İttihat ve Terakki, yönetimi doğrudan ya da üyeleri aracılığıyla üzerine almayı seçmemiştir. Bunun en önemli nedeni kendilerini henüz İmparatorluk yönetimini üstlenmeye hazır hissetmemeleriydi. Bu yönde bir tecrübeden yoksunlardı. Üstelik Abdülhamit halk nezdinde hala oldukça popülerdi ve onu

[1048] Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** s. 33
[1049] Rustow, **op. cit.**, s. 45
[1050] Kansu, **op. cit.**, s. xv
[1051] **Ibid.**, s. 3-4

tahttan indirmek Cemiyet aleyhine bir kamuoyunun oluşmasına neden olabilirdi. Henüz sadece İmparatorluğun Batı bölgelerinde iyi örgütlenmişlerdi ve bu nedenle ancak buradan gelecek desteğe güvenebilirlerdi. Zürcher, İttihat ve Terakki'nin bu çekimserliğini, yaş ve kıdemin, otoritenin en önemli koşulları olduğu Osmanlı toplumunda, çoğunun yirmili yaşlarının sonunda ya da otuzlarının başında yüzbaşı ve binbaşı ya da küçük bürokratlar olmalarına bağlamaktadır.[1052] Bu nedenle Meclis-i Mebusan seçimlerinde vekilliklerin neredeyse tamamını kazanmalarına rağmen sadece denetleyici ve meşrutiyeti koruyucu bir rol üstlenmeyi tercih ettiler ve zaman zaman müdahale etmekle birlikte İmparatorluğun yönetimi sorumluluğunu almadılar. Bu durum Ahmad'ın da belirttiği gibi, Cemiyet'in hükümetin işlerine karışmak ve sorumluluğu üzerine almadan güç kullanmakla suçlanmasına neden oldu.[1053]

1908 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi yönetimi zor durumda bırakırken, Balkanlardaki durumdan kaynaklanan hoşnutsuzluk 1909 yılında başkentte meydana gelen ve 31 Mart Vakası olarak bilinen rejim karşıtı bir ayaklanmaya dönüştü.[1054] Ayaklanma İttihat ve Terakki'nin yönetime tam olarak el koymasıyla sonuçlanmıştır. İttihat ve Terakki'yi yönetime el koyma iten bir diğer önemli gelişme sadrazam Kamil Paşa'nın az sayıda da olsa Meclise milletvekili sokan diğer parti olan Ahrar Fırkası'na yakın durmasıydı. Ahrar Fırkası Jön Türklerin diğer kanadını temsil eden Prens Sabahattin tarafından destekleniyordu ve bu nedenle söz konusu yakınlaşma İttihat ve Terakki tarafından siyasi bir tehlike olarak algılanıyordu. Bu noktanın altını çizen Zürcher de, İttihatçıların sorumsuz siyasaları ve sahip oldukları iktidar tekeline yönelik eleştirileri dillendiren Ahrar muhalefetiyle yaşanan uyuşmazlığın isyanın meydana gelebileceği ortamın yaratılmasına yardımcı

[1052] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 141
[1053] Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** s. 32
[1054] 31 Mart Vakası literatürde çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Genel eğilim 31 Mart Vakasının İslamcı niteliğini vurgulamak doğrultusundadır. Buna göre ayaklananlar ulema önderliğindeki medrese öğrencileri ve bir grup askerdi ve meşrutiyet rejimiyle getirilen yeniliklerin İslam'a ve şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle ayaklanmışlardı. Özelikle İttihat ve Terakki tamamen Abdülhamit'in İttihad-ı Muhammedi'sinden gelen dinsel muhalefeti suçluyordu. Ancak Ahmad'ın da belirttiği gibi, isyancılar yalnızca Cemiyet üyelerinin peşine düşmüşler, yalnızca İttihatçı gazetelere saldırmışlardı ve dinsel bir tutuculuk söz konusu olsa İttihaçılar kadar saldırıya uğrayabilecek olan Ahrar Fırkası ve Hıristiyan mebuslar zarar görmemişler, üstelik ayaklanma Rum basınında da olumlu karşılanmıştı. Bir diğer yaklaşım İngiltere ile Osmanlı liberalleri arasındaki yakın ilişkiler nedeniyle, İngiltere'nin ayaklanmada rolü olabileceği doğrultusundaydı.

olduğunu belirtmektedir.[1055] Kamil Paşa, İttihat ve Terakki'nin yasal bir sıfatı olmamasına rağmen hükümet işlerine karışmasından oldukça rahatsızdı[1056] ve bu nedenle her fırsatta, Cemiyetten bağımsız davranmaya çalışıyordu. Ancak Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde yaptığı değişiklikler, Kamil Paşa iktidarının da sonunu hazırladı. Bu değişiklik üzerine Meclis'te yapılan güven oylamasında, Meclisin çoğunlunu oluşturan Cemiyet üyesi vekillerin oylarıyla Kamil Paşa düşürüldü. Bu gelişmeyle birlikte, Ahmad'ın da belirttiği gibi, Cemiyet'in Meclisteki üstünlüğü açıkça ortaya çıkmış ve Anayasa çerçevesinde yenilgiye uğratılamayacağı anlaşıldığında şiddet, Cemiyet'in ortadan kaldırılması için tek yol olarak görülmeye başlanmıştı.[1057] 31 Mart Vakası bu gelişmelerin ışığında değerlendirildiğinde, esas olarak bir siyasi muhalefet hareketi olduğu ortaya çıkmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin 31 Mart ayaklanmasının üstesinden gelebilmesi, ancak Cemiyet örgütünün güçlü olduğu bölgelerden biri olan Selanik'ten gelen Hareket Ordusunun müdahalesiyle oldu. İttihat ve Terakki ile ordu arasında her zaman bir bağ vardı. Daha önce de belirtildiği gibi Cemiyete yönelik ilk fikirler ve adımlar askeri okul öğrencileri arasında ortaya çıkmış, yine ağırlıklı olarak bu grup arasında yayılarak örgütlenmiş, 1908 yılındaki meşrutiyet hareketine de yine bu grup öncülük etmişti. Bundan daha önemli olansa gerek ordunun gerek Cemiyet'in "toprak bütünlüğü ülküsü" inanmaları, Halide Edip'in ifadesiyle "İmparatorluğun adamı" olmalarıydı.[1058] Bununla birlikte orduyla hükümet arasındaki bir gerginlik de söz konusuydu. İsyanın kendileri sayesinde bastırılabilmiş olduğunun farkında olan ordu ve özellikle komutanı Mahmut Şevket Paşa, anayasa tarafından sağlanan güvencelere ve anayasanın kendisini ve rejimi korumaya yeterli olmadığına inanıyordu. Bu yaklaşım Babıâli'de huzursuzluk yaratıyor, ordunun kendisinden bağımsız olmasına ve hükümet işlerine karışmasından rahatsız oluyordu. Bununla birlikte Cemiyet, orduyu karşısına almadığı sürece istediği yasal değişiklikleri yapabiliyordu. Bundan güç alan Cemiyet, hemen 1909 yılında başlayarak, meclisi güçlendirecek şekilde, meclisin yalnızca güvenoyu alamaması durumunda feshedilmesi koşulunu getirmiş,

[1055] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 147
[1056] Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** s. 50
[1057] **Ibid.,** s. 56
[1058] **Ibid.,** s. 71

padişahın elinden meclisi feshetme yetkisini alarak yalnızca şeyhülislam ve sadrazamı atama hakkı korunmuştur

İttihat ve Terakki merkezin gücünü arttırmaya çalışırken, kendisine karşı muhalefet de güçleniyor, hatta muhafazakar ve liberal kesimler gibi farklı görüşlerden gelmelerine rağmen Cemiyet'e karşı ortak hareket etmek ve daha güçlü olmak için bir araya geliyorlardı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası 1911 yılında bu amaçla kurulmuş ve kuruluşunun hemen ardından gerçekleştirilen ara seçimlerde ve "sopalı seçim" olarak bilinen 1912 seçimlerinde Meclise temsilci göndermeyi başarmıştı. İttihat ve Terakki karşıtlığı dışında hiçbir ortak noktaları olmaması dolayısıyla güçsüz ve kırılgan olması beklenen bir grubun bu başarısı toplumdaki Cemiyet karşıtlığının da bir göstergesiydi. Karşıtlık öyle bir noktaya ulaşmıştı ki İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali ve sonrasındaki savaş olmasaydı, Ahmad'a göre İttihat ve Terakki silinip yok olabilirdi. Ancak bu savaşla birlikte partizanlığın yerini yurtseverlik almış, İttihatçılar, "halkın yurtseverlik duygularına seslenmek, saldırıya geçmek, inisiyatifi yeniden ele almak" olanağını elde ederek güçlerini yeniden kazanmaya başlamışlardır.[1059] Cemiyetin gücünü sağlamlaştırmasıysa Balkan Savaşları sürecinde yaşanan gelişmelerle mümkün oluştur. Hükümetin savaş sonunda Osmanlı'yla Balkan devletleri arasında gerçekleştirilecek anlaşmada, eski Osmanlı başkentlerinden Edirne'nin Bulgaristan'a verilmesi doğrultusundaki önerisini kabul etmesi, İttihat ve Terakki'ye hükümeti devirmek için ihtiyaç duyduğu gerekçeyi sağladı ve 1913 yılında "Babıâli Baskını" olarak bilinen bir baskınla hükümeti istifaya zorlayarak hükümete hâkim oldu. Her ne kadar Edirne'yi kurtarmak için iktidara gelmiş olsalar da İttihatçıların da Edirne'yi teslim etmek zorunda kalmaları, İttihatçılara karşı bir karşı darbe girişimine neden oldu ve bu girişimi şiddetle bastıran İttihat ve Terakki iktidarını pekiştirdi.[1060] Ancak bunun hemen ardından patlayan Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğunu olduğu gibi Rus İmparatorluğunu da, imparatorluğu bir arada tutmak için ortaya konan bütün çabalara rağmen, tarih sahnesinden sildi. Bu noktada siyasi gücün diğer boyutu olan devletlerarası ilişkiler önemli rol oynamıştı.

[1059] **Ibid.,** s. 122-124
[1060] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu,** İstanbul, Kaynak Yayınları, 2008, s. 50

Gerek Osmanlı gerek Rus İmparatorluklarının sahip oldukları gücün karşılaştırmalı bir bağlamda anlamlı olduğunu belirtmek gerekir. Bunun anlamı kendi sahip oldukları ya da olmadıkları güç ve güç unsurları kadar içinde bulundukları coğrafyanın ve uluslararası sistem içindeki konumlarının da önemli olduğudur. Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı meydan okumalar, bu dönemde ekonomik çıkarları gereği ilgilerini Osmanlı topraklarına çevirmiş olan yabancı devletler için bir fırsat sunuyordu. Osmanlı topraklarında etki bölgeleri elde etmek için birbirleriyle mücadele içinde olan devletler için, Osmanlı'nın kendi ilgilerini yoğunlaştırdıkları bölgelere etkili bir biçimde nüfuz etmemesi ya da edememesi önemliydi. Bu nedenle Osmanlı'nın geliştirdiği politikalarla nüfuzunu arttırma arayışları bu devletlerin engellemeleriyle karşılaşıyordu. Osmanlı'nın bu anlamda başarılı olabildiği dönemler söz konusu devletlerin başka bölgelerde kendi aralarında mücadeleye giriştikleri dönemlerdi. Bu anlamda II. Mahmut'un merkezileşme politikalarının belli bir dereceye kadar başarılı olabilmesinde, bu dönemde devam eden Napolyon savaşlarının büyük etkisi vardı.[1061]

Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok grup bağımsızlık mücadeleleri sürecinde büyük devletler tarafından korunuyor, hatta onlardan destek görüyordu. Osmanlı'nın eski gücünü kaybetmiş olduğu 19. yüzyılda İmparatorluğun pek çok bölgesi büyük güçlerin nüfuz alanı yaratma planlarının ve bundan kaynaklanan çatışmalarının sahası haline geldi. Pek çok Avrupa devleti, kritik önem taşıyan diplomatik ve askeri yardım sağlamanın yanında, siyasal ve entelektüel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde milliyetçi harekete yardımcı oldular.[1062] Bölgeyi topraklarına katmak ya da en azından kendi uyduları olarak bağımsız devletlere dönüşmelerini sağlamak konusunda öne çıkan iki devlet Avusturya ve Rusya'dır. Kendi mevcut sınırlarını korumakta güçlük çeken Avusturya, Rusya'nın Ortodoks halklar üzerindeki nüfuzunun artmasını ve topraklarının daha fazla genişlemesinin kendisinin de zararına olacağının farkındaydı.[1063] Bu dönemde en önemli ilgi odağını doğudaki sömürgelerinin oluşturduğu İngiltere de Rusya'nın gerek Boğazlarla ilgili planları gerekse de Orta Asya'daki yayılmasından rahatsızdı.

[1061] Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908), s. 101
[1062] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** , s. 28
[1063] Jelavich, **Balkan Tarihi Cilt 1: 18. ve 19. Yüzyıllar**, s. 212

Bu nedenle bu bölgede Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan bir politika izliyordu. Rusya ise sürekli olarak Osmanlı aleyhine genişliyor ve daha da genişlemeyi planlıyordu. Rusya, Osmanlı'nın zayıflığını kendi çıkarlarına kullanmak istediğinde Balkan müttefiklerine güvenebiliyordu; Balkan halkı Rusya için potansiyel bir destekti.[1064] Rusya her şeyden önce Hıristiyan bir devlet olarak kendisini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan nüfusun koruyucusu olarak nitelendiriyor ve bu ülke içindeki Hıristiyan grupların bağımsızlık mücadelesine destek vererek Osmanlının iç işlerine müdahale etme olanağı buluyordu. Bu, bağımsızlık mücadelelerine destek arayan içerideki gruplar tarafından önemli bir fırsat olarak görülüyordu. Rusya da sadece din ve dil yakınlığı ya da kendi ülkesinde eğitim görmek amacıyla gelmiş öğrenciler aracılığıyla Balkan ulusçuluğunun ideolojik zeminine katkı sağlamıyor, aynı zamanda Osmanlı aleyhine Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketi aktif olarak destekliyordu.

Yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki mücadelesi Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme reformlarıyla birlikte serbest ticarete dayanan emperyalizm açısından uygun ve vaatkar bir yapı haline gelmesiyle[1065] ortaya çıkan fırsatlardan mümkün olan en fazla şekilde yararlanma hedefi ve bu hedef doğrultusunda çıkarlarının çatışmasıyla yakından ilgiliydi. Özellikle İngiltere ve Fransa arasındaki ticari rekabetin 1750-1850 döneminde Ortadoğu'ya, "Atlas ve Hint Okyanusu arasındaki alana" kayması nedeniyle bu dönem İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu topraklarını da içine alan çeşitli kıtalarda dünya hakimiyeti mücadelesine giriştikleri ilk küresel emperyalizm dönemi olarak kabul edilmektedir.[1066] Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde farklı devletlerin çıkarlarına yönelik olarak izledikleri politikalar İmparatorluğu bu devletler arasındaki güç dengesinde önemli bir pozisyona yerleştiriyordu.

Özellikle "Balkanlarda çekişen milliyetçilik hareketlerinin ve büyük güçlerin emperyalist emellerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açmadan tatmin edilmesi, ya da, eğer bu yıkış kaçınılmaz ise – ki Avrupalı devlet adamlarının ekseriyeti bu kanıdaydı – Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'daki güç dengesini

[1064] **Ibid.**, s. 213
[1065] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, s. 25
[1066] Aksan, **op. cit.**, s. 161

altüst etmeden ve genel bir savaşa sebep vermeden parçalama sorunu, 19. yüzyıl boyunca doğu sorunu olarak tanımlanmaktaydı"[1067] 1844 yılında İngiltere, Rusya ve Avusturya arasında imzalanan gizli bir anlaşma bu sorunun ilk belgesidir. Buna göre: Taraflar, Osmanlı İmparatorluğu'nun mümkün olduğunca uzun yaşamasını sağlayacaklar, eğer bu mümkün olmazsa Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl parçalanacağı konusunda bir anlaşmaya varacaklar ve böyle bir parçalanma, ne taraflardan birinin güvenliğini tehdit edecek ne de Avrupa güç dengesini tehlikeye düşürecekti.[1068]

Bu riskin farkında olan Britanya, dengenin dengeleyicisi rolünün de bir parçası olarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarının diğer devletler arasında bir çatışma alanı olmaması için bu devleti toprak bütünlüğünü koruma politikası izlemiştir. Ancak Britanya'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmasının altında yatan birincil neden bu topraklarının kontrolünün başka bir devletin eline geçmesi ihtimaliydi. Böyle bir durumda Hindistan yolu, belki de İngiltere'nin rakibi, hatta düşmanı olan bir devlet tarafından kontrol ediliyor olacak bu da İngiltere'nin en önemli sömürgesinin güvenliğini tehlikeye atacaktı. Bu nedenle 1853 yılında Rusya Osmanlı İmparatorluğu'ndan Fransa'yla arasında bir sorun haline gelen Kutsal Yerler meselesinin kendi lehine çözülmesini ve Rus Çarı'nın Yunan Ortodokslarının koruyucusu olduğunu öngören bir anlaşmanın imzalanmasını istediğinde İngiltere'nin tepkisi Yakındoğu'daki karışıklıkların Batı Avrupa'daki gelişmeleri İngiltere aleyhine etkileyebileceği gerekçesiyle Osmanlı topraklarının paylaşılmasıyla ilgili İngiliz-Rus görüşmelerinin sona erdiğini Rusya'ya bildirmek oldu.[1069]

Ancak İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik bu politikasını uzun süre devam ettiremedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısında 1877-78 savaşında aldığı ağır yenilgi, İngiltere'nin Osmanlı politikasında bir dönüm noktası oldu. Bu yenilgiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının kaçınılmaz olduğu

[1067] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 62. Doğu sorunuyla ilgili ayrıca bknz. Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010

[1068] Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme,** s. 225

[1069] **Ibid.**, s. 227-228

sonucuna varan İngiltere bu topraklarda kendi rakiplerinden birinin etkinlik kurmasındansa, kendisinin ya da kendi müttefiki olacak küçük devletlerin yer alması gerektiğine kanaat getirdi. Rusya'nın bölgede etkin olmaması için iki devlet arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının değiştirilmesi konusunda Balkanlarda Rusya'nın en büyük rakibi olan Avusturya ile birlikte hareket etti ve 1878 yılında Berlin'de uluslararası bir kongrenin toplanmasını sağladı. Kongrenin amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun Ayastefanos Antlaşmasıyla uğradığı kayıpların giderilmesi ya da hafifletilmesi değil, Avrupa devletleri arasındaki çıkar çatışmalarını uyuşturmak ve bu konuda bir anlaşmaya varmaktı.[1070]

Kongre sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Bulgaristan Osmanlı egemenliği altında, vergi veren bir prenslik olacaktı. Ancak kendi hükümetine ve askerine sahip olacak ve ülkesinde Osmanlı askeri bulunmayacaktı. Bu Bulgaristan'ın fiili olarak bağımsız olması anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra Sırbistan, Romanya ve Karadağ da bağımsızlıklarına kavuşmuş, Bosna-Hersek ise Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmakla birlikte Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilecek ve yönetilecekti. Bunun yanı sıra Osmanlı, Rusya ve Yunanistan'a toprak verecekti. Bütün bunlara ek olarak Ayastefanos Antlaşması koşullarının değiştirilmesi sürecinde oynadığı rol ve Osmanlı'yı olası bir Rus istilasına karşı koruması karşılığında Kıbrıs İngiltere'ye verildi. Böylece 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 savaşı ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük topraklar kaybetmesine neden olurken bir yandan da önemli bir siyasi destekten yoksun kalması sonucunu doğurdu. Uluslararası alanda siyasi gücünü büyük ölçüde kaybetmiş olan İmparatorluk için bu destek büyük öneme sahipti. Bu nedenle İngiltere'nin yerine başka bir devleti koymak zorundaydı ve bu devlet Almanya oldu.[1071]

Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki, yakınlaşmanın en yoğun olduğu dönem Abdülhamit dönemiydi. Bu dönemde Osmanlı için Almanya neredeyse tek seçenekti. Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletleri Osmanlı'ya desteklerini kesmiş, hatta Osmanlı topraklarında kendi nüfuz bölgelerini

[1070] Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2001),** İstanbul: Der Yayınları, 2006, s. 395
[1071] Osmanlı İmparatolruğu'nun Alman İmparatorluğu ile olan ilişkileri için bknz. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**.

oluşturma yoluna gitmişlerdi. İmparatorluğun özellikle Kuzey Afrika'daki toprakları bu süreçte Fransa ve İngiltere'nin kontrolüne girmişti. Daha sonra ise İtalya 1911 yılında, Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmemiş tek Afrika toprağı olan Trablusgarp'ı işgal etti. Almanya ise herhangi bir Osmanlı toprağı üzerinde hak iddia etmiyordu. Almanya açısından ise Osmanlı, hem siyasi hem de ekonomik açıdan en uygun seçenek gibi görünüyordu. Siyasal birliğini geç tamamlamış olması, Almanya'yı sömürgecilik olanaklarından büyük ölçüde yoksun bırakmıştı. Osmanlı topraklarının Almaya tarafından sömürgeleştirilmesi mümkün değildi, ancak kurulacak ekonomik ilişkiler Almanya'ya buna yakın bir karlılık sağlayabilirdi. Çünkü ekonomik desteğe büyük ihtiyaç duyan ve bunu diğer devletlerden sağlayamayan Osmanlı, Almanya ile kendi aleyhine olabilecek, ekonomik taahhütlere girmeye bile hazırdı. Nitekim olan da buydu. Özellikle Berlin-Bağdat Demiryolunun inşası büyük ölçüde buna hizmet ediyordu.[1072] Buna ek olarak Almanya Osmanlı sultanın halifelik unvanından yararlanmayı planlıyordu. Buna göre Rusya ve İngiliz sömürgeleri gibi nüfusunun önemli bir bölümünü Müslümanların oluşturduğu devletlerin bu şekilde zayıflatılabilirdi. Özdoğan'ın da belirttiği gibi, Alman İmparatorluğu'nun *realpolitik* mantığı çerçevesinde Osmanlı Devleti, Türk-Rus düşmanlığı nedeniyle, Rusya'ya karşı muhtemel ve önemli bir müttefik olarak görülüyordu.[1073] Her iki devlet de Almanya ve Osmanlı'nın beraber girdikleri I. Dünya Savaşı'ndaki düşmanlarıydı ancak bu savaş sırasında cihat ilan etmek suretiyle hilafet gücünün kullanılması girişimi, söz konusu devletlerin Müslüman halklarında ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi Müslüman nüfusunda bile karşılık bulmadı.

Bu sırada İngiltere ise, Osmanlı toprak bütünlüğünü destekleme politikası yerine koyduğu Osmanlı topraklarında, kendi müttefiki olacak küçük devletlerin kurulmasını destekleme politikasıyla, Osmanlı'ya yönelik tepkilerin destek için yöneldikleri odak haline geldi. Özellikle İngiltere tarafından desteklenen Araplar arasında Osmanlı yönetimine karşı tepki ve ayaklanmalar, II. Abdülhamit döneminden itibaren kendini göstermeye başlamıştı. "Arap vilayetlerindeki bu

[1072] Bknz. Murat Özyüksel, **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Geliş Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul, Arba Yayınları, 1988
[1073] Özdoğan **op. cit.**, s. 80

çalkantı, bunu İngiltere'nin kışkırttığından veya en azından el altından desteklediğinden kuşkulanan Abdülhamit'i iyice kaygılandırmakta" ve İngilizlerin her yerde İmparatorluğa ve rejime karşı hareket ettiğine inanmasına neden olmaktaydı.[1074] Buna ek olarak Berlin Antlaşmasında İmparatorluğun doğu vilayetlerinde reform yapacağı doğrultusunda bir maddenin eklenmesi de, Abdülhamit'i bu bölgede İngiltere'nin kontrolünde ya da ona bağlı özerk, hatta bağımsız bir Ermeni devleti kurulabileceği konusunda endişelendirmekteydi. Bütün bunlar Abdülhamit'i daha güçlü bir biçimde Almanya'ya doğru iterken, Padişah'ın aklında Meclis'in yeniden açılması konusunda var olabilecek en küçük soru işaretinin de, İngiltere'nin desteğinin artık söz konusu olmaması nedeniyle, tamamen ortadan kalkmasında ve meşruti yönetimin sonlanmasında etkili oldu.

Almanya'nın Abdülhamit'le olan yakın ilişkisi, sonraki önemde iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu devlete şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştu. Nitekim hükümet, iktidarının ilk yıllarında, meşrutiyet rejimine geçilmiş olması dolayısıyla kendilerine daha yakın olacağını düşündüğü İngiltere'ye yönelmiş, ancak bir karşılık bulamamıştı. İngiltere'ye yönelik beklentilerin sona ermesiyse, hükümetin ıslahatları sürdürmek için ihtiyaç duyduğu dış borç konusunda bu ülkeden olumlu yanıt alamamasıyla birlikte oldu. Öte yandan Almanya, dönemin maliye bakanı Cavit Bey'in ifadesiyle "doğrudan borçla ilgili olmayan konulara hiç değinme"den Osmanlı'ya istediği parayı vermeye hazırdı.[1075] Bu durum İttihat ve Terakki'nin de Almanya'yla yakınlaşmasını beraberinde getirdi. Tunçay'a göre, Yeni Osmanlı ve Genç Türk akımları içinde gözlemlenen Fransız kültürel etkisi ve İngiliz meşruti monarşisine özenmelere rağmen, İttihat ve Terakki'nin Almanya'ya yanaşması, iktidarı aldıktan sonra dış güçlerin arasında bir tarafa yaslanmadan ayakta durmayı becerememiş olması ve dünya ölçüsünde çatışan emperyalizmlerden birine bağlanması anlamında, Abdülhamit modeline dönüşü temsil etmektedir.[1076]

İttihat ve Terakki yönetimi böylece kendisine bir dış destek bulmuş olsa da bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, yabancı devletler ve yabancı devletler tarafından desteklenen yerel unsurlar tarafından tehdit ediliyordu. İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali

[1074] Georgeon, **Sultan Abdülhamit,** s. 126
[1075] Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** 2004
[1076] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar.(1908–1925),** s. 28

ve bunun sonucunda Trablusgarp ve Oniki Ada'nın İtalya'ya bırakılması bu anlamda önemli bir gelişme olmakla beraber asıl dönüm noktası Balkan Savaşıydı. Balkan Savaşı, Zürcher'in ifadesiyle, çok az konuda anlaşan Balkanlardaki yeni devletlerin üzerinde anlaştıkları tek konu olan Osmanlıları Balkanlardan atma arzusunun bir sonucuydu.[1077] Ancak daha önce olduğu gibi büyük güçler de sürece dahil olmuştu. 1912 sonunda savaş sona erdiğinde savaşan tarafların katıldığı bir konferansın yanı sıra büyük devletler arasında da bir konferans düzenlenmişti.

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı devleti kendisini yabancı devletlerin müdahale ve baskıların kurtarabilmek amacıyla çeşitli reform hareketleri başlamıştır. Esas olarak İmparatorluğu bir arada tutmak ve güçlendirmek için girişilen bu hareketlerin diğer devletlerle ilişkisi, bu devletlerin İmparatorluğun iç işlerine müdahale etme gerekçelerini ortadan kaldırmaktı. Reform hareketlerinden beklenen hem ülke içindeki farklı grupların destek ve katılımını teşvik ederek İmparatorluk içinde düzen ve birlikteliği sağlamak suretiyle yabancı devletlerin müdahale araçlarını ortadan kaldırmak hem de bu reformlar sayesinde güçlenmesini bekledikleri İmparatorluğun söz konusu devletlere karşı durabilecek konuma gelmesini sağlamaktı. Dolayısıyla Keyder'in de belirttiği gibi bu yukarından aşağı modernleştirme, aslında devletin başka devletlerin baskısı altında veya kendi amaçlarını güderken sürdürdüğü bir projeydi ve esas olarak toplumun talepleri sonucunda ortaya çıkmamış, devletin devletlerarası arenadaki gereksinimlerinde doğmuştu.[1078] Bu durum reformların başarısını olumsuz etkilediği gibi Osmanlı İmparatorluğunu uluslararası siyasette giderek bağımı bir devlet haline getirmişti. Osmanlı varlığını sürdürebilmek için giderek daha fazla dış desteğe ihtiyaç duyuyordu. Bu Osmanlı'yı sonuçları itibariyle kendisi için değil müttefikleri için karlı olacak ilişki ve politikalara sürüklüyordu. Üstelik diğer devletlerin müdahalesini engellemesi de mümkün olmuyordu. Bu durum Dünya Savaşıyla birlikte Osmanlı'nın, elinde kalan son toprakları da yitirmesine neden oldu.

Savaş başladığında Balkan topraklarını tamamen kaybetmiş olan ve Anadolu dışında sadece Arap vilayetlerini elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu bu

[1077] Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** s. 157
[1078] Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, s. 15

topraklarda da zor durumdaydı. Arapların bir bölümü savaşta hilafet ve saltanatı desteklemeye devam ederken, bir kısmı çöküşünün kaçınılmaz olduğunu düşündükleri Osmanlı'dan ayrılmak ve yabancı yardım aramak zorunda kalsalar bile kendi bağımsızlıklarını kurmak zorunda olduklarını düşünüyorlardı.[1079] Üstelik yabancı yardımını aramalarına gerek bile yoktu. Bu topraklar zaten Fransa ve İngiltere tarafından nüfuz bölgelerine ayrılmıştı ve her iki devlet de bu topraklarda kendi kontrollerinde olacak yeni devletlerin bağımsızlığını desteklemeye hazırdı

Rusya açısından siyasi gücünün uluslararası boyutunu ilgilendiren en önemli gelişme Kırım Savaşı yenilgisiydi. Bu Rusya'nın parçası olduğu devletler siteminin kendisinden daha güçlü olduğunu anlamasına da vesile olmuştu. Sistemi dengesini bozabilecek her girişim kendi aleyhine sonuçlanacaktı. Üstelik Kırım Savaşı sonrası Rusya, siyasi açıdan yalnız kalmıştı. Bu nedenle Kırım Savaşının son döneminde iktidara gelmiş olan II. Alexander'ın en önemli girişimlerinden biri Rusya'yı tekrar bir ittifaklar sistemi içine sokarak kaybettiği siyasi gücü İmparatorluğa yeniden kazandırmaktı. Ancak Rusya'nın bu konudaki seçenekleri sınırlıydı. Bu sırada hala Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmaları nedeniyle Balkan Slavlarını içerecek bir Panslavist ittifak mümkün değildi; dış politikasının tek amacı Almanya'dan Sedan Savaşı'nın intikam almak olan Fransa, Almanya ya da Avusturya ile bir savaşa girmek istemeyen Rusya için Fransa'yı bir müttefik seçeneği olmaktan çıkarıyordu; Rusya'nın Orta Asya'ya doğru genişlemesi, bu devleti Hindistan'a yaklaştırdığından İngiltere için bir tehdit haline getiriyor, bu da iki devlet arasında bir ittifakı olanaksız kılıyordu.[1080] Ancak bu geçici bir durumdu ve Almanya'nın birleşmesinin ardından gücünü muazzam biçimde arttırması, İngiltere ile Rusya arasındaki engelleri zaman içinde ortadan kaldıracaktı. Ancak bunun için henüz vakit vardı.

Uluslararası sistem içindeki bu yapı Rusya'yı Avusturya-Macaristan ve Almanya ile baş başa bırakıyordu. Nitekim üç devlet 1872 yılında "Avrupa'da ortak bir politika" izlemek üzere sözlü bir ittifak kurdular. Üç İmparatorlar Ligi olarak adlandırılan bu ittifakın mimarı, yeni kurduğu birliğini korumak için Fransa'yı yalnız bırakma arayışında olan Almanya'ydı. Ancak Balkanlar'daki çıkarları birbiriyle

[1079] Zeine, **op. cit.** s. 106
[1080] Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt 1-2: 1914-1995**, s. 23-24

çatışan Avusturya-Macaristan ve Rusya'yı aynı ittifak içinde uzun süre tutmak mümkün olmayacaktı. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla girdiği 1877-78 Savaşı, Balkan topraklarının paylaşımı konusunda anlaşamayan iki devlet arasındaki çatışmayı körükleyerek ittifakın sonunu getirdi. Üç devlet arasında İkinci Üç İmparatorlar Ligi olarak adlandırılan ikinci bir ittifakın kurulması ancak bu savaş sona erdikten sonra, 1881 yılında, mümkün oldu. Ancak 1877-78 Savaşı sonrasında özerklik kazanan Bulgaristan üzerindeki hakimiyet mücadelesi Avusturya-Macaristan ve Rusya'yı yeniden karşı karşıya getirince, Rusya için Avusturya-Macaristan ve tercihini bu devletten yana kullanan Almanya ile bir ittifakın mümkün olmadığı ortaya çıkmış oldu. Bu sırada Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk eden İngiltere'nin Almanya karşısında duyduğu tehdit, bu devleti Fransa'ya olduğu kadar Rus İmparatorluğuyla da yaklaştıracaktı.

Rus İmparatorluğu açısından Osmanlı'nın karşı karıya kaldığı türden dış bir müdahalesinden söz etmek mümkün değildir. Bunun nedenlerinden biri, imparatorluk topraklarının çoğunlukla diğer devletlerin ilgi alanlarının dışında olmasıydı.[1081] Bunun yanı sıra Rusya'nın dış müdahaleye maruz kalmamasının en önemli nedeni, bu İmparatorluğun 19. yüzyılda Avrupa güç dengesi sisteminin bir parçası olmanın yanı sıra Viyana Kongresi Sisteminin – Avrupa Uyumunun ve Kutsal İttifakın – kurucuları arasında olması ve bu nedenle de bu sistem tarafından korunuyor olmasıydı. Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı milliyetçi fikirlere karşı Rusya, bu fikirlerden zarar görecek diğer imparatorluklarla birlikte Fransa karşıtı cepheye katıldı ve Napolyon'un ordusunu durdurabilen tek devlet olarak Avrupa devletler sisteminin asli bir unsuru haline geldi. Bu dönemde tahtta bulunan I. Alexander, Viyana Kongre'sinde diğer devletlerden faklı olarak ülkesini bizzat kendisi temsil etti. Bu, Alexander'ın sürece verdiği önemi göstermesi açısından anlamlıdır. Dörtlü ve Beşli İttifakların geniş kapsamlı oluşumlarına vurgu yapan, Avrupa'da işbirliğini geliştirmeye çalışan ve hatta Avrupa yapılanmasını garantiye almak için kalıcı bir uluslararası ordu kurmayı ve bu amaçla kendi ülkesinin birliklerinin kullanılmasını teklif eden, diğer liderler değil Alexander olmuştu.[1082]

[1081] Dominic Lieven ile görüşme, Londra, 17 Ekim 2011
[1082] Riasanovsky, Steinberg, **op. cit.**, s. 330

Kongre sisteminin bir parçası olması, sistemin diğer devletleri tarafından korunup desteklenmese bile Rusya'nın, en azından müdahaleden uzak kalmasını sağlıyordu. Üstelik diğer hepsi de birer monarşi olan bu devletler, bu devlet yapısının kendi ülkelerinde de sorgulanmasını önlemek için monarşinin tehlikeye girmesi durumunda birbirlerini her şekilde destekleyeceklerdi. Bu nedenle Lieven'a göre I. Dünya Savaşı olmasaydı 1917 Devrimin de olmazdı.[1083] Bunun altında yatan mantık sistemdeki diğer devletlerin, hem güç dengesi siteminin işleyişinin bozulmaması hem de devrimci dalganın kendilerini de tehdit etmemesi için duruma müdahale ederek, devrimin gerçekleşmesine engel olacaklarıdır. Çünkü siyasi türdeşlik, klasik güç dengesi sisteminin "can damarı sayılan ittifak ve koalisyonların değişkenliğini kolaylaştırmakta, sisteme işlerlik kazandıran normlara işlerlik kazandırılması açısından olumlu bir etki yaratmaktadır."[1084] Benzer bir noktanın altını çizen Oktay da siyasi iradenin yanı sıra toplumsal özelliklere de dayanan dengelerin daha sağlam olduğunu belirtmektedir.[1085] Bu açıdan Sönmezoğlu'nun da belirttiği gibi, I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa devletlerinin hepsinin hanedanların korunmasına birincil önem veren monarşiler olduğu görülmekte, söz konusu hanedanların bir kısmının doğrudan, bir kısmının da çevrelerindeki aristokrasi kanalıyla dolaylı olarak birbirileriyle akraba olmaları türdeşliğin ve hanedanların korunmasını daha da önemli hale getirmekteydi. Nitekim 1905 Devriminin hemen ardından yabancı devletler, özellikle büyük krediler biçimindeki ekonomik yardımlarıyla Çarlık rejiminin güçlenmesine katkıda bulunmuşlardı ve bu Ascher'a göre 1905 Devriminin sona ermesinin önemli nedenlerinden biriydi.[1086] Ancak savaş koşulları bu devletlerin Rusya'daki 1917 devrimine müdahale etmelerini engellemiştir.

[1083] Dominic Lieven ile görüşme, Londra, 17 Ekim 2011
[1084] Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi,** 1989, s. 572
[1085] Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 85. Oktay bu duruma örnek olarak, II. Dünya Savaşı sırasında demokrat rejimlerin Sovyetler Birliğiyle kurduğu ittifakın, tarafların toplumsal ve siyasal özellikleriyle takviye edilmediği için, zaferin arkasında gelen ilk aylarda çatırdamaya başlamasını göstermektedir.
[1086] Ascher, **op. cit.**s. 148

SONUÇ

İmparatorluklar farklılıklar üzerine kuruludur. Bu durum esas olarak imparatorlukların önde gelen özelliklerinden biri olan büyük toprakları içermelerinden kaynaklanmaktadır. İmparatorluklar sınırlarını genişlettikçe farklı ekonomik ve idari yapılara sahip bölgeleri ve bu bölgelerle birlikte farklı din, dil, etnik köken ve kültürlerden gelen bir nüfusu da yönetmeye başlamışlardır. İmparatorluklarda bölgeden bölgeye ve çoğu zaman aynı bölge içinde nüfusun etnik ve dini olarak olduğu gibi toplumsal statüleri itibariyle farklılaştığı bir yapı vardır. Dolayısıyla imparatorluklar söz konusu olduğunda çok boyutlu bir farklılık vardır. Farklılıklardan oluşan yapı, bu farklılıklara göre şekillenen bir yönetim yapısını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla imparatorluk yönetiminin önemli bir kısmını farklılıkların yönetimi oluşturmaktadır. İmparatorlukların farklılıkları yönetme biçimi ise, imparatorluğun yapısını ve geleceğini belirlediği gibi, imparatorluğun sona ermesiyle birlikte eski imparatorluk topraklarında kurulan yeni devletlerin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır.

İmparatorlukların ortak özelliklerin biri olan büyük topraklara sahip olma, denizaşırı topraklara sahip imparatorluklar kadar toprakları birbiriyle devamlılık halinde olan kara imparatorluklarının da doğrudan merkez tarafından yönetilmesini olanaksız kılmaktadır. İmparatorluk merkezlerinin bazı örneklerde yer değiştirmesine rağmen, topraklar her durumda giderek merkezden uzaklaşarak genişlemekte, bu da geçtiğimiz yüzyılların teknolojik koşullarıyla birleştiğinde merkezin çevre bölgelerin yönetimine sürekli ve düzenli bir biçimde müdahil olmasına engel olmaktaydı. Merkez tarafından çevre bölgeleri yönetmek üzere atanan görevliler her ne kadar merkeze karşı sorumlu olsalar da, merkezin çevre bölgelerde meydana gelen gelişmeleri takip ve müdahale edebilmesi mümkün değil. Dolayısıyla imparatorluklarda merkezi ya da standart bir yönetim yapısından söz etmek mümkün değildir. Nitekim imparatorlukların standart bir yönetimi tercih etmemesi yaygın bir durumdur. İşleyen bir siyasi, ekonomik ve toplumsal yapıya müdahale etmeden korumak, çevre bölgelerin imparatorluğun iktidarını kabul etmesini kolaylaştırmaktadır. Bunun yanı sıra bölgenin ekonomik kaynaklarının doğrudan ya da vergiler yoluyla merkeze aktarılması da işleyen mevcut yapının korunmasını

gerektiriyordu. Söz konusu yapıya müdahale etmek bölge halkının tepkisine ve bunun da etkisiyle ekonomik verimin düşmesine neden olabilirdi. Üstelik böyle bir durumda bölgenin kontrolünün sağlanabilmesi için askeri müdahale ve kontrol gündeme gelecek ve bu da bölgeden ekonomik gelir elde edilememesinin ötesinde, merkez hazinesinden kaynak aktarılmasına neden olabilecekti.

Bu durumun bir diğer olumsuz yönü, özellikle ticaret yolları üzerinde bulunan bölgelerde ticaret güvenliğinin tehlikeye düşmesine neden olabilecek olmasıdır. Ticaret yollarının güvenliğini sağlamak üzere yapılan askeri harcamalar imparatorluk giderlerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bununla birlikte burada söz konusu olan daha büyük bir gelir ve imparatorluğun prestiji olduğundan bu harcamaların yapılması olağandır. Ancak bu harcamalar esas olarak haydutlar, korsanlar ya da eşkıyalar gibi beklenmedik ve imparatorluğun bir parçası olmayan unsurlara yönelik bir önlemdir. İmparatorluk tebaasının bölgesel güvenliği tehdit edecek faaliyetlerde bulunması ise imparatorluğa karşı bir ayaklanmadır ve imparatorluğun meşruluğunun, yani bir anlamda bölgedeki varlığının, sorgulanması kadar imparatorluğun kendi topraklarının yönetemediği, kendi tebaası üzerinde iktidarının olmadığı algısının oluşmasına neden olacaktır. Böyle bir algı imparatorluklar için çok önemli siyasi sonuçlar doğurmaktadır. Algının temelinde imparatorluğun güçsüz olduğu ya da güçsüzleştiği düşüncesi yatmaktadır. İmparatorluğun gücü gibi güçsüzlüğü de çok boyutludur. İmparatorluğun topraklarına kattığı bir bölgede yönetimini kurmakta zorlanması, imparatorluğun meşruluğunu sağlayan ideolojik gücüne yönelik bir zafiyeti olduğu gibi, kendisine karşı gelişen hareketlerde bütün imparatorlukların yaptığı gibi askere güce başvurmasına rağmen bir sonuç alamaması da askeri güçsüzlüğü işaret edebilmekte, en azından böyle bir algının oluşmana yol açabilmektedir. Güç unsurlarının birbirlerinden bağımsız olamayacağı düşünüldüğünde, imparatorluğun güçsülüğüne yönelik genel bir algı da oluşabilecektir.Böyle bir algı ise imparatorluğun dışarıdaki rakiplerini, bu güçsüzlüğün doğuracağı fırsatlardan yararlanmak üzere harekete geçirebileceği gibi, içeri de alternatif iktidar odaklarının oluşmasına neden olabilecektir. İmparatorluk açısından bunun doğuracağı en muhtemel sonuç, aynı anda içeride ve dışarıda farklı cephelerle mücadele etmek zorunda kalmasıdır. Eğer

imparatorluğun güçsüzlüğü ile ilgili algı doğruysa, bu durum imparatorluğun sonunu getirebilecektir.

Bu nedenle imparatorluklar için yeni kazandıkları topraklarda kendilerini kabul ettirmeleri, sadece bu bölgenin imparatorluğa bağlanması için değil, hem ileriye dönük kazanımları hem de mevcut varlıklarını korumaları açısından büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar düzeyleri farklı olsa da bu durum imparatorlukların merkezden uzak bölgelerde faklı politikalar izlemeleri sonucunu doğurmaktaydı. Bu farklılık hem merkezde uygulanan politikalardan farklılık, hem de çevre bölgelerde bölgeden bölgeye değişen bir farklılıktı. Dolayısıyla çevre bölgelerin yönetimi için standart bir politika izlenmemiştir. Bunun yerine genellikle yerel yöneticilerle işbirliğine gidilmiş, yerel uygulanmalar korunmuştur. Merkez tarafından görevlendirilen yöneticiler ise, yerel yöneticileri denetlemek ve merkez tarafından konulan kuralların uygulandığından, vergilerin toplandığından, düzenin sağlandığından ve merkeze bağlı ve sadık olduğundan merkezi haberdar etmek ve imparatorluğu çevre bölgelerde temsil etmek ve bir anlamda devletin varlığını hissettirmekle görevli olmakla beraber çoğu zaman bulundukları bölgelere uyum sağlamışlardır. Bununla birlikte gerek yerel yöneticiler gerekse de merkez tarafından atanan devlet görevlileri sahip oldukları konum ve ayrıcalıkları imparatorluğa borçlu olduklarını bildiklerinden, en azından imparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde, merkeze bağlı ve sadık olmuşlardır.

Yerel halkın ilişkisini belirleyen etkenler ise yönetici sınıflardan farklıdır. Özellikle geleneksel yapıların egemen olduğu tarım toplumlarında ve bu döneme ait geleneksel imparatorluklarda, belirleyici olan temel unsur devlet tarafından kendilerinden beklenen yükümlülüklerdi. Bu yükümlülükler ise genellikle tarıma dayalı yapı içerisinde üreci konumda olan halkın üretiminin belli bir bölümünü ürün ya da vergi olarak vermesi, özellikle feodal toplumlarda yönetici için angarya işler yapılması, belli durumlarda zorunu olarak orduya katılma gibi hizmetleri içeriyordu. Halk için önemi olan bu yükümlülüklerin mümkün olduğunca az ve adil olmasıydı. Çünkü çoğu durumda bu yükümlülüklerin tamamını yerine getirmesi kendi geçimini sağlayamaması ya da çok zor koşullar altında yaşaması anlamına geliyordu. Kendini yönetecek kişileri seçmek ya da yöneticileriyle aynı dili ve etnik kökeni paylaşmak

gibi meşruiyet kaynakları en azından 19. yüzyıla kadar tahayyül bile edilmiyordu. Bu bağlamda tek anlamalı ortaklık noktası yöneticilerin kendileriyle aynı dini paylaşmaları olabilirdi. Ancak din de her zaman belirleyici değildi. Halk kendi omuzlarına daha az yük bindiren, daha adil olduğuna inandığı, ya da güçlü olduğu için kendisini koruyabileceğine güvendiği devletlerin yönetimini, farklı bir dinden geliyor olmalarına rağmen tercih edebiliyorlardı. Nitekim bu dönemde imparatorluklara meşruiyet sağlayan ideolojik güç de dini söylem dışında temel olarak refah, adalet ve barış söylemi üzerine kuruludur. Ancak burada önemli olan devletin halka zorla kendi ait olduğu dini benimsetmeye çalışmaması ve halkın kendi dinini korumasına ve bu dinin gereklerini yerine getirmesine izin vermesi ve olanak tanımasıydı. Bu nokta imparatorlukların dayalı oldukları ve yönettikleri farklılıkların diğer boyutunu oluşturmaktadır.

İmparatorluklar topraklarını genişlettikçe farklı dil, din, etnik kökenlerden gelen topluluklar imparatorlukların imparatorluk yönetimine girmesi, imparatorlukları bu konuda bir politika benimsemeye zorlamıştır. İmparatorlukların bu noktada benimsedikleri politika konusunda geniş bir yelpaze söz konusudur. Yelpazenin bir ucunda farklılıkların ortadan kaldırılması bulunur. Bu ortadan kaldırma çoğunlukla zora dayalı bir dönüşümü içermekteydi. Bununla birlikte kimi zaman bir grubun toplu olarak imparatorluk topraklarından göç ettirilmesi, hatta öldürülmesi bile söz konusu olabiliyordu. Ancak genellikle olan farklı dinden olanların zorla yönetici grubun dinini benimsemesi için ibadetlerinin yasaklanması ve ibadethanelerinin kapatılması, benzer bir biçimde dillerinin yasaklanarak okullarının kapatılması, iskan politikalarıyla yaşadıkları yerlerden zorla koparılarak, ya da yaşadıkları bölgelere farklı gruplar yerleştirilerek bu grupla arasında asimile edilmeye çalışılmaları gibi politikalarla farklılıkların ortadan kaldırılmaya çalışılmasıdır. Ancak bu doğrultudaki politikalar imparatorluklar açısından sürdürülebilir değildir. Çünkü zora dayalı, farklılıkları dönüştürmeye ve ortadan kaldırmaya yönelik politikalar halkların tepkisi ve direnişine sebep olarak imparatorluğunu meşruiyetinin ve varlığının sorgulanmasına neden olabiliyordu. Bu nedenle bu tip politikalar izleyen imparatorluklar kendilerini uzun süre idame ettirememiş ve daha kısa ömürlü olmuşlardır. Varlıklarını uzun süre sürdürmüş

imparatorluklar açısından söz konusu olan ise imparatorluğa sadık olunduğu ve kendilerinden beklenen, başta vergi ve askerlik olmak üzere, görevler yerine getirildiği sürece farklılıkların büyük ölçüde korunmasıdır. Bu imparatorlar farklılıkları dönüştürmeye çalışmış ya da bu yönde bir girişimde bulunmuş olsalar bile, ortaya çıkan toplumsal tepkiler nedeniyle, çoğu zaman bu politikadan vazgeçmişlerdir.

İmparatorluklar açısından söz konusu olan bir diğer durum ise, farklılıkların korunmasının ötesinde kimi toplumsal farklılıkların desteklenmesi, derinleştirilmesi ve hatta bazı durumlarda yaratılmasıdır. Bu durum genellikle ortak bir kimliğe sahip büyük toplukların bir arada bulunmalarının imparatorluğa karşı bir tehdit oluşturmasının önüne geçilmesine yönelikken bazı durumlarda imparatorluk sınırları dışında, başka bir devletle ya da bu devlet içinde bir toplulukla ortak bir kimliğe sahip grupların bu bağını koparmak için ortak kimlik içindeki ufak farklılıkların öne çıkarılarak pekiştirilmesi ve böylece bir tehdit unsuru olmaktan çıkarılmasına yönelmektedir. Bu durumun günümüzde de etkisini sürdüren en önemli sonucu, "cetvelle çizilmiş" olarak tabir edilen yapay sınırların ve bu sınırlar içinde ve dışında kalmış topluluklar arasındaki gerginlik ve çatışmaların varlığıdır. Dolayısıyla imparatorlukların farklılıkları yönetme biçimi imparatorluğun kaderini belirlediği gibi, imparatorluğun sona ermesiyle birlikte eski imparatorluk topraklarında kurulan yeni devletlerin şekillenmesinde de önemli rol oynamaktadır.

Çoğu zaman imparatorluğun farklı unsurlarına yönelik politika standart değildir. İmparatorluklar çeşitli politikaları bir arada uygulamışlar, beli bir topluluğa yönelik olarak uyguladıkları bir politikayı diğerine karşı uygulamaktan kaçınmışlardır. Böylece daha esnek davranabilme olanağına sahip olmuşlardır. Bu esneklik imparatorluklara ömürlerini uzatma şansı tanımıştır.

İmparatorluklar farklılıklar üzerine kurulu oldukları gibi kendi aralarında da farklılaşmaktadırlar. İmparatorluk olarak tanımlanabilecek bir devlet kategorisinden söz etmek mümkün olmakla birlikte, imparatorluklar farklı özellikleriyle alt kategorilere ayrılmaktadırlar. Böylece belli özellikleriyle birbirine benzeyen ve diğerlerinden ayrılan farklı imparatorluk türleri tespit etmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığından kara ve deniz imparatorlukları bağlamında bir ayrım yapılabileceği

gibi merkezle çevre bölgelerin bir süreklilik arz etmesi ya da birbirilerinden kopuk olmaları temelinde bir ayrım da yapılabilir. Temel olarak bakıldığında bu iki ayrım büyük ölçüde birbiriyle örtüşmektedir. Deniz imparatorlukları genellikle merkezden denizaşırı seyahatlerle ulaşılan topraklarda egemenlik kurulmasıyla ortaya çıkarken, kara imparatorlukları, deniz yoluyla da olsa, kendi topraklarının uçlarından ilerleyerek topraklarını genişletmektedirler. Öte yandan kara imparatorlukları da genellikle bozkırlarda kurulan göçebe imparatorluklar ve yerleşik imparatorluklar olarak basitçe ikiye ayrılabilirler. Deniz imparatorlukları ise genellikle sömürge imparatorlukları olarak kurulmuşlardır. Denizciliğin gelişmesi ve denizcilerin kendileri için ya da devletleri adına denizaşırı topraklara yönelmeleri temel olarak ekonomik amaçlıydı.

Bu ayrımlar açısından bakıldığında Osmanlı ve Rus İmparatorlukları, toprakları birbiriyle süreklilik arz eden, kendi uçlarından ilerleyerek topraklarını genişleten imparatorluklar olarak temel olarak aynı kategoride yer almaktadırlar. Kagarlitski'nin Rusya'yı tanımlamak için kullandığı "çevrenin imparatorluğu" kavramı da yine her iki imparatorluk için de geçerlidir. Hem Osmanlıların hem Rusların küçük bir beylikken dünya çapında bir imparatorluk haline gelmesinde, belirsizlik ve yenilik ağları olarak sınır bölgeleri bağlamı, bununla birlikte farklı kültürel ve dini ağlar arasındaki siyasi aracılığın kavramsal çerçevesi, her iki beyliğin de büyük güçler olarak doğmalarına ve sonraları büyük bir çeşitlilik gösteren bir nüfusu idare etme, yönetme ve sömürme konusunda gösterdikleri beceriye güçlü bir açıklama getirmektedir.[1087]

Kuruluşlarını izleyen dönemlerde de iki imparatorluk arasındaki benzerlikler devam etmiştir; her iki imparatorlukta gücünü aynı iktidar kaynaklarından almıştır. İktidar kaynaklarının doğru kullanımı Osmanlı ve Rusya gibi büyük toprakları ve oldukça heterojen bir nüfusu yöneten imparatorlukların bu yapıyı koruyabilmesi ve sürdürebilmesi için büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda imparatorluklar ne kadar farklı iktidar kaynaklarına sahip olur ve bunları etkin bir biçimde kullanırsa, esnek politikalar izleme olanakları artmış olur. Bu esneklik imparatorlukların farklı

[1087] Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** İstanbul, Versus Kitap, 2011, s. 55

zamanlarda, farklı durumlar karşısında, zamana ve mekana uygun araçları kullanmalarına olanak sağlayarak imparatorluğun devamlılığında etkili olmaktadır. Öte yandan imparatorluğun söz konusu esnekliği iktidar kaynaklarının dönüştürülmesi konusunda da gösterebilmesi gerekmektedir. Koşullar değiştikçe sahip olduğu güç unsurları zamanın gerisinde kalan imparatorlukların, bunları dönüştürüp uyarlamaları söz konusu unsurların işlevsiz kalmasını önleyebilecektir. Ancak bunu başaramayan imparatorluklar açısında sahip oldukları güç unsurlarının dönüştürülememesi, bu unsurlara etkin bir biçimde sahip olamamak kadar, hatta bazen daha olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Kemikleşmiş unsurların dönüşüme ve esnekliğe olanak tanımaması, imparatorlukların sonunu getirebilecek süreçlere yol açabilmektedir.

Bu bağlamda gerek Osmanlı gerek Rus İmparatorluğu esas olarak askeri güce dayanan karasal imparatorluklardır. Topraklarını genişletmek, kazandıkları topraklarda egemenlik kurmak ve bu egemenliğin diğer devletlere kabul ettirilmesi aşamasında ağırlıklı olarak askeri güçlerine dayanmışlardır. Bu noktalarda başarısız olmaları da yine askeri mağlubiyetler sonucu gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bu durum söz konusu imparatorlukların diğer iktidar kaynaklarını ihmal ettiği anlamına gelmemektedir. Esas olarak askeri güç, imparatorluk yöneticileri tarafından ekonomik ve siyasi gücün anahtarı olarak görülmüştür. Yeni topraklar ele geçirmek ekonomileri temel olarak tarıma ve tarımdan gelen vergilere bağlı olan Osmanlı ve Rus İmparatorlukları için devlet gelirlerini arttırmanın en kolay yolu olarak görülüyordu.

Ancak İmparatorlukların yeni toprakları ve bu topraklar üzerinde yaşayan halkları yönetme hakkına sahip olduklarını öne sürmeleri ve bu halklardan vergi talep edebilmeleri yalnızca askeri güce dayanılarak gerçekleştirilemezdi. Bunun için imparatorlukların farklı bir güç unsuruna ve yeni bir politikaya ihtiyacı vardı. Bu güç unsuru ideolojik güç olarak şekillendirilirken geliştirilen politika da farklıklar politikası ya da milliyetler politikası olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu politikayı milliyetler politikası olarak adlandırmak, 19. yüzyıla ait bir kavramın daha önceki dönemler için kullanılması anlamında sorunlu olduğu gibi politikanın mahiyetini de tam olarak yansıtmamaktadır. Bu dönemde temel aidiyet dindi ve bu nedenle nüfus

etnik kökenine göre değil dinine göre sınıflandırılıyordu. Bunun yanı sıra daha önce de belirtildiği gibi imparatorluklar açısından farklılık tek boyutlu değildi. Nüfus içindeki farklılıkların yanı sıra imparatorluk toprakları içinde de bölgeden bölgeye değişen farklılıklar söz konusuydu.

İmparatorlukların genişleme sürecinde, Roma İmparatorluğu'ndan itibaren kullanılan çeşitli ideolojik söylemler söz konudur. Bunlar zaman ve mekâna göre bazı değişiklikler göstermekle birlikte genel olarak tüm imparatorluklar tarafından kullanılmıştır. Osmanlı ve Rus İmparatorlukları da bu durumun istisnası değildir. Kullanılan ideolojik söylemler, daha sonra, fethedilen topraklar ve insanlarının yönetiminde de referans noktası olmaları açısından da önem taşımaktadır. Pek çok imparatorluk gibi Osmanlı ve Rus İmparatorlukları da, Tanrı tarafından verilen dini misyon, adalet, refah, medeniyet ve barış götürme iddialarını, farklı zamanlarda, farklı biçimlerde, farklı topraklardaki varlıklarını ve buradaki yönetimlerini, hem kendi halkları hem de diğer devletler gözünde meşrulaştırmak için kullanmışlardır. Bu bağlamda en çok kullanılan söylem olan dini misyon söylemi hem Müslüman Osmanlı İmparatorluğu hem de Ortodoks Rus İmparatorluğu tarafından kullanılmıştır. Dini yayma, dini koruma, dinin verdiği üstünlük nedeniyle farklı halktan olanları yönetme, hatta dini yaymanın bir parçası olarak bu kişileri din değiştirmeye zorlama, bu söylemin ve söylemin uygulamasının kapsamında yer almaktadır. Bu söylem daha çok, halkın fetihler doğrultusunda mobilize edilmesinin bir aracıdır. Ancak, fethin burada yaşayan haklar için olduğu gibi özellikle dışa dönük olarak diğer devletlere karşı da meşrulaştırılması bu sürecin bir parçasıdır.

Dini söylemin bu kadar yoğun ve sık kullanılması, daha önce de belirtildiği gibi dinin bu dönemdeki temel aidiyet olmasından kaynaklanmaktaydı ve bu nedenle de farklılıkların yönetimine ilişkin politika da esas olarak din tarafından şekillendirilmişti. Ancak her ne kadar din, hem Osmanlı hem Rus İmparatorluğunun farklılıklar politikasını belirleyen ana unsur olsa da, ortaya çıkan politikalar birbirinden oldukça farklıydı. Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman olmayanlar toplu olarak tek bir grup olarak düşünülmemiş, dinler, hatta mezheplere bölünerek ele alınmıştır. Her din ve mezhep bir millet olarak kabul edilmiş ve bu nedenle bunlara yönelik politika da millet sistemi olarak anılmıştır. Millet sisteminin genel

olarak "hoşgörü" üzerine kurulu olduğu savunulmaktadır. Bu savunuyu benimsemek ya da reddetmek hoşgörü kavramının nasıl tanımlandığıyla ilgilidir.

Genel eğilim hoşgörüyü olumlamak doğrultusundadır. Buna göre Osmanlı hoşgörüsü, farklı dini grupların, dinlerini istedikleri gibi yaşamalarına olanak tanımanın yanı sıra, onlara geniş bir özgürlük alanı tanımış, onları dışlamamış, oldukları gibi kabul etmiştir. Bu tanımlama esas olarak yanlış değildir, fakat eksiktir. Öncelikle cemaatlere tanınan alan daha çok, dini meselelerle sınırlıydı. Bu dönemde eğitim ve hukuk gibi konular din ekseninde ele alındığı için cemaatlere bırakılmıştı. Yani esas yalnızca dini konuların cemaatlere ve cemaat liderlerine teslim edilmesiydi. Üstelik bu konuda özgürlükleri önemli kısıtlamalara tabiiydi. Dini sembollerin taşınması, ibadethanelerinin konumu, yeni ibadethanelerin inşası ve mevcut olanların tamiri ve genişletilmesi, giysileri, hatta evlerinin yeri ve yüksekliği gibi konularda önemli kısıtlama ve yasakların yanı sıra, zorla din değiştirmenin tek istisnası olan devşirme sistemi dışında devlet görevinde çalışmalarına olanak tanınmamış, güvenlik gerekçeleriyle askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Dolayısıyla gayrimüslimler için söz konusu olan ikinci sınıf topluluklar olarak muamele görmeleridir. Müslümanlarla eşit olmaları söz konusu olmadığı gibi, farklı gayrimüslimlim cemaatler arasında bir hiyerarşi vardı. Bu nedenle hoşgörü kavramının özgürlük ve eşitlik içermesi söz konusu değildi. İmparatorluğun bunu istediği ya da hedeflediğini söylemek de oldukça güçtür İmparatorluk yönetimi açısından asıl olan, devlete sadık oldukları ve vergi ödedikleri sürece "zimmi" olarak tanımlanan gayrimüslimlerin korunmasıydı. Nitekim bu bağlamda Osmanlı millet sistemi için hoşgörü kavramını kullanmak, hoşgörüyü farklı bir biçimde tanımladığımızda mümkün görünmektedir. Çünkü buna göre hoşgörü esas olarak bir üstünlük algısı içermektedir ve bu anlamda Thomas Paine'in ifadesiyle hoşgörüsüzlüğün karşıtı değil taklididir; hoşgörüsüzlük, kendinde vicdan özgürlüğünü kısıtlama hakkını görmekken hoşgörü, bu özgürlüğü verme hakkını kendinde görmektedir.[1088] Dolayısıyla Osmanlı hoşgörüsü olarak tanımlanan olgu, esas olarak bir arada var olma durumuydu.

[1088] Thomas Paine, **Rights of Men, Common Sense and Other Political Writings,** Oxford: Oxford University Press, 1995 s.137

Ancak hoşgörü kavramı hangi biçimde ele alınırsa alınsın ve bu doğrultuda millet sistemi hangi çerçevede değerlendirilirse değerlendirilsin Osmanlı imparatorluğun politikası farklılıkların korunmasına olanak tanımıştır. Bunun en önemli sonucu Osmanlı toplumunun milliyetçiliğin doğuşu ve gelişimi için uygun bir ortam sağlamış olmasıdır. Ancak millet sistemi elbette ki İmparatorlukta ortaya çıkan milliyetçili hareketlerin tek nedeni değildir. Öyle olsaydı sistem içinde tek bir "millet" olarak ele alınan Ortodoks topluluklar arasından tek bir milliyetçilik çıkar, etnik köken ya da dile dayalı farklılıklar üzerinden ayrı ayrı milliyetçilikler türemezdi. Ancak olan tam olarak da buydu. Osmanlı'nın tek bir millet olarak kabul ettiği gruplardan yalnızca gayrimüslimler arasında değil Müslümanlar arasında da birbirinden farklı pek çok milliyetçilik çıkmıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun milliyetçi parçalanmalarla son bulması, tek başına millet sistemiyle açıklanamaz. Ancak millet sistemi aracılığıyla cemaatlerin kendi dinlerini uygulamaları, dillerini kullanmaları, kendi dini hukuklarına tabii olmaları ve hepsinden önemlisi kendi eğitim kurumlarına sahip olmaları, kimi durumlarda milliyetçiliğin ortaya çıkması, kimi durumlarda da zaten ortaya çıktıktan sonra gelişmesi ve yayılması için uygun koşulları sağlamış, süreci hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır.

Osmanlı açısından farklılıkların korunmasının bir tercih olup olmaması önemli değildir. Osmanlı farklılıkları korumak istememiş olsa bile onları dönüştürmeye çalışmamıştır. Öte yandan Osmanlı fiskalizmiyle birlikte düşünüldüğünde, Osmanlı'nın gayrimüslimlerden vergi toplamak için onları din değiştirmeye zorlamadığı sonucuna da varılabilmektedir. Gayrimüslimlerden alınan cizye Osmanlı için önemli bir gelir kaynağıydı. Ancak bunun da ötesinde Osmanlı meşruiyetini sağlayabilmek için farklılıklarının devamından yana olmalı, ya da en azından buna karşı çıkmamalıydı. Bu insanları yönetebilmesi ve onlardan vergi toplayabilmesi için önce, gayrimüslimlerin bunu kabul etmesi gerekiyordu. Aksi takdirde karşı koyacaklar, direniş gösterecekler ve Osmanlı, bu topluluklardan vergi toplayamamanın ötesinde bu toprakların İmparatorluğa bağlılığını ve güvenliğini sağlamak için daha fazla kaynak aktarmak zorunda kalacak, belki de bunu başaramayarak söz konusu toprakları kaybedecekti.

Dinle ilgili zorlayıcı yöntemlerin ne gibi sonuçlar doğurduğu konusunda Rus İmparatorluğu tecrübeliydi ve bu politikayı terk etmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle Rus İmparatorluğunun farklı dini gruplara karşı tutumu daha ikirciklidir. Yönetimi altına giren Hıristiyan olmayan topluluklara karşı Rusya'nın ilk tepkisi zorla Ortodokslaştırma politikası izlemek doğrultusunda oldu. Ancak bu zor politikası önemli bir direnişle karşılandı. Bu direniş devam ettiği sürece Rusya'nın bu topraklarda güvenli ve sağlam bir yönetim kurması mümkün değildi. Bu nedenle zamanla bu politikadan vazgeçerek, "hoşgörü" politikası izlemeye başlamıştır. Bu süreçte Rusya'nın tavrı zorla olmasa da, din değişimini teşvik etmek doğrultusundadır. Din değiştirenler için Rus ordusu ve devlet görevlerinin kapıları açılırken, Rus aristokrasisine eklemlenmek de mümkün hale geliyordu. Bu nedenle artık bir parçası oldukları bu yeni devlet içinde yüksek bir toplumsal statü ve gelir seviyesine ulaşmanın yolu Ortodokslaşmaktan, ve daha sonraki dönemlere ait bir kavram olsa da Ruslaşmaktan, geçiyordu. Bununla birlikte Ruslar zora dayalı din değiştirme politikasından da vazgeçmiş değillerdi. Yeni fetihlerinde ele geçirdikleri topaklarda yaşayan ve çoğunlukla Müslüman ya da animist olan toplulukları zorla Ortodokslaştırmaya çalışıyorlar, bu noktada direnişle karşılaştıklarında ise çoğu zaman geri adım atılıyordu. Bu konuda Rus Ortodoks Kilisesiyle birlikte hareket ediliyordu. Yani Rus fetihleri askeri araçlarla olduğu kadar ideolojik araçlarla da yönetiliyordu. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren bu ideolojik araç dinin yayılması değil, "geri kalmış" topluluklara medeniyet götürülmesi biçimini almaya başlamıştı. Bu söylem, aynı dönemde Batı Avrupalı sömürgeci güçler tarafından da sıklıkla kullanılıyordu. Nitekim özellikle I. Petro'nun İmparatorluğu "Avrupalılaştırma" hareketinden sonra Avrupa tipi sömürgecilik anlayışının da benimsenmesi böyle bir sonuca yol açmıştı.

Avrupa ve Avrupalılara atfedilen önem, Rusya'nın İmparatorluğun batısındaki topraklarda daha farklı bir politika izlemesine de neden oluyordu. Bu bölgede yaşayanlar Hıristiyan olmakla birlikte Ortodoks değillerdi. Buna rağmen bu topluluklara yönelik Ortodokslaştırma politikası izlenmesi gündeme gelmemişti. Aksine başta Baltık ülkeleri olmak üzere, bu bölgelerin elitleri "Avrupalı" olmaları dolayısıyla model alınmış, hatta Rusya'nın reform sürecinin yürütücüleri

olmuşlardır. Bunun sonucunda, İmparatorluk yönetimi tarafından, bu bölgelere ve halklarına yönelik herhangi bir müdahale ya da zorla dönüştürme girişiminde bulunulmamıştır. Böylece Rus İmparatorluğunun farklı toplumsal unsurlara yönelik politikası ikili bir kalıp izlemiştir: Bir yanda zorla dönüştürmeye çalışma ya da çeşitli kazançlar vaat edilerek dönüşmeyi teşvik etme, diğer yanda ise olduğu gibi kabul etme, içerme, hatta model alma. Üstelik bu ikili yapı da süreklilik göstermemiştir, zorla dönüştürülmeye çalışan unsurlara yönelik bu politikadan vazgeçilmesi ve bu grupların sahip oldukları özgürlüklere – başta dini özgürlükler olmak üzere – "hoşgörü" gösterilmesi, Rus politikasının zaman içinde de değişiklik gösterebildiğinin en önemli işaretidir. Dolayısıyla Rus İmparatorluğunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet sistemi gibi sistematik bir farklılıklar politikası söz konusu değildir. Bunun yerine Rus İmparatorluğu kendisine daha yüksek bir esneklik sağlayacak biçimde zamana ve koşullara göre değişen politikalar izlemeyi tercih etmiştir. Böylece Rusya'da, İmparatorluğu belli bölgelerinde milliyetçiliğin gelişmesi için uygun koşullar oluşmaya başlarken, diğerleri daha yoğun bir baskı ve kontrol altında tutularak bu yönde bir gelişmenin önü kesilmiştir.

Farklılığın yönetiminin bir diğer boyutu olan imparatorluğun çevre bölgelerinde kurulan yönetim, toplumsal farklılıkların yönetimiyle paralellik göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Kılıçbay tarafından "başkent imparatorluğu" olarak adlandırılmasına neden olacak biçimde, önceliği İstanbul'un iaşesine vermiş, bunun için de başta vergiler olmak üzere kaynak aktarımının sorunsuz işlemesi çevrenin yönetiminin temelini oluşturmuştur. Bunun dışında yerel işleyiş ve düzenlemelere müdahale etmemeyi tercih etmiştir. Bu tercihin amacı, zaten işleyen bir yapıya müdahale ederek bu işleyişi bozma ya da sekteye uğratmanın neden olabileceği maddi kayıpları önlemek olduğu kadar müdahalenin neden olabileceği direnişi de bertaraf etmektir. Bunun sonucunda, çevre bölgelerin merkezle olan ilişkisi ve bağları alt düzeyde kalmıştır. Ancak bu Osmanlı İmparatorluğunun merkezi bir İmparatorluk olmadığı anlamına da gelmemektedir. Bu anlamda İmparatorluk için en önemli kriter, çevre bölgelerde merkeze rakip olabilecek siyasi güç odaklarının oluşmamasıdır. Nitekim İmparatorluğun kuruluş aşamasında böyle bir riskin farkında olan II. Mehmet, kesin bir merkezileşme politikası izleyerek

dönemin güçlü ailelerin etkinliğini kırmıştır. Ancak bundan sonra çevre bölgelerin özerk bir yapıya sahip olmasına, aynı koşul sabit kalmak üzere, izin verilmiştir.

Rus İmparatorluğu'nun çevre bölgelere yönelik politikası da, dini farklılıklara yönelik politikası gibi ikili bir yapıya sahiptir. Genel eğilim Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, merkeze rakip olabilecek güç odakları olmadığı sürece, çevre bölgelerdeki yapıların korunmasına, çevre bölgelerin işbirliğine gidilen yerel elitler aracılığıyla yönetilmesine yöneliktir. Ancak Rusya'nın bunu gerçekleştirebilmesi Osmanlı'dan daha zordu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak Rusya'ya nüfus yoğunluğu çok düşüktü ve çevre bölgelerden ekonomik olarak en üst düzeyde yararlanabilmek için bu bölgelere nüfusun daha yoğun olduğu bölgelerden nüfus ihraç edilmesi gerekiyordu. Bunun doğal sonucu Rus İmparatorluğunun daha merkeziyetçi bir yapıya sahip olmasıdır. Merkez, sürekli olarak bu bölgelere yerleştirilecek nüfusu, bu nüfusa verilecek toprakları, ekonomik iş bölümünü düşünmek ve düzenlemek zorundaydı. Bu da merkezin çevre bölgelerin işleyişine daha çok müdahil olmasını berberinde getiriyordu. Öte yandan, daha önce belirtildiği gibi İmparatorluğun kendisine model aldığı Baltık bölgesi ile diğer batı bölgeleri daha geniş bir özerkliğe sahipti. Buranın halkı için yöneticiler Ruslardan çok, çoğu zaman aynı dili konuştukları, kimi durumda ise aynı dini paylaşmadıkları toprak sahipleriydi. Bu bölgelerin merkezle olan ilişkisi gelişmediği gibi yerel özerkliğin yüksek düzeyde olması, bu bölgelerin ileride İmparatorluktan kopuşunu hızlandırıcı bir etki yapacaktır.

Merkez-çevre ilişkisi imparatorlukların siyasi gücünün bir boyutunu oluştururken, merkezin diğer merkezlerle, yani imparatorluğun diğer devletlerle olan ilişkisi de bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu arasındaki önemli bir ayrım, bu İmparatorlukların ve İmparatorluk içindeki unsurların diğer devletlerle olan ilişkileri bağlamında ortaya çıkmaktadır. Bu unsur özellikle İmparatorlukların sonuna doğru belirleyici olması açısından önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı devletlerin gözünde hep bir öteki olarak var oldu. Dini farklılık bu durumun önemli nedenlerinden biriydi. Ancak bundan daha önemli olansa Osmanlı'nın, bu devletler için bir rakip ve özellikle güçlü olduğu zamanlar bir tehdit olarak algılanmasıydı.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın eski gücünü kaybetmesi ve bu sırada Avrupalı devletlerin de daha güçlenerek dünya sahnesine çıkmaları ilişkilerin farklı biçimler almasına neden oldu. Artık Osmanlı İmparatorluğu özellikle ekonomik olarak Batılı devletlere bağımlı hale gelirken toprakları da farklı devletlerin hedefi haline gelmeye başladı. Bu devletlerden Habsburg İmparatorluğu, Osmanlı ile geçmişte yaptığı savaşlarda kaybettiği toprakları geri almayı, bunu yapamadığı durumlarda da bu topraklarda etki alanı kurmayı hedefliyordu. Etki alanlarına sahip olma esas olarak pek çok Avrupa devletinin Osmanlı toprakları üzerindeki öncelikli hedefiydi. Osmanlı'ya yüklü miktarda maddi yardım yapmış ve borç vermiş devletler açısından bu bir anlamda alacaklarının güvencesiydi. Ancak bundan daha fazlası da söz konusuydu. Osmanlı artık güçsüzdü ve gerek maddi gerek diplomatik desteklerine ihtiyaç duyduğu devletlere herhangi bir şekilde karşı koyabilme şansına sahip değildi. Bu nedenle başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, İmparatorluk topraklarında fiilen kendilerinin yönettiği bölgeler oluşturdular. Rusya ise bir yandan Habsburg İmparatorluğu gibi çeşitli savaşlarla Osmanlı topraklarının belli bölümlerini kendi topraklarına katarken, bir yandan da nihai olarak İmparatorluk topraklarına dâhil etme hedefiyle, özellikle Slav kökenli Balkan halklarının İmparatorluktan ayrılmasını destekliyordu.

Öte yandan Rusya'da, I. Petro döneminde gerçekleştirilen ve sonrasında kararlı bir biçimde devam ettirilen Batılaşma hamlesinin temel hedefi Avrupalı ve Avrupa devlet sisteminin bir parçası olmaktı. Ama Rusya Avrupa'dan hem farklıydı hem de güçsüzdü. İmparatorluğun güçlendirilmesi için ilk akla gelen askeri gücün arttırılmasıydı. Petro döneminde gerçekleştirilen askeri reformların olumlu sonuç vermesiyle önce İsveç karşısında alınan galibiyet, ardından Osmanlı İmparatorluğu karşısından ardı ardına alınan galibiyetler ve son olarak bütün Avrupa'yı geçerek Rus topraklarına ulaşan Napolyon karşısında alınan galibiyetle Napolyon Savaşlarını sonlandırabilmesi Rusya'yı bu savaşlar sonrasında kurulan güç dengesi sisteminin kurucu öğesi haline getirmiştir. Güç dengesi sisteminin işleyişinde, sistem üyelerini korumaktadır. Bu nedenle sistemin diğer üyeleri olan ve bu dönemde Avrupa siyasetini belirleyen asıl devletler olan İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın Rusya'nın iç işlerine müdahale etmesi, Rusya'ya karşı hareket etmesi söz konusu olmadığı gibi,

Rusya'ya karşı bir tehdit karşısında da ortak hareket etmeleri gerekiyordu. Bu durumun tek istisnası Orta Asya'daki Rus ilerleyişini kendi sömürgeleri için bir tehdit olarak gören İngiltere'yle Rusya arasındaki rekabetti. Bunun yanı sıra Rus coğrafyası, Avrupa devletleri için çok uzaktı ve Rusya'nın özellikle doğuya doğru ilerleyişiyle ilgilenmedikleri gibi bu bölgelerde yaşayan halklara yönelik bir destekleri de söz konusu değildi.

Rusya'da 18. yüzyıldan itibaren yürütülen reformların amacına ulaşabilmesi için Rusya'nın sadece askeri açıdan güçlü olması yeterli değildi. Askeri zaferler Rusya'yı Avrupa güç dengesi sisteminin bir parçası yapabilirdi ama onu Avrupalı yapmazdı. Bu nedenle Petro radikal bir reform hareketine başladı. Bunun ilk adımını da başkentin Moskova'dan, yeni inşa edilen Petersburg'a taşınmasıydı. Böylece bir anlamda, yeni ve farklı bir Rusya'nın varlığının altı çiziliyordu. Eski devlete ait güçler ve unsurlar Moskova'da bırakılmıştı. Böylece kendilerini yerlerinden edebilecek reformlara muhalefet etmelerinin de önüne geçilmiş oldu. Toplumsal hayatta zorla yerleştirilmeye çalışılan ve konumlarını korumak için buna mecbur kalan üst sınıflar dışında Batılı uygulamalar reformların görülen yüzüydü. Fakat asıl belirleyici ve etkili olan eğitim ve ekonomi alanındaki yeniliklerdi. İmparatorlukta Batı tarzı eğitim veren okulların açılmasının yanı sıra pek çok öğrenci de eğitim almak için Avrupa ülkelerine gönderilmişti. Bu, Batıda ortaya çıkan ve onu dönüştüren düşünce akımlarının Rusya'ya taşınmasını kolaylaştırıyordu. Nitekim 19. yüzyılda İmparatorluğu sarsan sosyalizm ve milliyetçilik gibi ideolojiler, ülkeye bu kanaldan gelmişti. Bu ideolojik akımlarının ülkede etkili olmasının temellerinden biri de, yine Petro döneminde başlatılan ve kendisinden sonraki Çar ve Çariçeler tarafından da sürdürülen ekonomik reformdur. Her ne kadar ağırlıklı olarak 19. yüzyıl ortasına kadar devam eden serflik üzerine kurulu bir tarım ekonomisi olsa da, Rusya 18. yüzyıldan itibaren sanayileşmeye başlamıştı. Özellikle İmparatorluğun batısında önemli sanayi bölgeleri oraya çıkmış, bu, bir işçi sınıfının oluşumunu da beraberinde getirmişti. Böylece Rusya'da İmparatorluğun sonunu belirleyen sosyalist hareketin gelişmesinin toplumsal zemini oluşmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, reform sürecine başlanabilmesinin önünde önemli engeller vardı. En önemli engel, reforma ihtiyaç duyulduğunun kabul

edilmesiydi. Çünkü bu mevcut yapıda sorunlar olduğu anlamına gelecekti. İmparatorluğun eskiden olduğu kadar güçlü olmadığı gerçeği varlığını kaçınılmaz bir biçimde gösterdiğinde, sorunların varlığını kabul etmek de kaçınılmaz olmuştu. Sorun ortaya bu şekilde konulduğunda, Osmanlı elitleri tarafından buna getirilen çözüm, eskiye dönüş olarak formüle edildi. Ancak bu formülasyon Osmanlı için gerçek bir çözüm olmaktan çok uzaktı. Çünkü Osmanlı eskiye göre değil, artık rakiplerine göre daha güçsüzdü. Ancak Osmanlı için bunu kabul etmek, reforma ihtiyaç duyduğunu kabul etmekten daha güçtü. Bir zamanlar üstün olduğu, zaferler kazandığı devletler artık onu pek çok alanda geride bırakmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu ise artık bu devletlerin önderlik ettiği sisteme ve zamanın yeni koşullarına ayak uyduramamıştı. Üstelik bu durumdan kurtulması ancak Avrupalı devletlerin geçtiği yollardan geçmesine, yani Rusya'nın yaptığı gibi onları taklit etmesine, Avrupalı kurum ve uygulamaları benimsemesine, onlara adapte olmasına bağlıydı. Osmanlı için Batının kendisinden üstün olduğunu kabul etmek Rusya için olduğundan daha zordu. Bu her şeyden önce daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı'nın bir zamanlar Batı karşısında üstün bir konumdayken bu konumunu kaybetmiş olmasıyla ilgiliydi. Rusya içinse böyle bir dönem hiç olmamıştı. Dolayısıyla Rusya'nın geçmişinde kendisine örnek alabileceği, dönmek isteyeceği bir "altın çağ" yoktu.

Osmanlı için Batıyı izlemek konusundaki bir diğer sorun din farkıydı. Osmanlı İmparatorluğu için Hıristiyan devletler karşısında geri kalması ve bunu aşmak için bu devletleri kendisine model alması, özellikle halk nezdinde önemli bir sorundu. Nitekim reform karşıtı hareketler de ekseriyetle bu ikilem üzerine kurulmuştu. Bu muhalif tepkiler de Osmanlı için reformun önündeki bir diğer önemli engeli teşkil ediyordu. Reform karşıtlığı Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusya'da olduğundan çok daha güçlüydü. Reformların getireceği yeni yapıların, eski sistem içindeki konumlarını kaybetmelerine neden olacağını düşünen gruplar, en şiddetli muhalefeti oluşturuyordu. Bu grupların başında ulema ve yeniçeriler geliyordu. Özellikle başkentte güçlü ve etkili olan bu gruplar tarafından ya da onların önderliğinde çıkarılan ayaklanmalar ve Padişahların tahttan indirilmesine, hatta öldürülmesine varan sonuçları düşünüldüğünde, Petro'nun başkenti Petersburg'a

taşımasının, reformların önündeki ne kadar büyük bir engeli kaldırdığı ortaya çıkmaktadır. Fakat İstanbul'un Osmanlı için taşıdığı – başta ideolojik olmak üzere – büyük önem dolayısıyla Osmanlı'nın böyle bir adım atması mümkün değildi. Bu süreçte Rusya'yı Osmanlı'ya göre daha avantajlı kılan bir diğer unsurunsa, Rus İmparatorluğunun görece daha genç olması dolayısıyla Osmanlı'daki kadar kökleşmiş, hatta kemikleşmiş çıkar gruplarının bulunmaması, var olan gruplarınsa daha zayıf olması olduğunu söylemek mümkün.

Osmanlı zaman için de bu muhalefeti aşıp reform hareketini başlatabildiğinde 19. yüzyıla gelinmişti. 19. yüzyıl, daha önceki dönüşümün sonuçlarının kendisini en şiddetli hissettirdiği dönemdi. Tüm Avrupa, birbirini tetikleyen ve tamamlayan ekonomik, siyasi, toplumsal kriz, çözülme ve dönüşüm sancılarıyla çalkalanıyordu. Dolayısıyla Osmanlı'nın kendisini uyarlamaya çalıştığı koşullar artık çok karmaşıktı ve Osmanlı bu konuda çok geç kalmıştı. Bu nedenle de beklediği sonuçları alması mümkün değildi. Devletin meşruiyet temelleri değişiyordu. Çağa damgasını vuran ideolojiler milliyetçilik, sosyalizm ve liberalizmdi. Dolayısıyla Osmanlı için teknik reformlarla askeri ve ekonomik yapıyı değiştirmek mümkün değildi. İmparatorluğu bir arada tutmak için, İmparatorluğun batısından başlayarak yayılan milliyetçi taleplerin önüne geçmesi gerekiyordu. Bu da ideolojik ve siyasi dönüşümü gerekli kılıyordu.

Osmanlı'nın bunun için geliştirdiği ilk formül, Osmanlı topraklarında yaşayan herkesi içine alacak bir Osmanlıcılık düşüncesiydi. Ancak bu fikrin, kendi devletlerine sahip olmak isteyen halkları ve milliyetçi taleplerini durdurması mümkün değildi. Özellikle İmparatorluğun ekonomik olarak en gelişmiş ve coğrafi olarak Avrupa'ya yakın olmaları dolayısıyla Avrupalılar ve Avrupa düşünce akımlarına en çok ilişki içinde olan bölgeleri olan Balkanlarda süreç geri döndürülemez bir noktaya gelmişti. Üstelik, daha önce de belirtildiği, Avrupalı güçler emperyalist yarışta, mümkün olan bütün toprakları paylaşarak sömürgeleştirdiklerinden artık Osmanlı gibi Avrupa'nın periferisinde yer alan topraklarda etki alanları kurmayı hedefliyorlardı. Osmanlı topraklarını doğrudan sömürgeleştirmeye çalışmaları, aynı amaç peşinde olan diğer devletler tarafından kesin biçimde engelleneceğinden, yapılabilecek tek şey Osmanlı topraklarından

koparak kurulacak devletleri himayeleri altına almaktı. Bu nedenle Osmanlı'nın içişlerine karışmak pahasına bu devletleri koruyor ve bağımsızlıklarını destekliyorlardı.

Balkanlarda başlayan bu süreç zamanla İmparatorluğun Ortadoğu topraklarına taşınınca, Osmanlı'nın, elinde kalan toprakları bir arada tutmak için geliştirdiği ikinci ideolojik politika olan İslamcılık da işlevsizleşmeye başladı. Ancak bu gelişmeyi tamamen dış dinamiklere bağlamak doğru değildir. Osmanlı'nın İmparatorluktaki merkezkaç eğilimlerin önüne geçmek için başlattığı merkezileşme politikası, İmparatorluğa katılmalarından beri sahip oldukları özerkliği kaybetmek istemeyen bölgedeki yerel yöneticilerin büyük tepkisine neden oldu. Bu durumda Osmanlı'nın merkeze bağlı bir unsuru olmaktansa, kendi devletlerini kurmak daha cazip bir seçenek haline gelmişti. Üstelik bu toplumları Osmanlı'ya bağlayan en güçlü unsur olan, Osmanlı Sultanının İslam'ın ve Müslümanların koruyucusu olma rolü, Osmanlının aldığı yenilgiler sonucunda inandırıcılığını kaybetmişti. Böylece Osmanlı elinde kalan son unsur olan Türklüğe sarılmış, ideolojik iktidarını Türk milliyetçiliği üzerine kurmuştur. Nitekim Dünya Savaşı İmparatorluğun sonunu getirdiğinde, İmparatorluğun mirasçısı olan devlet, İmparatorluktan ayrılan diğer devletler gibi, bir ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

Buna karşılık Rusya'nın geleceğini belirleyen ideoloji milliyetçilik değil sosyalizm oldu. Bu, Rus İmparatorluğu'nda milliyetçi düşünce ve hareketler olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim İmparatorluğun belli bölgelerinde ortaya çıkan milliyetçi hareketler amaçlarına ulaşarak İmparatorluktan ayrılmayı başarmıştır. Ancak İmparatorluğun büyük bölümü sosyalist harekette birleşerek Sovyetler Birliği'nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Rus İmparatorluğu'nda da milliyetçi düşüncenin en etkili olduğu bölge İmparatorluğun batısıydı. Bu bölge, İmparatorluk yönetiminin en çok özerklik tanıdığı bölgeydi ve bunun da etkisiyle İmparatorluk içinde milliyetçiliğin gelişmesi için en uygun koşullara sahipti. Üstelik bu bölge imparatorluğun ekonomik açıdan en gelişmiş bölgesi olmanın yanı sıra dışarıya açılan kapısıydı da.

İmparatorluğun milliyetçi tepkiye verdiği karşılık, bununla karşılaşan diğer tüm devletler gibi ideolojik söylemini değiştirmek oldu. Rusya'nın bu bağlamda

benimsediği politika karşı milliyetçilik oldu. Yani yükselen milliyetçiliğe karşı, Rus İmparatorluğunun yöneticileri "resmi milliyetçilik" olarak adlandırılan kendi milliyetçiliklerini öne sürdüler ve Rus milliyetçiliğini benimsediler. Bunun uygulamadaki sonucu ise Ruslaştırma politikası oldu. Böylece Rus İmparatorluğu, Ortodokslaştırmanın yerine Ruslaştırmayı koyarak, kuruluş döneminde izlediği zorla değiştirme politikasına geri döndü. Ruslaştırmanın öncelikli hedefi Batı topraklarında yaşayan nüfus olmakla birlikte bu politikanın nihai olarak bütün imparatorluğa uygulanması hedefleniyordu. Ancak bu noktada İmparatorluğun önünde önemli bir sorun vardı. Batıdaki, daha çok Hıristiyan gruplar arasındaki milliyetçilik parçalı bir yapıdaydı ve bu nedenle küçük grupları içeriyordu. Oysaki İmparatorluğun Müslüman nüfusu, etnik temelli bir milliyetçiliğe yönelmemişti. Üstelik öncelikleri İslami kimlik olsa da bu grupların büyük çoğunluğu aynı zamanda Türk kökenliydi ve böyle her iki kimlik altında da kolayca birleşebiliyorlardı. Her ne kadar talepleri bağımsızlık değil özerklik olsa da, İmparatorluk nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmalarının yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğunun da bu kimlikleri paylaşıyor olması bu toplulukları bir tehdit haline getiriyordu. Bu nedenle Rusya için acil olarak çözülmesi gereken sorun bu grupların Ruslaştırılması değil, kendisi için tehdit oluşturmayacak daha küçük gruplara bölünmesiydi. Böylece Rus İmparatorluğu bir kez daha farklılıklara yönelik ikili bir politika izlemeye başladı. Batıdaki Ruslaştırma politikasına karşılık, İmparatorluğun doğusunda etnikleştirme politikası izleyerek, bu topluluklar içindeki farklılıkları derinleştirmeye çalıştı. Bir kere bu büyük topluluk küçük gruplara yarıldıktan sonra, Ruslaştırma politikasının burada da uygulanması hedefleniyordu, ancak Çarlık bu aşamaya geçemeden, sonunu getirecek olan farklı bir meydan okumayla karşılaştı.

Gelişen sanayisine rağmen ekonomik koşulları oldukça olumsuz olan Rusya'da güçlü bir sosyalist hareket ortaya çıkmıştı. Beklenebileceği gibi hareketin amacı sosyalist bir devlet kurmaktı, ancak bu harekete destek verenler için daha öncelikli olan Çarlığın yıkılmasıydı. 1905 yılındaki devrimci hareket, Çarlığın dönüştürülmesinin mümkün olmadığını ortaya koymuştu. Devlet bulduğu ilk fırsatta otokrasiye geri dönme eğilimindeydi ve bunu başarabilecek güce sahipti. Bu nedenle 1905 Devrimi öncesinde Çarlık karşıtı olmayıp, sadece daha iyi koşullar ve daha çok

özgürlük isteyen gruplar bile, Çarlığın yıkılmasını tek çözüm olarak görmeye başlamıştı. Bu grupların ayrı ayrı hareket etmeleri başarı ihtimallerini oldukça düşürmekteydi. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi bu toplulukların diğer devletler tarafından desteklenmesi de söz konusu değildi. Batılı devletler ancak, artık müttefikleri olan Çar'ı destekleyebilirlerdi. Üstelik, monarşiyi bir ülkede korumazlarsa kendi meşruiyetleri de sorgulanır hale geleceğinden Çarlığı korumak için harekete geçmeleri kaçınılmaz olacaktı. Ancak Dünya Savaşı, müttefikleri açısından Çarlığı savunacakları böyle bir müdahaleyi olanaksız kıldığı gibi Rusya'nın savaş sırasında iyice ağırlaşan toplumsal ve ekonomik koşulları, sosyalist harekete kitlesel desteği de arttırmıştı. 1917 yılında gerçekleşen iki devrimin ardından başlayan iç savaşta her ne kadar Avrupalı devletler Çarlık kuvvetlerine destek verseler de artık çok geç kalmışlardı. Rus İmparatorluğu sosyalist bir devlete dönüşmüştü. Ancak, Çarlığın yıkılması, Batı bölgelerdeki milliyetçi hareketlere de başarı olanağı tanımış, Baltık ülkeleri, Polonya, Finlandiya yeni kurulan devletin bir parçası olmak yerine kendi devletlerini kurmuşlardır. Bunun dışındaki milliyetçi hareketlerse, Çarlık Rusya'sının yerine kurulan sosyalist devletin alacağı biçimi belirlemiş, bu dinamiği göz ardı edemeyen Sovyet liderleri, böylece yeni devleti etnik temellere göre on beş federe cumhuriyete ayırmıştır.

KAYNAKÇA

Görüşmeler

Dominic Lieven ile görüşme, Londra, 17 Ekim 2011

Şevket Pamuk ile görüşme, Londra, 18 Ekim 2011

Kitaplar

Acar, Kezban: **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi,** Ankara, Nobel Yayınları, 2004

Adanır, Fikret, Suraiya Faroqhi: **The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography,** Leiden, Brill, 2002

Ağaoğulları, Mehmet Ali, Levent Köker: **İmparatorluktan Tanrı Devletine,** Ankara İmge Kitabevi, 2001

Ağaoğulları, Mehmet Ali: **Kent Devletinden İmparatorluğa,** Ankara, İmge Kitapevi, 2006

Ahmad, Feroz: **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006

Ahmad, Feroz: **İttihat ve Terakki 1908-1914,** İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004

Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu,** İstanbul, Kaynak Yayınları, 2008.

Akçura, Yusuf: **Üç Tarz-ı Siyaset,** Ankara, Lotus Yayınevi, 2005

Akdağ, Mustafa: **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995

Akdağ, Mustafa: **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1 (1243-1453),** İstanbul, Cem Yayınevi, 1995

Akdağ, Mustafa: **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559),** İstanbul, Cem Yayınevi, 1995

Alighieri, Dante: **The De Monarchia of Dante Alighieri,** Cambridge, Riberside Press, 1904

Anderson, Matthew Smith: Anderson, Matthew Smith: **Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010

Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Yayılması ve Kökneleri,** İstanbul, Metis Yayınları, 1995

Anweiler, Oskar. **Rusya'da Sovyetler (1905-1921),** İstanbul, Ayrıntı Yayınevi, 1990

Armaoğlu, Fahir: **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt 1-2: 1914-1995,** İstanbul, Alkım Yayınevi, 2005

Arnhart, Larry: **Plato'da Rawls'a Siyasi Düşünceler Tarihi,** Ankara: Adres Yayınları, 2004

Ascher, Abraham: **Russia: A Short History,** Oxford, Oneworld Publications, 2002

Babinger, Franz: **Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı,** İstanbul, Oğlak Yayınları, 2002

Barkey, Karen: **Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999

Barkey, Karen: **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar,** İstanbul, Versus Kitap, 2011

Barkley, Karen, Mark von Hagen: **After Empire: Multy-Ethnic Societies and Nation-Building: The Osviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires,** Colorado, Westview Press, 1997

Bebiroğlu, Murat: **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri,** İstanbul, 2008.

Belge, Murat: **Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005

Bennigsen, A., C. Lemercier Quelquejay: **Step'de Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi altındaki İslam'ın 400 Yılı,** Ankara: Selçuk Yayınları, 1981

Berman, Marshall: **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**,İstanbul,İletişim Yayınları, 2009

Bostan, İdris: **Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler,** İstanbul, Küre Yayınları, 2007

Bostan, İdris: **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006

Bozdağ, İsmet: **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, İstanbul, Emre Yayınları, 2006

Bozkurt,Gülnihal: **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),** Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları, 1989

Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (Der.): **Christians and Jews in the Ottoman Empire,** New York, Holmes and Meier, 1982

Brix, Emil, Klaus Koch, Elisabeth Vyslonzil: **The Decline of Empires,** Oldenbourg, 2001

Brubaker, Rogers: **Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe,** Cambridge, Cambridge University Press, 1996

Burbank, Jane, Frederick Cooper: **İmparatorluklar Tarihi: Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik,** İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2011

Burbank, Jane, David L Ransel.: **Imperial Russia: New Histories for the Empire,** Indiana, Indiana University Press, 1998

Burbank, Jane, Mark von Hagen, Anatolyi Remnev: **Russian Empire: Space, People, Power 1700-1930,** Indianapolis, Indiana University Press, 2007

Caesar, Julies: **Gallia Savaşı,** Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1942

Carr, Edward Hallet: **1917 Öncesi ve Sonrası,** İstanbul, Birikim Yayınları, 2007

Carr, Edward Hallet: **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923 Cilt: 1,** İstanbul, Metis Yayınları, 2002

Carr, Edward Hallet: **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923 Cilt: 2,** İstanbul, Metis Yayınları, 2002

Carr, Edward Hallet: **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923 Cilt: 3,** İstanbul, Metis Yayınları, 2002

Cliff, Tony, **Rosa Luxemburg,** Ankara: Anadolu Yayınları, 1968

Cliff, Tony, **Lenin Cilt 1: Partinin İnşası,** İstanbul: Z Yayınları, 1987

Cliff, Tony, **Lenin Cilt 2: Bütün İktidar Sovyetlere,** İstanbul: Z Yayınları, 1994

Connor, Walker: **The National Question in the Marxist-Leninist Theory and Strategy**, Princeton, Princeton University Press, 1984

Crews, Robert D.: **For Prophet and Tsar : Islam and Empire in Russia and Central Asia**, Cambridge, Mass. , Harvard University Press, 2006

Crumney, Robert: **The Formation of Muscovy,** Londra,Longman, 1987

Curipeschitz, Benedict: **Yolculuk Günlüğü 1530,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977

Davis, Horace B.: **İşçi Hareketi Marksizm Ve Ulusal Sorun,** İstanbul, Belge, 1994

Davison, Roderic: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform,1856-1876,** İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005

Dean, Mitchell **Critical and Effective Histories: Foucault's Methods and Historical Sociology,** Londra-New York: Routledge, 2003

Deringil, Selim: **Simgeden Millete: II.Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009

Deutsch, Karl W.: **Nationalism and Social Communication**, London, The M.I.T. Press, 1966

Devlet, Nadir: **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998

Dixon, Simon: **The Modernisation Of Russia, 1676–1825,** Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Doyle, Michael W: **Empires,** Ithaca, N.Y, Cornell University Press, 1986

Dukes, Paul: **A History of Russia: Medieval, Modern, Contemporary, c. 882-1996,** Basingstoke, Macmillan, 1998.

Eisenstadt, S.N.: **The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of The Historical Bureaucratic Societies**, New York, The Free Press, 1969

Ekinci, Ekrem Buğra: **Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk,** İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008

Engin, Vahdettin: **Rumeli Demiryolları**, İstanbul, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., 1993

Ercan, Yavuz: **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimlar: Kuruluş'tan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,** Ankara: Turhan Kitabevi, 2001

Erözden, Ozan: **Ulus-Devlet,** Ankara, Dost Kitapevi, 1997

Faraqhi, Suraiya: **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007

Faraqhi, Suraiya: **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997

Figes, Orlando: **Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi,** İnkılap Kitapevi, 2009

Florinsky, Michael T: **The end of the Russian empire**, New Haven : Yale University Press; 1931.

Fuhrmann, Joseph T.: **The Origins of Capitalism in Russia**, Chicago, Quadrangle Books, 1972

Geddie, John: **The Russian Empire: Historical and Descriptive**, New York: Oxford University Press, 1997

Geifman, Anna (Ed.): **Russia Under the Last Tsar: Opposition and Subversion 1894-1917,** Blackwell, 1999

Gellner, Ernest: **Uluslar ve Ulusçuluk,** İstanbul, Hil Yayın, 2008

Genç, Mehmet: **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 2010

Georgeon, François: **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935),** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005

Georgeon, François: **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930),** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006

Georgeon, François: **Sultan Abdülhamit,** İstanbul, Homer Kitabevi, 2006

Geyer, Dietrich: **Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914**, Leamington Spa: Berg, 1987

Gibbons, Herbert: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,** Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 1998

Gökalp, Ziya: **Türkçülüğün Esasları,** İstanbul, Devlet Kitapları, 1970.

Gökalp, Ziya: **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,** Ankara, Devlet Kitapları, 1976.

Greenfeld, Liah: **Nationalism: Five Roads to Modernity,** Massachusetts, Harvard University Press, 1995

Griswold,William J.: **Anadolu'da Büyük İsyan (1591-1611),** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002

Güllülü, Sabahattin: **Ahi Birlikleri,** İstanbul Ötüken Yayınları, 1977

Gülsoy, Ufuk: **Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri,** İstanbul: Timaş Yayınları, 2010

Hacısalihoğlu, Mehmet: **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008

Haddad, W.; W. Ochsenwald (Der.): **Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire,** Columbus, Ohio University Press, 1977

Hampsher-Monk, Iain: **Modern Siyasal Düşünceler: Hobbes'tan Marx'a Büyük Siyasal Düşünürler,** İstanbul: Say Yayınları, 2004

Hanioğlu, Şükrü M.: **A Brief History of the Late Ottoman Empire,** Princeton, Princeton University Press, 2008

Haris, William V.: **War and Imperialism in Republican Rome: 327-70,** Oxford University Press, Oxford, 1979

Hartley, Janet M: **A Social History of the Russian Empire 1650-1825**, London ; New York : Addison Wesley Longman, 1999.

Haugen, Arne: **The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia,** Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003

Hellie, Richard: **Enserfment and Military Change in Muscovy,** Chicago, University of Chicago Press, 1987

Hobsbawm, Eric J: **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik",** İstanbul, Ayrıntı Yayınları

Hobsbawm, Eric J: **Devrim Çağı: 1789–1848,** Ankara, Dost Kitapevi, 2005

Hobsbawm, Eric J: **İmparatorluklar Çağı,** Ankara, Dost Kitapevi 1999

Hobsbawm, Eric J: **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı,** Ankara: Sarmal Yayıncılık

Hobsbawm, Eric J: **Sanayi ve İmparatorluk,** Ankara, Dost Kitapevi

Hobsbawm, Eric J: **Sermaye Çağı: 1848–1875,** Ankara, Dost Kitapevi, 2009

Hopkirk, Peter: **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun,** İstanbul, Sabah Yayınları, 1995

Hosking, Geoffrey: **Rusya ve Ruslar, Erken Dönemden 21. Yüzyıla,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2011

Hourani, Albert: **Arabic Thought in the Liberal Age (1798-1939)**, Cambridge, University Press, 1998

Hourani, Albert: **Arap Halkları Tarihi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2003

Hroch, Miroslav: **Social Preconditions Of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations,** New York, Colombia University Press, 2000

Hroch, Miroslav: Miroslav Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2011

Hunczak, Taras: **Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution**, New Brunswick, N.J., Rutgers University Press,1974

Hutchinson , John, Anthony D. Smith (Der.): **Nationalism,** Oxford, Oxford University Press, 1994

Imber, Colin: **Osmanlı İmparatorluğu: 1300-1650,** İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006

İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005

İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt I: 1300-1600,** İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000

İnalcık, Halil: **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Kuruluş**, İstanbul, Hayykitap, 2011

İnalcık, Halil: **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, İstanbul, Eren Yayımcılık, 2000

Itzkowitz, Norman: **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek,** İstanbul, Şûle Yayınları, 2002

Jelavich, Barbara: **Balkan Tarihi Cilt 1: 18. ve 19. Yüzyıllar**, İstanbul: Küre Yayınları, 2006

Jelavich, Barbara: **Balkan Tarihi Cilt 2: 20. Yüzyıl**, İstanbul: Küre Yayınları, 2006

Kafadar, Cemal: **İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,** Ankara, Birleşik Yayınevi, 2010

Kagarlitsky, Boris: **Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi,** Ankara, Phoenix Yayınları, 2007

Kamalov, İlyas: **Altın Orda ve Rusya**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009

Kansu, Aykut: **1908 Devrimi, İstanbul: İletişim Yayınları,** 2001

Kant, Immanuel: **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme,** Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1960

Kappeler, Andreas: **Russian Empire: A Multiethnic History,** Essex, Longman, 2001

Karpat, Kemal (Der.): **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005

Karpat, Kemal: **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,** Ankara, İmge Yayınevi, 2004

Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Nüfusu (1830-1914),** İstanbul, Timaş Yayınları, 2010

Karpat, Kemal: **İslam'ın Siyasallaşması,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010

Karpat, Kemal: **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,** Ankara, İmge Yayınevi, 2001

Karpat, Kemal: **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus,** Ankara, İmge Yayınevi, 2002

Karpat, Kemal: **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İstanbul, İmge Kitapevi, 2006

Karpat, Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller,** Ankara: İmge Kitabevi, 2008

Karpat, Kemal H.,Yetkin Yıldırım (Der): **Osmanlı Hoşgörüsü**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012

Kasaba, Reşat: **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, İstanbul: Belge Yayınları, 1993

Kayalı, Hasan: **Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918,** California, University of California Press, 1997

Kazgan, Gülten Natalya Ulçenko,: **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, ekonomik ve Kültürel İlişkiler,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003

Kenanoğlu, M. Macit: **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek,** İstanbul, Klasik Yayınları, 2007

Kennedy, Paul: **Büyük Güçlerin Yükseliş Ve Çöküşleri 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme Ve Askeri Çatışmalar,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1990

Kent, Marian (Ed.): **The Great Powers and the End of Ottoman Empire,** UK, Frank Cass, 1996

Keyder, Çağlar: **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2007

Keyder, Çağlar: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008

Khalidi, Rashid: **The Origins of Arab Nationalism,** California, University of California Press.

Khodarkovsky, Michael: **Russia's Steppe Frontier : the Making of a Colonial Empire, 1500-1800**, Indianapolis : Indiana University Press, c2002

Kılıçbay, Mehmet Ali: **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı,** Ankara, Teori Yayınları, 1985

Kissenger, Henry: **Diplomasi,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006

Klyuchevsky, Vasili: **Peter the Great,** Boston: Beacon Press, 1957

Kocabaşoğlu, Uygur, Metin Berge: **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2006

Kochan, Lionel.: **The Making of Modern Russia: From Kiev Rus to the Collapse of the Soviet Union,** London, Penguin Books, 1997

Kohn, Hans: **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği,** İstanbul, İlgi, Kültür, Sanat Yayıncılık, 2007

Kohn, Hans: **The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background,** New Brunswick, Transaction Publishers, 2005

Köprülü, Fuat: **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinin Tesiri**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004

Kumrular, Özlem: **Türkler ve Deniz,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005

Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar,** Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1993

Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919),** Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970

Kurmuş, Orhan: **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, Bilim Yayınları, 1974

Kutlu, Sacit: **Milliyetçilik ve emperyalizm yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007.

Lacoste, Yves: **Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi,** NTV Yayınları, İstanbul, 2008

Lacoste, Yves: **Coğrafya Savaşmak İçindir**, Ankara, Doruk Yayınevi, 2004

Lamb, Harold: **The March of Muscovy : Ivan the Terrible and the Growth of the Russian Empire, 1400-1648**, Garden City, N.Y. : Doubleday, 1948

Landau, Jacob M.: **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation,** Bloomington, University of Indiana Press, 1995.

Landau, Jacob M.: **Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961),** İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

LeDonne, John P.: **The Russian Empire and The World 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment**, New York, Oxford University Press, 1997

Lewis, Bernard: **İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti,** İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2006

Lieven, D. C. B.: **Nicholas II : twilight of the Empire**, New York : St. Martin's Griffin, 1996

Lieven, Dominic: **Empire: Russian Empire and Its Rivals,** New Haven and London, Yale University Press, 2000

Lieven, Dominic: **Russia Against Napoleon: The Battle for Europe 1807-1814**, London, Penguin Books, 2009

Lieven, Dominic: **The Aristocracy in Europe 1815-1914**, New York, Columbia University Press, 1992

Lindner, Rudi Paul: **Osmanlı Tarihöncesi**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008

Llobera, Josep R.: **Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi**, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2007

Lowry, Heath: **Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı,** İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010

Madariaga, Isabel de: **Korkunç Ivan,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012

Mann, Michael: **Sources of Social Power Volume I: A History of Power From Beginning to A.D. 1760**, Cambridge, Cambridge University Press, 1986

Mann, Michael: **Sources of Social Power Volume Volume II: The Rise of Classes and Nation-States 1760-1914,** Cambridge, Cambridge University Press, 1993

Mantran, Robert: **XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, Ankara, İmge Kitabevi, 1995

Mantran, Robert: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I: Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII: Yüzyılın Sonuna,** İstanbul, Cem Yayınevi, 1995

Mantran, Robert: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: Osmanlı Devletinin Doğuşundan XIX. Başından Yıkılışa,** İstanbul, Cem Yayınevi, 1995

Mardin, Şerif: **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2006

Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2006

Mardin, Şerif: **Türkiye'de Toplum ve Siyaset,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008

Mardin, Şerif: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2004

Massie, Robert K.: **Peter the Great: His Life and World, New York:** Alfred A. Knopf Inc., 1981

McClelland, J. S.: **A History of Western Political Thought,** New York: Routledge, 1996

Miliukov, Paul, Charles Seignobos, , L. Eisenmann: **History of Russia,** New York : Funk & Wagnalls, 1968

Mill, John Stuart: **Utilitarianism, Liberty, and Representative Government,** London, J. M. Dent & Sons, 1931

Miller, Alexei: **The Romanov Empire and Nationalism,** Budapest, Central Europen Press, 2008

Miller, Alexei; Alfred J Rieber, (der): **Imperial Rule,** Budapest, Central European University Press, 2004

Molchanov, Mikhail A.: **Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations,** Texas A&M University Press.

Moose, W.E.: **An Economic History of Russia (1856-1914)**, Londra, I.B Tauris & Co Ltd., 1996

Moreau, Odile: **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914,** İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010

Moss, Walter G.: **A History of Russia Volume II: Since 1855,** London, Anthem Press, 2005

Motyl, Alexander J.: **Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires,** New York, Colombia University Press, 2001

Münkler, Herfried: **İmparatorluklar: Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantığı,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2009

Oktay, Cemil: **Siyaset Bilimi İncelemeleri: Meşruiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme,** İstanbul: Alfa Yayınları, 2010

Oktay, Cemil: **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012

Ortaylı, İlber: **Avrupa ve Biz,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010

Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005

Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006

Ortaylı, İlber: **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008

Ortaylı, İlber: **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi, ,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009

Özbaran, Salih: **Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rum/Rumi Aidiyet ve İmgeleri**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004

Özdoğan, Günay Göksu: **"Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946),** İstanbul, İletişim Yayınları, 2002

Özel, Oktay, Mehmet Öz (Der): **Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar**, Ankara, İmge Kitabevi, 2005

Özkaya, Yücel: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994

Özkaya, Yücel: **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu,** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010

Özkırımlı, Umut: **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış,** İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999

Özyüksel, Murat: **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Geliş Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul, Arba Yayınları, 1988

Özyüksel, Murat: **Hicaz Demiryolu,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000

Özyüksel, Murat: **Feodalite ve Osmanlı Toplumu,** İstanbul, Der Yayınları, 1997

Paine, Thomas: **Rights of Men, Common Sense and Other Political Writings,** Oxford: Oxford University Press, 1995

Palmer, Alan: **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu [bir çöküşün tarihi]**, İstanbul, Kültür Yayınları, 2002

Pamuk, Şevket: **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi, İstanbul**: İletişim Yayınları, 2003

Pamuk, Şevket: **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008

Pamuk, Şevket: **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008

Parla, Taha: **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2005

Polunov, Alexander: **Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform and Social Change, 1814-1914,** New York: M. E. Sharpe, 2005

Quartaet, Donald: **The Ottoman Empire,** Cambridge, Cambridge University Press, 2005

Raeff, Marc (Der): **Catherine The Great**, Londra, Macmillan Press Ltd., 1972

Raeff, Marc: **Michael Speransky Statesman of Imperial Russia (1772-1989)**, Westport, Hyperion Press Inc., 1957

Raeff, Marc (Der): **Peter the Great Changes Russia**, Toronto, D.C Health and Company , 1973

Raeff, Marc: **Political Ideas and Institutions in Imperial Russia**, Colorado, Westview Press, 1994

Ragsdale, Hugh: **Imperial Russian Foreign Policy,** Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

Reyhan, Cenk: **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008

Riasanovsky, Nicholas V., Mark D. Steinberg: **Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze,** İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011

Riasanovsky, Nicholas V.: **A History of Russia,** Oxford, Oxford University Press, 1993

Riha, Thomas: **Readings in Russian Civilization Volume I: Russia Before Peter the Great 900-1700,** Chicago, University of Chicago Press, 1969

Roger, Antoine: **Milliyetçilik Kuramları,** İstanbul, Versus Kitap, 2008.

Rogger, Hans: **Russia in the Age of Modernisation and Revolution: 1881-1917,** New York: Longman, 1983

Rorlich, Azade-Ayşe: **Volga Tatarları : Yüzyılları Aşan Milli Kimlik,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2000

Roshwald, Aviel: **Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1974-1923,** New York, Routledge, 2001

Roy, Olivier: **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi,** İstanbul, Metis Yayınları, 2000

Rudolph, Richard L., David F. ,Good (Der): **Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and The Soviet Union**, New York, St. Martin's Press, 1992

Sander, Oral: **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme,** Ankara: İmge Kitabevi, 2008

Service, Robert: **A History of Modern Russia From Nicholas II to Putin,** Londra: Penguin Books, 2003

Service, Robert: **A History of Modern Russia,** Harvard University Press, USA, 2005

Seton-Watson, Hugh: **Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism,** Colorado, Westview Press, 1977

Seton-Watson, Hugh: **Russian Empire 1801-1917,** Oxford, Oxford University Press, 1967

Shaw, Stanford J., Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt: 1,** İstanbul: E Yayınları, 1982

Shaw, Stanford J., Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt: 2,** İstanbul: E Yayınları, 1983

Skocpol, Theda: **Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi,** Ankara, İmge Yayınları

Skocpol, Theda (Der): **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008

Smith, Anthony D.: **Ethnic Origins of Nations,** New York, Blackwell, 1996

Smith, Anthony D.: **National Identity,** London, Penguin Books, 1991

Smith, Anthony D.: **Nationalism and Modernism,** New York, Routledge**,** 2003

Smith, Anthony D.: **Milli Kimlik,** İstanbul İletişim Yayınları, 2004

Sonyel, Salahi R.: **Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire,** Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993

Soykan,, Tankut T.: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, İstanbul, Ütopya, 1999

Sönmezoğlu, Faruk: **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi,** Filiz Kitapevi, İstanbul, 2005

Stone, David R.: **A Military History of Russia: From Ivan the Terrible to the War in Chechnya,** Connecticut, Praeger Security International

Sugar, Peter F: **Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Europe,** Brookfield, Vt., Variorum, 1997

Sumner, B. H.: **Peter the Great and the Emergence of Russia,** London: The English Universities Press, 1956

Sunderland, Willard: **Taming the Wild Field : Colonization and Empire on the Russian Steppe,** Ithaca : Cornell University Press, 2004

Suny, Ronald Grigor: **Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf,** İstanbul, Belge Yayınları, 1990

Szporluk, Roman: **Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List,** Cambridge, Cambridge University Press, 1988

Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011

Thatcher, Ian D.: **Late Imperial Russia,** Manchester, Manchester University Press, 2005

Thompson, John M.: **Russia and the Soviet Union: A Historical Introduction from Kievan State to the Present,** Colorado: Westview Press, 2009

Thukydides: **Peloponnesos Savaşı,** İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1976

Tilly, Charles: **Avrupa'da Devrimler 1492-1992,** İstanbul, Yeni Binyıl Yayınları

Tilly, Charles: **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu,** Ankara, İmge Kitapevi, 2001

Timur, Taner: **Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine,** Ankara, İmge Kitapevi, 1998

Timur, Taner: **Osmanlı Kimliği,** Ankara, İmge Kitapevi, 1998

Timur, Taner: **Osmanlı Toplumsal Düzeni,** Ankara, İmge Kitapevi, 2001

Toprak, Zafer: **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918),** Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s.

Tuminez, Astrid S.: **Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy,** USA, Rowman & Littlefield Publishers, 2000

Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 3: İtikat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2000

Tunçay, Mete: **Türkiye'de Sol Akımlar.(1908–1925),** Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978

Tunçay, Mete; Erik Jan Zürher: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923),** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008

Uçarol, Rifat: **Siyasi Tarih (1789-2001),** İstanbul: Der Yayınları, 2006

Ünlü, Barış: **Osmanlı: Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü**, Ankara, Dipnot Yayınları,2011

Ürer, Levent: **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları,** İstanbul, Derin Yayınları, 2003

Verdansky, George: **Rusya Tarihi,** İstanbul, Selenge Yayınları

Vergin, Nur: **Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar,** İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007

Waldron, Peter: **The End of Imperial Russia 1855-1917,** USA, Palgrave Macmillan, 1997

Walicky, Andrzey: **Rus Düşünce Tarihi (1760-1900): Aydınlanmadan Marksizme,** Ankara, V Yayınları, 1987

Walsh, Edmund A.: **The Fall of the Russian empire**, Boston : Little Brown, 1928

Weeks, Theodore R.: **Nation and State In Late Imperial Russia: Nationalism and Russification On The Western Frontier, 1863-1914**, DeKalb, Ill., Northern Illinois University Press, 1996.

Westwood, J. N.: **Endurance and Endeavour: Russian History 1812-1971,** Londra: Oxford University Press, 1973

Wittek, Paul: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,** İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971

Yerasimos, Stefanos: **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2010

Zeine, Zeine N.: **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu,** İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003

Zenkovsky, Serge A.: **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık,** İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983

Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2003

Makaleler ve Kitap Bölümleri

Ahmad, Feroz: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", Mete Tunçay, Erik Jan Zürher (Der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923),** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008

Akçam, Taner. "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,** Cilt:4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002

Aksan, Virginia H.: "Küçülen Osmanlı Dünyasında Askeri Reform ve Sınırları: 1800-1840", Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (Der.), **Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı,** İstanbul, Timaş Yayınları, 2011

Akşin, Sina: "Siyasal Tarih (1789-1908), Sina Aşin (Der.), **Türkiye Tarihi,** Cilt 3: Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995

Avineri, Shlomo: "Marxism and Nationalism", **Journal of Contemporary History,** Cilt. 26, Sayı. ¾

Aydın, Suavi: "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerine Düşünceler", **Toplum ve Bilim,** Sayı: 105, 2006

Bauer, Otto: "Sosyalizm ve Milliyet İlkesi", Tom Bottomore, Patrick Goode (Der.), **Avusturya Marksizmi,** İstanbul: Kavram Yayınları, 1992

Baykov, Alexander: "The Economic Development of Russia", William L. Blackwell, **Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin,** New York, Franklin Watts, 1974

Bekmen, Ahmet: Marksizm: 'Praksis'in Teorisi", Birsen Örs (Der.), **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008

Blanc, Simone: "The Economic Policy of Peter the Great", William L. Blackwell (Der.), **Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin,** New York, Franklin Watts, 1974

Bodger, Alan: "Abulkhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and his Oath of Allegiance to Russia of October 1731", **The Slavonic and East European Review**, Cilt 58, Sayı 1, Ocak, 1980

Bostan, İdris: "Kanuni ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti", Özlem Kumrular (Der.), **Türkler ve Deniz,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005

Davis, Horace B.: "Ulusçuluk Kuramı: Luxemburg, Stalin, Lenin ve Troçki", **Sosyalizm ve Ulusallık,** Horace B. Davis, İstanbul, Belge Yayınları, 1991

Davison, Roderic: "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response" **Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire,** Haddad, W. and W. Ochsenwald (ed.), Columbus, Ohio University Press, 1977

Engels, Friedrich: "Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim", **Seçme Yapıtlar,** Cilt 1, Ankara, Sol Yayınları, 1976

Hobsbawm, Eric J: "How Empires End" Karen Barkey, Mark von Hagen, **After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires,** Westview Pres

Huttenbach, Henry R.: "Muscovy's Conquest of Muslim Kazan and Astrakhan, 1552-56. The Conquest of Volga: Prelude to Empire" Michael Rywkin (Der.), **Russian Colonial Expansion to 1917,** Londra-New York: Mansell Publishing Limited, 1988

Issawi, Charles: "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century" Braude, Benjamin Braude, Bernard Lewis (Ed.), **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society,** New York: Holmes&Meier Publishers, Inc. 1982

Kahan, Arcadius: "Continuity in Economic Activity and Policy During the Post-Petrine Period in Russia", William L. Blackwell (Der.), **Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin,** New York, Franklin Watts, 1974

Karakışla, Yavuz Selim: "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu, 1839-1923",Donald Quataert, Erik Jan Zürcher (Der.), **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler: 1839-1950,** İstanbul: İletişim Yayınları, 1998

Kerestecioğlu, İnci: "Milliyetçilik 'Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens'ten Frenkeştayn'ın Canavarına", Birsen Örs (Der.), **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008

Kılıçbay, Mehmet Ali: **"İştahlı Başkent İstanbul",** Sabah Gazetesi, 14 Ağustos 2005

Klein, Janet: "Çatışma ve İşbirliği: Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)", Baki Tezcan, Karl K. Barbir (Der.), **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012

Kunt, Metin. "Siyasal Tarih", Sina Aşin (Der.), **Türkiye Tarihi,** Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995

Lenin, V. I.: "Ulusal Kültür Özerkliği", V. I. Lenin, **Ulusların Kaderini Tayin Hakkı,** Ankara, Sol Yayınları, 1976

Lieven, Dominic: "Dilemmas of Empire", **Journal of Contemporary History,** Cilt 34, Sayı 2, Nisan 1999

Luxemburg, Rosa: "Ulusların Kendi Yazgısını Belirleme Hakkı", Rosa Luxemburg, **Ulusal Sorun, Ulusların Kendi Yazgısını Tayin Hakkı ve Özerklik,** İstanbul: Belge Yayınları, 2010

Luxemburg, Rosa: "Rus Devriminde Milliyetler Sorunu", Rosa Luxemburg, **Ulusal Sorun, Ulusların Kendi Yazgısını Tayin Hakkı ve Özerklik,** İstanbul: Belge Yayınları, 2010

Marx, Karl, Friedrich Engels: "Komünist Parti Manifestosu", **Seçme Yapıtlar,** Cilt 1, Ankara, Sol Yayınları, 1976

Marx, Karl: "Gotha Programının Eleştirisi", **Seçme Yapıtlar**, Cilt 3, Ankara, Sol Yayınları, 1979

Mosely, Philip E.: "Aspects of Russian Expansion", **American Slavic and Eastern European Review,** Cilt 7, Sayı 3, Ekim 1948

Motyl, Alexander J.: "Thinking About Empire", Karen Barkey, Mark von Hagen, **After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building The Soviet Union and the Russian,** Ottoman and Habsburg Empires, Westview Press

Oktay, Cemil: " 'Hum' Zamiri'nin Serencamı: Kanun-u Esasi İlanına Muhalefet Üzerine Bir Deneme", Cemil Oktay, **"Hum" Zamiri'nin Serencamı,** İstanbul, Bağlam Yayınları, 1991

Oktay, Cemil: "Bizans Siyasi İdeolojisi'nden Osmanlı Siyasi İdeolojisi'ne", Tanıl Bora, Murat Gültekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi",** İstanbul, İletişim Yayınları, 2009

Oktay, Cemil: "Liberal Siyasi Düzenler Hakkında Notlar", **Doğu Batı,** Yıl:14, Sayı: 57, Mayıs, Haziran, Temmuz 2011

Ostrowski, Donald: "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions", **Slavic Review,** Cilt 49, No:4, (Kış, 1990)

Özbaran, Salih: "Osmanlılar ve Deniz: 16. Yüzyıl Hint Okyanusu Bağlamında Yeniden Bakış", Özlem Kumrular(Der.), **Türkler ve Deniz,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005

Platt, Kevin M. F., David Brandenberger: "Terribly Romantic, Terribly Progressive, or Terribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin" **Russian Review,** Cilt 58, No. 4 (Ekim 1999)

Quataert, Donald: "Ottoman Workers and the State:1826-1914", Zachary Lockman (Der.), **Workers and Working Classes in the Middle East,** New York: State University of New York Press, 1994

Rustow, Dankwart A.: "The Appeal of Communism to Islamic Peoples", J. Harris Proctor (Der.), **Islam and International Relations,** New York: Frederick A. Praeger, 1965

Seton-Watson, Hugh: "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", **Belleten,** Cilt: 28, Sayı: 111, Temmuz 1964

Tilly, Charles: "How Empires End" Karen Barkey, Mark von Hagen, **After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires,** Westview Pres

Tilly, Charles: "States and Nationalism in Europe: 1492 – 1992" **Theory and Society,** Sayı: 23, No. 1, (Şubat, 1994)

Tilly, Charles: "Historical Sociology", **Current Perspectives in Social Theory,** Sayı 1, 1980

Tilly, Charles: "Historical Analysis of Political Processes,", Jonathan H. Turner, (der.), **Handbook of Sociological Theory**, New York: Kluwer/Plenum

Tilly, Charles: "How (and What) Are Historians Doing?" David Easton & Corinne S. Schelling, (der.), **Divided Knowledge Across Disciplines, Across Cultures,** Newbury Park: Sage, 1991

Tunçay, Mete: "Siyasal Tarih (1908-1923), Sina Akşin (Der.), **Türkiye Tarihi** Cilt 4: Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995

Zürcher, Erik Jan: "Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikalar, 1908-1938, Kemal Karpat (Der.), **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005

Tezler

Aktükün, İlker: **Eski Sovyetler Birliği'nde Milliyetler Politikası ve " Yeni Dünya Düzeni" Çerçevesinde Günümüze Yansıması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2002

İnternet Kaynakları

Engels, Friedrich: **On Poland: Speeches at the International Meeting held in London on November 29,1847 to mark the 17th Anniversary of the Polish Uprising of 1830**, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/12/09.htm#engels

Engels, Friedrich: Engels, Friedrich, "Democratic Pan-Slavism", **Neue Rheinische Zeitung** No. 222, Şubat 1849, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/02/15.htm

Engels, Friedrich: **"The Magyar Struggle", Neue Rheinische Zeitung No. 194, January 13, 1849,** http://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/01/13.htm

Löwy, Michael: Birikim Yayınları, http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=271&dyid=4179&yazi=Marksistler%20ve%20Ulusal%20Sorun, Erişim tarihi 25.01.2011

Lenin, V. I.: "Materials Relating to the Revision of the Party Programme, **Lenin Collected Works**, Volume 24, April - June 1917, http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/reviprog/ch04.htm

Marx, Karl: "Critique of Hegel's *Philosophy of Right",* **Colleted Works,** Cilt.3, s. 3-130, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/critique-hpr/index.htm

Marx, Karl: Draft of an Article on Friedrich List's book: *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*," , **Colleted Works,** Cilt.4, s. 265-295, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/03/list.htm

Marx, Karl: **On Poland: Speeches at the International Meeting held in London on November 29,1847 to mark the 17th Anniversary of the Polish Uprising of 1830,** http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/12/09.htm#marx

Marx, Karl: **Communism, Revolution, and a Free Poland,** Speech delivered in French commemorating 2nd anniversary of Krakow Uprising, Brussels, February 22, 1848, http://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/02/22a.htm

The Russian Fundamental Law of 23 April 1906, Svod Zakonov Rossiiskoi Imperii, 3. Seri, Cilt. 1, pt. 1. St Petersburg, 1912, s. 5-26'den çeviren Alexandra Harrington, http://www.dur.ac.uk/a.k.harrington/fundlaws.html, Erişim Tarihi 09.07.2012

Manifesto of October 17th, 1905, **Documents in Russian History,** http://academic.shu.edu/russianhistory/index.php/Manifesto_of_October_17th,_1905, Erişim tarihi 20.11.2011

Ansiklopedi Maddeleri

---------- "Ekim Devrimi", **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi** Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988

Hellie, Richard: "Law Code of 1649", **Encyclopedia of Russian History**

Kappeler, Andreas: "Nationalities Policies, Tsarist"**, Encyclopedia of Russian History,** J. Millar (Der.), New York, McMillan Reference, 2004

Klier, John D.: "Inorodtsy", **Encyclopedia of Russian History,** J. Millar (Der.), New York, McMillan Reference, 2004

Weeks, Albert L.: "Mikhail Mikhailovich Speransky", **Encyclopedia of**

Russian History

Weeks, Theodore R.: "Russification", **Encyclopedia of Russian History**, J. Millar (Der.), New York, McMillan Reference, 2004